

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

οί πολιτικές
δυνάμεις
τῆς Κύπρου

για την ἰδεολογία

Τὸ συνέδριο τοῦ ΚΚΕ Ἐσωτ.

περιφερειακὴ ἀνάπτυξη
καὶ χωροταξία

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΥΠΑΤΙΑΣ 5 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3246320

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Σηφάκης
Δημήτρης Φατούρος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Δῆμος Μαυρομαμάτης
Γιῶργος Σεφερτζής

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γιάνης Χάσης

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δήμος Μαυρομαμάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ● ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε., Συγγρού 194, τηλ. 9515078-9 ● ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλά 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐξάμηνη 240 δρχ., ἐτήσια 450. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης: ἐξάμηνη 350 δρχ., ἐτήσια 700. ΗΠΑ - Καναδάς (ἀερ.): ἐξάμηνη 400 δρχ., ἐτήσια 800 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Κώστας Γιούργος, Ὑπατίας 5, τηλ. 3224131.

μηνιαία ἐπιθεώρηση ● τεύχ. 3-4 ● ἰούλιος-αὐγουστος 1976 ● 40 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μάκη Καβουριάρη	: Διακηρύξεις 'Ανεξαρτησίας και εξάρτησης.....	3
'Αριστεΐδη Μπαλτᾶ	: Μιά πρόκληση (ἢ πρόσκληση).....	5
'Αλέκου Παναγιώτου	: Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐγκύκλιο Ράλλη πρὸς τὸ Πανεπιστήμιο 'Ιωαννίνων.....	10
■		
'Αγγελου 'Ελεφάντη	: Τὸ συνέδριο τοῦ ΚΚΕ 'Εσωτερικοῦ καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἀριστερά.....	12
■		
Παύλου Λουκάκη	: Προβλήματα τῆς περιφερειακῆς δομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Προοπτικὲς ἀναδιάρθρωσης.....	21
■		
Γ. Παπαδημητρίου	: Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ διεθνὲς καθεστῶς τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας (1960-1975).....	31
Πέτρου Ν. Στάγκου	: Οἱ πολιτικὲς δυνάμεις τῆς Κύπρου	38
Γιώργου Α. Ρωμαίου	: 'Η 'Ιταλία μετὰ ἀπὸ τὶς ἐκλογές.....	44
■		
Θ. Χατζηπανταζῆ	: Εἰφιρ Φαλέρ: 'Η ἀποθέωση τοῦ νεοπλουτικῆς φετιχισμού.....	46
Ν. Χατζηνικολάου	: Τέσσερις Ἕλληνες ζωγράφοι τοῦ 20οῦ αἰῶνα: Θεόφιλος, Κόντογλου, Γκίκας, Τσαρούχης (Β' μέρος).....	53
Δημ. Μορτόγια	: ['Η ἀποδεικτικὴ ἀξία τοῦ μυθιστορήματος τοῦ μεσοπολέμου].....	66
■		
Louis Althusser	: Γιὰ τὴν ἰδεολογία	71
■		
Γ. Κεχαγιόγλου	: « 'Η ποίηση τῆς ἀντίστασης στὴν μεταπολεμικὴ 'Ελλάδα. 'Η μοῖρα μιᾶς γενιᾶς», τῆς Σόνιας Μπ. 'Ιλίνσκαγια.....	81
Βάσως Κιζήλου	: « Πόλη καὶ 'Επανάσταση», τοῦ Απ. Κορρ	86
Χρ. 'Αγριαντώνη	: « 'Η ἐποχὴ τῆς γυναίκας. Τὸ κίνημα: ἱστορίες καὶ προοπτικὲς», τῆς Τζούλιετ Μίτσελ	89
	— Περιοδικὰ τῆς Θεσσαλονίκης.....	92
	— Βιβλιογραφία γιὰ τὸ Κυπριακὸ Πρόβλημα	93
	[ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ] Μία δυσοίωνα κριτικὴ, τοῦ Ε. Π. Παπανούτσου.....	94

διαγυμνουοφδαλμου

ΔΙΑΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΑΡΤΗΣΗΣ

Στην ιστορία της ανθρωπότητας υπάρχουν όρισμένες σημαντικές στιγμές που αλλάζουν την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και εγκαινιάζουν νέες εποχές.

Έτσι, η Διακήρυξη της Άνεξαρτησίας στις 4 'Ιουλίου 1776 σηματοδοτεί το ξεσκήωμα των αποίκων της Βορείου 'Αμερικής ενάντια στη βρετανική κυριαρχία, όπως ή πτώση της Βασίλλης την μεγάλη γαλλική επανάσταση, ή κατάληψη των χειμερινών ανακτόρων ή σοσιαλιστική επανάσταση του 1917 στη Ρωσία...

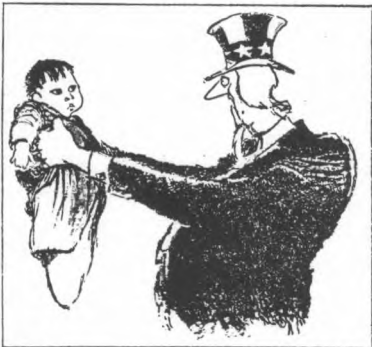
Όταν αναφερόμαστε σε μιά ιστορική στιγμή τέτοιας σημασίας με άφορμή τὸ γεγονός που τὴ σηματοδοτεί, πρέπει πάντα νά τὴν εντάσσουμε στο ιστορικό της πλαίσιο. Βλέπουμε τότε ότι ή «οικουμενικότητα των αξιών» είναι μιά πολύ σχετική έννοια και ότι οι ἀρχές ἐκφράζουν σε τελευταία ἀνάλυση τὰ ταξικά συμφέροντα αὐτῶν που τις υπερασπίζονται. Μόνο πού, σε συγκεκριμένες στιγμές, υπάρχουν τάξεις επαναστατικές και γεγονότα επαναστατικά. Ένα τέτοιο γεγονός είναι ὁ πόλεμος της ἀνεξαρτησίας στην 'Αμερική (1775-1783) και ή Διακήρυξη του 1776. Όμως, ὁ επαναστατικός χαρακτήρας μιάς τάξης είναι ιστορική κατηγορία. Οί Η.Π.Α. ἐξελίχτηκαν στην μεγαλύτερη ἐκμεταλλευτική και ἱμπεριαλιστική δύναμη που γνώρισε ὁ κόσμος, και οι «αὐταπόδειχτες ἀλήθειες» της Διακήρυξης του Τζέφφερσον δοκιμάστηκαν και δοκιμάζονται σκληρά, μέσα κι ἔξω ἀπ' τὴν 'Αμερική, μέσα στο κράμα του ἰδεαλιστικού μυστικισμού και του ἐκκάθαρου πραγματισμοῦ, που συνθέτουν τὴν ἀμερικανική κοινωνία.

Οί ἀρχές της Διακήρυξης δὲν μπορούσαν νά ἐπικρατήσουν ἀκόμη και ἂν οι Τζέφφερσον, Φραγκλίνος, Άνταμς, Λιβινγκστον και Σέρμαν είχαν τις ἀγνότρες προθέσεις. Οί 56 ἄστοι και γαιοκτήμονες της Φιλαδέλφειας και οι ἀπόγονοί τους δὲν μπορούσαν νά ἀναγνωρίσουν στους «βάρβαρους ἰνδιάνους», στους μαύρους, στα ὑπόλοιπα κύματα των μεταναστῶν τὸ δικαίωμα ὅτι γεννήθηκαν ἴσοι με τους Ἀγγλοσάξονες. Ἄς θυμηθοῦμε τους λόγους του γερουσιαστή Ἄλμπερτ Μπέβεριτζ: «ὁ Θεός δὲν προετοίμασε ἐπὶ μιά χιλιετηρίδα τους τευτονικούς και τους ἀγγλόφωνους λαούς μόνο για ἓναν μάταιο και ὀκνηρό θαυμασμό πρὸς τὸν ἑαυτό τους. Μᾶς ἔφτιαξε κύριους ὀργανωτὲς του κόσμου για νά ἐγκαταστήσουμε τὴν τάξη ἐκεῖ ὅπου βασιλεύει τὸ χάος, μᾶς ἔκανε ἱκανούς στη διακυβέρνηση, για νά μπορέσουμε νά διοικήσουμε τους γερασμένους και βάρβαρους λαούς» (Κλώντ Ζυλιέν, *Ἡ Ἀμερικανική Ἀὐτοκρατορία*, σελ. 60).

Ἦταν ἐπόμενο, οί ἀξίες της ἀνθρώπινης ζωής και της ἐλευθερίας, αὐτῶν των ἀναφαίρετων δικαιωμάτων που ὁ δημιουργός ἔδωσε σε κάθε ἄνθρωπο, σύμφωνα με τὴ Διακήρυξη του 1776, νά ἀποτιμηθοῦν με τὸν τρόπο που εἶδαμε στην κατάρτηση της Δύσης, στο Βιετνάμ, στην Καμπότζη, στον Ἅγιο Δομίνικο, στη Χιλή...

Διακόσια χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴ Διακήρυξη, οί ἀπόγονοι του Τζέφφερσον, του Φραγκλίνου, του Οὐάσινγκτον, ἔπαισαν ὅτι οί «αὐταπόδεικτες ἀλήθειες» της Διακήρυξης δὲν είναι και τόσο ἀυταπόδεικτες στο ἀμερικανικό σύστημα.

Ἡ ὑπογραφή της Διακήρυξης ἀπὸ τους 56 ἀντιπροσώπους των 13 Βορείων Πολιτειῶν της Ἀμερικής σηματοδοτεῖ τὴ γέννηση ἑνὸς ἔθνους. Ὑπάρχουν ὅμως λαοί που ἀπὸ τὸν Ἰσπανοαμερικανικό πόλεμο του 1898 (αὐτὸν τὸν «ἔνδοξο μικρὸ πόλεμο», που ὀδήγησε στην προσάρτηση της Κούβας, του Πόρτο Ρίκο και των Φιλιππίνων) ἔχουν ἀρκετὲς ἀντιρρήσεις, τουλάχιστον σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ὑλοποίηση των ἀρχῶν της Διακήρυξης. Είναι ὅλοι οί λαοί της Κεντρικής και της Λατινικής Ἀμερικής, οί λαοί της Νοτιοανατολικῆς Ἀσίας, και, πιδ κοντὰ μας, ὁ ἑλληνικός, ὁ κυπριακός και ὁ τουρκικός λαός. Γι' αὐτούς τους λαούς τὸ Mayflower και ή Διακήρυξη του 1776 είναι πολύ μακριά. Ἀντίθετα οί πόλεμοι, οί δικτατορίες, ή ἐκμετάλλευση και ή ταπείνωση, ἀποτελοῦν ἀπτή και μισητὴ πραγματικότητα.

διαγυμνουοφδαλμου

Βλέπουν ότι ή 'Αμερική κάθε μέρα δουλεύει με τὰ έργαλεία τής επίτυχίας της (κεφάλαια, όπλα, μουσικές υπηρεσίες, πόλεμοι, έπεμβάσεις), και κάθε 4η 'Ιουλίου θυμάται τις άρχές πάνω στις όποτες δημιουργήθηκε σαν έθνος. 'Ο Μάξ Λέρνερ γράφει για τήν 'Αμερική: «έννας εύτυχισμένος λαός πιό εύκολα λατρεύει τὰ έργαλεία τής επίτυχίας του, άπ' όσο έπαινει τις ύψηλές άρχές που ένέπνευσαν αύτή τήν επίτυχία».

Στις 4 'Ιουλίου, στήν 'Αμερική ή Διακήρυξη τής άνεξαρτησίας λειτούργησε λιγότερο σαν άναφορά στήν έπαναστατική άφετηρία ένός έθνους και περισσότερο σαν διαφημιστικό σήμα μιάς καταναλωτικής κοινωνίας που χρησιμοποιεί τή διακοσιοστή επέτειο τής άνεξαρτησίας για νά πουλήσει τὰ πιό φτηνά (εύτελή) και τὰ πιό άκριβά (εύτελή) προϊόντα. "Αρνηση τής ιστορίας; ίσως κάτι χειρότερο. Μιά ειδική αντίληψη για τήν ιστορία, κατανάλωση τής ιστορίας και έξαφάνισή της. Αύτή ή καθγήτρια ιστορίας στο γυμνάσιο τής Βιρτζίνια μäs δείχνει τήν αντίληψη του μέσου 'Αμερικανού για τó 1776: «είλικρινά μιλάνε πολύ, δημοσιεύουν πολλά. "Όλες αύτες οι λεπτομέρειες, όλος αύτός ό χρόνος που άφιερώνεται στις έρευνες, σέ γεγονότα χωρίς άμφιβολία ένδιαφέροντα, αλλά πολύ λίγο χρήσιμα! Οί μαθητές μου κοροϊδεύουν, όμολογώ δέ ότι τó ίδιο συμβαίνει και με μένα» (*Le Monde*, 4 και 5.7.76).

'Από έλληνικής πλευράς ή επέτειος τής άνεξαρτησίας χαιρετίστηκε με ένα τυπικό μήνυμα του Προέδρου τής Δημοκρατίας προς τόν Πρόεδρο τών ΗΠΑ, και ένα μήνυμα του Πρωθυπουργού προς τó άμερικανικό έθνος. Τó δεύτερο κείμενο είναι μία *διακήρυξη έξάρτησης* τής 'Ελλάδας από τήν 'Αμερική, όπου τονίζεται ό ήγεμονικός ρόλος τών ΗΠΑ σέ παγκόσμιο επίπεδο και ή διάκριση του κόσμου σέ έλεύθερο και μή. Στο μήνυμα άναφέρεται ότι δέν μπορούν «νά άποκλειστούν περιπτώσεις που δημιουργούν παρεξηγήσεις». 'Υπνοοούνται σ' αύτή τή φράση οι έπεμβάσεις τών ΗΠΑ στήν 'Ελλάδα, ό ρόλος τους στήν έπιβολή τής δικτατορίας και στο Κυπριακό; 'Ο έλληνικός λαός, από τότε που «ήλθε και πάλι άποφασιστικός άρωγός ό πραγματισμός και ό ιδεαλισμός του άμερικανικού έθνους», τήν πολιτική τής έξάρτησης τήν πλήρωσε με αίμα μέσα και έξω από τήν 'Ελλάδα, με παντός είδους έπεμβάσεις, με ταπεινώσεις και άπειλές για τήν έδαφική άκεραιότητα τής χώρας του. 'Η άμβλυση αύτης τής μισητής πραγματικότητας και ή ιδεολογική συγκόλληση μέσω 1776 άποτελούν πρόκληση.

Για τόν έλληνικό λαό, ό πόλεμος τής άνεξαρτησίας είναι έννας άπελευθερωτικός, έπαναστατικός πόλεμος, και άπ' αύτό τó πρίσμα ή Διακήρυξη του 1776 είναι ιστορική στιγμή μεγάλης άξίας. Σημαντική έξάλλου ύπηρεξε ή συμβολή του άμερικανικού λαού σέ κρίσιμες στιγμές τής ιστορίας τής άνθρωπότητας. Σήμερα, στις ίδιες τις ΗΠΑ, πολλές δυνάμεις άμφισβητούν τήν πολιτική τής χώρας τους και άγωνίζονται για όρισμένες άυταπόδεικτες άλήθειες. 'Ενώνουν τις δυνάμεις τους με τούς λαούς όλου του κόσμου ένάντια στις βασικές συνιστώσες τής άμερικανικής πολιτικής: τήν έξάρτηση, τήν άνισότητα, τήν έκμετάλλευση, τή βία, τó παράλογο. Αύτες τις δυνάμεις χαιρετίζουμε κατά τή διακοσιοστή επέτειο τής άμερικανικής άνεξαρτησίας. Τά υπόλοιπα είναι ένα τεράστιο μπαλόκι με τó έμπορικό σήμα «anniversary of independance»... για ξεπούλημα.

ΜΑΚΗΣ ΚΑΒΟΥΡΙΑΦΣ

διαγυμνουοφδαλμου

ΜΙΑ ΠΡΟΚΛΗΣΗ (Ή ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ)

Έδω και μερικούς μήνες, έμεις, οί προοδευτικοί διανοούμενοι, βρισκόμαστε μπροστά σέ ένα καινούριο φαινόμενο. Πρόκειται για τή βάρβαρη εισβολή τής βιομηχανικής εργατικής τάξης στο προσκήνιο. Στο προσκήνιο τής καθημερινής, κανονικής, ρυθμισμένης και πολιτικοποιημένης ζωής μας, στο κέντρο τής Αθήνας.

Σίγουρα πρόκειται για εισβολή. Οί άπεργοί έπαψαν νά περιορίζουν τάν άγώνα τους σέ εκείνες τīs μακρινές γειτονιές όπου βρίσκονται τά εργοστάσια, και πού πολλοί μόνο σάν όνομα έχουμε άκούσει. Έπαψαν άκόμη νά άρκοούνται στην άνεκτή, στο κάτω κάτω, πορεία άπό τόν τόπο δουλειάς στο Έπουργείο Άπασχολήσεως ή όποιο άλλο. Οί άπεργοί σήμερα *εισβάλλουν* στο κέντρο τής Αθήνας για νά *θέσουν εκεί* τó πρόβλημά τους.

Σίγουρα πρόκειται για βάρβαρη εισβολή. Οί άπεργοί δέν μοιάζει νά σέβονται καθόλου τīs συνήθειές μας, τήν πολιτικοποίησή μας, τήν προοδευτικότητα και τήν εύθύνη μας. Οί άπεργοί τής ΜΕΛ στρατοπεδεύουν στην πλατεία Συντάγματος, χωρίς νά σκέφτονται τήν άλγεινή έντύπωση πού θά προξενήσουν στους τουρίστες (και όχι μόνο σ' αυτούς). Παραπέρα, ζητάνε τή συμπαράσταση τών φοιτητών με τέτοιο άτσαλο τρόπο ώστε ό υπεύθυνος έκφραστής τους, ή ΕΦΕΕ, νά βρεθεί σέ πολύ δύσκολη θέση. Πιό πρόσφατα οί άπεργοί του Ματσούκη εκλέγουν τά Προπύλαια για κέντρο προπαγάνδισης του άγώνα τους. Έτσι, λίγο άργότερα, και για νά μη γενικευτεί αυτή ή συνήθεια, οί πρυτανικές άρχές του άποχουντοποιημένου (και άρα, τουλάχιστον στην κύρια πλευρά, δημοκρατικού) Πανεπιστημίου βρίσκονται στην άνάγκη νά ζητήσουν τή βοήθεια τής άστυνομίας για τήν άπομάκρυνση τών άπολυμένων εργατών συνδικαλιστών πού διάλεξαν τά ίδια τά Προπύλαια για τήν άπεργία πείνας τους. Οί εργατες λοιπόν όχι μόνο εισβάλλουν στο κέντρο τής Αθήνας άλλά εισβάλλουν χωρίς καν νά μεθοδεύουν αυτήν τήν εισβολή, χωρίς καν νά ρωτάνε ούτε τά κόμματα τής αντιπολίτευσης, ούτε τīs προοδευτικές νεολαίες, ούτε τīs δημοκρατικές πανεπιστημιακές άρχές, ούτε τήν ΕΦΕΕ ούτε κανέναν άπό όλους επιτέλους τούς καταξιωμένους φορείς τής σημερινής μας προοδευτικότητας.

Και έτσι, ό ζωτικός πολιτικός μας χώρος (και όχι μόνο πολιτικός) βρίσκεται συχνά κατειλημμένος άπό ανθρώπους πού δέν είμαστε έμεις. Τά Προπύλαιά μας, ό χώρος τώσων παμφοιτητικών και παλλαϊκών συγκεντρώσεων, και τó Πολυτεχνείο μας, ό χώρος του άντιστασιακού έπους, φαίνεται ότι δέν μās άνήκουν πιά. Οί άπεργοί (πού, σημειωτέον, πολλοί άπ' αυτούς ψήφισαν Νέα Δημοκρατία στις τελευταίες εκλογές) διεκδικούν κι αυτοί τή χρήση τους και μās *επιβάλλουν* νά τούς άντικρίσουμε, νά μάθουμε τά παράξενα όνόματα τών εργοστασίων πού δουλεύουν, νά δούμε τīs άγνωστές μας φυσιογνωμίες τους, νά άκούσουμε τά συνθήματά τους.

Πώς άλλιώς μπορεί νά χαρακτηριστεί αυτό τó φαινόμενο, άν όχι βάρβαρη εισβολή. Και τι είναι μιá εισβολή, άν δέν είναι πρόκληση;

Άλλά άς δούμε τά πράγματα με κάποια τάξη. Πολλοί άπό έμās, τούς προοδευτικούς διανοούμενους, δηλώνουν μαρξιστές (ή και μαρξιστές). Σάν τέτοιοι, θά έπρεπε νά είναι περίπου ύποχρεωμένοι νά άναγνωρίσουν ότι κινητήρια δύναμη τής Ιστορίας είναι ή *πάλη τών τάξεων* (ύπογραμμίζω: *τών τάξεων*, όχι τών μυστικών ύπηρεσιών —ΣΙΑ κ.λπ.— και τών πρακτόρων τους, όχι τών κομμάτων, τών πολιτικών άρχηγών και τών ένγγενει έκπροσώπων, όχι τών βασιλοχουντικών

του Jan Mtodozeniec

διαγυμνουοφθαλμοι

καί τῶν προβοκατόρων, ἀλλά τῶν τάξεων). Καί αὐτή ἡ θεμελιακή ἀρχή, μεταφερμένη στά καθ' ἡμᾶς, θά σήμαινε ὅτι ἡ βασική διαίρεση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας δὲν εἶναι ἡ διαίρεση σέ δεξιούς, κεντρώους καί ἀριστερούς. Ἡ βασική διαίρεση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας εἶναι ἡ διαίρεσή της σέ τάξεις. Ὅμως, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά παρατηρήσουμε ὅτι τούτη ἡ θεμελιακή ἀρχή πολὺ λίγο ἔχει ληφθεῖ οὐσιαστικά καί ἔμπρακτα ὑπόψη ἀπὸ τοὺς ἔλληνες προοδευτικούς διανοούμενους πού δηλώνουν μαρξιστές. Σίγουρα οἱ λόγοι εἶναι πολλοὶ καί ἡ ἐξήγηση σύνθετη. Ἐντελῶς ἐνδεικτικά, ἀνάμεσα στοὺς ἀντικειμενικοὺς λόγους, μπορούμε νά ἀναφέρουμε τὴν μεγάλη κοινωνική κινητικότητα, τὴν παλλαϊκότητα ὀρισμένων ἐκδηλώσεων, τὴ συχνότητα τῶν πολιτικῶν κρίσεων, τῶν ἐξωτερικῶν ἐπεμβάσεων, τῶν πραξικοπημάτων κ.λπ. —λόγοι πού παρήγαγαν μιὰ εἰκόνα κοινωνικῆς «ἀσάφειας» σχετικὰ μὲ τὴν ἐδώ ταξική διάρθρωση, καί ἐμοιαζαν νά δείχνουν ὅτι κάπου «ἄλλου» βρίσκεται ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Πέρα ἀπ' αὐτά, ἡ βιαιότητα τῶν πολιτικῶν συγκρούσεων, ἡ ταύτιση, ἀπὸ τὴν μεριά τῆς ἐξουσίας, σχεδὸν κάθε ἀντιπολιτευόμενης φωνῆς μὲ τὸν κομμουνισμό, καί ἡ προσπάθεια βίαιης καταστολῆς της, ἀμβλυναν, μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, μέσα ἀπὸ τὴν ἀμείλικτη καθημερινὴ πραγματικότητα τῶν ἐξοριῶν, τῶν φυλακῶν, τῶν βασανιστηρίων, μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἐνότητας ἀπέναντι στὴν ἀμεσότητα τοῦ ὑλικοῦ ἐχθροῦ, ἀμβλυναν λοιπὸν τὴν ἀναγκαιότητα πραγματικῆς ἰδεολογικῆς σύγκρουσης, ἐξαφάνιζαν οὐσιαστικά τὴ δυνατότητα ὀρθέτησης τοῦ πραγματικοῦ, δηλαδὴ τοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ καί τῶν προοδευτικῶν, ἴσως, ἰδεολογιῶν, ἀλλὰ ἰδεολογιῶν πού τοῦ ἦταν ξένες, δηλαδὴ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀντίπαλες.

Ἔτσι, πέρα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν «ἀσάφεια» τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ἡ ἰδιαίτερη βία τοῦ κρατικοῦ (καί ὄχι παρακρατικοῦ) μηχανισμοῦ ἐπικαθόριζε τὴν ἀσάφεια τῶν ἰδεῶν τῶν προοδευτικῶν διανοουμένων γιὰ αὐτὴ τὴν κοινωνία. Σχεδὸν ὅλοι ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν μελέτη της πῆραν οὐσιαστικά τὸν δημοσιολογικὸ καί τὸν δημοσιογραφικὸ δρόμο καί ὄχι τὸν δύσκολο ἐπιστημονικὸ δρόμο, αὐτὸν πού θά ἀνάδειχνε *τίς ταξικὲς ἀναγκαιότητες* καί αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς κοινωνικῆς «ἀσάφειας». Τελικὰ ὁ μαρξισμὸς τῶν προοδευτικῶν διανοουμένων δὲν ἦταν καί δέσμευση ἀπέναντι σὲ ἓνα σύστημα ἐννοιῶν ταξικὰ καί ἐπιστημονικὰ καθορισμένων. Ἦταν μόνο πολιτικὴ δέσμευση ἐνάντια στὸν κρατικὸ μηχανισμό καί τὴ βία του.

Καί νά τὸ πρῶτο ἐπίπεδο τῆς πρόκλησης. Ἡ εἰσβολὴ τῆς ἀγωνιζόμενης βιομηχανικῆς ἐργατικῆς τάξης στὸ προσκήνιο τῆς πολιτικῆς ζωῆς μᾶς τοποθετεῖ μπροστὰ στὸ δῆλημα: Εἴμαστε ἔτοιμοι νά πετάξουμε στὸ καλάθι τῶν ἀχρήστων ὅλες τίς δημοσιογραφικὲς (καί ταξικὰ οὔτε οὐδέτερες, οὔτε ἀθῶες) ἀντιλήψεις μας γιὰ τὴν κίνηση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας; Ὅπως καί ὅλες τίς σοβαροφανεῖς «θεωρίες» πού ἤρθαν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἢ οἰκοδομήθηκαν στὴ βάση αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων, λογουχάρη γιὰ τὴν «ἐξαφάνιση» τῆς ἐργατικῆς τάξης, τὴν «ἐπιστημονικοτεχνικὴ ἐπανάσταση» καί τὴ «συγχώνευση» διανοητικὰ καί χειρονακτικὰ ἐργαζομένων, τὴ «δράκα τῶν ἐπιόρκων ἀξιωματικῶν» πού μὲ τὴν καθοδήγηση τῆς ΣΙΑ ἔκαναν τὸ πραξικόπημα κ.λπ. κ.λπ.; Μὲ ἄλλα λόγια, εἴμαστε σὲ θέση νά πάρουμε *στά σοβαρὰ* τὴ σημερινὴ κίνηση τῆς ἐργατικῆς τάξης καί νά δοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ κίνηση εἶναι συνώνυμη μὲ τὴ συγκρότησή της σὲ τάξη, τελικὰ τάξη γιὰ τὸν ἑαυτὸ της; Εἴμαστε ἔτοιμοι παραπέρα νά δοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ τάξη (μαζὶ μὲ τοὺς ἀγρότες πού παράγουν αὐτὰ πού τρώμε) εἶναι ἡ μόνη γνήσια *ἐθνικὴ τάξη*; Δηλαδὴ ἡ τάξη πού δὲν ἔχει ἀνάγκη ξένα δεκανίκια, πού, στὸ βαθμὸ πού συγκροτεῖται σὲ τάξη γιὰ τὸν ἑαυτὸ της, μπορεῖ, *μόνο αὐτὴ* καί μόνο τότε, νά θέσει καί νά λύσει ὅλα τὰ βασικὰ φλέγοντα καί χρόνια προβλήματα μας —ἐθνικὴ ὑποτέλεια, ἀποδορυφοροποίηση, Κυπριακὸ, ὀλόπλευρη στήριξη στὶς δικές μας δυνάμεις, ριζικὴ ἀναδόμηση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας σὲ μιὰ ἐθνικὴ βάση; Τελικὰ,

διαγυμνουφθαλμου

δτι πραγματικά πρόκειται για την δύναμη *ήγετική τάξη* της ελληνικής κοινωνίας;

Βέβαια, όλα αυτά δεν είναι καινούρια. Είναι πράγματα που έχουν ειπωθεί χιλιάδες φορές, πράγματα που είτε έχουν «απορριφθεί» είτε έχουν μετατραπεί σε θρησκευτικά δόγματα. Πάντως ένα είναι σίγουρο: η ύπαρξη της σημερινής κίνησης της εργατικής τάξης ξαναθέτει αντικειμενικά στο προσκήνιο, είτε το θέλουμε είτε όχι, αυτά τα «γνωστά» πράγματα. Παραπέρα, η εισβολή της στους χώρους μας *αναγκάζει* εμάς, τους προοδευτικούς διανοούμενους, πάλι είτε το θέλουμε είτε όχι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, έτσι ή αλλιώς, άμεσα ή έμμεσα, κραυγαλέα ή σιωπηρά, να τοποθετηθούμε πάνω σ' αυτά. Αυτή είναι η ουσία του πρώτου επίπεδου της πρόκλησης.

Όμως το πράγμα δεν τελειώνει εδώ. Το πρόβλημα δεν είναι πρόβλημα γνωσιολογικής αναφοράς, και δεν αρκεί να δηλώσουμε ή να διακηρύξουμε «πιστεύομεν εις τον μαρξισμόν» (ή και εις τον μαρξισμόν) και ότι, όντως, με τις δικές του έννοιες πορεύεται ή σκέψη μας. "Αν σκαλίσουμε λίγο παρακάτω, θα διαπιστώσουμε ότι μάς επιφυλάσσονται εκπλήξεις ίσως όδυνηρές, ότι το πρόβλημα άρχίζει από δω και πέρα. "Ας εξηγηθούμε. Τίθεται το φαινομενικά άπλο και εύλογο έρώτημα: Ποιές είναι οι συνθήκες, ποιές είναι *οι ιδεολογικές και πρακτικές προϋποθέσεις*, ώστε πραγματικά να ενεργοποιηθούν στα κεφάλια μας οι παραπάνω αλήθειες, ώστε να αποκτήσει υλική υπόσταση, να γίνει κινητήρια για μάς δύναμη το δίλημμα που έπισημάναμε; "Ας δούμε το πράγμα από πιο κοντά.

Από την μία μεριά, υπάρχει η κίνηση του βιομηχανικού προλεταριάτου, υπάρχουν οι χειρόνακτες προλετάριοι, υπάρχουν οι άπεργοί. Με τη γνωστή λίγο πολύ κατάσταση τους: σχετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, άσπασματικές σε μεγάλο βαθμό γνώσεις για τη σημερινή γενική κατάσταση, άτέλειες στον τρόπο έκφρασης. Τέλος με βαθμό πολιτικής συνειδητοποίησης (όπως τουλάχιστο την εννοούμε εμείς) γενικά τόσο μικρό ώστε να μπορούμε να πούμε, χωρίς πολλά περιθώρια λάθους, ότι το μόνο που ξέρουν είναι ότι έχουν δίκιο να άγωνίζονται.

Από την άλλη μεριά, είμαστε εμείς, οι διανοητικά εργαζόμενοι προοδευτικοί διανοούμενοι. Με το πολιτιστικό επίπεδο και τις σπουδές μας (ένδεχόμενα και στο έξωτετικό), με τη δυνατότητα κίνησής μας στις διάφορες έπιστημονικές και καλλιτεχνικές σφαίρες, με τη γνώση μας των κλασικών, με την πολιτικοποίησή μας. Η διαφορά είναι τόσο έμφανής, ή άπόσταση τόσο μεγάλη, ώστε να τολμάει κανείς να πει ότι στην ουσία πρόκειται για *ταξική άπόσταση, για ταξική διαφορά*.

Προφανής ίσως διαπίστωση αλλά μεγάλη κουβέντα. Σίγουρα θύελλες διαμαρτυριών, τόνοι έπιχειρημάτων, όργη και περιφρόνηση θα έπιστρατευθούν να την κατακεραυνώσουν. Και είναι περίπου σίγουρο ότι —πέρα από τον πρωτογονισμό και την άπλοικότητα μάς τέτοιας ξερής διαπίστωσης— όλόκληρο το όπλοστάσιο των διαμαρτυριών και έπιχειρημάτων θα οικοδομηθεί στη βάση της πολιτικοποίησής μας, της άποδειγμένης έμπρακτα προοδευτικότητάς μας, στο όνομα των άγώνων και των προσωπικών θυσιών μας. Με άλλα λόγια στη βάση της *ήσυχης συνείδησής μας* που μάς παρηγορεί πώς στα χρόνια της χούντας και παλαιότερα άποδείξαμε *έμπρακτα* την προοδευτικότητά μας. (Μήπως τα στρατοδικεία, οι φυλακές, τα ξερονήσια δεν τα γέμισαν ουσιαστικά φοιτητές, έπιστήμονες, στελέχη πολιτικών κομμάτων, δηλαδή ή προοδευτική διάνοηση, άνθρωποι από μάς;)

Αλλά γιατί προβλέπεται τόσο φασαρία; Απλούστατα γιατί αυτή ή διατύπωση καθορίζει ως ιδεολογική και πρακτική προϋπόθεση για να ενεργοποιηθεί πρακτικά το δίλημμα που αναφέρθηκε, και ύπαγορεύει ως περιεχόμενο της άπαίτησης να πάρουμε στα σοβαρά τη σημερινή κίνηση του βιομηχανικού προλεταριάτου, *την ύποταγή μας, κοινωνικά* (δηλαδή σαν προοδευτικοί διανοούμενοι) στις

του Jan Miodovnic

διαγυμνουφθαλμου

σημερινές ανάγκες και απαιτήσεις αυτής της κίνησης.

Και εδώ βρίσκεται η πραγματική πρόκληση. Μιά τέτοια ύποταγή ουσιαστικά απαιτεί να αναποδογυρίσουμε περίπου όλα όσα κάναμε μέχρι σήμερα, όλα όσα πιστεύαμε σωστά. Ουσιαστικά απαιτείται να αλλάξουμε χώρο κίνησης και πλαίσιο αναφοράς. Να εγκαταλείψουμε (έστω μόνο με το μυαλό μας) το κέντρο της Αθήνας και τα εκεί τεκταινόμενα και να μεταφερθούμε (έστω και νοερά) σε απόμακρους και άγνωστους εργατικούς χώρους —τόπους δουλειάς και κατοικίας. Να πάψουμε να αναφερόμαστε στα πολιτικά πράγματα, στις διαμάχες των κομμάτων (στη Βουλή ή στο έσωτερικό τους), στην πολιτική, καλλιτεχνική και πνευματική κίνηση του κέντρου της Αθήνας *σάν πράγματα καθεαυτά και αυτόνομημένα*. Απαιτείται να δούμε αυτά τα ίδια πράγματα από τη σκοπιά, από το φίλτρο των προοπτικών και των δυσκολιών ανάπτυξης της κίνησης της εργατικής τάξης. Να πάψουμε δηλαδή να δίνουμε στις άπεργιες τη σημασία δευτερεύουσας είδησης φιλανθρωπικής απόχρωσης που συνήθως της δίνουν οι προοδευτικές εφημερίδες. Και να δούμε στις εργατικές κινητοποιήσεις την μήτρα απ' όπου γεννιούνται νέες σχέσεις, σχέσεις απελευθέρωσης, σχέσεις που υποθηκεύουν το ίδιο το δικό μας μέλλον. Μόνο έτσι θα πάψει και η «πολιτική πρακτική» του αντιπολιτευτικού καταγγελιολογικού σχολιασμού των κυβερνητικών πράξεων. Δηλαδή τελικά *τό παράπονο* ότι η εξουσία δεν κάνει καλά τη δουλειά της, ότι στενεύει τα δημοκρατικά περιθώρια, ότι δεν «βλέπει» τους κινδύνους που απειλούν τελικά και αυτή την ίδια. Θα μπορέσει δηλαδή να αναληφθεί η προσπάθεια *ανάλυσης των αντικειμενικών αναγκαιοτήτων*, των καθορισμένων από την πορεία της ταξικής πάλης, όπου εγγράφεται η κυβερνητική πολιτική και οι επιμέρους πράξεις της.

Και όλα αυτά τα τόσο πολλά (ή τόσο λίγα) δένονται και εξαρτώνται από τη θεμελιακή απαίτηση να αλλάξουμε την εικόνα που έχουμε για τον έαυτό μας και το ρόλο μας, να υποσκάψουμε ριζικά τα θεμέλια της ήσυχης αντιστασιακής μας συνείδησης, να αναγνωρίσουμε τελικά και να αντιμετωπίσουμε συνειδητά τους ταξικούς προσδιορισμούς αυτών των θεμελίων. Έργο βαρύ, που ο φόβος ανάληψής του θα οίκοδομήσει συστήματα άπώθησης, ολόκληρους μηχανισμούς άμυνας, αυτοπροστασίας, δικαιολόγησης και αυτοδικαίωσης.

Και ίσως ενόψει τέτοιων άμυντικών μηχανισμών, χρειάζεται μια από τα πριν διευκρίνιση. Όσα προηγούνται δεν θέλουν με κανέναν τρόπο να «θεοποιήσουν» την εργατική τάξη και να την αναγάγουν σε φιλοσοφική λίθο των σημερινών μας προβλημάτων. Ακόμη λιγότερο δεν θέλουν να δημιουργήσουν συμπλέγματα ένοχης και άλυσίδες τύψεων στους προοδευτικούς διανοούμενους. Το πρόβλημα δεν είναι ήθικό, είναι πρόβλημα κοινωνικό και πολιτικό, δηλαδή ταξικό. Παραπέρα, όσα προηγούνται θέλουν, σε τελευταία *ανάλυση*, να *αναδείξουν* τη σημασία, το ρόλο, την ανάγκη ύπαρξης, άρα και την ευθύνη, των προοδευτικών διανοούμενων. Το έλληνικό λαϊκό κίνημα ούδέποτε ύστέρησε σε αγωνιστικότητα, παλικαριά, πρωτοβουλίες, ήρωισμούς ή θυσίες. Αν του έλειψε κάτι, αυτό ήταν επαναστάτες διανοούμενοι, με όλη τη σημασία αυτών των δύο λέξεων. Δηλαδή διανοούμενοι που να μην επιδιώκουν, συνειδητά ή άσυνειδητα, να *χρησιμοποιήσουν* το κίνημα για δικούς τους σκοπούς, αλλά διανοούμενοι που να τοποθετούνται *άνεπιφύλακτα* στην ύπηρεσία του, να υποτάσσουν τις κοινωνικές και τις προσωπικές προοπτικές τους στις απαιτήσεις και τις ανάγκες της ολόπλευρης ανάπτυξής του και να γίνονται έτσι ικανοί να συνοψίζουν και να διατυπώνουν τις έμπειρίες και τις αγωνιστικές πρωτοβουλίες του, ώστε αυτό να προχωράει παραπέρα. Τελικά, μόνο αν υπάρξουν τέτοιοι διανοούμενοι είναι δυνατό κάποτε να σταματήσει η σισύφια προσπάθεια του ελληνικού λαού, και

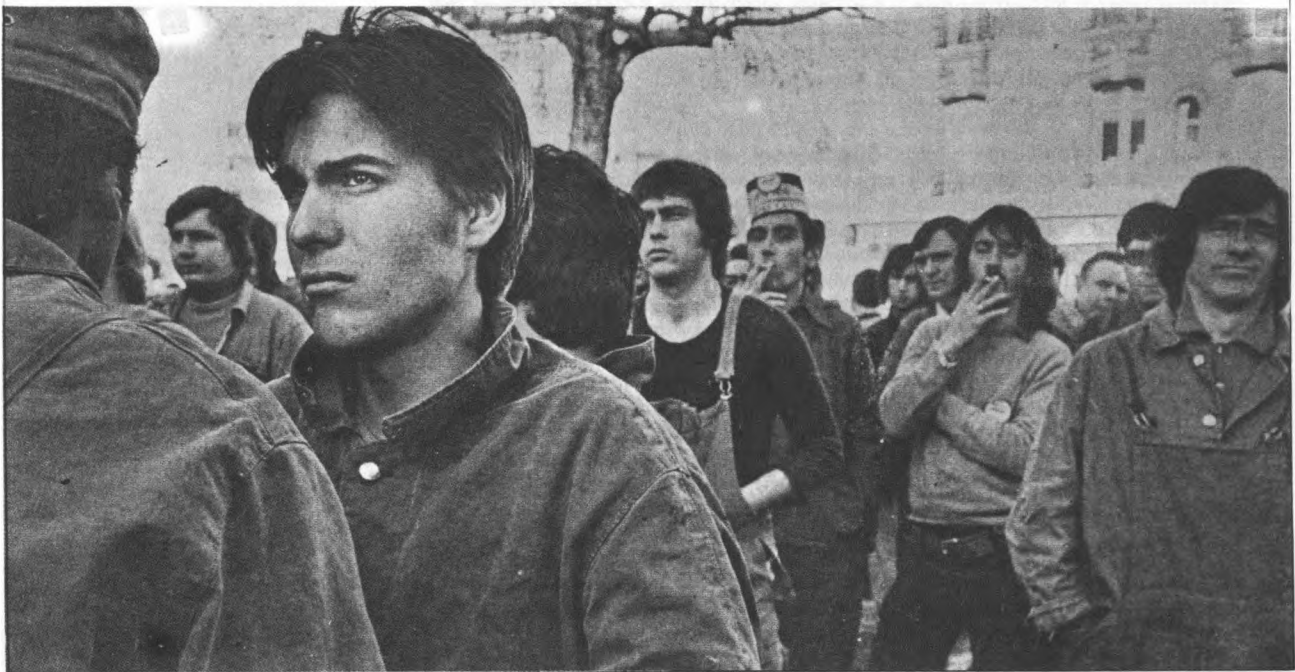
διαγυμνουοφδαλμου

νά κερδίσει αυτός εκείνη τη νίκη που θα είναι και η πρώτη συνθήκη της ολόπλευρης απελευθέρωσής του.

Τούτο το κείμενο τελικά θέλει μόνο απλά να έντοπίσει την *προϋπόθεση* για την ύπαρξη τέτοιων διανοουμένων, και τις βαριές απαιτήσεις που αυτή επιβάλλει στα φερουγίσματα του θεωρητικού νου της σημερινής προοδευτικής διάνοησης. Τίποτε παραπάνω, και αυτό ήδη είναι πολύ. 'Η πληρωμή αυτού του τιμήματος, ή πραγματοποίηση ή όχι αυτής της προϋπόθεσης θα δείξει αν η σημερινή εισβολή της εργατικής τάξης στους χώρους μας θα παραμείνει πρόκληση ή θα μετατραπεί σε πρόσκληση όπου θα απαντήσουμε καταφατικά.

Και για να τελειώνουμε, λίγα λόγια και για το ίδιο τούτο το κείμενο. 'Η παρούσα πολιτική στιγμή βρίσκεται —και δεν είναι τυχαίο— στον άστερισμό της προβοκατορολογίας, δηλαδή των προκλήσεων. Παράλληλα, ο *Πολίτης*, είτε το θέλει είτε όχι, είναι περιοδικό της σημερινής προοδευτικής διάνοησης. Τα δυο αυτά δεδομένα συνιστούν έναν άκατανίκτη πειρασμό: την προκλητική γραφή ενός κειμένου που φιλοδοξεί να τaráξει λίγο τα νερά της ήσυχης προοδευτικής συνείδησης. 'Αλλά και κάτι ακόμη. 'Η συγγραφική συμμετοχή σε ένα περιοδικό όπως ο *Πολίτης* αποτελεί άντικειμενικά, στις παράξενες έλληνικές συνθήκες, και στοιχείο κοινωνικής ανάδειξης του γράφοντος στο χώρο της προοδευτικής διάνοησης. Διαδικασία ανεξέλεγκτη και ένδεχόμενα επικίνδυνη. "Ετσι ο προκλητικός χαρακτήρας τούτης της γραφής ίσως αποτελεί ανεπαρκές —και ίσως διαφορούμενο— μέσο άμυνας απέναντι σε μιά τέτοια ανεξέλεγκτη διαδικασία. 'Ο διαφορούμενος χαρακτήρας μιάς τέτοιας άμυνας έγκειται στο γεγονός, που δεν θα πέρασε απαρατήρητο από τον άναγνώστη, ότι ο γράφων άνήκει κι αυτός προφανώς στην περι ή ο λόγος διάνοησης. Με άλλα λόγια, ότι η παρούσα έγγραφη πρόκληση (ή πρόσκληση σε συγκεκριμένη συζήτηση) αποτελεί πριν απ' όλα και διατύπωση της για τον ίδιο τον γράφοντα.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΜΠΑΛΤΑΣ

διαγυμνουοφρδαλμου

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΕΓΚΥΚΛΙΟ ΡΑΛΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἡ κοινωνικοοικονομική ἐξουσία διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν πολιτική ἐξουσία γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἀστική κοινωνία. Μὲ τὸ «κράτος δικαίου» —δηλαδὴ «τὸ κράτος εἰς τὸ ὅποιον οἱ ἀσκούντες τὴν κρατικήν ἐξουσίαν περιορίζονται διὰ κανόνων δικαίου ὅσον ἀφορᾷ τὰς σχέσεις των πρὸς τοὺς ὑπηκόους, τῶν ὁποίων οὕτω διασφαλίζεται ἀποτελεσματικῶς πῶς ἢ νομική θέσις καὶ ἡ ἀτομική αὐτοτέλεια»— θεσμοθετεῖται καὶ ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στοὺς προσωπικούς φορεῖς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ στὰ ἐπιμέρους οἰκονομικά συμφέροντα.

Στὸ σύγχρονο ἀστικό κράτος ἐνυπάρχει λοιπὸν μιὰ βαθιὰ ἀντίφαση: Στὴν «ἀνταλλακτική ἀξία» του εἶναι τὸ κράτος ὅλου τοῦ λαοῦ, ὁ μοναδικὸς καὶ ἀναγκαῖος ὑπὲρ τῶν γενικῶν συμφερόντων. Ἀντίθετα, στὴν «ἀξία χρήσης» του εἶναι τὸ κράτος ποὺ διαμεσολαβεῖ τὴν ἐξουσία τῆς ἀστικῆς τάξης. Οἱ δύο αὐτὲς «ἀξίες», ποὺ συναποτελοῦν τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀστικοῦ κράτους, παράγουν μιὰν ἀντίστοιχη διάσπαση τῆς νομιμοποίησής του: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τονίζονται καὶ ἐπαινοῦνται ὁ αὐτοπεριορισμὸς καὶ ἡ ὑπερταξική («ἐθνική») λειτουργία τῶν ποικίλων κρατικῶν μηχανισμῶν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διατηρεῖται ἡ θεσμοθέτηση ὄχι μόνο τῆς κοινωνικῆς ἐκμετάλλευσης ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς καταπίεσης τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Αὐτὴ ἡ συνύπαρξη τοῦ φιλελεύθερου καὶ τοῦ αὐταρχικοῦ στοιχείου ἐκδηλώνεται καὶ συγκεκριμενοποιεῖται κατὰ κανόνα ὡς ἑξῆς: Ἡ ἄρχουσα τάξη καὶ οἱ πολιτικές τῆς ὀργανώσεις οἰκειοποιοῦνται καὶ προσπαθοῦν νὰ μονοπωλήσουν τὶς ἀτομικὲς καὶ πολιτικὲς ἐλευθερίες ἐνῶ συγχρόνως ἐπικαλοῦνται καὶ δικαιολογοῦν τὴ χρήση τῶν καταπιεστικῶν —προληπτικῶν ἢ κατασταλτικῶν— κρατικῶν μηχανισμῶν ἐναντίον ἐκείνων τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων ποὺ ἀμφισβητοῦν τὴν ἐξουσία τους. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ χαρακτηριστικὴ «ἀμφιθυμία» τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας σχετικὰ μὲ τὸ κράτος δικαίου καὶ τὴν πολιτικὴ δημοκρατία.

Ἐποδειγματικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς «ἀμφιθυμίας» αὐτῆς εἶναι ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Ἐπιμετροῦ Παιδείας (20.4.1976) πρὸς τὴν πρυτανεία τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων μὲ ἀφορμὴ δύο ψηφίσματα τῆς συγκλήτου (2 καὶ 14.4.76) ποὺ ἀναφέρονταν στὸν ξυλοδαρμὸ φοιτητῶν καὶ καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ ἀστυνομικά ὄργανα, καθὼς καὶ στὴν ὑπόπτη παρουσία καὶ δραστηριότητα ὀρισμένων «πολιτῶν» ποὺ ἀνάγκασαν τὸν Κοσμήτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, καθηγητὴ Ἐμ. Παπαθωμόπουλο, νὰ δηλώσει κατὰ τὴ συνεδρίαση τῆς Συγκλήτου: «συμπεραίνω λοιπὸν ἀπὸ αὐτὸ ὅτι οἱ γνωστοὶ χαφιέδες τέθηκαν πάλι σὲ διατεταγμένη ὑπηρεσία, χάριν τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς τάξεως».

Στὴν περιγραφή τοῦ ξυλοδαρμοῦ ἀπὸ τὸν συγκλητικὸ καθηγητὴ Φράγκο — «στάθηκα μπροστὰ στοὺς φοιτητὲς καὶ φώναξα πρὸς τοὺς ἀστυνομικούς νὰ σταματήσουν νὰ χτυποῦν ἀπὸ ἔξω αὐτοὺς ποὺ ἦσαν μέσα στὴν αἴθουσα τοῦ ἰσογείου τοῦ δικαστηρίου. Τότε μοῦ ἐπετέθησαν τρεῖς τέσσερις χωροφύλακες μὲ κλόμπς καὶ μὲ χτύπησαν στὸ κεφάλι»— ὁ κ. Ράλλης δὲν βρῆκε ἄλλη ἀπάντηση ἀπὸ τὴ διακήρυξη τῶν ἀρχῶν του περὶ... πειθαρχημένης δημοκρατίας: ἐπικαλούμενος τὴν ἀνεξαρτησία τῆς δικαιοσύνης, ἔσπευσε νὰ ἐνημερώσει τὴ συγκλήτου γιὰ τὶς «συνταγματικὲς» τῆς ὑποχρεώσεις: «...πάντα ταῦτα καὶ ἀσχέτως ἀγαθῶν προθέσεων ἢ τῆς ἀνταποκρίσεως πρὸς τὰ πράγματα εἶναι ἐκδηλον ὅτι ἀποτελοῦν κατάφωρον παραβίασιν τῶν Συνταγματικῶν διατάξεων περὶ ἀνεξαρτησίας τῆς Δικαιοσύνης».

διαγυμνουοφδαλμου

Πού βρίσκεται όμως συγκεκριμένα ή δημοκρατική άμφιθυμία του κ. Ράλλη; 'Ο κ. ύπουργός παιδείας αφενός επικαλείται την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, ή οποία «δρά ανεπηρέαστως», σάν βασική αρχή του ισχύοντος συντάγματος και του κράτους δικαίου (άρθρ. 87 §1 Συντάγματος) —αρχή βέβαια την οποία δεν σεβάστηκε ιδιαίτερα ή κυβέρνηση, αν αναλογιστούμε λογουχάρη αρκετά γεγονότα από τις δίκες τών αρχιπραξικοπηματιών ή τις αντιδράσεις της άμέσως μετά τὸ θάνατο του Α. Παναγούλη. 'Αφετέρου όμως σπεύδει ὁ κ. Ράλλης νά επικαλεστεί μιὰ αύστηρη εφαρμογή τῆς αρχῆς τῆς ανεξαρτησίας τῆς δικαιοσύνης ἐνεργώντας όμως με τέτοιο τρόπο ὡστε στήν οὐσία νά τήν καταργεῖ ὁ ἴδιος; 'Αρνούμενος στή σύγκλητο τὸ δικαίωμα νά κάνει γνωστὸς τὰς πραγματικὰ, τήν ὀρθότητα τών ὁποίων και ὁ ἴδιος δὲν ἀμφισβητεῖ καταρχήν, ἐπεμβαίνει στὸ ἔργο τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ζητᾶ νά τῆς στερήσει τὴ γνώση τών πραγματικῶν γεγονότων, χωρίς τήν ὁποία ὁμως δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπονομή «ἀνεπηρέαστης» δικαιοσύνης. Συγχρόνως ἐπεμβαίνει και με ἄλλο τρόπο στὸ ἔργο τῆς δικαιοσύνης; ἡ μὴ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν κρατικὸ μηχανισμὸ τών ἀστυνομικῶν ὀργάνων πού συνειδητὰ καταχρῶνται τῆς ἐξουσίας τους προσφέρει στοὺς ὁπαδοὺς τῆς δικτατορίας τὸ δικαίωμα νά ἐμφανίζονται στὰ δικαστήρια σάν μάρτυρες κατηγορίας και σάν «ὄργανα τῆς τάξεως».

Οἱ ἐπαγγελίες τῆς Νέας Δημοκρατίας γιὰ «προοδευτικὴ δημοκρατία» ἀποδεικνύονται ἔτσι, ἀκόμη μιὰ φορά, ἀσύστατες και ἀκατάλληλες γιὰ τὴ φύση τών κοινωνικοπολιτικῶν προβλημάτων πού ὑποτίθεται πῶς ἤρθαν νά λύσουν. Διότι ὁ συντηρητισμὸς, πού ταυτίζεται στή χώρα μας με τὸ κράτος τῆς δεξιᾶς, θεωρεῖ ἐξ ὀρισμοῦ τὶς ἀντιπολιτευόμενες ἡ ἀντιθετικὲς πολιτικὲς τάσεις εἴτε περιττὲς εἴτε «ἐθνικὰ ἐπικίνδυνες». 'Ετσι, παρὰ τὰ περιστασιακὰ ἐπιθετικὰ ξεσπάσματα ἡγετικῶν στελεχῶν τῆς Ν.Δ., ἡ κυβέρνηση εἶναι καθηλωμένη σὲ μιὰ μόνιμα ἀμυντικὴ στάση. Αὐτὸ μεταφράζεται στήν πράξη: ἡ κυβέρνηση εἶναι *ἀναγκασμένη* ἄλλοτε νά χρησιμοποιεῖ και ἄλλοτε νά συγκαλύπτει τὴ βία.

Στὴ συντηρητικὴ πολιτικὴ σκέψη τοῦ κ. Ράλλη ὅλα αὐτὰ φυσικὰ εἶναι ἀκατανόητα: δὲν εἶναι ἐπιτέλους δυνατὴ ἡ ἐμπιστοσύνη στὸ ἦθος και στὶς ἀντιδικτατορικὲς διαθέσεις τών ἀρμοδίων; 'Η διάτρηση τοῦ κράτους δικαίου δὲν ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ σ' ἐκεῖνες τὶς κοινωνικοπολιτικὲς δυνάμεις πού δυσπιστοῦν γιὰ τὴν εὐθυκρίσια τών ἀρμοδίων, ἀντιδροῦν μαχητικὰ και καθιστοῦν ἔτσι ἀναγκαῖα τὴν ἐπέμβαση τών κρατικῶν μηχανισμῶν καταστολῆς; δὲν φταῖνε, τέλος, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι πού ἐνσπεύρουν τὴ δυσπιστία, ὅταν «τὸ κράτος» ἀναγκάζεται νά χρησιμοποιήσει βία ἐναντίον τους;

Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ἀποδίδουν ἀπλοποιημένα τὴ σχετικὴ ἰδεολογία τῆς ἀστικῆς τάξης, συγχρόνως ὁμως βοηθοῦν νά συναχθοῦν ὀρισμένα γενικὰ συμπεράσματα: ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴ δημοκρατία δὲν περιορίζεται και οὔτε εἶναι δυνατό νά περιοριστεῖ στὴ διαφύλαξη τοῦ κράτους δικαίου. 'Η διάτρηση τοῦ ισχύοντος δικαίου ἀπὸ τὴν πολιτικὴ αὐταρχικότητα *ἀνταποκρίνεται πλήρως στὶς ἀνάγκες τοῦ συνόλου τῆς ἀρχουσας τάξης* και ὄχι μόνο κάποιας μερίδας τῆς, «ἀντιδραστικῆς», «συντηρητικῆς» ἡ «πουλημένης» στὸ ξένο κεφάλαιο. 'Η ἀρχὴ τῆς ἰσότητος, συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ δικαίου, τείνει νά γίνει ἀπλὴ φάρσα. 'Ετσι ἡ ἐλπίδα και ἡ πάλη γιὰ τὸ κράτος δικαίου και τὶς πολιτικὲς ἐλευθερίες μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ φορέα τῆς —τὴν ἀστικὴ τάξη— σ' ἐκεῖνες τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες ἡ τάξεις γιὰ τὶς ὁποῖες τὸ ισχύον δίκαιο ἐπιβεβαιώνεται στὴν καθημερινὴ ζωὴ σάν θεσμοθετημένη ἀδικία. 'Η ἐπιλογή τους στὸ «δῖλημμα» σοσιαλισμὸς ἡ βαρβαρότητα τοὺς κάνει φυσικοὺς φορεῖς τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν κοινωνικὴ και τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία.

ΑΛΕΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

τοῦ Jan Mtodozeniec

στατικό, επικυρωμένα ελεύθερα και συνειδητά, και άρθρα που παρέχουν άφθονο και αυθεντικό υλικό για τον πολιτικό και ιδεολογικό χαρακτήρα του κόμματος αυτού: υλικό περιγραφικό, υλικό πολιτικής ανάλυσης, με δυο λόγια υλικό κατάλληλο για τον υπεύθυνο πολιτικό προβληματισμό όλων, και πρώτιστα των άριστερών όλων των αποχρώσεων: κομμουνιστών, σοσιαλιστών, προοδευτικών ανθρώπων.

Όποιος μιλάει για τα προβλήματα της ελληνικής άριστεράς μέσα από τα χαρακώματά της γνοιάζεται, τελικά, για πολύ γενικότερα πράγματα από το να μετάσχει συμβατικά σ' έναν συμβατικό διάλογο. Και σίγουρα θα του είναι ξένη ή έσωστρεφής ένασχόληση με τά, χωρίς σημασία, «μικρά κομματικά μυστικά», ή ή υποτιθέμενη «άντικειμενική» και δήθεν επιστημονική ανάλυση. Από την άλλη, τα θέματα αυτά είναι ανάγκη να μην αντιμετωπίζονται με τις τετριμμένες φόρμουλες της πολεμικής και της ιδεολογικής ιδεοληψίας, που μόνο στους εχθρούς ταιριάζει, ή της επαναπαυτικής θριαμβολογίας, που μόνο ανυποψίαστους φίλους κοροϊδεύει. Μοιραία πράγματα βέβαια ως ένα όρισμένο σημείο, αλλά μόνο ως ένα όρισμένο σημείο. Γιατί τα προβλήματα που τίθενται δεν είναι ούτε «ιστοριογραφικού» ενδιαφέροντος ούτε υπαρξιακού άγχους: αφορούν την ιδεολογία του άριστερου κινήματος και γι' αυτόν το λόγο αφορούν τον καθένα.

Άρχισα λοιπόν με μιὰ περικοπή από ένα ξεχασμένο άρθρο σέ ένα ξεχασμένο περιοδικό, και με μιὰ μικρή αναφορά στην ονομασία του ΚΚΕ Έ.σ. Δεν ήταν τυχαίο. Ήθελα να υπενθυμίσω απόψεις που είχαν διατυπωθεί στον Άγωνα και ξεχάστηκαν, όπως και το ίδιο το έντυπο, αν και ήταν όργανο κομματικής οργάνωσης του ΚΚΕ Έ.σ. (όλοι τότε είχαν πει πως το διάβημα ήταν «ένδιαφέρον»). Και ήθελα να θέσω ένα ερώτημα: *Τί σημαίνει «έσωτερικό»;* Και για να γίνουμε σαφέστεροι: *Τί είναι ή σημερινή ελληνική άριστερά; και ποιά σχέση υπάρχει ανάμεσα στο ΚΚΕ Έ.σ. και το άριστερό κίνημα;*

Στο πρώτο σκέλος του ερωτήματος υπάρχουν πολλές απαντήσεις. Μια πρώτη είναι εκείνη που θεωρεί την άριστερά άμετακίνητη οντότητα, δοσμένη έσσει, άπαξ και διά παντός, τόσο στα πολιτικοϊδεολογικά όσο και στα οργανωτικά της χαρακτηριστικά. Ή συμπυκνωμένη διατύπωση αυτής της θέωσης περιέχεται στο δόγμα «ένα είναι το ΚΚΕ». Διατύπωση εξωφρενική αφού αρνείται το δικαίωμα στα μάτια να πιστέψουν αυτά που βλέπουν. Και όλων τα μάτια βλέπουν ότι ή άριστερά σήμερα έχει περισσότερα κόμματα και οργανώσεις, είναι διασπασμένη, υπάρχουν σοβαρές, ποικίλες και ούσιωδέστατες ιδεολογικές διαφορές, ότι οι διαφορές δεν είναι απλές αποκλίσεις από μιὰ υποτιθέμενη ορθοδοξία, και κυρίως ότι κάθε άριστερός σχηματισμός έχει το συγκεκριμένο οργανωτικό και πολιτικό του εκτόπισμα, είναι δηλαδή μιὰ πραγματικότητα. Έδω ή σύγχυση του δεοντολογικού με το πραγματικό είναι απόλυτη, και, φυσικά, όσο μεγαλύτερη είναι ή σύγχυση τόσο έντονότερη παρουσιάζεται ή τάση να παίρνει κανείς «την επιθυμία του για πραγματικότητα».

Μια δεύτερη απάντηση στο ερώτημα είναι εκείνη που όρίζει τα υπάρχοντα άριστερά κόμματα άρνητη-

κά: *Ή άριστερά, δηλαδή τα συγκεκριμένα κόμματα της, είναι ρεβιζιονιστική, δεν είναι μαρξιστική-λενινιστική, είναι συνεργός του άστισμού ή ψευτοριζοσπαστικό του προσώπειο.* Απάντηση που, αν οι φορείς της δεν καταφέρνουν να ξεπεράσουν την πολιτική άσημαντότητα της μικρομάδας, ωστόσο δεν σημαίνει ότι δεν έχει εύρεία άπήχηση, και μάλιστα σε όρισμένους χώρους σημαντική (π.χ. στον φοιτητικό).

Μια τρίτη απάντηση —και θα σταθούμε εδώ— είναι εκείνη που έρχεται από το ΚΚΕ Έ.σ. και την ΕΔΑ. Έδω, και ιδιαίτερα από το ΚΚΕ Έ.σ., όντως υπάρχει μιὰ διάκριση του δεοντολογικού (ποιά πρέπει να είναι ή άριστερά) και του πραγματικού (ποιά είναι ή σημερινή κατάσταση της άριστεράς).

Από την μεριά λοιπόν αυτή, χονδρικά, ή μεν κατάσταση της άριστεράς όρίζεται ως κατάσταση πολυδιάσπασης και κρίσης, ή δε προοπτική της, δεοντολογικά, το ανανεωμένο πρόσωπο του ελληνικού και δημοκρατικού κομμουνιστικού κόμματος, με ήθιανή χαρακτηριστικά, χωρίς εξαρτήσεις από ξένα καθοδηγητικά κέντρα και μ' έναν δικό του δρόμο, ελληνικό, μετάβασης στον «δημοκρατικό σοσιαλισμό». Το ΚΚΕ Έ.σ., βλέποντας ότι αυτή ή γενική θεώρηση της άριστεράς δεν είναι αποκλειστικό προνόμιο του αλλά ότι υπάρχει με συγγενικούς όρους και σε άλλες οργανωμένες έσσεις (ΕΔΑ, Σοσιαλιστική Πορεία), και ότι είναι πίστη ενός εύρτατου φάσματος άριστερών-κομμουνιστών μη ένταγμένων, όρίζει όλο το χώρο που διακατέχεται από ιδέες επαναπροοδιορισμού της άριστεράς ως *άνανεωτικές δυνάμεις.*

Ή περίπτωση του ΚΚΕ Έ.σ. είναι ή πλέον σοβαρή για μιὰ υπεύθυνη διερεύνηση του προβλήματος της άριστεράς. Γιατί; γιατί όντως έχει μεγαλύτερη σχέση με την πραγματικότητα.

Άλλά, για να δοθεί κάποια απάντηση στο ερώτημα που θέσαμε, χρειάζεται να συνοψίσουμε τα προβλήματα που άφενός προκάλεσαν τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 και την πολυδιάσπαση στη συνέχεια, και άφετέρου έθεσαν επίτακτη την ανάγκη επαναπροοδιορισμού μερικών ή και όλων των γενικών, των συστατικών, αρχών της άριστεράς. Βέβαια γύρω από τα προβλήματα αυτά πολλά έχουν ειπωθεί συγκλίνοντα ή αντιφατικά, στοιχεία άφθονα έχουν κατατεθεί, άπτα και προσία στον καθένα. Και εδώ άκριβώς βρίσκεται ή δυσκολία, γιατί στην προκειμένη περίπτωση ή υπερπληροφόρηση κινδυνεύει να όδηγήσει σε συμφόρηση των πληροφορουμένων: οι χιλιάδες γραμμένες σελίδες, και οι άπειρες ώρες συζητήσεων και άντεγκλήσεων που ό κάθε άριστερός ξόδεψε τα τελευταία χρόνια για την κατάσταση της παράταξης του δεν έχουν όδηγήσει σε κάποιο ξεκαθάρισμα και μιὰ συνεννόηση τόσο για τα πραγματικά περιστατικά της κρίσης όσο και για τον πυρήνα της.

Θα προσπαθήσω, λοιπόν, να σταθώ στα κύρια και κεντρικά σημεία: έννοείται κύρια και κεντρικά, για τη δική μου σύλληψη.

Οί καταβολές της κρίσης

Οί βαθύτερες καταβολές της κρίσης, και τελικά της διάσπασης του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος έχει σχέση με τρεις ομάδες προβλημάτων:

1. Προβλήματα ήγησης

Στό ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα είχε πολύ νωρίς επιβληθεί μια ορισμένη ήγηση, ειδικής στρατολογίας και ιδεολογικής συγκρότησης, για την εκλογή και την ποιότητα της οποίας ποτέ δεν ρωτήθηκαν οι Έλληνες κομμουνιστές. Αυτή η ήγετική ομάδα (κι όλο το πολιτικό και ιδεολογικό φορτίο που συναποκόμιζε) έγινε *εκ των υστέρων* αποδεκτή χάρη στην εμπιστοσύνη με την οποία την περιέβαλε η Κομμουνιστική Διεθνής. Πραγματικά, ξέρουμε ότι το 1931 με επέμβαση της Κ.Δ., όπως και σε πολλά άλλα κομμουνιστικά κόμματα, επιβάλλεται η ήγετική ομάδα Ζαχαριάδη. Ξέρουμε επίσης ότι το έργο της ήγετικής αυτής ομάδας, στο πολιτικό και στο οργανωτικό επίπεδο, καταρρέει εμπρός στη δικτατορία του Μεταξά και στις άρχες του πολέμου.

Κατά τόν αντιφασιστικό αγώνα, η ήγηση του ΚΚΕ όχι μόνο δεν ανανεώνεται από το εκρηκτικό δυναμικό που ήρθε στο φώς στα «φλογισμένα χρόνια» αλλά αντίθετα θεοποιείται και αποκτά υπερβατικές αρμοδιότητες και ιδιότητες. Αποκορύφωμα της εκτροπής υπήρξε ή μετά το 1945 περίοδος, όπότεν εκατοντάδες λαϊκά στελέχη, πολιτικά και στρατιωτικά, καταδικάστηκαν στη σιγή ή χτυπήθηκαν ανέλεητα. Η 6η «Πλατιά Όλομέλεια» του 1956, με την οποία υποτίθεται ότι άρχισε ή υπεύθυνη κριτική του Ζαχαριαδικού-σταλινικού ύποκειμενισμού, στην πραγματικότητα δεν απέδωσε το ΚΚΕ στους κομμουνιστές. Απλώς, με επέμβαση ξένων κομμάτων διορίστηκε μια «νέα» ήγετική ομάδα, που θά συνέχιζε το έργο της προηγούμενης. Τα αμαρτήματα συνεχίστηκαν. Έτσι, έρήμεν τών κομμουνιστών πραγματοποιήθηκε και το «8ο συνέδριο» του ΚΚΕ (1961) που «εξέλεξε» νέα ήγηση, δηλαδή τη διορισμένη από την επιτροπή τών αδελφών κομμάτων Κ.Ε. του 1956. Έρήμεν τών εδαίτων, κομμουνιστών στην πλειοψηφία τους ώστόσο, διαμορφώνονταν και τὰ εδαίτικα όργανα.

Αυτά ώς τη διάσπαση του 1968. Έκτοτε ό ίδιος ήγετικός κύκλος διασπασμένος πλέον σε δύο τάσεις, ή σε δύο κόμματα, απέφυγε την προσφυγή σε κάποια λειτουργούσα βάση. Δεν θά ασχοληθούμε με το «9ο συνέδριο» του ΚΚΕ (1973). Αλλά και το Γραφείο Έσωτερικού, ντεφάκτο ήγησης του ΚΚΕ Έσωτερικού, χρειάστηκε να περάσουν *όχτώ όλόκληρα χρόνια* για να οργανώσει το πρόσφατο συνέδριό του. Στο μεταξύ κρισιμότατα προβλήματα του κινήματος και του χαρακτήρα του κόμματος αυτού εξαρτήθηκαν από τις επιλογές και τους χειρισμούς μιας ορισμένης ομάδας στελεχών. Έτσι, ή συζήτηση σήμερα για την περίοδο αυτή έχει ιστορική μόνο σημασία. Το συνέδριο του ΚΚΕ Έσ. βρέθηκε έξ αντικειμένου μπροστά σε τετελεσμένα γεγονότα. Οι επιλογές που είχαν γίνει δεν μπορούσαν πλέον να αποτραπούν. Ο καθένας σήμερα είναι ύποχρεωμένος να υπάρξει και να δράσει με βάση την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων για την οποία δεν ρωτήθηκε, και ή όποια ένδεχομένως, με την έγκαιρη διαπλαστική παρέμβασή του, θά ήταν διαφορετική.

2. Οργανωτική κρίση

Αν ή προηγούμενη διάσταση της κρίσης του ελληνικού άριστερου κινήματος μιλά για τὰ καθέκαστα του ήγετικού κύκλου, με τούτη τη δεύτερη διάσταση περιγράφεται μια γενικότερη ένδημηκή άρρώστια της έλλη-

νικής άριστερας: ό συγκεκριμένος τρόπος ύπαρξής της. Η οργανωτική κρίση της ελληνικής άριστερας συνοψίζεται στο πανθομολογούμενο σήμερα γεγονός ότι *ποτέ δεν υπήρξε λειτουργούσα βάση*. Οι οργανώσεις του κόμματος (τόσο του ΚΚΕ όσο και της ΕΔΑ) και τὰ μέλη ήταν άπλοι εκτελεστές μιας άνωθεν καθορισμένης γραμμής. Η γραμμή δεν ήταν ποτέ σύνθεση της πολιτικής πρακτικής της λειτουργούσας βάσης, ούτε άθροισμένη παραγωγή τών κοινωνικών κινήματων, όπου ή βάση του κόμματος, όντας στοιχείο λαϊκό, υπήρχε και δρούσε. Κοντολογίς έλειπε ή δυνατότητα διαπλαστικής συμμετοχής του κόσμου της άριστερας στον καθορισμό της πολιτικής της, έλειπε ή ύλική δυνατότητα για την άσκηση ουσιαστικής πολιτικής πρακτικής. Αυτή ή διάσταση της κρίσης περικλείει και περιγράφει τις άπειρες λεπτομέρειες της κομματικής ζωής τών άριστερων. Έδώ, ό καθένας θά έχει σημαντικά μικρά και μεγάλα περιστατικά να καταθέσει: τις άνωθεν επεμβάσεις, την περιφρόνηση τών αντίθετων άπόψεων, την καταλυτική παρέμβαση, και συχνά τη διαλυτική φθορά, του οργανωτικισμού, τη χειραγώγηση, την κατάλυση της άυτονομίας τών μαζικών όργάνων και μαζικών οργανώσεων.

3. Πολιτική - ιδεολογική κρίση

Η μακρόχρονη διάβρωση της κομμουνιστικής ιδεολογίας —την όποια προκάλεσε το γενικότερο μεταπολεμικό αντικομμουνιστικό κλίμα, τὰ αλληπάλληλα και τεράστια πολιτικά λάθη της ήγησης, ό παραγκωνισμός της κομματικής βάσης, ή παραγνώριση της σημασίας των κοινωνικών κινήματων, ή άγρια κακοποίηση του μαρξισμού, ή δογματική και άφοριστική τσιτατολογία, ή παραβίαση του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, ή εξάρτηση του ΚΚΕ από ξένα καθοδηγητικά κέντρα, ή μη έγκαιρη και εύστοχη κριτική της άστικής ιδεολογίας, ή ύποτυπώδης πνευματική δημιουργία, ή άποσύνδεση τών κομματικών δυνάμεων από τόν κοινωνικό τους χώρο, ή κατάργηση της κριτικής και της άυτοκριτικής, ή μη άνανέωση του πολιτικού προσώπου της άριστερας— μακροπόθεσμα συνέτεινε στο να άποσυνδεθεί ό στόχος της σοσιαλιστικής άλλαγής από τους βραχυπρόθεσμους και καθημερινούς λαϊκούς αγώνες.

Και για τὰ σημεία αυτὰ πολλά έχουν ειπωθεί. Είναι γνωστό. Η ελληνική άριστερά και ιδιαίτερα το κομμουνιστικό κίνημα άνδρώθηκε σε μια σκληρή διαδικασία αγώνων στη διάρκεια τών όποιων σημαντικά λαϊκά τμήματα άποδέχτηκαν τη σοσιαλιστική έπαγγελία σαν λυτρωτικό όραμα για την όργάνωση της κοινωνικής, της πολιτικής και πολιτιστικής ζωής του τόπου. Δηλαδή ό σοσιαλισμός έγινε ιδεολογία λαϊκή, πρακτική λαϊκή ιδεολογία. Παραταύτα: Η ήγηση του κόμματος, το ήγετικό κόμμα, πίστευε, μέσα από την πρακτική του, ότι οι μάζες θά υίοθετούσαν τη σοσιαλιστική ιδεολογία χάρη στην άκτινοβολία του σοσιαλιστικού στρατοπέδου και ιδιαίτερα χάρη στα *ύλικά* επιτεύγματα της ΕΣΣΔ. Η άναμονή της άυτόματης συνειδητοποίησης του λαού, και, κάτι χειρότερο, ή επιδίωξη εισαγωγής από το έξωτερικό «συνείδησης» με μορφή θαυμασμού, άποτελούσε για πολλά χρόνια το μόνο ιδεολογικό έφόδιο του άριστερου. Κατεπέκταση το ήγετικό κόμμα έχανε από την όρασή του το μεγάλο μάθημα που έχει βγει από τους αγώνες του παγκόσμιου εργατικού κινήματος. Ότι δηλαδή ή σο-

σιαλιστική ιδεολογία διαμορφώνεται με βάση τα αγωνιστικά βιώματα των ίδιων των καταπιεσμένων και έκμεταλλευομένων μαζών, και παράλληλα από τη σωστή ταξική όπτική του κόμματος ως παραγωγού ιδεολογίας-θεωρίας και οργανωτή του αυθόρμητου.

Ἡ ἀλλοίωση τῆς ἀριστερᾶς

Συνδύζοντας τὰ τρία προηγούμενα επίπεδα τῆς κρίσης μὲ τὰ συγκεκριμένα πολιτικά λάθη καὶ ἀστοχίες θὰ μπορούσαμε χωρὶς ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀριστερᾶς τὰ τελευταῖα 30 χρόνια εἶναι ἡ ἱστορία τῶν πολλαπλῶν καὶ πολυεπίπεδων ἀλλοιώσεων σὲ σχέση μὲ τὶς θεμελιακὲς καὶ ἀφετηριακὲς ἀρχὲς τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ιδεολογικοῦ περιεχομένου τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Φυσικὰ τὸ τίμημα ἦταν βαρὺ: *Διάσπαση (προοδευτική) τοῦ οργανικοῦ δεσμοῦ κόμμα-μάζες, ἡ εἰδικότερα τοῦ οργανικοῦ (ὄχι μόνο οργανωτικοῦ) δεσμοῦ ἡγετικό κόμμα-κομματικά μέλη-ἐν κινήσει λαός.*

Ἄν λοιπὸν ἀφήσουμε καταμέρος τὶς ἀπειρες λεπτομέρειες καὶ περιστατικά τῆς ἱστορικῆς πορείας πού ὑπαινεχτήκαμε —ὄχι γιατί δὲν ἔχουν σημασία ἀλλὰ γιατί ἀπαιτεῖται ἐκτενέστατη ἀνάλυση— κι ἂν θεωρήσουμε τὴν κατάληξη, περιγραφικὰ τουλάχιστον, σύμφωνη μὲ τὰ πράγματα (γεγονὸς ἄλλωστε πού ἀποδέχονται οἱ περισσότεροι σημερινοὶ ἀριστεροὶ σχηματισμοὶ μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, μὲ τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη αἰτιολογία ἢ φρασεολογία) τότε ἀνακύπτει ἕνα γενικότερο πρόβλημα: τὸ πρόβλημα τοῦ ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῆς ἀριστερᾶς, μ' ἄλλα λόγια τοῦ ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῆς σοσιαλιστικῆς ιδεολογίας. Ἄκόμα εἰδικότερα: *τῆς ἐπανασύνδεσης τοῦ σοσιαλισμοῦ μὲ τοὺς ἀγῶνες τῶν λαϊκῶν μαζῶν· τοῦ μαρξισμοῦ μὲ τὸ λαϊκὸ κίνημα.*

Μὲ τούτο τὸ τελευταῖο σημεῖο εἶναι σὰν νὰ δεχόμαστε ὅτι τὰ σημερινὰ κόμματα καὶ οἱ οργανώσεις τῆς ἀριστερᾶς ἔχουν ξεκοπεῖ ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μάζες, καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἐργατικὴ τάξη, ὅτι οἱ λαϊκὲς μάζες *ιδεολογικὰ καὶ πολιτικὰ* βρίσκονται «κάπου ἄλλου». Δὲν θέλω στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀποφύγω τὸν κατηγορηματικὸ τόνο κι ἄς μὴν παρατίθενται ἐδῶ στοιχεῖα καὶ ἀριθμοὶ πού θὰ ἀποδείκνυαν τὸν ἰσχυρισμό. *Ὅμως ἡ ἐργατικὴ τάξη σήμερα ὄντως βρίσκεται «ἄλλου».* Αὐτὸ φάνηκε καὶ στὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς καὶ στὶς ἐκλογὲς γιὰ τὴ ΓΣΕΕ. Ἡ ἐργατικὴ τάξη στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, δὲν εἶναι διαποτισμένη ἀπὸ τὴ σοσιαλιστικὴ ιδεολογία —κι ὅταν λέω σοσιαλιστικὴ ιδεολογία ἐννοῶ *σοσιαλιστικὴ καὶ ὄχι «ἀντιχουντική», «ἀντιδικτατορικὴ» ἢ «ἀντιαμερικανικὴ».*

Καὶ κάτι ἀκόμη: *Ἡ κοινωνικὴ σύνθεση* τῶν κομμάτων τῆς ἀριστερᾶς ἔχει καὶ αὐτὴ ἀλλοιωθεῖ: χωρὶς νὰ παύει νὰ εἶναι λαϊκὴ, τὸ ἐργατο-αγροτικὸ στοιχεῖο σπανίζει ἢ εἶναι μειοψηφικὸ σὲ σχέση μὲ τὸν ὄγκο τῶν μικροαστικῶν καὶ διανοούμενων στρωμάτων.

Ποῦ βρίσκεται λοιπὸν ιδεολογικὰ ἡ ἐργατικὴ τάξη; Δὲν ξέρω πού ἀκριβῶς· πάντως παντοῦ. Παντοῦ γιατί δὲν εἶναι διαποτισμένη ἀπὸ τὴ σοσιαλιστικὴ ιδεολογία, γιατί εἶναι διαβρωμένη ἀπὸ ποικίλα ιδεολογήματα τοῦ ἀγοραίου μικροαστισμοῦ πού τὴ σπρώχνουν πότε ἐδῶ καὶ πότε ἐκεῖ ἀνάλογα μὲ τὸ ἄμεσο ὕλικὸ συμφέρον, τὶς οικονομικὲς διεκδικήσεις τῆς στιγμῆς, γιατί δὲν εἶναι συγκροτημένη σὲ τάξη γιὰ τὸν ἑαυτὸ

της. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ ὅλο τὸ φάσμα τῶν λαϊκῶν στρωμάτων. Καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, τὸ ζήτημα τῆς ἐπανασύνδεσης τοῦ μαρξισμοῦ μὲ τὰ λαϊκὰ στρώματα ἀποτελεῖ τὸ καίριο καὶ πρωταρχικὸ στοιχείο τοῦ καιροῦ μας. (Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι ὁ λαὸς δὲν ἀγωνίζεται: τὸ ζήτημα εἶναι γιὰ ποῖα ἄμεση ἢ ἀπώτερη προοπτικὴ ἀγωνίζεται.)

Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῆς ἀνανέωσης, ὅπως λέγεται σήμερα, τῆς ἀριστερᾶς, στὶς ιδεολογικὲς, τὶς πολιτικὲς καὶ τὶς κοινωνικὲς διαστάσεις τοῦ ἔχει τεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴ δικτατορία. Τὸ εἶχε δεῖξει κιόλας τὴν περίοδο 1963-67 ἡ συνειδητοποίηση ὀρισμένων ἀδιεξόδων, ὅπως π.χ. τὸ πρόβλημα τοῦ κομματικοῦ διύσμου ΕΔΑ-ΚΚΕ, δηλαδή ἡ ὑπάρξη δύο κομμάτων γιὰ τὴν αὐτὴ πολιτικὴ-ιδεολογικὴ καὶ κοινωνικὴ πραγματικότητα: ἐξωφρενισμὸς πού ἔκανε τὸ ἕνα κόμμα νὰ εἶναι ὑποκείμενο στὸ ἄλλο, καὶ οἱ ἀγωνιστὲς νὰ χωρίζονται σὲ πρώτη καὶ δευτέρη κατηγορία: κομμουνιστὲς, ἀριστεροί. Τὰ ἀδιέξοδα αὐτὰ (πού δὲν πρόκειται νὰ ἀπαριθμηθῶ: πάντως στὰ ὕλικά τοῦ συνεδρίου τοῦ ΚΚΕ 'Εσ. καὶ σὲ παρεμβάσεις συνέδρων πολλὰ ἔχουν κατατεθεῖ) ἦταν ἡ ἀπόληξη τοῦ σταλινικοῦ ὑποκειμενισμοῦ, δηλαδή τῆς κομμουνιστικῆς «θεωρίας» καὶ πρακτικῆς πού ἐπικράτησε τὰ χρόνια τοῦ μεσοπολέμου (καί) στὸ ἑλληνικὸ κομμουνιστικὸ κίνημα.

Οἱ συγκρούσεις καὶ οἱ ἀντιθέσεις στὸν οργανωμένο κόσμον τῆς ἀριστερᾶς εἶχαν ἀρχίσει νὰ πληθαίνουν, πότε ἐπώνυμα καὶ πότε ψευδώνυμα, πότε συνειδητὰ καὶ πότε ἀσυνείδητα. Ἡ ἀδυναμία δὲ τῆς ἀριστερᾶς (καλύτερα: ὁ πολιτικὸς της ἀφοπλισμὸς) ἐμπρός στὴ δικτατορία ἀποτέλεσε καταλυτικὸ στοιχεῖο. Πραγματικά, ὁ ἐρχομὸς τῆς δικτατορίας ἔδειξε τόσα καὶ τέτοια ἀδιέξοδα πού αἰφνίδια καὶ γενικευμένα ἀφύπνιστη ἢ κριτικὴ συνείδηση. Οἱ ἀριστεροὶ «δὲν ἤθελαν πιὰ νὰ ὑπάρξουν ὅπως πρὶν, καὶ τὸ ἡγετικὸ κόμμα δὲν μπορούσε νὰ διοικήσει ὅπως πρὶν».

Κάπως ἔτσι μπορούμε νὰ περιγράψουμε τὰ γενικὰ ρεύματα τῆς διάσπασης τοῦ 1968. Ἀναφέρομαι κατὰ κύριο λόγο στὰ δύο στρατόπεδα πού δημιουργήθηκαν. Ἀπὸ τὴν μιὰ βασιλέυε ἡ ἱστορικὴ ἀδράνεια τοῦ ὑποκειμενισμοῦ —τώρα δὲν λεγόταν πιὰ σταλινισμὸς ἀλλὰ ἦταν. Ἐδῶ, σὲ κάθε ζήτημα πρόβαλε κάποιος ἐπεξηγηματικὸς ἢ δικαιοδικὸς μύθος. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀρχιζε ἡ ἀναζήτηση τοῦ καινούριου, ἢ ἔστω ὑπῆρχε ἀνικανοποίητο, ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης σὲ πρόσωπα, «σχήματα», γραμμὲς καὶ μεθόδους. Ὅσο γιὰ τὴ σύγκρουση στὸ ἐπίπεδο τοῦ πρώην ἐνιαίου ἡγετικοῦ κόμματος —διάσπαση τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΕ— δὲν ἦταν παρὰ ἡ παραμορφωτικὴ μορφοποίησις, ἢ σχηματοποίηση, ἐνὸς γενικότατου προβλήματος: τοῦ προβλήματος τῆς ἀριστερᾶς ὡς πρὸς τὶς συστατικὲς, θεμελιακὲς ἀρχὲς της. *Παραμορφωτικὴ μορφοποίηση*, γιατί μετέτρεψε προοδευτικὰ τὸ ζήτημα τῆς σοσιαλιστικῆς ιδεολογίας καὶ τῆς ἐπανασύνδεσης τοῦ σοσιαλισμοῦ μὲ τὶς λαϊκὲς μάζες —ἄρα τῆς *ἰδρύσεως* ἐξυπαρχῆς νέου κομμουνιστικοῦ κόμματος— σὲ ζήτημα νομιμοποίησης καὶ νομιμότητας μιᾶς μερίδας τοῦ ἡγετικοῦ κόμματος σὲ βάρος τῆς ἄλλης. Ἐξάλλου τὴν παραμορφωτικὴ μορφοποίησις ἐξυπηρέτησε καὶ ἡ συμβολικὴ παρένθεση στὸ ὄνομα «ΚΚΕ (Ἐσωτερικοῦ)» πού σιωπηρὰ ἐπικράτησε. Τὴν ἴδια πορεία ἀκολούθησαν καὶ ὅλες οἱ ἐνδοκομματικὲς καὶ ἐξωκομ-

ματικές συγκρούσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1968-1976. Από το Γραφείο Έσωτερικού έρχεται σαν μόνιμη επωδός ή πλάγια ή ή άμεση, και πάντα σφοδρή, αντίδραση σε κάθε κριτική άμφισβήτηση της νομιμότητας του ήγετικού του κέντρου. Στο σημείο αυτό το Γραφείο Έσωτερικού θα επιδείξει άκράδαστη δραστηριότητα.

Πραγματικά οί δυο ήγετικές ομάδες άμύνθηκαν όσο μπόρεσαν καλύτερα χρησιμοποιώντας ή καθεμιά τον μύθο πού της ταίριαζε περισσότερο. Οί «έξωτεροι» τον ιστορικό μύθο του ΚΚΕ, κληρονόμοι του και χαρισματικοί διαχειριστές του. Από δώ θα βγει εκείνο το κραυγαλέο και κενό σόφισμα: «ένα είναι το ΚΚΕ», με όλα τα παραγωγά του. Έτσι, όσοι δεν είναι με το ένα ΚΚΕ είναι φραξιονιστές, ρεβιζιονιστές, μικροαστοί, αντισοβιετικοί, αντικομμουνιστές ή ό,τι άλλο άρμόζει κατά περίπτωση. Μά για να ευδοκιμήσει ό μύθος τούτος χρειαζόταν ένας άλλος κραταιότερος, με ρίζες στο λαϊκό ύποσυνείδητο. Και δεν στάθηκε δύσκολο να βρεθεί αφού προϋπήρχε στην ύποπολιτική συνείδηση μιάς όρισμένης άδρανούς μάζας: ό μύθος της κραταιάς Σοβιετικής Ένωσης. Από την άποψη αυτή τά πράγματα δεν έχουν αλλάξει —άπλως όγκώθηκαν οί διαστάσεις τους.

Η ήγετική ομάδα του Γραφείου Έσωτερικού πάλι κατασκεύασε τον μύθο «έσωτερικό» από πάσης φύσεως ύλικά: Το σοσιαλιστικό της πιστεύω αυτοδιαφημίστηκε άνανεωμένο επειδή προερχόταν, όπως είπε, από το έσωτερικό της χώρας, δεν ήταν ξεκομμένο από την ελληνική πραγματικότητα. Και τούτος ό μύθος για να ευδοκιμήσει χρειαζόταν έναν άλλο κραταιότερο, πού επίσης άντλήθηκε από την ύποπολιτική συνείδηση μιάς όρισμένης άδρανούς μάζας: τον μύθο του «έθνικού». Κι έτσι άρχισαν να παλεύουν τά δυο μυθολογικά θεριά: το σοβιετικό και το «έθνικό».

Πάντως στα άντικειμενικά έρωτήματα —κι όχι μόνο άντικειμενικά αλλά συχνά ύποκειμενικότατα, άρθρωμένα από άνθρώπους άριστερούς, όπως τί είναι ό σοσιαλισμός, τί είναι το κόμμα, πούθε και πώς βγαίνει ή ήγεσία, ποιά ή γραμμή, τί φταίει πού το ελληνικό κίνημα παίρνει το δρόμο του Σισύφου— συνεχώς πρόβαλαν οί γνωστές στερεότυπες άπαντήσεις: ό σοσιαλισμός πρέπει να είναι ελληνικός, το κόμμα πρέπει να είναι ελληνικό, ή ήγεσία του να βρίσκεται στο έσωτερικό της χώρας, «ή γραμμή να μυρίζει θυμάρι», να ταιριάζει στα δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας κ.λπ., κ.λπ.

Έδώ πρέπει να σημειωθεί κάτι σημαντικό για την κατανόηση της κατάστασης της σημερινής ελληνικής άριστεράς: Στο χώρο του ελληνικού άριστερού κινήματος δεν υπήρξε καμία άλλη ήγετική ομάδα ή πρόταση πού να ξεφεύγει από το δίλημμα. Αν εξετάσει κανείς τά πράγματα με την άπόσταση του χρόνου θα δει την εξής παράδοξη κατάσταση:

Ξεκινάμε άμέσως μετά τη δικτατορία με ένα φούσκωμα της κριτικής πού κρατά ως τά τέλη του 1969, κι ύστερα έρχεται ένα προοδευτικό ξεθύμασμα. Οί κριτικές έστιες έχουν επίσης μία παράδοξη, άν και όχι άπρόσμενη κατάληξη. Μιά μερίδα πού ονομάστηκε «Χάος», σήμερα έχει βασικά στεγαστεί στην ΕΔΑ. Έδώ κυριάρχησε και άπολυτοποιήθηκε το άντιλενινιστικό στοιχείο. Άλλες έστιες, ύστερα από ιδεολογικές περιπλανήσεις, εντάχθηκαν στο ΚΚΕ Έσωτερικού:

έδώ τελικά κυριάρχησε το «ρεαλιστικό» πνεύμα. Πολύ οί ιδιώτευαν: Έδώ δεν υπάρχει γενική τάση. Κάθε άτομο και περίπτωση, κάθε περίπτωση και αιτιολογία. Άλλοι, νέοι ιδιαίτερα, έκρυψαν το πρόβλημά (τους) σε μία μικροομάδα συνήθως «άριστεριστικής» πολιτικής ιδεολογίας: έδώ κυριάρχησε ό πολιτικός άκτιβισμός και μία ύπεραπλούστευση της κοινωνικής περιπλοκής. Άλλοι τέλος αφού πέρασαν από τη «Δημοκρατική Άμυνα» βρίσκονται σήμερα στη Σοσιαλιστική Πορεία ή το ΠΑΣΟΚ: έδώ κυριάρχησε ή δυσπιστία στην παράδοση του κομμουνιστικού κινήματος.

Σε όλες όμως τις περιπτώσεις έλειπε ή γενικότερη όραση του κοινωνικού και πολιτικού προβλήματος της άριστεράς πού θα ήταν ό αναγκαίος (άλλά όχι και έπαρκής) όρος για την προβολή μιάς άλλης άντίληψης για την άνανέωσή της. Τελικά ό παλιός ήγετικός κύκλος, πού το 1968 είχε αναλάβει την εύθύνη συγκρότησης ήγετικού κέντρου του άνανεωτικού χώρου, παρέμεινε μοναδικός πόλος άρθρωσης του νέου κόμματος: Ήταν φυσικό. Το νέο Κόμμα, το ΚΚΕ Έσωτερικού, πλάστηκε κατ' εικόνα και όμοίωση εκείνων πού διαχειρίστηκαν την ύπόθεση ως το τέλος.

Το 1ο (9ο) Συνέδριο του ΚΚΕ Έσωτερικού

Το 1ο Συνέδριο του ΚΚΕ Έσ. πραγματοποιείται σε πολύ χαρακτηριστική συγκυρία: τη στιγμή άκριβώς πού ή κριτική άμφισβήτηση βρίσκεται στο ναδίρ. Τούτο έχει σημασία γιατί προδιέγραψε το αποτέλεσμα. Άλλά με ποιά κριτήρια θα κρίνουμε τά αποτελέσματα του συνεδρίου του ΚΚΕ Έσωτερικού;

Με βάση τά όσα εξέθεσα προηγούμενα για την πορεία της ελληνικής άριστεράς, το άντικειμενικό αίτημα θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: *σύγκληση ιδρυτικού συνεδρίου*.

Πιστεύω ότι τούτο ήταν το άντικειμενικό αίτημα του διασπασμένου, τάλαιπωρημένου και πολυχειραγωγμένου, ελληνικού άριστερού κινήματος, ενός κινήματος πού το βάραινε ή τεράστια ιστορική έμπειρία του και ή πολυεπίπεδη αλλοίωσή του. Η σύγκληση ιδρυτικού συνεδρίου ήταν ό μόνος έξυγιαντικός δρόμος, γιατί κάθε ομάδα, κάθε κύκλος άριστερών ή και κάθε όργάνωση δεν είχε όργανωτική σχέση με τη διπλανή της στη βάση μιάς όρισμένης ιδεολογίας. Η στο έσωτερικό της κάθε όργάνωσης άκόμη και στην όργάνωση του ΚΚΕ Έσωτερικού δεν υπήρχε ούτε ιδεολογική όμοιογένεια ούτε κοινά άποδεκτό ήγετικό κέντρο, ούτε από κοινού διαμορφωμένη και άποδεκτή γραμμή. Ίδρυτικό συνέδριο θα σήμαινε εκτός από την καταγραφή συγκλίσεων και άποκλίσεων, έναρξη ουσιαστικής διαδικασίας από τη βάση, διαδικασίας άνασύστασης κομμουνιστικού κόμματος, δηλαδή έναρξη της διαδικασίας παραγωγής ίθαγενοϋς κομμουνιστικής ιδεολογίας και πολιτικής γραμμής: διαδικασίας πολιτικοκοινωνικής χωρίς προεξόφληση τών ζητούμενων. Γιατί προεξόφληση τών ζητούμενων άποτελεί ή προϋπαρξη ενός ήγετικού κέντρου πού συμπεριφέρεται σαν νόμιμη και άναγνωρισμένη, τυπικά και ουσιαστικά, ήγεσία, στην όποία θα όφειλόταν, άν τά πράγματα ήταν έτσι, πειθαρχία, και της όποιας οί άποφάσεις, με βάση τά τυπικά κριτήρια πλειοψηφίας-μειοψηφίας, είναι καταρχήν δεσμευτικές. Προεξόφλη-

ση τῶν ζητουμένων ἀποτελεῖ ἡ προβολὴ «Θέσεων», «Εἰσηγήσεως», «Προγράμματος» κ.λπ. ὅταν αὐτὰ δὲν προέρχονται ἀπὸ γενικότερες διεργασίες τῆς λειτουργούσας βάσης, ἀλλὰ ἀπλῶς γράφονται ἀπὸ τὴν ἡγετική ομάδα, ἐκφώνονται, καὶ ἡ βάση ἔχει μόνο τὴ διαζευκτική εὐχέρεια νὰ τὶς δεχτεῖ ἢ νὰ τὶς ἀπορρίψει, συνολικὰ ἢ μερικὰ.

Τὰ προηγούμενα χρειάζονται κάποιες διευκρινίσεις. Τὸ νὰ προϋπάρχει μιᾶς ὀρισμένης διαδικασίας ἔνα ἡγετικό κέντρο (μὲ ὅλα τὰ ἀναγκαστικά παραγώγα του, π.χ. θέσεις, εἰσηγήσεις, ἀποφάσεις κ.λπ.) δὲν εἶναι πράγμα ἐξ ὀρισμοῦ κακό. Θὰ ἔλεγα μάλιστα ὅτι ὅταν ὑπάρχει καὶ εἶναι σωστὸ τότε καὶ οἱ διαδικασίες συντομεύουν, οἱ περιπλανήσεις λιγοστεύουν, καὶ οἱ πλαγιόδρομῆσεις ἀποφεύγονται. Καὶ σωστὸ εἶναι ἔνα ἡγετικό κέντρο ὅταν, χωρὶς φορμαλισμούς, εἶναι σὲ θέση: 1) νὰ προβάλλει μιὰ ὀρισμένη θεωρία καὶ μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας, 2) νὰ συσπειρώσει τὶς διάσπαρτες δυνάμεις, 3) νὰ δρᾷ ἀποτελεσματικὰ.

Ἦταν αὐτὴ ἡ περίπτωση τοῦ Γραφείου Ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ περὶ αὐτὸ στελεχικοῦ κύκλου; Δὲν κάνω δίκη προθέσεων. Ἀλλὰ πρόκειται πραγματικὰ γιὰ μιὰ καταξιωμένη ἡγετικὴ ομάδα; Πιὸ εἰδικά: ἔδρασε γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς δικτατορίας ἀποτελεσματικὰ; Πάλεψε ἐνάντια στὰ ἀντίθετά του ἰδεολογικὰ ρεύματα; Πρότεινε μιὰ πειστικὴ πολιτικὴ γραμμὴ πού νὰ ἐπαληθεύτηκε στὴν πράξη; Ἡ γραμμὴ του, κατὰ ἢ μετὰ τὴ δικτατορία, συσπείρωσε μάζες; (ἄς μὴν πάρουμε στὰ σοβαρὰ τὴ φόρμουλα «ἢ ὀργάνωση τοῦ κόμματος εἶναι μικρὴ ἀλλὰ ἢ ἀπήχησή του στὸ λαὸ πολὺ μεγαλύτερη»: ἐπιδέχεται πολλὲς καὶ ποικίλες ἐρμηνείες). Τὸ Γραφεῖο Ἐσωτερικοῦ μελέτησε τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τὴν ὁποία θέλει νὰ ἀλλάξει; Ἐρμήνευσε τὴν ἱστορία τοῦ κινήματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται, καὶ εἰδικότερα τὴ δική του καὶ τῶν ὀργανώσεών του; Διαμόρφωσε θεωρία γιὰ τὸν ἑλληνικὸ δρόμο πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ, μιὰ στρατηγικὴ καὶ μιὰ τακτικὴ; Βγήκαν ἀπὸ τὶς γραμμὲς τὸν παλλαϊκοὶ ἡγέτες; Ἐξουδετέρωσε (δὲν διατάζω στὴν κακόχη λέξη), ἰδεολογικὰ καὶ πολιτικὰ, τὰ ἄλλα ρεύματα τοῦ χώρου τῆς ἀριστερᾶς;

Ἡ συνηθισμένη αἰτιολογία περὶ δυσμενῶν συνθηκῶν ἢ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας τοῦ κόμματος εἶναι ἀπλῶς παρηγοριά. Οἱ μεγάλες δυσκολίες γεννιοῦνται ἀκριβῶς μέσα στὶς δυσμενεῖς συνθήκες —καὶ οἱ συνθήκες δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἐμᾶς ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἀντίπαλο. Καὶ τότε ἀκριβῶς μετριεῖται ἡ ἀξία τῆς ὁποιασδήποτε πρακτικῆς. Ὅσο γιὰ τὸ νεαρὸ τῆς ἡλικίας τὰ ὀκτῶ χρόνια ἦταν πολλὰ, πάρα πολλὰ γιὰ νὰ φανοῦν τὰ ἀποτελέσματα τῆς δοκιμασίας.

Τώρα εἶναι καιρὸς, ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν μακρότατη χωρὶς ἄλλο περιπλάνηση στὰ περασμένα, νὰ περάσουμε στὸ 1ο Συνέδριο τοῦ ΚΚΕ Ἐσ. Μία καὶ μόνον πλευρὰ θὰ θίξουμε: Ἐάν καὶ κατὰ πόσο τὸ συνέδριο ἀνταποκρίθηκε στὸ ἀντικειμενικὸ αἶτημα τῶν καιρῶν. Τὸ αἶτημα, ἐπαναλαμβάνουμε, γιὰ τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας στὸν τόπο μας βάσει τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας καὶ ἐπιστήμης. Δὲν θὰ ἀπαντήσουμε ἂν τοῦτο ἐγινε πραγματικὰ καὶ ἄς φανεῖ ἐξωφρενικό. Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἂν οἱ καταστατικὲς ἀρχὲς περὶ πολυκομματισμοῦ, ἢ ἀπόρριψη τῆς ἀρχῆς τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, τὰ περὶ ἑλληνικοῦ δρόμου πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ, μαζικοῦ κόμματος, στρατηγικῆς πού κατασκευάζει ἄπειρα ἐνδιά-

μεσα στάδια, ἀποτελοῦν ἀνανέωση τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἰδανικοῦ. Δὲν θὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἂν καὶ κατὰ πόσο ἢ ΕΑΔΕ εἶναι ἡ πολιτικὴ γραμμὴ πού ταιριάζει στὶς σημερινὲς συνθήκες. Δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ ἂν ἢ ἐκθεση τῆς ἱστορίας τοῦ κινήματος —καὶ τῆς Ἑλλάδας— εἶναι ἀντικειμενικὴ. Δὲν θὰ κρίνουμε ἂν τὸ γενικὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τῶν «Θέσεων» ἀποδίδει καὶ ἀποκαθιστᾷ μιὰ ἐγκυρὴ περιοδολόγηση, σύμφωνη μὲ τὴν πραγματικὴ ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς πάλης στὸν τόπο μας. Δὲν θὰ ἐξετάσουμε ἂν ἐντοπίστηκε ὁ πολιτικὸς μηχανισμὸς ἐπιβολῆς τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας, ἂν σωστὰ ἀναλύθηκε ὁ χαρακτήρας τῆς δικτατορίας, ὁ πολιτικὸς μηχανισμὸς ἀνατροπῆς τῆς, ὁ χαρακτήρας τοῦ σημερινοῦ ἄρχοντος συγκροτήματος. Δὲν θὰ σταθοῦμε στὸ ἂν ἢ λανθάνουσα ἢ ἡ ρητὴ ἐρμηνεία τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ γιὰ τὸν τόπο μας εἶναι ἢ σωστὴ.

Καὶ αὐτὸ γιὰ δύο λόγους: Πρῶτο, γιὰ τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ τὰ ζητήματα νιώθουμε τὶς δυνάμεις μας δυσανάλογα μικρὲς σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὴ σημασία τους. Βέβαια γενικὲς ἰδέες (ἢ ἰδεολογήματα) ἔχει ὁ καθένας. Ἀλλὰ δουλειὰ μὲ γενικὲς ἰδέες δὲν γίνεται. Δεύτερο καὶ σπουδαιότερο γιὰ τὸ οἱ βασικὲς ἐπεξεργασίες τοῦ συνεδρίου δὲν ἀποτελοῦν παραγωγὴ τῶν μελῶν τοῦ κόμματος, ἢ κοινωνικὴ παραγωγή πού θὰ ἄθροιζε καὶ θὰ συγκεφαλαίωνε τὸ ΚΚΕ Ἐσ. στὸ συνέδριό του. Οἱ ἐπεξεργασίες τοῦ ΚΚΕ Ἐσ. συντίθενται ἀπὸ δύο συμπληρωματικὰ στοιχεῖα: πλῆθος φραστικὰ δάνεια καὶ ἐμπειρικὴ θεώρηση τῶν ἄμεσων πολιτικῶν προβλημάτων. Στὴν πραγματικότητα οἱ «Θέσεις» τοῦ συνεδρίου ἀπηχοῦν ἕνα πολὺ ἐπιφανειακὸ προβληματισμὸ. Δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα γενικότερης ἔρευνας. Ἡ συζήτηση δὲν ἔχει ἀκόμη ἀγκαλιάσει εὐρύτερες δυνάμεις. Δηλαδή, οἱ ἐπεξεργασίες τοῦ συνεδρίου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν εἶναι θεμελιωμένες ἢ ὄχι, δὲν ἐκφράζουν μιὰ γενικότερη συνειδητοποίηση. Εἶναι μιὰ μορφὴ ἀπριορισμοῦ.

Πραγματικὰ, ὅσο καὶ ἂν ἀνατρέξει κανεὶς, τόσο στὰ ἐπίσημα ὅσο καὶ στὰ ἀνεπίσημα κείμενα, δὲν θὰ βρεῖ παρὰ διακηρυκτικὲς προτάσεις. Δὲν πρόκειται νὰ ἐπεκταθοῦμε πολὺ. Θὰ δώσουμε δύο μόνον παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους σκέψης.

Τὸ πρῶτο εἶναι ἀπὸ τὶς «Θέσεις» (βλ. *Κομμουνιστικὴ Θεωρία καὶ Πολιτικὴ*, τεύχ. 9, σελ. 123), περὶ δημιουργικῆς ἀφομοίωσης καὶ ἐπεξεργασίας τῶν νέων δεδομένων τῆς σύγχρονης πραγματικότητας:

«Τὸ ΚΚΕ (ἔσωτ.) ἀξιοποιώντας τὴν παράδοση τῆς δουλειᾶς τῶν κομμουνιστῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ τὶς θετικὲς ἐπεξεργασίες μέσα στὸν ὅρο τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΚΕ, ὅπως ἐπίσης τὶς σύγχρονες ἐπεξεργασίες τοῦ μαρξισμοῦ διεθνῶς, προχώρησε, χωρὶς πιά δεσμεύσεις καὶ μόνον μὲ τὸ αἶσθημα εὐθύνης ἀπέναντι στὴν ἐργατικὴ τάξη τῆς χώρας μας, στὴ χάραξη τοῦ ἑλληνικοῦ δρόμου γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ πού εἶναι ἕνας δημοκρατικὸς δρόμος γιὰ μιὰ δημοκρατικὴ σοσιαλιστικὴ ἐξουσία στὴ χώρα μας».

Τὶ μᾶς λέει ἡ πρόταση αὐτὴ καὶ πού μᾶς παραπέμπει;

1. Ἡ μελλοντικὴ σοσιαλιστικὴ ἐξουσία θὰ εἶναι δημοκρατικὴ, πράγμα πού ἀποτελοῦσε ἀνεκὰθεν τὸ ἰσχυρὸ ἰδεολογικὸ ὄπλο τοῦ κομμουνιστικοῦ προγράμματος. Εἶναι γνωστὸ: οἱ μεγάλοι θεωρητικοὶ καὶ ἡγέτες τοῦ παγκόσμιου ἐργατικοῦ κινήματος ἔβλεπαν τὸ σοσιαλισμὸ ὡς διεύρυνση τῆς δημοκρατίας καὶ

ξεπέρασμα τῆς φορμαλιστικῆς ἀστικῆς δημοκρατίας. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ πρακτικὴ τοῦ παγκόσμιου σοσιαλιστικοῦ κινήματος βασίστηκε στὴν ἴδια ἀρχή: ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι σύστημα πάνω ἀπ' ὅλα δημοκρατικό.

2. Ὅτι ὁ δρόμος πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ θὰ εἶναι ἐπίσης δημοκρατικός. Δηλαδή θὰ βασιίζεται στὴ θέληση καὶ τὴ συγκατάθεση τῆς μεγάλης λαϊκῆς πλειοψηφίας, πράγμα πὸ ἀνέκαθεν ἀποτελοῦσε κύριο μῆλημα τῶν ἐργατικῶν κινήματων. Ποτὲ τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα δὲν σκέφτηκαν τὴ στρατηγικὴ τους καὶ δὲν ἔδρασαν μὲ ὄρους πραξικοπήματος. Καὶ σὲ πολλές περιπτώσεις πέτυχαν ὥστε ἡ συσπείρωση δυνάμεων νὰ εἶναι σχεδὸν παλλαϊκὴ (π.χ. ἡ τεράστια ἐργατο-ἀγροτικὴ συμμαχία στὴν ΕΣΣΔ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπανάστασης, στὴν Κίνα, στὴ Γαλλία μὲ τὸ Λαϊκὸ Μέτωπο τοῦ 1936, στὴν Τσεχοσλοβακία τὸ 1947 καὶ στὴν «ἀνοιξη τῆς Πράγας» τὸ 1968, στὸ Βιετνάμ, στὴ Γιουγκοσλαβία κατὰ τὸν ἀντιφασιστικὸ ἀγῶνα, καὶ στὴν Ἑλλάδα μὲ τὸ ΕΑΜ).

3. Ὅτι ὁ δρόμος γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ θὰ εἶναι ἑλληνικός, φαντάζομαι, δηλαδή, ὅτι θὰ ληφθοῦν ὑπόψη τὰ ἰδιότυπα χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, πού, ὅπως σὲ κάθε ἄλλῃ κοινωνία, εἶναι ἰδιόμορφα καὶ ἀνεπανάληπτα, πράγμα ἐπίσης κτῆμα τοῦ μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ ἀπὸ χρόνια πολλά.

Ἡ πρόταση λοιπὸν μᾶς ὑπενθυμίζει (καὶ ὀρθῶς) θεωρητικὲς κατακτήσεις-βάθρα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Τὸ ζήτημα γεννιέται ἀπὸ τὴ στιγμή πὸ αὐτὲς οἱ παλαιὲς καὶ σημαντικὲς ἀλήθειες πᾶνε νὰ παρουσιαστοῦν σὰν νεόβγαλτες (ἀπὸ κάποια σύγχρονα ρεύματα μαρξισμοῦ ἢ ἀπὸ τὸ «χῶρο τῆς Κ.Ε.»). Δὲν πρόκειται γιὰ λαθροχειρία. Ἄλλὰ γιὰ ἐκλεκτικὴ διαλογὴ εὐχων φράσεων.

Καὶ τί δὲν μᾶς λέει ἡ προηγούμενη πρόταση τῶν «Θέσεων»;

1. Ὅτι ὑπάρχουν καθεστῶτα τὰ ὁποῖα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ καταλύθηκε ἡ σοσιαλιστικὴ νομιμότητα καὶ δημοκρατία, δὲν εἶναι πλέον σοσιαλιστικὰ.

2. Ὅτι ὑπάρχει μιὰ ὀρισμένη στρατηγικὴ πὸ βασιίζεται στὴν ἀντίθεση τῶν δύο μεγάλων στρατοπέδων, τοῦ σοσιαλιστικοῦ καὶ τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ, στὴν ὁποία ὑπάγονται καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία προσδιορίζονται ὅλες οἱ ἰδιότυπες σὲ κάθε κοινωνικὸ σχηματισμὸ ἀντιφάσεις καὶ ἀντιθέσεις. Συνακόλουθα, μὲ βάση αὐτὴ τὴ στρατηγικὴ (τῆς ΕΣΣΔ), ἡ «ἐπανάσταση» προχωρεῖ μόνον μὲ τὴν κραταίωση τοῦ σοσιαλιστικοῦ στρατοπέδου πὸν προοδευτικὰ, ξεπερνώντας τὶς δυνατότητες τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, θὰ καλύψει τὸν πλανήτη. Ἄρα τὸ κόμμα πὸν κατευθύνει αὐτὴ τὴ γιγαντιαία ἐπιχείρηση, τὸ σοβιετικὸ, εἶναι κόμμα καθοδηγητικὸ γιὰτὶ διαχειρίζεται τὰ «πραγματικὰ» καὶ μελλοντικὰ συμφέροντα τῆς παγκόσμιας ἐργατικῆς τάξης. Καὶ ναὶ μὲν τὸ ΚΚΕ Ἐσ. δὲν δέχεται τὸν καθοδηγητικὸ ρόλο τοῦ ΚΚΣΕ, ἀλλὰ καὶ δὲν χτυπάει στὴ ρίζα τῆς τὴν ἀποπροσανατολιστικῆς «θεωρίας» τῶν δύο στρατοπέδων, ἢ δύο μπλόκ ὅπως πῶ ἀπλοϊκὰ λέγεται.

Στὴν ἴδια πρόταση δὲν ὑπάρχουν ὅμως μόνον «ἀποσιωπήσεις» ἀλλὰ καὶ «μετατοπίσεις»:

1. Ἐχουμε μιὰ προεξόφληση τῶν μορφῶν τῆς ταξικῆς πάλης πὸν θὰ ὀδηγήσουν στὴν ἴττα τοῦ καπιταλισμοῦ-ἱμπεριαλισμοῦ, μὲ κατάληξη τὸν σοσιαλισμὸ: θέμα πάνω σὸ ὁποῖο ἡ ἱστορία ἔχει δεῖξει ὅτι

δὲν ἰσχύει καμία ἀπολύτως δεοντολογία. (Ἄς θυμηθοῦμε τὶς διαβεβαιώσεις τοῦ 1967 πὸν προέρχονταν ἀπὸ στελέχη καὶ τῶν δύο τάσεων τοῦ ΚΚΕ, ὅτι στὴν Ἑλλάδα δὲν «σηκώνει» δικτατορία, ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι Εὐρώπη κ.λπ. Ὅμως δικτατορία ἦρθε καὶ κράτησε ἐφτὰ ὀλόκληρα χρόνια.)

2. Γιατὶ ὅλα τοῦτα εἶναι θεωρητικὴ παραγωγή ἑλλήνων κομμουνιστῶν καὶ «θετικῶν ἐπεξεργασιῶν σὸ χῶρο τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς»; Ἄπ' ὅσο ξέρω ἡ Κ.Ε. δὲν εἶναι χῶρος ἀλλὰ ὄργανο τοῦ κόμματος. Ἐπίσης ἀπ' ὅσο ξέρω, τὸ ὄργανο αὐτό, στὰ ὀχτῶ χρόνια πὸν πέρασαν δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσει παρὰ μερικὰ ἄρθρα μελῶν του πάνω στὰ θέματα αὐτά, πὸν μετριοῦνται στὰ δάκτυλα τοῦ χεριοῦ, ἀμφιλεγόμενα ἄλλωστε στὸν ἴδιο τὸ «χῶρο» τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς. Ὅσο γιὰ τοὺς κομμουνιστὲς πὸν ἐπεξεργάστηκαν θέματα, εἰλικρινὰ δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς τίποτε ἐκτὸς καὶ ἂν ἀνοίξει ἡ πόρτα τοῦ ἀυθαίρετου. Γιατὶ ἀπὸ χεῖλια ἢ (σπανίως) τὴν πένα κομμουνιστῶν ἔχουν τόσα πολλὰ ἀντιφατικὰ λεχτεῖ αὐτὰ τὰ χρόνια...

Ἡ ἰδεολογία δὲν ἔρχεται στὸν κόσμον μὲ ψηφοφορίες

Ὅστόσο, ἂν ἀφήσουμε αὐτὸ τὸ ἄχαρο ἐρωτηματολόγιο, τὸ πρόβλημα ἐντοπίζεται σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο σημεῖο. Πραγματικὰ, οἱ κομμουνιστὲς εἶπαν πολλὰ καὶ ἀντιφατικὰ. Ἴσως βρισκόμαστε πολὺ μακριὰ ἀπὸ κάποια ἐπιθυμητὴ σύνθεση καὶ κατασταλάγματα. Πολλὸ μακριὰ, ὄχι ὅμως ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ καιριοῦ μας. Ἀκόμη καὶ αὐτὲς οἱ λιγοστὲς καὶ πενήριες ἐπεξεργασίες τοῦ Γραφείου ἐντάσσονται σὲ μιὰ πορεία ἀναζήτησης τοῦ πρόσφορου καὶ τοῦ καινούριου.

Οἱ κίνδυνοι ὅμως εἶναι πολλοί. Ὁ σημαντικότερος: ἡ ὀριστικοποίηση τῶν δάνειων φραστικῶν στοιχείων, πὸν ὄντως ἔρχονται ἀτόφια ἀπὸ ἐπεξεργασίες τῶν γάλλων, τῶν ἰταλῶν καὶ τῶν ἰσπανῶν κομμουνιστῶν. Πῶ σωστά, κίνδυνος εἶναι ἡ μετατροπὴ διὰ ψηφοφορίας τῶν δανείων σὲ ἰδεολογικὰ θέσφατα, πράγμα πὸν ἔγινε μὲ τὸ συνέδριο. [Ξέρω ὅτι ὁ Χ. Φλωράκης, Γραμματέας τοῦ ΚΚΕ, ἔλυσε τὸ πρόβλημα π.χ. τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου μὲ πέντε λέξεις, ἐπικαλούμενος τὶς ἑλληνικὲς τοπικὲς συνθῆκες πὸν τὴν ἐπιβάλλουν στὸν τόπο μας, «σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Γαλλία ὅπου οἱ ἐκεῖ τοπικὲς συνθῆκες τὴν καταργοῦν». Ἄλλὰ καὶ τί σημαίνει τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο πὸν ὑποστηρίζουν οἱ «Θέσεις» καὶ τὸ Πρόγραμμα τοῦ ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ; Τί σημαίνει ἡ ἴδια ἐπιχειρηματολογία ἀνεστραμμένη; Παράδειγμα: Ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου «εἶναι ἀντίθετη μὲ τὰ δεδομένα τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἑξωτερικοῦ συσχετισμοῦ τῶν δυνάμεων, μὲ τὶς ἰδιόμορφες καὶ τὶς παραδόσεις τῆς χώρας μας (...) ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὰ αἰσθήματα τοῦ λαοῦ μας, κάνει ἀπωθητικὸ, ἀντὶ νὰ κάνει ἐλκυστικὸ (Marchais) τὸ σοσιαλισμὸ, καὶ δίνει τὶς δυνατότητες στὶς ἀκραίες ἀντιδραστικὲς δυνάμεις νὰ ἀντεπιτεθοῦν ἐναντίον τῶν δημοκρατικῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ μας». Ὅμως ἂν ρωτήσουμε αὐτὴ τὴ φράση ἐπίμονα μπορεῖ νὰ μᾶς ἀπαντήσει ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου «ἔδωσε τὶς δυνατότητες στὶς ἀκραίες ἀντιδραστικὲς δυνάμεις», π.χ. στὴ Χούντα τῶν Συνταγματαρχῶν, νὰ ἐπιβάλλει τὴ δικτατορία;

Τὸ δεύτερο παράδειγμα ἀναφέρεται στὴν πολιτικὴ

της ΕΑΔΕ που θα αποτελεί το πολιτικό εργαλείο του ΚΚΕ Έσ., των μελών του και, ως ένα όρισμένο σημείο, όλου του δημοκρατικού χώρου. "Ας το κουβεντιάσουμε λίγο. Δεν πρόκειται να αναλύσω την ΕΑΔΕ ούτε να αντιπροτείνω κάτι άλλο. Θα πάρω μόνο έναν όρο αυτής της Έθνικης Αντιδικτατορικής Δημοκρατικής Ένωσης: τον όρο *αντιδικτατορική*.

Δεν θα ασχοληθώ με την πληθώρα των επεξηγήσεων που έχουν δοθεί. Η λέξη αυτή λέει αυτά που θέλει να πει: ότι υπάρχει κίνδυνος δικτατορίας — άρα ανάγκη αντιμετώπισής του. Αυτά λέει η λέξη — σε γενικές δε γραμμές και οι επεξηγήσεις το ίδιο, και ως φαντάζουν άλλες «άριστερες» και άλλες «δεξιές».

"Ας θέσουμε τώρα μερικά ερωτήματα:

— Υπονοείται ή δικτατορία που *εμπεριέχεται* σε κάθε αστική δημοκρατία, δηλαδή ή εκμετάλλευση, ή καταπίεση των εργαζομένων, ή ιδεολογική βία, οι καταναγκαστικές και ιεραρχικές κοινωνικές σχέσεις, δηλαδή όλα εκείνα τα γνωστά κακά του καπιταλιστικού συστήματος τα όποια μάχεται ο σοσιαλισμός; "Αν είναι έτσι, τότε ο αγώνας εναντίον αυτής της δικτατορίας δεν βαφτίστηκε ποτέ από κανέναν αντιδικτατορικός, αλλά απλούστατα αντικαπιταλιστικός - αντιαστικός.

Και βέβαια το ΚΚΕ Έσ. δεν έννοει αυτόν τον αγώνα (όρθως) ως κύριο στόχο της σημερινής λαϊκής πάλης.

— Υπονοείται ή ενδεχόμενη (μελλοντική) δικτατορία που γεννιέται από κάθε αστική δημοκρατία, υπό ορισμένους όρους, ως άρνηση του εαυτού της και απάντηση σ' ένα πολιτικό αδιέξοδο; Υπονοείται ότι, επειδή σε κάθε αστική δημοκρατία ή αντίφαση ανάμεσα στη φιλελεύθερη ιδεολογία και την καταπιεστική πραγματικότητα της, σε συνδυασμό με τη βασική αντίφαση κάθε αστικού κοινωνικού σχηματισμού κεφαλαίου-εργασίας, οδηγεί σε δξυση των αντιθέσεων, τελικά σε οργανική κρίση του συστήματος, όποτε σαν ενδεχόμενη διέξοδος από την κρίση υπάρχει και κάποια μορφή δικτατορίας; Μά και ο αγώνας τούτος αποτελεί κάπως ειδικότερη μορφή αντικαπιταλιστικού αγώνα που καλύπτει πολλές φάσεις μίας ολόκληρης ιστορικής περιόδου.

Και βέβαια το ΚΚΕ Έσ. δεν έννοει (και όρθως) τον αγώνα αυτό ως κύριο στόχο της λαϊκής πάλης.

— Υπονοείται ή δικτατορία που *εμπεριέχεται* σε κάθε ελληνική μορφή αστικής δημοκρατίας, επειδή υπάρχει, όχι ο κίνδυνος, αλλά ή πραγματικότητα του ιμπεριαλιστικού παράγοντα ό όποιος, στη διαπλοκή του με όρισμένες εσωτερικές αστικές (κοινωνικές και πολιτικές) δυνάμεις, και με συνθήκες πολιτικής κρίσης, μπορεί να οδηγήσει τα πράγματα (όπως συχνά έχει γίνει στο παρελθόν) σε κάποια μορφή δικτατορίας;

Μά ό αγώνας τούτος είναι και λέγεται *αντιιμπεριαλιστικός* — όχι *αντιδικτατορικός*.

— Υπονοείται ή δράση κάποιων συγκεκριμένων δικτατορικών πολιτικών δυνάμεων που όρουν σήμερα στην ελληνική πολιτική ζωή, έχουν συγκρότηση, μηχανισμούς, ιδεολογία, μάξες, και συνολική πολιτική πρακτική; Έδώ, κι ως φανεί παράδοξο, θα χρησιμοποιήσω την ανάλυση του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή που παρατηρεί όρθότατα (στόν τελευταίο λόγο του στη Βουλή) ότι τέτοιες δικτατορικές πολιτικές δυνάμεις δεν υπάρχουν στη σημερινή Ελλάδα γιατί συντρίφτηκαν, κι ότι δεν πρέπει να συγχέουμε «χουντι-

κούς» (άνθρώπους) που υπάρχουν με «χουντικές» πολιτικές δυνάμεις που δεν υπάρχουν. "Άλλωστε ή δικτατορία έπεσε ακριβώς επειδή χρεοκόπησαν οι πολιτικές της δυνάμεις. Έδώ θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι δεν πρέπει να συγχέει κανείς αντιδραστικούς (άνθρώπους) με αντιδραστικές πολιτικές δυνάμεις. Και εν πάση περιπτώσει άλλο αντίδραση και άλλο δικτατορία.

— Υπονοούνται, τέλος, οι δικτατορικοί «θύλακες» στο στρατό και στον κρατικό μηχανισμό, οι «κύκλοι της άνωμαλίας», οι γνωστοί ή άγνωστοι άκτιβίστες; Υπονοείται το όνομαζόμενο «παρακράτος»;

"Αλλά (1) το «παρακράτος» είναι πάντοτε συγκεκριμένη πολιτική δύναμη και όρα όταν το κράτος (δηλαδή οι συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις του) έχει καταργηθεί ή έχει αδυνατίσει, πράγμα που δεν συμβαίνει σήμερα, και (2) οι δικτατορικοί «θύλακες» — έστω ύπαρξοί — δεν είναι αυτοί που χαρακτηρίζουν το σημερινό καθεστώς ούτε πολιτικά, ούτε στρατιωτικά, ούτε ιδεολογικά, ούτε οργανωτικά. Και ένα κομμουνιστικό κόμμα βασιζόμενο στην ταξική ανάλυση της δοσμένης κοινωνίας και της δοσμένης πολιτικής ζωής, όταν διαμορφώνει τη στρατηγική του ασχολείται με τις βασικές κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις ενός καθεστώτος, όχι με τις αποφύσεις του — τους θύλακες — τις όποιες, αν υπάρχουν, πρέπει να τις βλέπει από ταξική σκοπιά.

Στην καλύτερη λοιπόν περίπτωση ή ανάλυση του Γραφείου Έσωτερικού υπερεκτιμά και απολυτοποιεί μερικά στοιχεία, που ενώ είναι κι αυτά προϊόντα της κοινωνίας μας, ωστόσο δεν τη χαρακτηρίζουν σήμερα. Δεν είναι οι «δικτατορικοί θύλακες» που διαμορφώνουν την πολιτική και την κοινωνική ζωή του τόπου.

Ό όρος λοιπόν «αντιδικτατορική» στη στρατηγική του Γραφείου Έσωτερικού σημαδύει την *απουσία* της σαφούς στρατηγικής, και ταυτόχρονα την *παρουσία*, στο χώρο της άριστερας, της μικροαστικής *ιδεοληψίας* του «αντιχουντισμού» και του «αντιδικτατορισμού» που με τόση ζέση, κάπως όψιμα, καλλιεργούν τα όργανα της μαζικής ενημέρωσης.

Δεν θα δίσταζα έναν άφορισμό. "Όλα τούτα πάχουν από κάποια μικρή ή μεγάλη δόση δογματισμού, κι ως εκφέρονται στο όνομα του αντιδογματισμού. Γιατί, έτσι αλλά, δογματισμός είναι ό,τι δεν αποδεικνύεται, και συνηθέστατα ή λήψη του ζητουμένου ως δοσμένο. Αυτό στά μαθηματικά μηδενίζεται, στην πολιτική πρακτική οδηγεί σε άπραξία, και στον ήγετικό χώρο του ΚΚΕ Έσωτερικού τρέφει την αυτοπεποίθηση του αντιδογματισμού. Βέβαια, όλοι είμαστε οι δογματικοί του άλλου.

Και τώρα συνεχίζουμε...

Και συμπερασματικά.

Τό 1ο (9ο) Συνέδριο του ΚΚΕ Έσωτερικού δεν θέλησε τον εαυτό του ίδρυτικό συνέδριο — επειδή ή ήγεςία του δεν έδωσε αυτή την κατεύθυνση. Έξου κι αυτή ή άλγεβρική άρίθμηση 1ο (9ο).

Τό ΚΚΕ Έσωτερικού ξεκίνησε πριν από όχτώ χρόνια χωρίς παρένθεση, όταν από παντού ξεπηδούσε

ή πρόθεση ουσιαστικής ανανέωσης. Κατόπιν πρόσθεσε την παρενθεση, όταν επικράτησε ή άποψη συμβιβασμού με τὸ παρελθόν, προσθήκη πού, σὸ συμβολικὸ ἐπίπεδο, σήμαινε κλείσιμο τῶν προβλημάτων ἐντὸς παρενθέσεως. Καί ὕστερα τὴν κατάργησε ὅταν ξμοιαζε ὅτι κατασίγασε ὁ σάλαγος, καὶ τὰ προβλήματα πού εἶχαν ἀνακύψει —ὅπως καὶ ἡ ἐφτάχρονη δικτατορία— ἦταν μιὰ παρενθεση στὴ ζωὴ μας, κακὸς ἐφιάλτης πού πέρασε.

Ἄλλὰ ἄς ξανασυναντήσουμε τὸ ἀρχικὸ μας ἐρώτημα: ποιά σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ΚΚΕ Ἑσωτερικοῦ καὶ τὸ ἀριστερὸ κίνημα; Προσπάθησα νὰ δεῖξω ὅτι τὸ ἀριστερὸ κίνημα ἔχει, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, «ἀποϊδεολογικοποιηθεῖ», δὲν ἔχει δηλαδὴ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία. Δὲν ἀναφέρομαι σὲ ἀριστεροὺς ἢ στοὺς ἀριστεροὺς, ἀλλὰ στὸ γενικότερο λαϊκὸ κίνημα καὶ τὶς λαϊκὲς μάζες. Προσπάθησα ἐπίσης νὰ δεῖξω ὅτι τὰ τελευταῖα ὀχτῶ χρόνια, ἀντὶ γιὰ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαίου καὶ ἱεροῦ σοσιαλιστικοῦ λόγου, προσφέρθηκαν μόνον ἐπεξηγηματικοὶ ἢ δικαιωτικοὶ μῦθοι, καλὲς προθέσεις καὶ ὀργανωτικὸς ἀκτιβισμὸς. Τὸ Γραφεῖο Ἑσωτερικοῦ, στὸ αἶτημα γιὰ πειστικὴ ἀνάλυση καὶ ἐκλογίκευση τῶν σημερινῶν ταξικῶν δεδομένων ἀπάντησε μὲ δάνειες ἐκφράσεις· δὲν ἔφτιαξε θεωρία ἐπιστημονικὴ. Ὅτι ἔφτιαξε δὲν ἔχει ἐγκλιματιστεῖ, δὲν ἔχει τὴ σφραγίδα τῆς ἐντοπιότητας, δὲν ἔχει ἰθαγένεια. Ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ Ἑσ. δὲν ἀνοίξε τὰ ἰδεολογικὰ μέτωπα, ἀπέφυγε τὶς ἰδεολογικὲς ἀναμετρήσεις, δὲν ἔθεσε τὰ προβλήματα ἢ συνόδευσε τὸ λόγο τῆς μὲ τὴν προκατασκευασμένη ἀπάντηση, πού ἤθελε μάλιστα ὅπως ὅπως νὰ τὴ θεσμοθετήσει, νὰ τὴν ἀναγορεύσει σὲ νέα ἰδεολογία. Γνωιάστηκε περισσότερο νὰ διευθετήσει τὰ πράγματα, νὰ «πάψει ἡ γκρίνια», νὰ δικαιώσει ἢ νὰ δικαιολογήσει, καὶ τελικὰ θεσμοθέτησε τὰ πάντα στὸ Καταστατικὸ, στὶς Θέσεις, στὸ Πρόγραμμα. Ὁργάνωσε ἕναν προβληματισμὸ προτοῦ αὐτὸς ἀνθίσει, μορφοποίησε ἕνα ρευστὸ ὕλικὸ πρὶν νὰ πῆξει, ἔκλεισε μιὰ συζήτηση πρὶν νὰ ἀρχίσει. Τὸ ἀλέτρι ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ βόδια.

Τώρα δὲν μένει παρὰ τὸ καθαρτήριο τῆς Πρακτικῆς Δουλειᾶς, τῆς Ἐκτέλεσης, τῆς Ὁργανωτικῆς Ἀνάπτυξης, ἄπειρα μικρὰ ἢ μεγάλα Πρέπει καὶ Καθήκοντα ἀπέναντι στὸ Κίνημα, στὸ Κόμμα, στὴν Ἱστορία, στὴν Ἑργατικὴ Τάξη, στὸ Σοσιαλισμὸ.

Τώρα, λέει, συνεχίζουμε...

Συνεχίζουμε, ἀλλὰ τί; Πιστεύω ὅτι παρὰ τὴν ἀλλαγὴ τῶν παρενθέσεων τὸ πρόβλημα παραμένει τὸ ἴδιο —ἀλλὰ θὰ ἐμφανίζεται στὸ ἐξῆς μὲ νέα μορφή καὶ θὰ ξεπετιέται μέσα ἀπὸ τὶς νέες ἀντιθέσεις. Πιστεύω δηλαδὴ ὅτι ἡ διαδικασία παραγωγῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας γιὰ τὴν ἀριστερὰ καὶ ἡ σύνδεση αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας μὲ τὴν ἐργατικὴ τάξη βρῖσκεται μόλις στὴν ἀρχὴ τῆς. Μόλις τώρα ἔχει ἀρχίσει. Δὲν εἶναι ἔργο οὔτε μίας ἀπόφασης, οὔτε μίας ψηφοφορίας, οὔτε κάποιων ἀρθρῶν, οὔτε κάποιων δανείων, οὔτε κάποιων μεμονωμένων θεωρητικῶν ἐπεξεργασιῶν. Θὰ εἶναι ἔργο κοινωνικοπολιτικῶν διαδικασιῶν, θεωρητικῶν-ἐπιστημονικῶν ἐπεξεργασιῶν, συγκρούσεων πολλα-

πλῶν, καὶ πρώτιστα μὲ τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία.

Ἄς δοῦμε τί ἀντέχει ἀπ' ὅλη αὐτὴν τὴν ὑπόθεση, τώρα πού μὲ τὸ Συνέδριο τοῦ ΚΚΕ Ἑσ. κλείνει μιὰ φάση καὶ ἀρχίζει μιὰ νέα.

Ἐπάρχουν, κατὰ τὴ γνώμη μου, δύο βασικὰ πράγματα πού θὰ ἀντέξουν στὴ δοκιμασία, ἂν καὶ μπορεῖ νὰ ἐκφυλιστοῦν. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι στὶς γραμμὲς τῶν ἐλλήνων κομμουνιστῶν κατακτῆθηκε ἡ ἰδέα τῆς ἐσωκομματικῆς δημοκρατίας. Ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν εἶναι βιωμένη σὰν ἀφρημένο ἰδεολογικὸ θέσφατο. Οἱ Ἕλληνες κομμουνιστὲς ἔζησαν ἀγκαλιὰ μὲ τὴ στέρησή τῆς καὶ ἔδωσαν μάχες γι' αὐτὴν. Εἶναι βαθιὰ ριζωμένη μέσα τους, εἶναι πεποιθησιὰ τους. Εἶναι μιὰ ἰδέα λαϊκὴ, καταξιομένη. Ἡ ἀπαίτηση γιὰ ἐσωκομματικὴ δημοκρατία ἐκφράστηκε καὶ στὸ συνέδριο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει τὴν ἄλφα ἢ τὴ βῆτα παρατήρηση πού θὰ σημειῶνε μιὰ ἐκτροπὴ ὄχι ἀπὸ τὸν τύπο ἀλλὰ ἀπὸ τὴν οὐσία (π.χ. ὁ τεράστιος ἀριθμὸς συνέδρων πού ἀντικειμενικὰ ἐμποδίζει τὴ δημιουργικὴ συζήτηση γιὰ λόγους καθαρὰ τεχνικούς), καί, πιστεύω, κατοχυρώθηκε στὶς ἀποφάσεις του, γιὰ τὴν ἦδη κατοχυρωμένη στὴ συνείδηση τῶν κομματικῶν μελῶν.

Ἡ δευτέρη ἰδέα εἶναι ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ἐλληνικοῦ κινήματος πού πάει μαζί μὲ τὴν κατάρριψη τοῦ μῦθου τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης καὶ τοῦ σοβιετικοῦ σοσιαλιστικοῦ μοντέλου. Καὶ οἱ ἰδέες αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν στὴ συνείδηση τοῦ κόσμου τοῦ ἀνανεωτικοῦ χώρου. Ἄλλὰ πρέπει καὶ τὸ σοβιετικὸ καθεστῶς νὰ ἀναλυθεῖ τόσο στὴν ἱστορικὴ του πορεία ὅσο καὶ στὶς σημερινὲς του ἰδεολογικὲς καὶ ταξικὲς συντεταγμένες ὥστε ἡ κριτικὴ αὐτὴ νὰ ἀποτελέσει προωθητικὴ δύναμη γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἰδανικοῦ. Ἄν ἡ πυρκαγιά τοῦ Ὀκτώβρη ἀποτελέσει, τὴ δεκαετία τοῦ '20, τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν ἀφύπνιση τῆς σοσιαλιστικῆς συνείδησης στὸν τόπο μας, τώρα ἀπὸ μιὰ περιέργη «περιπέτεια τῆς διαλεκτικῆς», ἡ ἀπομυθοποίηση τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας θὰ δώσει στὸ σοσιαλιστικὸ ἰδανικὸ ἀυθεντικότητα, λαϊκότητα, καὶ δυναμογόνα ὀρμή. Στὸ συνέδριο ἡ ἰδέα τούτη, μολονότι δὲν ἀναλύθηκε, πάντως καταγράφηκε. Καὶ πιστεύω ὅτι μπορεῖ νὰ καταλογιστεῖ στὰ θετικὰ τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος πού ἐξαγγέλλουν μιὰ νέα πορεία.

Ἐπάρχει καὶ ἕνα τρίτο σημεῖο, σημαντικότερο. Ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα τοῦ ΚΚΕ Ἑσ., δηλαδὴ τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο πού ὀργανώνεται στὸ κόμμα αὐτὸ.

Ξέρομε ὅτι κάθε κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ πραγματικότητα εἶναι ἀντιφατικὴ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ΚΚΕ Ἑσ. Στὸ μέλλον θὰ κινήθει κι αὐτὸ μέσα ἀπὸ τὶς ἀντιφάσεις του καὶ θὰ ἀναπτυχθεῖ μὲ βάση αὐτὲς. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν θὰ συνδεθεῖ ὁ μαρξισμὸς μὲ τὸ λαϊκὸ κίνημα, μὲ τὸ ἐργατικὸ κίνημα τοῦ τόπου μας, ἂν ἀπ' αὐτὴ τὴ σύζευξη θὰ ξεπηδήσει μιὰ νέα λαϊκότητα, ἕνας νέος λαϊκὸς πολιτισμὸς. Καὶ τὸ ἐρώτημα τώρα ἐξειδικεύεται: οἱ ἀντιφάσεις τοῦ ΚΚΕ Ἑσ. θὰ δράσουν προωθητικὰ καὶ δημιουργικὰ ἢ θὰ μετατραποῦν σὲ καταστροφικὲς ἀντιθέσεις;

Προβλήματα τῆς περιφερειακῆς δομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου

Προοπτικὲς ἀναδιάρθρωσης

τοῦ Παύλου Λουκάκη

Εἰσαγωγή

Εἶναι γεγονός πὼς ὁ ἑλληνικὸς χώρος χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐπικίνδυνες περιφερειακὲς ἀνισότητες. Ἀνισότητες ποὺ ἐκφράζονται μὲ τὸν ὑδροκεφαλικὸ ὄγκο τῆς πρωτεύουσας καὶ τὴν πρόσφατη μετάστασή του στὴ Θεσσαλονίκη· μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν· μὲ τὴν ἀνισορροπία στὶς κοινωνικὲς παροχές καὶ ἐξυπηρετήσεις· μὲ «ἀναπτυσσόμενες», «ὑπὸ ἀνάπτυξη» καὶ «ἐγκαταλείψιμες» περιοχές· μὲ ἔντονες, τελικά, εἰσοδηματικὲς διαφορὲς ἀπὸ περιφέρεια σὲ περιφέρεια, ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, καὶ μέσα στὶς ἴδιες τὶς πόλεις μας...

Εἶναι γεγονός ἀκόμη πὼς ἡ διαπίστωση τῶν ἔντονων συνεπειῶν αὐτοῦ τοῦ φαινομένου συμπίπτει μεταπολεμικά τὴν ἴδια περίοδο, τὸ 1960, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία «εἰσάγονται» στὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ ἔννοιες τοῦ οικονομικοῦ προγραμματισμοῦ, τοῦ χωροταξικοῦ σχεδιασμοῦ καὶ τῶν ρυθμιστικῶν σχεδίων γιὰ τὶς πόλεις. Εἶναι ἡ περίοδος ποὺ ὑπογράφεται ἡ συμφωνία γιὰ τὴν μελλοντικὴ μας εἴσοδο στὴν Κοινὴ Ἀγορὰ (1961) καὶ οἱ συμβάσεις ἐργασίας μὲ τὸ Βέλγιο καὶ τὴ Δυτ. Γερμανία (1960-61). Εἶναι τέλος ἡ περίοδος ποὺ ἀρχίζουν νὰ ἐγκαθίστανται μεγάλα μονοπωλιακὰ συγκροτήματα στὴ χώρα μας. Εἶναι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία δυναμώνει καὶ χτυπιέται μὲ τὴ δικτατορία τὸ

δημοκρατικὸ κίνημα τοῦ λαοῦ.

Ἀπὸ τότε ἔχουν γίνεῖ καὶ γίνονται πολλὰ κρατικὰ σχέδια οικονομικῆς ἀνάπτυξης: 5ετῆ, 15ετές, Ἐθνικὸ Χωροταξικὸ Σχέδιο, Ρυθμιστικὰ σχέδια πόλεων κ.λπ.

Πρόσφατα ψηφίστηκε στὴ Βουλὴ ὁ νόμος περὶ χωροταξίας ποὺ καθορίζει τὴν ἐπίσημη κρατικὴ θέση γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ χωροταξικοῦ προγράμματος καὶ σχεδίου καὶ προδιαγράφει τὶς διαδικασίες μελέτης, ἐλέγχου καὶ ἐφαρμογῆς τους.

Σκοπὸς τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ εἶναι νὰ τονιστεῖ, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτῆ, μιὰ διάσταση τοῦ φαινομένου: «περιφερειακὲς ἀνισότητες τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου» ποὺ ὡς τώρα «ἀγνοήθηκε», μιὰ καὶ ὅλες οἱ προσπάθειες γιὰ κάποια λύση ἔγιναν καὶ γίνονται μὲ τεχνοκρατικὴ ἀντίληψη καὶ μεθοδολογία, καὶ σὲ ἱστορικὰ συγκεκριμένες οικονομικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις καὶ προοπτικὲς. Οἱ διαστάσεις τοῦ φαινομένου αὐτοῦ ὁρίζονται ἀπὸ τὴν οικονομικὴ ἐξάρτηση τῆς χώρας, καὶ τὴ γεωπολιτικὴ θέση της στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ἀνατ. Μεσόγειο, καὶ ἐκφράζονται ἀπὸ πλῆθος παράγοντες ποὺ ἐπέδρασαν στὴ διαμόρφωση τῆς χωροταξικῆς δομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, τῆς ὁποίας τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ ἀναφέρθηκαν στὴν ἀρχή.

Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναλυθοῦν αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ὥστε νὰ δοθοῦν μὲ ἐνάργεια οἱ συνέπειες ποὺ

προκαλούν στο χώρο οι παραγωγικές σχέσεις του κοινωνικού σχηματισμού της χώρας μας και των εξαρτήσεών του. Μιά τέτοια ανάλυση πιστεύουμε θα συμβάλει στην επεξεργασία γενικών στόχων που προβάλλονται, όπως η εθνική ανεξαρτησία και η αδέσμευτη πολιτική σε συγκεκριμένα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά αίτηματα.

I. 'Η περιφερειακή δομή του ελληνικού χώρου ως αποτέλεσμα των σχέσεων εξάρτησης

1. Γεωγραφικές σταθερές

Αν θέλει κανείς να εξετάσει συνολικά την περιφερειακή προβληματική και ανάπτυξη μίας χώρας και να προσπαθήσει να βρει βασικά σημεία αναφοράς, τότε είναι αδύνατο να περιοριστεί στενά στα όρια της χώρας αυτής. Μεταξύ των διαφόρων μεγάλων ενοτήτων χώρου, στοιχεία όπως η γεωγραφική θέση και μορφολογία, τα ιστορικά γεγονότα, η παράδοση και νοοτροπία, ή κουλτούρα ενός λαού, το τεχνολογικό-οικονομικό επίπεδο, ή κοινωνική δομή, οι δυνατότητες επικοινωνίας, προσφέρουν τη βάση της διαλεκτικής συνέχειας στη διαδικασία της εξέλιξής τους. Με την έννοια αυτή τα σημερινά σύνορα και όρια των κρατών, που καθορίστηκαν από διάφορους εθνικιστικούς και πολιτικούς λόγους, δρούν συχνά άρνητικά. Στη σημερινή φάση εξέλιξης θα μπορούσε κανείς να δεχτεί ότι τα σύνορα των χωρών παίζουν σε διεθνές επίπεδο τον ίδιο ρόλο που παίζουν και οι επιμέρους περιφέρειές τους μέσα σ' αυτές.

Ιδιαίτερα για την Ελλάδα ο χώρος που ορίζουν τα σύνορά της αποτελεί μια τέτοια φυσική και ιστορική συνέχεια του βαλκανικού χώρου και ένα αναπόσπαστο οργανικό τμήμα της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου ώστε για τις περιφερειακές περιοχές της η ευρύτερη θεώρηση που πιο πάνω σημειώνεται να είναι αναγκαία και να επιβάλλεται.

Αν δει κανείς έτσι τα πράγματα τότε οι μέχρι σήμερα διαπιστώσεις για τη γεωμορφολογία και, κατ' επέκταση, για την περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας αποκτούν άλλη διάσταση.

Λέγεται ότι:

— Η Ελλάδα εμφανίζει δύο σαφώς διακεκριμένα τμήματα: τον ηπειρωτικό χώρο και τον νησιωτικό.

— Καθένας από τους χώρους αυτούς παρουσιάζει ιδιομορφίες, όπως η διασπορά του νησιωτικού χώρου σε πλήθος μικρές ενότητες με στεγανή κατά κάποιον τρόπο μεταξύ τους σχέση. Κι ακόμη πώς ο ηπειρωτικός χώρος χωρίζεται στα δύο από την Πίνδο, στην ανατολική και τη δυτική Στερεά Ελλάδα.

— Οι πεδινές παραγωγικές περιοχές της Ελλάδας είναι λίγες, απομονωμένες μεταξύ τους, και καλύπτουν μικρή επιφάνεια σε σχέση με τους ορεινούς όγκους.

Οι σωστές αυτές διαπιστώσεις μπορεί να χάσουν την άρνητική τους σημασία αν οι αναφερόμενες περιοχές συναρτηθούν στον ευρύτερο γεωγραφικό-ιστορικό τους χώρο. Τότε θα δει κανείς τον βορειοελλαδίτικο χώρο ως τμήμα της ενδοχώρας που λέγεται Βαλκάνια, τη Δυτική Ελλάδα τμήμα της Αδριατικής, και ιδιαίτερα σε σχέση με τη νότια Ιταλία, τα νησιά του Αιγαίου τμήμα όλης της αιγαιοπελαγίτικης λεκάνης,

την Κρήτη και τη Νότια Πελοπόννησο τμήμα της Ανατ. λεκάνης της Μεσογείου. Και τότε η πρωτεύουσα δεν θα 'ναι το Κέντρο, αλλά ένα, μεταξύ πολλών, σημείο τομής διαφόρων φυσικών ενοτήτων, έστω και με ιδιαίτερο βάρος. Αν δει κανείς έτσι το γεωγραφικό χώρο, που και ιστορικά έτσι ήταν, τότε οι περιφέρειες της χώρας δεν θα 'χουν τον χαρακτηρισμό «άκριτικές».

Το πρώτο λοιπόν συμπέρασμα για τη σημερινή δομή του ελληνικού χώρου ξεκινά από τον στεγανό τρόπο θεώρησής του στα σημερινά σύνορά του και της διασύνδεσης των περιφερειών του μέσα από ένα κύριο φυσικό κανάλι που λέγεται Αττική. Και τούτο έδωσε στην Πρωτεύουσα τεχνητά το ρόλο γεωγραφικού κέντρου εξάρτησης ολόκληρου του ελληνικού χώρου.

2. Ιστορικά στοιχεία που προδιαγράφουν τη σημερινή υδροκεφαλική ανάπτυξη της πρωτεύουσας
Στη σημερινή περιφερειακή δομή του χώρου, ουσιαστικότερο ρόλο έπαιξαν οι χρονικές φάσεις επέκτασής του που μεσολάβησαν από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους το 1830 ως την οριστικοποίηση των σημερινών ορίων του μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (προσάρτηση Δωδεκανήσου). Οι φάσεις αυτές, δηλαδή 1830-1863-1877-1912/13-1923-1946, κατάφορτες κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά γεγονότα, με κύριο γνώρισμά τους την εξάρτηση από τις μεγάλες Δυνάμεις, έδιναν στην πρωτεύουσα, στο πλέγμα των ανωτέρω γεγονότων, κυρίαρχο ρόλο. Τούτο εκφράστηκε και στο χώρο. Συγκεκριμένα:

α) Η Αθήνα λειτούργησε σαν πρωτεύουσα σχεδόν άμέσως από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους.¹ Τούτο της έδωσε ουσιαστικό πλεονέκτημα απέναντι στα άλλα αστικά κέντρα.

β) Σε κάθε σταδιακή επέκταση ή πρωτεύουσα αποτελούσε το γεωμετρικό κέντρο διασύνδεσης του εκάστοτε χώρου.

γ) Σε κάθε φάση οι διάφορες περιφέρειες έπαιζαν το ρόλο «ασφαλέστερο» τόπο εγκατάστασης όλων των οικονομικών δραστηριοτήτων. Εκεί πάντα υπήρχε ή ασφάλεια από τους «εξωτερικούς» κινδύνους.

δ) Σε κάθε φάση τα έργα ύποδομής και κυρίως οι συγκοινωνίες επέκτεινονταν ακτινωτά (δρόμοι-σιδηρόδρομος) από την πρωτεύουσα. Η ανάπτυξη των χερσαίων μεταφορών και η υποβάθμιση των θαλασσιών στο ηπειρωτικό κομμάτι έκαναν ακόμη πιο έντονη την ακτινωτή ανάπτυξη των δικτύων μεταφορών.

ε) Από τη σύστασή του κυριάρχησε στο νεοελληνικό κράτος ένα υπερσυγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης και λήψης αποφάσεων. Κάθε απόφαση για την εκάστοτε περιφέρεια πήγαζε από ένα κέντρο που στόχο του είχε τον πλήρη έλεγχο της περιφέρειας χωρίς ίχνος πρωτοβουλιακής δράσης σ' αυτό. Και η αντίληψη αυτή είχε και έχει αντίκτυπο στη συγκέντρωση και στην όμοια λειτουργικά διάρθρωση όλου του πλέγματος παροχής υπηρεσιών (τράπεζες-εμποριο-πνευματικές δραστηριότητες-παιδεία-περιθάλψη κ.λπ.).

στ) Κάθε καινούρια προστιθέμενη περιοχή ήταν πηγή πληθυσμιακής τροφοδότησης της πρωτεύουσας. Όπωςδήποτε όμως οι εσωτερικές μετακινήσεις δεν είχαν διαλυτικό χαρακτήρα για καμία περιοχή. Η

έξωτερική μετανάστευση, μόνιμο παθογενές φαινόμενο, πήρε μεγάλες διαστάσεις μετά από το 1900.

Οί παραπάνω βασικές διαπιστώσεις σημαίνουν πως η σημερινή δομή του ελληνικού χώρου, που βασικά εκφράζεται με την ανισομερή σχέση κέντρου και περιφέρειας και την υδροκεφαλική ανάπτυξη της Αθήνας, έχει τις ρίζες της στην πρώτη μέρα που ιδρύθηκε το ελληνικό κράτος.

Σπέρματα σε λανθάνουσα κατάσταση περιμέναν τις συνθήκες εκείνες που θα επέτρεπαν τη γονιμοποίησή τους. Και οί συνθήκες αυτές άρχισαν να μορφοποιούνται κατά τον μεσοπόλεμο για να γίνουν συγκεκριμένες και ξεκάθαρες μετά από τον Β΄ Παγκόσμιο. Ακόμη πιο συγκεκριμένα, μετά το 1960.

Ός το 1923 οί κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις ήταν τέτοιες που ο κεντρικός ρόλος της Αθήνας δεν ήταν δυνατόν να πάρει άλλες διαστάσεις απ' αυτές που έχει. Μεγάλωνε ή πρωτεύουσα και ο Πειραιάς, έσβηναν τ' άλλα λιμάνια, όμως μία σχετική ισορροπία εκφραζόταν στο χώρο, και έν πάση περιπτώσει το δίκτυο των οικισμών παρέμενε ποσοτικά αναλλοίωτο χωρίς κραυγαλέες ποιοτικές διαφορές. Η χρονική φάση του μεσοπολέμου αποτέλεσε αποφασιστική περίοδο για την καλλιέργεια της έν σπέρματι λανθάνουσας κατάστασης που κατέληξε στην έκρηξη της πρωτεύουσας. Η τελική ορθόθεση του μέγιστου τμήματος του σημερινού ελληνικού κράτους, ή απότομη είσοδη του πληθυσμού της Μικράς Ασίας με τη συγκέντρωση του μεγαλύτερου μέρους του στην πρωτεύουσα, και ή παράλληλη ανάπτυξη της βιομηχανίας σε μορφή κυρίως βιοτεχνίας, αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες για τη διάρθρωση του ελληνικού χώρου.

Οί έντονες δημογραφικές αλλαγές κατά τον μεσοπόλεμο,² ή ανάπτυξη του τομέα της βιομηχανίας, ουσιαστικά για πρώτη φορά την περίοδο αυτή στην μέχρι τότε ιστορία του ελληνικού κράτους,³ ο τρόπος που αυτός αναπτύχθηκε (με μορφή μικρών βιοτεχνικών-οικογενειακών μονάδων από τις οποίες ελάχιστες άνδρώθηκαν), ή ανάπτυξη μικρομεσαίων έμπορικών επιχειρήσεων και ή διόγκωση του τομέα των υπηρεσιών, όλα αυτά έμπεδωσαν τελικά τον κυρίαρχο ρόλο της πρωτεύουσας άπέναντι στα υπόλοιπα άστικά κέντρα, ακόμη και στη Θεσσαλονίκη.

Από τη σύντομη αυτή θεώρηση μπορούμε σίγουρα να πούμε πως ιστορικά ή μορφή επέκτασης του ελληνικού κράτους, ή διοικητική όργάνωσή του, ο τρόπος ανάπτυξης των μεταφορών, οί εκάστοτε έσωτερικές κοινωνικοοικονομικές σχέσεις, και οί έξωτερικές σχέσεις της χώρας με τον φυσικό της χώρο των Βαλκανίων και της Ανατ. Μεσογείου ήταν οί παράγοντες που καθόρισαν την κυρίαρχη ανάγκη να δημιουργηθεί κέντρο έλέγχου ένός έξαρτημένου από τις διεθνείς δυνάμεις χώρου. Και αυτό το ρόλο έπαιξε πάντοτε ή πρωτεύουσα. Κι όταν μεταπολεμικά ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής άρχισε να παίρνει εκείνες τις διαστάσεις που άπαιτούσαν την αναζήτηση κατάλληλου τόπου για να εγκατασταθούν μεγαλύτερες και πολυαριθμότερες βιομηχανίες, ως μόνος κατάλληλος, ήταν έπόμενο, βρέθηκε ή Αθήνα. Γιατί πρόσφερε τα πάντα στους βιομήχανους ένώ ο υπόλοιπος χώρος ελάχιστα. Και ή έκρηκτική υδροκεφαλική διόγκωση της Αθήνας άρχισε όπως άρχισαν και τα διαλυτικά φαινόμενα στον υπόλοιπο χώρο.

3. Μεταβολές στην περιφερειακή δομή της χώρας μεταπολεμικά

Η έκρηκτική διόγκωση της πρωτεύουσας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με την υπερσυγκέντρωση όλων των οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, δημιούργησε μιάν αντίρροπη διαλυτική κατάσταση στον υπόλοιπο χώρο. Τις μεταβολές όμως στο οικιστικό πλέγμα της χώρας πρέπει να τις δούμε σε δύο ένδιάμεσες περιόδους.

Την περίοδο 1949-1960 και την περίοδο από το 1961 μέχρι σήμερα. Όχι μόνο για λόγους έσωτερικών μεταβολών αλλά και γιατί στα μητροπολιτικά καπιταλιστικά κέντρα της Ευρώπης ή περίοδος του 1960 άποτελεί χρόνο-τομή. Την πρώτη περίοδο ή ελληνική βιομηχανία, καταναλωτική στή βάση της, άναζήτησε για τόπο έγκατάστασής της την Αθήνα. Κι όσα άν λέγονται για προσπάθεια άποκέντρωσης είναι άνεπαρκή. Ακόμη και ο νόμος περί «έπαρχιακών» βιομηχανιών, που θεωρούσε έπαρχιακές όσες βιομηχανίες θά γίνονταν πέρα από άπόσταση 50 χλμ. από την Αθήνα, δεν έκανε τίποτε άλλο παρά να διευκολύνει και με οικονομικά κίνητρα τη βιομηχανία να εγκατασταθεί σ' αυτήν. Η πρωτεύουσα, με άπεριορίστο εργατικό δυναμικό, σαν κέντρο κατανάλωσης, Διοίκησης και Υπηρεσιών, Συγκοινωνιών, Κουλτούρας και Παιδείας κ.λπ. άποτελούσε ιδανικό τόπο έγκατάστασης βιομηχανιών,⁴ που έγινε ιδανικότερος και με τα οικονομικά κίνητρα των «έπαρχιακών βιομηχανιών». Η διόγκωση όμως της Αθήνας με την άνεξέλεγκτη είσοδη πληθυσμού σ' αυτήν, τη φυγή του άγροτικού πληθυσμού είτε προς αυτήν είτε με μόνιμη ύπερπόντια μετανάστευση, άρχισε στο τέλος της περιόδου αυτής να δείχνει τα πρώτα σημάδια μιάς άνεξέλεγκτης άνισορροπίας του περιφερειακού χώρου. Έγκαταλείπονται πολλοί οικισμοί, βασικά όρεινοί, μετακινείται ο πληθυσμός στα μικρότερα άστικά κέντρα και από εκεί προς την Αθήνα. Αρχίζει ένα φαινόμενο πληθυσμιακής μετάγχισης από τους μικρότερους οικισμούς προς την πρωτεύουσα. Θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για εγκατάλειψη των μικρών οικισμών και για άντικατάσταση μέρους του πληθυσμού των έπαρχιακών άστικών κέντρων. Στο σημείο αυτό όμως πρέπει κανείς να παραδεχτεί πως με τις συνθήκες ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής την περίοδο αυτή, όπως και την έπόμενη ή μεταβολή του οικιστικού δικτύου της χώρας, διαμορφωμένου σε περίοδο προ-καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, πρέπει να θεωρηθεί άναπόφευκτη. Μιά σειρά οικισμών, έξω από κάθε ρομαντική διάθεση περί διατήρησης του ελληνικού χωριού, έχοντας έκπληρώσει ιστορικά το ρόλο τους δεν μπορούν πια να υπάρχουν. Έν πάση περιπτώσει, με τις διαμορφωνόμενες συνθήκες περιφερειακής άνισορροπίας ο έλεγχος της περιφέρειας από το κέντρο δεν μπορούσε να συνεχιστεί με τον παραδοσιακό τρόπο έλέγχου. Τότε, το 1960, «είσάγεται» ή έννοια του οικονομικού προγραμματισμού και του χωροταξικού σχεδιασμού στη χώρα μας.⁵

Παράλληλα, την ίδια χρονική περίοδο οί χώρες της Δυτ. Ευρώπης, έχοντας ξεπεράσει τη φάση άνασυγκρότησής τους, άρχίζουν να όργανώνονται στο επίπεδο του διεθνούς μονοπωλιακού άνταγωνισμού με την ίδρυση της ΕΟΚ. Η ανάγκη για παραπέρα βιομηχανική ανάπτυξη άπαιτεί εργατικό δυναμικό που τους το

προσφέρει ή καθυστερημένη νότια Εύρώπη. Για την Ελλάδα ή περίοδος του 1960 είναι σημαντική και καθοριστική διότι:

α) Με την ύπογραφή των συμβάσεων έργασίας με τις δυτικές καπιταλιστικές χώρες «λύνεται προσωρινά» τὸ πρόβλημα των εσωτερικών πιέσεων από την ανεργία και τις έγγενείς δυσχέρειες τής ελληνικής οίκονομίας (ανάδιάρθρωση γεωργίας, βιομηχανίας).

Παράλληλα όμως αλλάζει άρδην ή μορφή τής μόνιμης μετανάστευσης. Από παραδοσιακή «υπερπόντια» που άντλούσε μετανάστες από συγκεκριμένες περιοχές, μεταβάλλεται σε «ευρωπαϊκή» και καλύπτει βασικά και περιοχές δυναμικές που ως τότε συγκρατούσαν τὸν πληθυσμό τους (Μακεδονία, Θράκη).

β) Με την ύπογραφή τής σύμβασης τής Ρώμης για την είσοδο στην Κοινή Άγορά και την εισαγωγή του Οίκονομικού Προγραμματισμού δίνεται ή δυνατότητα εγκατάστασης μεγάλων διεθνών μονοπωλιακών συγκροτημάτων. Είναι ή φάση που άρχίζει ουσιαστικά να αναπτύσσεται ὁ μονοπωλιακός καπιταλισμός στη χώρα μας.

γ) Μετά από μιὰ φάση ανασυγκρότησης, πληθαίνουν τα αίτήματα του λαού για περισσότερες κοινωνικές παροχές, για δημοκρατικότερο τρόπο στη λήψη των αποφάσεων και τή διαχείριση των κοινών, και για έθνική άνεξαρτησία.

δ) Μετά από την περίοδο αυτή ή Ελλάδα εκτός από ελεγχόμενη περιοχή στρατιωτικής σημασίας για τους Άμερικανούς αποκτά σημασία σαν περιφερειακό προπύργιο οίκονομικού ενδιαφέροντος για τα μητροπολιτικά καπιταλιστικά κέντρα. Ὁ οίκονομικός έλεγχος αποκτά νέα διάσταση.

ε) Από την περίοδο αυτή οι περιφερειακές ανισότητες άρχίζουν να παίρνουν επικίνδυνες διαστάσεις για να φτάσουν σήμερα να είναι πρόβλημα έθνικής ύπόστασης.

Άπό την περίοδο 1960 μέχρι σήμερα ή παλαιότερη ίσορροπία στην περιφερειακή δομή του ελληνικού χώρου έχει μεταβληθεί ουσιαστικά.

Συγκεκριμένα, απέναντι στη συνεχώς διογκούμενη ποσοτικά και ποιοτικά πρωτεύουσα ὁ υπόλοιπος χώρος έχει ύποστεί τις έξης μεταβολές (βλ. Σχ. 1 και 2):

α) Ὁ χώρος τής Μακεδονίας-Θράκης υφίσταται σημαντικές δομικές μεταβολές. Η εγκατάσταση σημαντικών μονοπωλιακών μονάδων στη Θεσσαλονίκη (Good Year, Esso, Stayer κ.ά.) και ή «ευρωπαϊκή» μετανάστευση οδηγούν αφενός σε μιὰ απότομη διόγκωση τής ως τότε στάσιμης Θεσσαλονίκης και αφετέρου σε συρρίκνωση του χώρου τής Άνατ. Μακεδονίας και Θράκης, ακόμη και σημαντικών αστικών κέντρων (Δράμα, Ξάνθη, Σέρρες, Κιλκίς). Η ανάπτυξη του βιομηχανικού πλέγματος Κοζάνης-Πτολεμαΐδας συγκρατεί στη Δυτ. Μακεδονία μιὰ σχετική ακόμη ίσορροπία.

β) Σε σύγκριση με τή δεκαετία 1951-61 ή περίοδος 1961-71 δείχνει πως από τὸν υπόλοιπο ήπειρωτικό χώρο μόνο τα αστικά κέντρα συνεχίζουν να μεγαλώνουν, όμως ή κατάσταση στις περιοχές άμεσης επιρροής τους (οί νομοί) κυριολεκτικά άνατράπηκε. Θα μπορούσε κανείς να ίσχυριστεί πως τὸ δυνάμωμα των αστικών κέντρων είναι κάτι τὸ θετικό για μιὰ πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης. Τοῦτο θά ήταν σωστό αν αυτά δέν ήταν ουσιαστικά κέντρα ύπηρεσιών και μόνο αλλά διέθεταν και γενικότερη αναπτυξιακή ύποδομή (βιομηχανία, αναδιάρθρωμένη γεωργία, κοινωνικό έξοπλισμό). Κάτι τέτοιο όμως δέν συνέβη.

γ) Τὸ τόξο που ὀρίζεται από τή νοτιοδυτική Πελοπόννησο και τα αϊγαιοπελαγίτικα νησιά εντάχθηκε ουσιαστικά στην περιοχή τής πρωτεύουσας. Άς μὴν ξεχνάμε πως οι περιοχές αυτές αριθμοῦν 150 χρόνια ζωής του νεοελληνικού κράτους.

δ) Η περιφέρεια τής Θεσσαλίας σαν ενδιάμεσος χώρος μεταξύ Θεσσαλονίκης-Άθήνας διατήρησε μιὰ σχετική κατάσταση ίσορροπίας. Τέτοιας που να ίσχυρίζεται κανείς πως, σήμερα, χώρος ουσιαστικής οίκονομικής δραστηριότητας παραμένει τὸ βέλος Θεσσαλονίκης-Άθήνας-Πάτρας, με τήν Άθήνα κύρια πάντα αϊχμή έλέγχου.

ε) Στην άπασχόληση του πληθυσμού, παρ' ὄλη τήν ανάπτυξη του τομέα τής βιομηχανίας, τὸν κύριο ὄγκο τής εξακολουθούν να καλύπτουν ή γεωργία και οι ύπηρεσίες (για ποσοστά, βλ. σχετικό πίνακα). Η μόνιμη αυτή δομική κατανομή τής άπασχόλησης τής χώρας (αὔξημένο ποσοστό στη γεωργία και τις ύπηρεσίες, μικρό ποσοστό στη βιομηχανία), χαρακτηριστικό

Ένεργός Πληθυσμός

Οίκονομικοί κλάδοι	1961		1971	
	Άτομα	%	Άτομα	%
Γεωργία, Δάση	1.960.446	53,9	1.330.320	40,5
Μεταλλεία, Όρυχεία	21.510	0,6	20.980	0,6
Βιομηχανία	488.577	13,4	539.880	16,4
Δημόσια Έργα	167.364	4,6	255.020	7,8
Ήλεκτρισμός, Φωταέριο, Ύδρευση	19.804	0,6	24.960	0,7
Έμπόριο, Ξενοδοχεία, Έστιατόρια	266.070	7,3	350.420	10,7
Μεταφορές, επικοινωνίες	153.867	4,2	213.140	6,5
Ύπηρεσίες	439.471	12,1	487.360	14,9
δέν δηλώθηκε άκριβώς	121.492	3,3	61.800	1,9
Σύνολο	3.638.601	100,0	3.283.800	100,0

στοιχείο εξαρτημένης χώρας, εξακολουθεί και σήμερα να υπάρχει. Με δεδομένο ότι το κύριο ποσοστό των βιομηχανικών εργατών είναι συγκεντρωμένο στην Αθήνα και λιγότερο στη Θεσσαλονίκη, μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε: 1) πώς τοῦτο ελαχιστοποιείται σε σχέση με τὸν ἐνεργό πληθυσμό τῶν δύο αὐτῶν ἀστικῶν κέντρων, και 2) πῶς στὰ περιφερειακά κέντρα οἱ ἐργαζόμενοι καλύπτουν τοὺς τομείς τῶν ὑπηρεσιῶν και τῆς γεωργίας.

Ἐχοντας ὑπόψη τὰ παραπάνω θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ ἐξάρτηση και ὁ ἔλεγχος τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὴν τελευταία περίοδο (1960 μέχρι σήμερα) τείνει νὰ ἀποκρυσταλλωθεῖ στὴ σαφὴ σχέση: Ἀθήνα-περιφερειακά ἀστικά κέντρα ὑπηρεσιῶν, και τὴν παράλληλη ἐξαφάνιση τοῦ πλέγματος τῶν μικρῶν οἰκισμῶν.

Μιλώντας λοιπὸν κανεὶς γιὰ τὰ προβλήματα τῆς περιφερειακῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας, πρέπει νὰ ἔχει ὑπόψη τὶ σημαίνουν οἱ περιφερειακὲς ἀνισότητες ὡς πρὸς τὸ κέντρο στὸν δοσμένο κοινωνικοοικονομικὸ σχηματισμὸ και τὶς διεθνεῖς ἐξαρτήσεις τῆς. Ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ ἀνισότητες, καθόλου τυχαῖες και συγκυριακές, δὲν ἐκφράζουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης νὰ ἐλεγχθεῖ ἐσωτερικά ἕνας χώρος πὸν ἐξαρτάται και ἐλέγχεται ἀπὸ τὰ μητροπολιτικά καπιταλιστικά κέντρα. Κάθε προσπάθεια γιὰ περιφερειακὴ ἀνάπτυξη στὶς ὑπάρχουσες συνθήκες σημαίνει προσπάθεια διατήρησης τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐξαρτημένου ἐλέγχου τοῦ χώρου, και ὁδηγεῖ μοιραία στὴν ἀναπαραγωγὴ αὐτῆς τῆς ἀναγκαίας περιφερειακῆς ἀνισομέρειας.

Ἄν δεῖ κανεὶς ἔτσι τὰ προβλήματα αὐτά, τότε ἡ προοπτικὴ διαφορετικῆς ἀντιμετώπισης τοὺς κάνει ἀναγκαία τὴ θεώρησή τοὺς πρῶτιστα στὸν φυσικὸ και ἱστορικὸ ἐνός χώρου, πὸν εἶναι τὰ Βαλκάνια και ἡ Ἀνατ. Μεσόγειος, και στὴ συνέχεια τὸ συσχετισμὸ με τὸν ὑπόλοιπο εὐρωπαϊκὸ και μεσογειακὸν χώρο.

II. Ἡ χωροθετικὴ ἔκφραση τῶν σχέσεων μητροπολιτικῶν καπιταλιστικῶν κέντρων και περιφέρειας στὸν εὐρωπαϊκὸν χώρο

Παράλληλα με τὴ θεώρηση τῆς περιφερειακῆς δομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου στὸ πλαίσιο τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ τῆς χώρας εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐξεταστεῖ και ἡ ἀντίστοιχη ἐξέλιξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ και μεσογειακοῦ χώρου. Μιὰ τέτοια ἀνάλυση θὰ ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερη ἐρευνα πὸν ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ. Θὰ περιοριστοῦμε σὲ μερικὲς βασικὲς διαπιστώσεις σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ θέμα και τὶς ἱστορικὲς περιόδους τοῦ μεσοπόλεμου και μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο πόλεμο.

Ὅς τὸ τέλος τοῦ μεσοπολέμου ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς στὸν εὐρωπαϊκὸν χώρο ἐκφράστηκε χωροθετικά με μιὰ σειρά διεθνῶν ἀλληλεξαρτήσεων, πὸν, παράλληλα με τὶς γενικότερες ἱστορικοπολιτικὲς και κοινωνικὲς συνθήκες, ἔχουν σχέση και με τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ τρόπου ἐπιλογῆς τοῦ τόπου ἐγκατάστασης τῶν βιομηχανιῶν.

Τὸ φαινόμενο τῶν διεθνῶν αὐτῶν χωροθετικῶν ἀλληλεξαρτήσεων συντίθεται σ' ἕνα «ἀξονικὸν σύστημα»

μα» ὅπου ἔχουν συγκεντρωθεῖ οἱ περισσότερες οικονομικὲς, κοινωνικὲς, πολιτιστικὲς δραστηριότητες. Τὸ ἀξονικὸν αὐτὸν σύστημα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄξονες με κατεύθυνση Ἀνατολή-Δύση και Βορρὰ-Νότο, ὅπου οἱ πρῶτοι με ἰσχυρότερες ἐσωτερικὲς ἀλληλεξαρτήσεις ἔχουν πρωτεύουσα σημασία ἐνῶ οἱ δεῦτεροι παίζουν τὸ ρόλο ἄξόνων διασύνδεσης. Παραπέρα ὅμως διαπιτώνεται μιὰ βαθμιαία μείωση τοῦ ἐπιπέδου ἀνάπτυξης και ἐσωτερικῆς συνοχῆς ὀλόκληρου τοῦ συστήματος αὐτῶν τῶν ἄξόνων ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο.

Μέσα ἀπὸ τὴν διαδικασίαν διαμόρφωσης και ἀνάπτυξης τῶν παραπάνω ἄξόνων ὁ εὐρωπαϊκὸς και μεσογειακὸς χώρος ἔχει χωριστεῖ σὲ τέσσερις διακεκομμένες ζώνες ἀνάπτυξης (βλ. Σχ. 3):

- α) τὴ βόρεια ζώνη ἀνάπτυξης τῆς Εὐρώπης,
- β) τὴν κεντρικὴ ζώνη ἀνάπτυξης,
- γ) τὴ νότια ἀναπτυσσόμενη ζώνη ἀνάπτυξης, και
- δ) τὴ νότια ὑπὸ ἀνάπτυξη ζώνη τοῦ μεσογειακοῦ χώρου πὸν χωρίζεται στὸ ἀνατολικὸν και δυτικὸν τμήμα τῆς.

Ὁ βαθμὸς διαφοροποίησης τῶν ἄξόνων ἀνάπτυξης στὶς δύο πρῶτες βιομηχανικὰ ἀναπτυγμένες ζώνες, στὴ διαδικασίαν διαμόρφωσής τοὺς, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ παρακάτω βασικὰ σημεῖα:

- α) ἐντατικοποιούμενος βαθμὸς συγκέντρωσης κεφαλαίου,
- β) ὑψηλὴ πληθυσμιακὴ συγκέντρωση και πυκνότητα,
- γ) αὐξανόμενες κοινωνικοοικονομικὲς ἀπαιτήσεις,
- δ) αὐξανόμενη προσφορὰ σὲ κοινωνικοοικονομικὰ ἀγαθὰ.

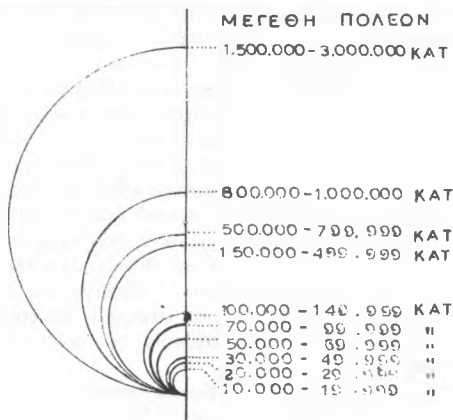
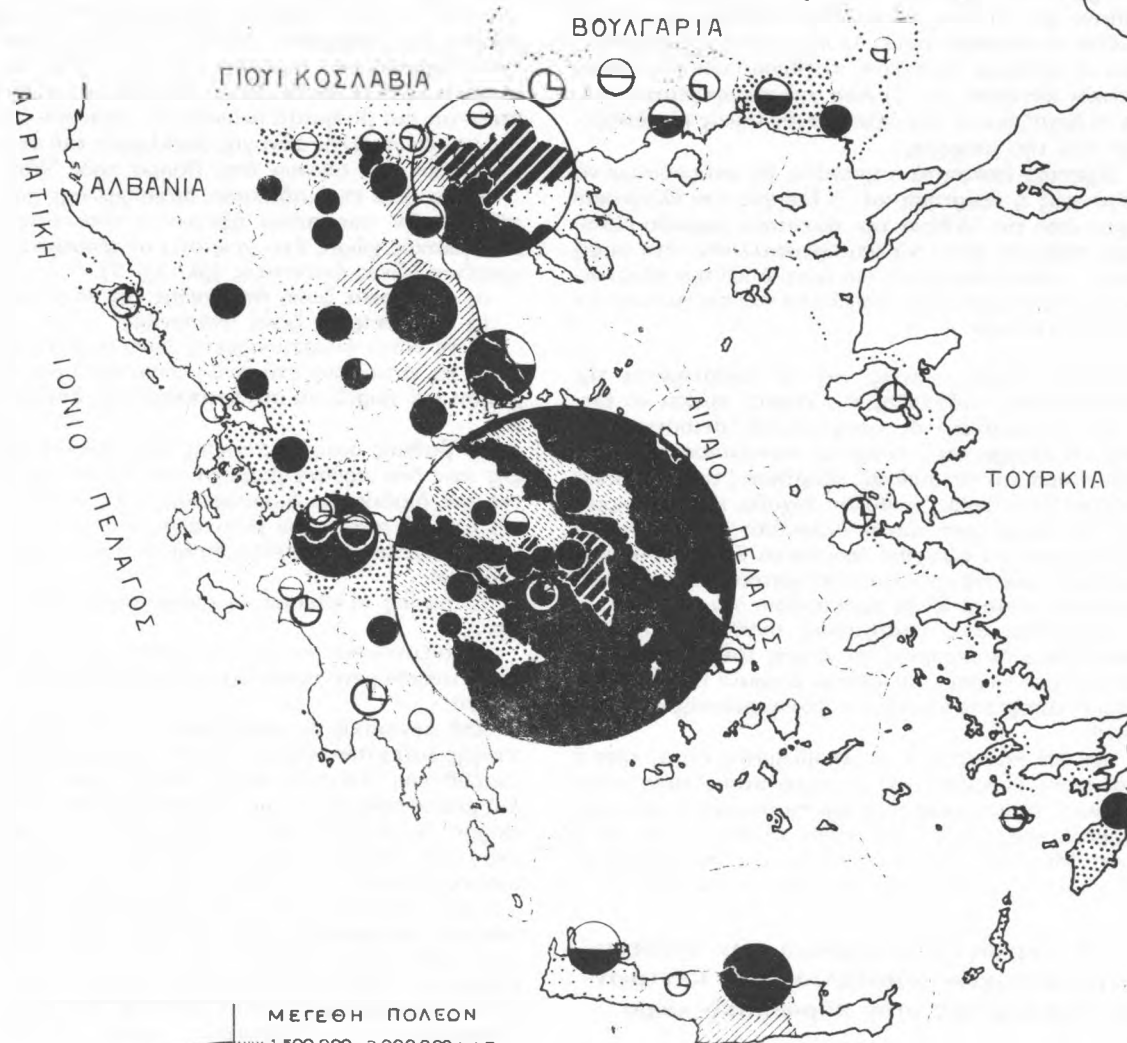
Στὴ δυναμικὴ τῆς διαμόρφωσης τῶν ἄξόνων ἀνάπτυξης διαπιστώνεται μιὰ συγκέντρωση κεφαλαίου με κατεύθυνση Ἀνατολή-Δύση, βασικά, και παράλληλα μιὰ μετακίνηση τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρὰ. Αὐτὴ ἡ βασικὴ σχέση ἐκφράζει στὸν χώρο και πέρα ἀπὸ ἔθνικα σύνορα τὸν βαθμὸν τῆς κλιμακωτῆς διαφοροποίησης τῶν ἄξόνων και ζωνῶν ἀνάπτυξης.

Ἀσφαλῶς εἶναι πολλοὶ οἱ παράγοντες πὸν ὁδήγησαν στὴ διαμόρφωση τῶν «ἄξόνων ἀνάπτυξης» και πὸν ἔχουν ἀμεση σχέση με τὴν καθόλου διαδικασίαν ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἐδῶ περιοριζόμεστε στὴν ἐξέταση τοῦ τομέα τῆς βιομηχανίας στὶς χωροταξικὲς σχέσεις, στὸ διεθνὲς ἐπίπεδο θεώρησής το.

Στὴν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ τομέα τῆς βιομηχανίας, οἱ παράμετροι πὸν ἔχουν παίξει και παίζουν σημαντικό ρόλο στὴν ἐπιλογὴ τοῦ τόπου ἐγκατάστασης τῶν βιομηχανιῶν (Industrie-Standort) ἔχουν οὐσιαστικὰ διαφοροποιηθεῖ. Μέχρι πρόσφατα οἱ ἀστοὶ οἰκονομολόγοι προσδιόριζαν τὸν «τόπο ἐγκατάστασης» τῶν βιομηχανιῶν, πάντα μέσα στὴν ἀρχὴ τῆς «μεγιστοποίησης τοῦ κέρδους», λιγότερο ἢ περισσότερο ἀπὸ τοὺς παρακάτω παράγοντες⁷:

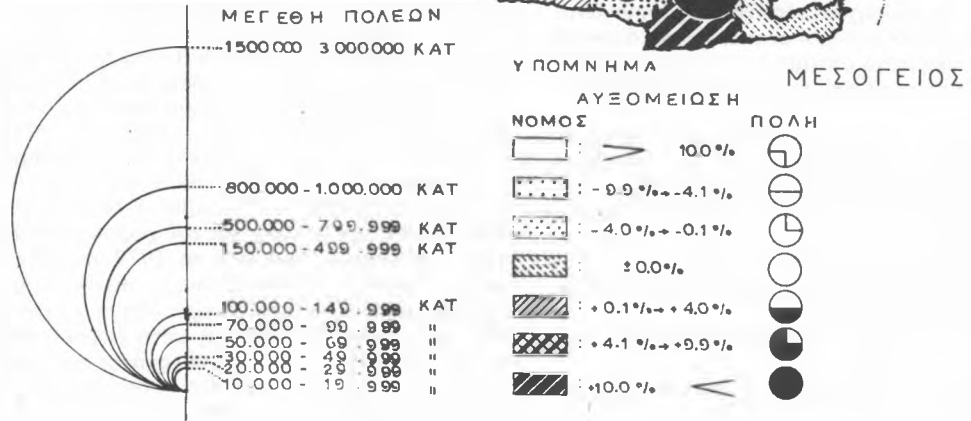
- α) τὰ καθαρὰ τεχνικὰ στοιχεῖα λειτουργίας τῶν βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων σὲ σχέση με τὸ εἶδος και τὸ μέγεθός τοὺς,
- β) τὴν ἐξάρτηση τῶν βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων ἀπὸ τὶς περιοχὲς πρῶτων ὑλῶν,
- γ) τὴν ἀνάγκη μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνειδίκευτων εργατῶν,
- δ) τὰ διαθέσιμα μεταφορικὰ δίκτυα και μέσα,
- ε) τὶς διαθέσιμες πηγὲς ἐνέργειας,
- στ) τὸ εἶδος τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων,

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΝΟΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΕΩΝ ΠΑΝΩ ΑΠΟ 10.000 ΚΑΤ. (1961-1971)

ΠΗΓΗ : ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ - ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ 1961, 1971

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΝΟΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΕΩΝ ΠΑΝΩ ΑΠΟ 10.000 ΚΑΤ. (1951-1961)

ΠΗΓΗ : ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ - ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ 1961, 1971

ζ) την ελάχιστη απόσταση μεταξύ τόπων παραγωγής και κατανάλωσης.

Οί δεσμευτικοί αυτοί παλαιότερα όροι ως προς τὰ περιθώρια επίλογής του τόπου εγκατάστασης των βιομηχανιών καθόρισαν εν πολλοίς και τους πρώτους βασικούς πυρήνες βιομηχανικής εγκατάστασης και τους κύριους κυκλοφοριακούς κόμβους.

Στην πορεία της εξέλιξης της τεχνολογίας και της ίδιας της βιομηχανίας οί αρχικοί αυτοί παράγοντες άλλαξαν ή εξελίχθηκαν τόσο, ώστε θεωρητικά να δίνουν μεγάλη ελαστικότητα στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης. Την ελαστικότητα αυτή προσφέρουν:

α) Ἡ εξέλιξη των μεταφορικών μέσων σε σχέση με τὸ κόστος μεταφοράς πρώτων υλών, του προϊόντος και του ἀνθρώπινου δυναμικοῦ,

β) Ἡ δομική ἀλλαγή στον τομέα της βιομηχανικής παραγωγής, με την τεχνολογική πρόοδο και με την αὔξηση των κλάδων παραγωγής ενδιαμέσων βιομηχανικών προϊόντων σε σχέση με τους κλάδους επεξεργασίας των πρώτων υλών,

γ) Ἡ δομική ἀλλαγή του τομέα της βιομηχανίας σε ὅ,τι ἀφορᾶ τις πηγές προμήθειας πρώτων υλών σε σχέση με τὸν τόπο επεξεργασίας,

δ) Ἡ εξέλιξη των πηγών ἐνεργείας και ἡ ἀνακάλυψη νέων,

ε) Ἡ ἐφαρμογή της σύγχρονης τεχνολογίας στα μέσα βιοκοινωνίας, στην ὀργάνωση και διάρθρωση των βιομηχανικών ἐπιχειρήσεων,

στ) Ἡ ἐφαρμογή του αὐτοματισμοῦ και της ἐπιστημονικής ἐρευνας, που ἐπιδρᾷ ὄχι μόνο στον ἀριθμὸ των ἀναγκαίων ἐργατικών χεριῶν ἀλλὰ και στη σχέση ἐργατικού-ἐπιστημονικοῦ-διοικητικοῦ προσωπικοῦ, κι ἀκόμη στο διαχωρισμὸ των ἐπιμέρους τομέων παραγωγής μιᾶς βιομηχανικής ἐπιχείρησης,

ζ) Ἡ διεθνοποίηση των ἐμπορικών σχέσεων και ἀγορῶν που ἀνεξαρτητοποιεῖ σε σχέση και με τὰ παραπάνω τὴ σχέση τόπου παραγωγής-κατανάλωσης.

Ἐνῶ ὅμως θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ἡ εὐελιξία αὐτὴ θὰ ἐπέτρεπε πλῆθος ἐπιλογῶν στον τόπο εγκατάστασης, τελικὰ οί βιομηχανίες ἐπιλέγουν τὴ θέση τους στους παραπάνω ἄξονες και σε περιοχές που ἔχουν ἤδη ἀναπτυχθεῖ. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στη διαδικασία της βιομηχανικής εξέλιξης ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἰσχυροὶ ἐλκτικοὶ πόλοι σε μιὰ ἔντονα ἀξονική διάταξη. Ἡ ἐλκτική αὐτὴ δύναμη προσδιορίζεται ἀπὸ τεχνολογικά, οἰκονομικά και κοινωνικά πλεονεκτήματα ὅπως:

α) τὴν ὑπαρξη Ὑπηρεσιῶν (δημόσιες ὑπηρεσίες, τράπεζες, ἐμπόριο) σε σχέση ὄχι μόνο με τὴ διάθεση των προϊόντων ἀλλὰ και με τὴν ἐξυπηρέτηση των διοικητικών και ἐπιστημονικών τμημάτων των βιομηχανικών γιγάντων,

β) τὴν ὑπαρξη ἐργατικοῦ δυναμικοῦ,

γ) τὴν ὑπαρξη κοινωνικών ὑπηρεσιῶν (περίθαλψη, ἀσφάλιση, ἐκπαίδευση κ.λπ.),

δ) τὴ συνθετική ὑπαρξη των ταχέων ἀξόνων κυκλοφορίας,

ε) τὴν ὑπαρξη πολιτιστικο-ψυχαγωγικῶν δραστηριοτήτων.

Ἔτσι, μέσα ἀπὸ τὴ λογική του καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγής, ὅπου ἡ συγκέντρωση των βιομηχανιών ἀφῆθη στη διακριτική δυνατότητα ἐπιλογής των βιομηχάνων, δημιουργήθηκαν οί παρακάτω κύριοι ἄξονες ἀνάπτυξης:

α) Βαρσοβία - Βερολίνο - Ρουρ - Λίλλη - Ρότερνταμ - Λονδίνο,

β) Πράγα - Βιέννη - Μόναχο - Φρανκφούρτη - Σάαρ - Παρίσι,

γ) Βουκουρέστι - Ζάγκρεμπ - Λουμπλιάνα - Μιλάνο - Τορίνο - Μασσαλία,

και οί δευτερεύοντες κἀθετοι

α) Μασσαλία - Σαιντ Ἐτιέν - Παρίσι - Λίλλη - Βρυξέλλες,

β) Μπολώνια - Μιλάνο - Βασιλεία - Φρανκφούρτη - Ρουρ - Ἄμβουργο,

γ) Βελιγράδι - Πράγα - Βαρσοβία.

Μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο ὁ κἀθετος χωρισμὸς της Εὐρώπης σε σοσιαλιστικές και καπιταλιστικές χώρες δημιούργησε μιὰ νέα κατάσταση ἀνατροπής της μέχρι τότε ἰσορροπίας του χώρου, που ἀπαιτοῦσε μοιραία τὴν ἀναδιάρθρωση και ἐπανιεράρχηση του συστήματος των ἀξόνων και ζωνῶν ἀνάπτυξης που εἶχαν σε μιὰ μακρόχρονη πορεία διαμορφωθεῖ.

Μετὰ ἀπὸ μιὰ φάση ἀνασυγκρότησης των ἐθνικῶν οἰκονομιῶν τους, που κράτησε ὡς τὸ 1960 περίπου, ξεκίνησαν τόσο οί δυτικές καπιταλιστικές χώρες στο πλαίσιο της ΕΟΚ ὅσο και οί σοσιαλιστικές στο πλαίσιο της ΚΟΜΕΚΟΝ μιὰ προσπάθεια για τὴν ἀναδιάρθρωση ὁλόκληρου του εὐρωπαϊκοῦ χώρου.⁸ Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τείνει μέχρι σήμερα στην ἰσχυροποίηση των ἀξόνων Βορρᾶ-Νότου με στόχο καταρχὴν τὴν ἐξισορρόπηση του συστήματος και στη συνέχεια τὴν ὑποβάθμιση των ἀξόνων Ἀνατολῆς-Δύσης.

Στον ἴδιο στόχο ἀποβλέπει ἐξᾴλλου ἡ προσπάθεια των χωρῶν της ΚΟΜΕΚΟΝ με τὰ κοινὰ παραμεθόρια προγράμματα και ἔργα ἀνάπτυξης.⁹

Στὴν προσπάθεια αὐτὴ ἀποβλέπουν ἀπὸ τὴν μεριὰ των δυτικοευρωπαϊκῶν χωρῶν ὅλα τὰ τεράστια προγράμματα κατασκευής αὐτοκινητοδρόμων, σιδηροδρομικῶν ἀξόνων, και ἐνίσχυσης των ποταμίων συγκοινωνιῶν.

Στὸ πλαίσιο της προσπάθειας αὐτῆς και μέσα ἀπὸ τους ἰσχυροὺς ἀνταγωνισμούς τους, τὰ μητροπολιτικά καπιταλιστικά κέντρα ἄρχισαν νὰ ἀναζητοῦν ἐργατικό δυναμικό, που ἔλειπε λόγω των ἀπωλειῶν του πολέμου, στη Νότια Εὐρώπη και τὴ Βόρεια Ἀφρική. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἰσχυροποιεῖται παράλληλα ἡ ἐξάρτηση του Νότου ἀπὸ τὸν Βορρᾶ που θὰ βοηθοῦσε στην προσπάθεια για νέα ἰσορροπία στο χώρο.

Ἡ συσσώρευση ὅμως κεφαλαίου και πληθυσμοῦ στα μητροπολιτικά κέντρα, που ἀκολούθησε τὴν προσπάθεια αὐτὴ στη δεκαετία 1961-71 ὀδηγοῦσε σε μιὰ ἀσφυκτική κατάσταση ὅπου τὰ κοινωνικά προβλήματα, ἡ μόλυνση του περιβάλλοντος, ἡ δυσκαμψία πιά ἐλέγχου και λειτουργίας του χώρου, παράλληλα με τὴν ἐνεργειακή κρίση ἀπὸ τὸ 1972 και τὴν ἀνάγκη ἰσχυροποίησης της ἐξάρτησης —οἰκονομικῆς πιά— της περιφέρειας ἀπὸ τὰ κέντρα, ὀδήγησε στην ἀσκησι νέας πολιτικῆς. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἐκφράστηκε με τὸ σύνθημα «ἀντὶ νὰ ἐρχονται οί ἐργάτες στη βιομηχανία νὰ πάνε οί βιομηχανίες στις χώρες προέλευσης των ἐργατῶν ὡστε νὰ ἐνισχυθεῖ και ἡ οἰκονομία τους πολλαπλά».

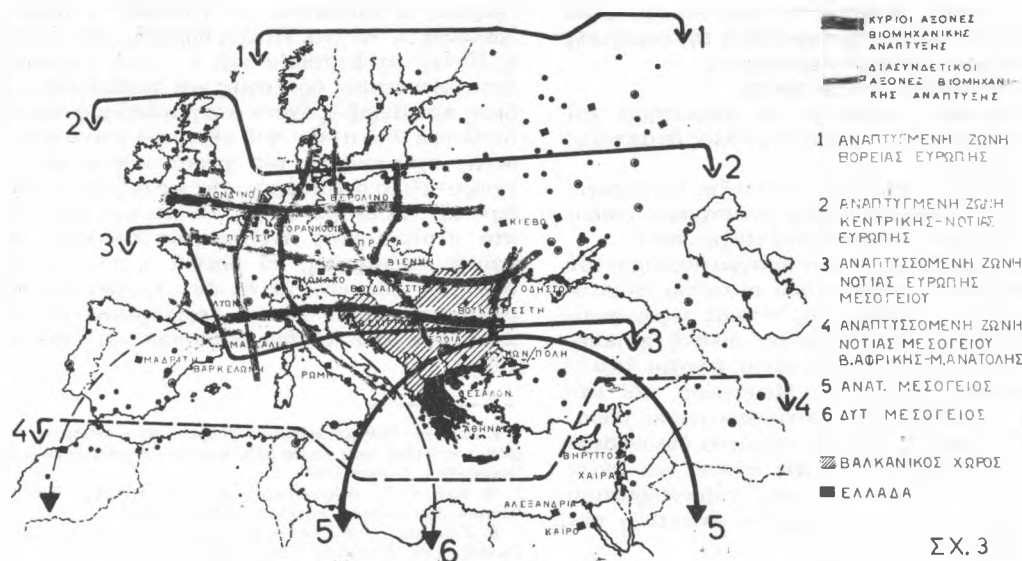
Τοῦτο σημαίνει ἀπλὰ ἐκτόνωση της ἀσφυκτικῆς κατάστασης στα μητροπολιτικά κέντρα, ἰσχυροποίηση των ἀξόνων Βορρᾶ-Νότου και της ἐξάρτησης της περιφέρειας ἀπὸ τὰ κέντρα. Ἡ περίοδος που ἀρχίζει,

πρέπει να νεωρηθεί σημαντική γιατί ή μέχρι τώρα σχέση: εγκατάσταση κεφαλαίου στις αναπτυγμένες βιομηχανικές ζώνες Βορρά-μετακίνηση εργατικού δυναμικού απ' τὸ Νότο πρὸς τὸ Βορρά, τείνει νὰ ἀνατραπεί καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ σχέση: μετακίνηση τοῦ κεφαλαίου στις ἀναπτυσσόμενες νότιες εὐρωπαϊκές ζώνες-ἐπιστροφή τοῦ εργατικοῦ δυναμικοῦ ἀπὸ τὸ Βορρά στὸ Νότο.¹⁰ Τοῦτο σημαίνει ἀκόμη καὶ μιὰ

— στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀμοιβαίων ἐπιρροῶν καὶ ἀλληλεξαρτήσεων τῶν τριῶν παραπάνω σχέσεων πὺ ἐκφράζονται σ' ἓνα σύστημα ἀξόνων καὶ ζωνῶν ἐντατικοποιημένης κοινωνικοοικονομικῆς δραστηριότητας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους συναρτάται ὁ ὑπόλοιπος χώρος.

Τὸ πρόβλημα πὺ παραμένει εἶναι ἂν ὁ χωροθετικός συσχετισμὸς ἀξόνων-ζωνῶν ἀνάπτυξης καὶ ὑπόλοιπου χώρου βρῖσκεται ἢ τείνει σὲ μιὰ κατάσταση

ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΖΩΝΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ.

μελλοντική μετακίνηση νέου εργατικοῦ δυναμικοῦ ἀπὸ τις ὑπανάπτυκτες περιοχές, ἀπὸ τὰ νοτιότερα τῆς περιφέρειας πρὸς αὐτήν.

III. Προοπτικές καὶ δυνατότητες περιφερειακῆς ἀναδιάρθρωσης τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου

Μιλώντας σήμερα γιὰ τὴν ἀνάγκη μιᾶς διαφορετικῆς ἀντίληψης ὅσον ἀφορᾷ τὴν πολιτικὴ ἀναδιάρθρωση τῆς περιφερειακῆς δομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἐννοοῦμε τὴν ἀνάγκη νὰ συσχετίσουμε ὅλα τὰ σχετικά προβλήματα πὺ στὸ κεφ. I ἀναπτύχθηκαν μὲ τις τάσεις ἀναδιάρθρωσης ὁλόκληρου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ μεσογειακοῦ χώρου, στὸ πλαίσιο τοῦ φυσικοῦ-ἱστορικοῦ χώρου τῆς χώρας πὺ εἶναι τὰ Βαλκάνια.

Οἱ τάσεις αὐτές, σὰν χωροθετικὴ ἔκφραση ἀπορρέουν ἀπὸ τις σχέσεις πὺ διαμορφώνονται:

— στὸ ἐπίπεδο ὀργανικῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὰ καπιταλιστικά κέντρα τῆς Δυτ. Εὐρώπης τῆς περιφέρειᾶς τῆς, — στὸ ἐπίπεδο ἐξισορρόπησης τοῦ διαφορετικοῦ ἀκόμη βαθμοῦ ἀνάπτυξης τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης,

— στὸ ἐπίπεδο τῆς ὀργανικῆς διασύνδεσης ὅλων τῶν ἀναπτυσσόμενων περιοχῶν πὺ περικλείουν τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου,

ἰσορροπίας ἢ σὲ κατάσταση ἀνισόμερης ἀνάπτυξης καὶ ἀναγκαστικῆς ἐξάρτησης. Τὸ πρόβλημα ἐπομένως τῆς χωροταξικῆς ἀναδιάρθρωσης τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἐξαρτάται:

α) ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πὺ θὰ ἀκολουθήσει κανεὶς ἀπέναντι σ' αὐτές τις σχέσεις καὶ τάσεις πὺ διαμορφώνονται, καὶ

β) ἀπὸ τὰ ποιοτικὰ χαρακτηριστικά πὺ θὰ ἀναζητηθοῦν γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου σὲ σχέση μὲ τις ἐπιλογές πὺ θὰ γίνουν γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς χωροθετικῆς σχέσης μεταξὺ ἀξόνων-ζωνῶν ἀνάπτυξης καὶ ὑπόλοιπου χώρου. Ἐν δηλαδὴ θὰ ἀναζητηθεῖ σχέση περιφερειακῆς ἰσορροπίας ἢ ἀνισόμερης ἀνάπτυξης.

Ἡ διαλεκτικὴ σχέση τῶν δύο αὐτῶν παραμέτρων κάνει ἀναγκαία τὴ λήψη ἀπόφασης γιὰ τὸ ποιὲς ἐπιλογές θὰ γίνουν στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο.

Στὴν κρίσιμη φάση πὺ περνᾷ ἡ χώρα μας ἂν συνεχιστεῖ ἡ μονόπλευρη ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωση, κυρίαρχη πολιτικὴ ἐπιλογὴ πρὸς τὸν δυτικοευρωπαϊκὸν χώρον, τότε εἶναι σίγουρον πὺς στὴ σημερινὴ περιφερειακὴ δομὴ τῆς δὲν θὰ ἀλλάξει οὐσιαστικά τίποτε. Ἀντίθετα μιὰ πολιτικὴ πὺ θὰ λάβει ὑπόψη τῆς ὅλες τις πιοπάνω σχέσεις, καὶ οἱ ἐπιλογές τῆς θὰ ἐκτιμηθοῦν καὶ θὰ ἱεραρχηθοῦν συνολικά καὶ ἰσότημα, εἶναι αὐτὴ πὺ θὰ μπορέσει νὰ στοχεύσει σὲ μιὰ οὐσιαστικὴ ποιοτικὴ ἀναδιάρθρωση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Τοῦτο σημαίνει ἀνεξάρτητη ἐθνικὴ πολιτικὴ, καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ ξεκαθαριστεῖ πὺς «ἀνεξάρτητη» δὲν

σημαίνει «αδέσμευτη», γιατί αμοιβαίες δεσμεύσεις πάντα υπάρχουν, ούτε «αυτόνομη» γιατί δεν ζούμε στη σελήνη, αλλά πολιτική χωρίς μονοσήμαντες και κυριαρχες εξαρτήσεις και αποκλεισμούς που να πηγάζουν από κέντρα λήψης αποφάσεων έξω από τον εθνικό μας χώρο.

Σε μία τέτοια προοπτική προσφέρονται πραγματικά δυνατότητες για ποιοτική και διαρθρωτική αλλαγή στον ελληνικό χώρο.

Σε μία τέτοια προοπτική είναι δυνατός ο κυρίαρχος στόχος: «έξισορρόπηση των περιφερειακών ανισοτήτων και παραπέρα ισομερή ανάπτυξη του ελληνικού χώρου». Αυτό σημαίνει, σε μία συνεχή αλλά σύντομη σχετικά πορεία, εξισορρόπηση της σημερινής σχέσης ανισότητας κέντρου-περιφέρειας.

Για να γίνει τούτο δυνατό πρέπει:

α) να ανακοπεί, παραπέρα να σταματήσει και τελικά να αναστραφεί ο σημερινός ρυθμός ανάπτυξης της πρωτεύουσας,

β) να επιταχυνθεί ο ρυθμός ανάπτυξης της περιφέρειας συνολικά και με ταχύτητες αντίστροφα ανάλογες από το σημερινό επίπεδο ανάπτυξής τους.

Βασική προϋπόθεση για την πραγματοποίηση τού στόχου αυτού είναι, με βάση όσα πιο πάνω αναπτύχθηκαν, η οργανική ένταξη μιας τέτοιας περιφερειακής δομής πρώτιστα στον άμεσο διεθνή φυσικό-ιστορικό χώρο που είναι τα Βαλκάνια, ή νότια Ιταλία και ή ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, και στη συνέχεια στον ευρύτερο ευρωπαϊκό-μεσογειακό χώρο.

Μία τέτοια οργανική ένταξη σημαίνει διασύνδεση του ελληνικού χώρου με διεθνείς άξονες και ζώνες ανάπτυξης που τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά πρέπει να έχουν βάση την ισομερή ανάπτυξη των επιμέρους χώρων.

Μία τέτοια οργανική ένταξη σημαίνει:

— θεώρηση των προβλημάτων ανάπτυξης της Βόρειας Ελλάδας σε σχέση με την ανάπτυξη των γειτονικών βαλκανικών χωρών,

— θεώρηση των προβλημάτων ανάπτυξης της Δυτικής Ελλάδας σε σχέση με το χώρο της Αδριατικής και ιδιαίτερα της νότιας Ιταλίας,

— θεώρηση των προβλημάτων ανάπτυξης του Αιγαίου σε σχέση με ολόκληρο τον χώρο που το περιγράφει,

— θεώρηση των προβλημάτων ανάπτυξης της νότιας Ελλάδας (Κρήτη, Νότια Πελοπόννησος) σε σχέση με την Μέση Ανατολή,

— θεώρηση των έσωτερικών περιφερειακών διασυνδέσεων σε σχέση με τις παραπάνω αλληλεξαρτήσεις,

— θεώρηση της διασύνδεσης των αλληλεξαρτήσεων αυτών με τον ευρύτερα ευρωπαϊκό και μεσογειακό χώρο.

Σε μία τέτοια καθολική θεώρηση μπορεί να προσδιοριστεί ο επιθυμητός βαθμός και ρυθμός ανάσχεσης του μεγέθους της πρωτεύουσας και να γίνει δυνατός ο επιθυμητός ρυθμός επιτάχυνσης των περιφερειακών τμημάτων των διεθνών άξόνων-ζωνών ανάπτυξης που δρίζουν ή Θράκη και ή Μακεδονία, ή Δυτική Στερεά Ελλάδα και ή Πελοπόννησος, τα ανατολικά νησιά του Αιγαίου, και ή Κρήτη.

Σε μία τέτοια θεώρηση μπορεί να γίνει δυνατή και ή δημιουργία νέων ενδιάμεσων άξόνων όπως οί άξονες Σμύρνης-Βόλου-Πρέβεζας, Ρόδου-Κρήτης-Νοτίας Πελοποννήσου ή και άλλων.

Σε μία τέτοια θεώρηση μπορούμε να συζητάμε

σωστά για μια οργανική αποκέντρωση των κοινωνικών-οικονομικών δραστηριοτήτων της διοίκησης και των κέντρων λήψης αποφάσεων χωρίς να εννοούμε πυραμιδωση ενός ύπερσυγκεντρωτικού συστήματος ελέγχου των πάντων.

Σε μία τέτοια θεώρηση δεν πρέπει να ξεχωρίζουμε πια τις περιφέρειες σαν «άκριτικές» και «μή». Και τότε πόλεις όπως ή Αλεξανδρούπολη, ή Καβάλα, ή Θεσσαλονίκη, ή Καστοριά, ή Φλώρινα, τα Γιάννενα, ή Κέρκυρα, ή Μυτιλήνη, ή Λέσβος, ή Σάμος, ή Ρόδος, το Ηράκλειο, τα Χανιά, θα σημαίνουν ότι και ή Πρέβεζα, ή Πάτρα, ο Πύργος, ή Καλαμάτα, ο Βόλος, ή Λάρισα, ή Καρδίτσα, τα Τρίκαλα, ή Κόρινθος, ή Χαλκίδα, ή Αθήνα. Πόλεις δηλαδή ενός κράτους που ή εθνική ανεξαρτησία και ή λαϊκή κυριαρχία δεν απαιτούν τέτοιες ορολογίες και διαβαθμίσεις. Πόλεις όμως που άκριβώς έχουν ανάγκη από μια διαφορετική αντίληψη από αυτήν που σήμερα ο κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός της χώρας προσφέρει για τον «χωροταξικό σχεδιασμό», την «περιφερειακή ανάπτυξη», την «ποιότητα ζωής». Πόλεις που έχουν ανάγκη, στο πλαίσιο μιας ανεξάρτητης πολιτικής και της λαϊκής κυριαρχίας, να βρεθεί ή πραγματική τους διάσταση σύμφωνα με τις δυνατότητες που προσφέρονται σε διεθνές, εθνικό, περιφερειακό επίπεδο, και πηγάζουν από τον άμεσο φυσικό και ιστορικό τους χώρο.

1. I. Michael, *Entwicklungsüberlegungen und —initiativen zum Stadtplan von Athen nach dessen Erhebung zur Hauptstadt Griechenlands*, Dissertation, Ααχεν 1969.

2. Β. Kayser, *Η άνθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, εκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Έρευνών, Αθήνα 1964.

3. Ξ. Ζολώτας, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, εκδ. Τραπεζής της Ελλάδος, Αθήνα 1964, (1926').

4. Γ. Κουτσουμάρης, *Η μορφολογία της Ελληνικής Βιομηχανίας*, εκδ. Κ.Ε.Π.Ε., Αθήνα 1963, και Β. Ward, *Ελληνική περιφερειακή ανάπτυξις*, Κ.Ε.Π.Ε., Αθήνα 1963.

5. Την εποχή αυτή ιδρύονται: το σημερινό Κέντρο Οικονομικού Προγραμματισμού και Έρευνών (Κ.Ε.Π.Ε.) με διευθυντή τον Άνδρέα Παπανδρέου, και από το Υπουργείο Συντονισμού οί Υπηρεσίες Περιφερειακής Αναπτύξεως (Υ.Π.Α.) υπαγόμενες κατευθείαν σ' αυτό. Επίσης λειτουργεί την ίδια εποχή ο Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως (Ο.Β.Α.) που άργότερα θα μετατραπεί στην Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως (Ε.Τ.Β.Α.).

Παράλληλα στην Έδρα Πολεοδομίας του Ε.Μ.Π. αρχίζει ή επεξεργασία διπλωματικών εργασιών σε θέματα περιφερειακής ανάπτυξης, και άργότερα ιδρύεται από αυτήν το Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Έρευνών που για λογαριασμό του κράτους εκπόνησε σχέδια περιφερειακής αναπτύξεως για την Πελοπόννησο, Ήπειρο, Θεσσαλία.

Βλ. Δ. Αθανασόπουλος, *Η περιφερειακή ανάπτυξη — Έννοια και προϋποθέσεις*, Έστια, Αθήνα 1972, και ΚΕΠΕ, *Χωροταξική μελέτη εθνικού δικτύου αστικών οικισμών*, Αθήνα 1965, και Ο.Β.Α., *Γενική επισκόπηση της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα 1962, και Α. Αραβαντινός - Ι. Πετρίδης, *Περιφερειακή ανάπτυξις - Μεθοδολογία αναλύσεως*, εκδ. Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1965.

6. ΚΕΠΕ, *Πρότυπο Σχέδιο μακροχρονίου αναπτύξεως*, Αθήνα 1972.

7. J.M. Thünen, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, 2., Auflage, Ρόστοκ 1842, και Α. Weber, *Über den Standort der Industrie*, Τύμπινγκεν 1909, και Η.Ν. Meyer-Lindemann, *Typologie der Theorien des Industriestandortes*, Bremen-Horn 1951.

8. E.W.G., *Kommission der Europäischen Gemeinschaft: Eine Regionalpolitik für die Gemeinschaft*, 1969, και *Die Regionen in Europa*, Bulletin, Heft 1-1969, Heft 2-1970, και *Die Industriepolitik der Gemeinschaft*, Memorandum, 1970.

9. D. Lascelles, «KOMECON - Unitying a split Personality», *Financial Times*, Αύγουστος 1974.

10. Μ. Νικολινάκος, «Οί αντιφάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα - ανεπάρκεια εργατικών δυνάμεων και Μετανάστευση», *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Κάλβος, Αθήνα 1974, και Ε. Καβουριάς, «Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης», στο ίδιο.

Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ διεθνὲς καθεστῶς τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας (1960-1975)

τοῦ Γιώργου Παπαδημητρίου

Προδιάθεση

Προτὸ ἀρχίσουμε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματός μας, χρωστοῦμε δύο βασικὲς ἐξηγήσεις. Ἡ ἀνάλυσή μας διαπραγματεύεται τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ διεθνὲς καθεστῶς τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας. Γι' αὐτὸ περιορίζεται, κυρίως, στους ἐσωτερικοὺς (ἐνδοκυπριακοὺς) καὶ τοὺς διεθνοπολιτικούς παράγοντες ποὺ ἐπηρέασαν καθοριστικὰ τὴ γένεση, τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξέλιξη ὡς τις μέρες μας τοῦ κυπριακοῦ προβλήματος. Στους ἄλλους παράγοντες (οἰκονομικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς) θὰ ἀναφερθοῦμε κατανάγκην περιθωριακά, καὶ μόνο ὅταν τοῦτο κρίνεται ἀπολύτως ἀναγκαῖο. Ἡ προσπάθειά μας, ἢ σωστότερα ἢ ἀπόπειρα νὰ διαγράψουμε βασικὲς πτυχὲς τοῦ κυπριακοῦ προβλήματος, ἀποσκοπεῖ στὴ δημιουργία ἐρεθισμῶν γιὰ τὴν κατανόησή του καὶ τὴ βασανιστικὴ ἐπιλογή τῆς δυνατῆς καὶ ἐπιδιωκτέας λύσης ποὺ θὰ μᾶς ὀδηγήσει σταδιακὰ καὶ σταθερὰ στὸ ξεπέρασμα τῆς σημερινῆς κρίσης καὶ τοῦ σημερινοῦ ἀδιέξοδου.

Μετὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ θέματός μας, χρωστοῦμε ἀκόμη μιὰ ἐξήγηση: Γνώμονα καὶ «σταθερὰ» γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν σκέψεων ποὺ ἀκολουθοῦν ἀποτελεσε ὁ ἐντοπισμὸς —χωρὶς δισταγμοὺς καὶ ἀναστολές, χωρὶς ἐθνικὲς ἢ σωστότερα «ἐθνικιστικὲς» προκαταλήψεις— ὅλης τῆς ἀλήθειας τοῦ προβλή-

ματος. Γιατὶ μόνο ἡ ἀλήθεια θὰ μᾶς δώσει τὴ δυνατότητα νὰ καταλάβουμε τὰ λάθη μας, νὰ ἀναζητήσουμε καὶ νὰ ἀγωνιστοῦμε γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς λύσης ποὺ ἐπιτάσσει τὸ συμφέρον τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ καὶ τοῦ λαοῦ μας· τὸ συμφέρον ὅλης τῆς φιλειρηνικῆς καὶ προοδευτικῆς ἀνθρωπότητας στὴν εὐαίσθητη περιοχὴ τῆς διευρυνόμενης κρίσης, περιοχὴ στὴν ὁποία ἄμεσα πιά εἴμαστε ἐνταγμένοι: τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Τὸ κυπριακὸ μετὰ τὸν Β' παγκόσμιο πόλεμο

Δύο περίπου χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ἀντιφασιστικὴ νίκη, στὶς 12 Μαρτίου 1947, ἀναγγέλλεται τὸ ψυχροπολεμικὸ δόγμα Τρούμαν ποὺ σημαδεύει τὴν πρόσδεση τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας στὸ ἄρμα τοῦ ἀμερικανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Μὲ τὴν προσχώρηση τῶν δύο χωρῶν στὸ ΝΑΤΟ, τὸ 1952, οἱ δεσμοὶ τους μὲ τὸν διευρυνόμενο ἀμερικανικὸ ἱμπεριαλισμὸ θεσμοθετοῦνται, καὶ ἡ ἐξάρτησή τους γίνεται σχεδὸν πλήρης. Ἡ Κύπρος ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει βρετανικὴ ἀποικία, ἐνῶ ἀρχίζει ἡ κλιμάκωση τοῦ ἀνταποικιακοῦ ἀγώνα στὸ Νησί.

Τὸ Κυπριακὸ δὲν θὰ ἀργήσει νὰ σκιάσει τὶς ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1954, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση καταθέ-

τει, παρὰ τὴ θέληση τοῦ νατοϊκοῦ συνασπισμοῦ, τὴν πρώτη προσφυγὴ τῆς στὸν ΟΗΕ γιὰ τὴν αὐτοδιάθεση τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ ποὺ, κατὰ τις ἑλληνικὲς πάντοτε ἐκτιμήσεις, θὰ ὀδηγοῦσε σταδιακὰ στὴν ἔνωση τῆς Κύπρου μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ «αὐθαίρετη» αὐτὴ πρωτοβουλία ἀποτελεῖ πραγματικὰ ὀρόσημο, διότι μὲ τὴ νομοτελειακὴ πιά ἐπιδεινώση τῶν σχέσεων Ἑλλάδας καὶ Τουρκίας δημιουργεῖται σοβαρὸ ῥῆγμα στὴ νοτιανατολικὴ πτέρυγα τῆς ἀτλαντικῆς συμμαχίας.

Τὴν 1η Ἀπριλίου 1955, ἐξἄλλου, ἀρχίζει στὴν Κύπρον, χωρὶς σοβαρὴ προετοιμασία καὶ οὐσιαστικὰ χωρὶς τὴ συμμετοχὴ τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων τοῦ Νησιοῦ, ἡ τουλάχιστον μὲ περιορισμένη τὴ συμμετοχὴ τους, ὁ ἀγώνας τῆς ΕΟΚΑ. Ἔτσι ὁ ἀγώνας τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ κατὰ τῆς ἀγγλικῆς ἀποικιοκρατίας προσλαμβάνει περισσότερο ἐθνικιστικὸ παρὰ ἐθνικοαπελευθερωτικὸ χαρακτήρα. Τὸ γεγονός αὐτό, τὸ πλέγμα ἐξάρτησης ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία, ἀλλὰ καὶ γενικότερα ἡ διεθνὴς συγκυρία δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐπίλυση τοῦ Κυπριακοῦ ἔξω ἀπὸ τὸ στεγανὸ πλαίσιο τῆς ἀτλαντικῆς συμμαχίας. Μὲ τις συνθήκες αὐτὲς οἱ ἀλληπάλλληλες ἑλληνικὲς προσφυγὲς στὸν ΟΗΕ, χωρὶς καμιά σοβαρὴ διπλωματικὴ προετοιμασία, γίνονται ἄκαρπη ρουτίνα.

Οί συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου (1959)

Έτσι φτάνουμε, το 1959, στις συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου¹ που εξαναγκάζουν την υπό ίδρυση Κυπριακή Δημοκρατία να δεχτεί το γνωστό νεοαποικιακό καθεστώς. Οι συμφωνίες αυτές άποσκοπούν καταρχήν στην εξυπηρέτηση, με άλλη μορφή, των ιμπεριαλιστικών —κυρίως των βρετανικών, αλλά και των αμερικανικών— συμφερόντων στην εδαφιστη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και ρυθμίζουν το έσωτερικό και το διεθνές καθεστώς της Κύπρου. Άς δοθούμε τις βασικές διευθετήσεις τους.²

Η κυπριακή κοινωνία άποτελείται βασικά —ή άποτελείταν ως την κρίση του 1974— από την ελληνική κοινότητα, με ποσοστό 80% του πληθυσμού, και την τουρκική κοινότητα, με ποσοστό 18% του πληθυσμού. Το δυαδικό αυτό στοιχείο της κυπριακής κοινωνικής δομής κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα του 1960,³ του οποίου οι βασικές κατευθύνσεις είχαν καθοριστεί από τις συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου, και προσδιορίζει άποφασιστικά τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας στη νέα Δημοκρατία. Ο κοινωνικός δυαδισμός στην πολιτική και νομική του έκφραση συνθέτει το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα του Συντάγματος —δηλαδή του έσωτερικού καθεστώτος— την άνωτερη άρχή του· την άρχή αυτή μπορούμε να την άποκαλέσουμε *δυαδική*. Οι παραδοσιακές θεμελιώδεις άρχές της φιλελεύθερης δημοκρατικής συνταγματικής τάξης (δημοκρατική, δικαιοκρατική άρχή) άποτελούν βέβαια άναπόσπαστο μέρος της κυπριακής συνταγματικής τάξης, έχουν όμως, πάντα σε σχέση με τη δυαδική άρχή, δευτερεύουσα σημασία. Πρέπει άκόμη να τονίσουμε ότι από το Σύνταγμα του 1960 άπουσιάζει ή άμοσπονδιακή άρχή ή τουλάχιστον δεν καθιερώνεται ρητά. Οι διάφορες άντιλήψεις για την άμοσπονδιακή όργάνωση της Δημοκρατίας είναι, όπως θα δούμε, μεταγενέστερα έπινοήματα.

Οί συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου δεν παρέλειψαν, βέβαια, να ρυθμίσουν και το διεθνές καθεστώς του νεαρού κράτους. Πρόκειται, κυρίως, για τη συνθήκη συμμαχίας και την περίφημη συνθήκη έγγυήσεως⁴. Η έπιβολή του νεοαποικιακού καθεστώτος έπεκτείνεται με τις δύο αυτές συμβάσεις και στο διεθνές έπίπεδο. Η Δημοκρατία πρόκειται να γεννηθεί άνάπηρη και κολοβή! Διότι ή συνθήκη συμμαχίας προβλέπει, εκτός των άλλων, την

έγκατάσταση στρατιωτικών άποσπαμάτων της Έλλάδας και της Τουρκίας στην Κύπρο (ΕΛΔΥΚ, ΤΟΥΡΔΥΚ). Σύμφωνα, εξάλλου, με τη συνθήκη έγγυήσεως οι τρεις έγγυήτριες δυνάμεις (Έλλάδα, Μεγ. Βρετανία και Τουρκία) έγγυώνται την άνεξαρτησία, την εδαφική άκεραιότητα και το σεβασμό του Συντάγματος της Δημοκρατίας. Η συνθήκη αυτή άναγνωρίζει ρητά ως άσφαλιστική δικλείδα της διατήρησης του καθεστώτος τη δυνατότητα μονομερούς επέμβασης κάθε έγγυήτριας δύναμης χωριστά, εφόσον ή κοινή ένεργεία τους άποδειχθεί άδύνατη. Άλλά το πλέγμα του συμβατικού περιορισμού της κυπριακής κυριαρχίας δεν σταματά εδώ. Η γενναϊόδωση Μεγ. Βρετανία, με τη συνθήκη έγκατάστασης,⁵ κρατά για λογαριασμό της, ως συμβολικά προσύγια της έπιταχυνόμενης παρακμής της, τις στρατιωτικές βάσεις του Άκρωτηρίου και της Δεκέλειας. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι οι βάσεις αυτές άναγνωρίζονται ως κυρίαρχο έδαφος της Μεγ. Βρετανίας.

Περιγράψαμε άδρά το καθεστώς, έσωτερικό και διεθνές, που έπιβλήθηκε στον κυπριακό λαό στα πρώτα βήματα της άνεξάρτητης πολιτειακής του ύποστασης και το χαρακτηρισίσαμε νεοαποικιακό. Το παράδοξο, εκ πρώτης όψεως, στην κυπριακή ύπόθεση είναι ότι ό φορέας της νεοαποικιακής έξάρτησης δεν άποτελείται από μία ή περισσότερες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις της μητροπόλης.

Στο φορέα μετέχουν άμεσα τρία κράτη, Μεγ. Βρετανία, Έλλάδα και Τουρκία, από τα όποια τα δύο τελευταία είναι κράτη της περιφέρειας έξαρτημένα από τον ιμπεριαλισμό. Η άξιοπρόσεκτη αυτή ιδιαιτερότητα —που άλλωστε εκφράζεται όχι μόνο στο πολιτικό έπίπεδο αλλά και στο οικονομικό, το πολιτισμικό κ.λπ.— έξηγείται από την ιδιόρρυθμη εθνική και κοινωνική κυπριακή πραγματικότητα και την προσπάθεια για τη διαίωνιση της έξάρτησης της Κύπρου, μετά από την κήρυξη της άνεξαρτησίας, με άλλους μηχανισμούς.

Η «είρηνική» περίοδος της Δημοκρατίας (1960-1963)

Η έφαρμογή όμως του νεοαποικιακού καθεστώτος δεν ήταν τόσο άπλή. Οί ύπολογισμοί των έμπνευστών των περιβόητων συμφωνιών της Ζυρίχης και του Λονδίνου δεν άργησαν να άποδειχθούν λαθεμένοι. Το έσωτερικό και το διεθνές καθεστώς της Δημοκρατίας άμφισβητήθηκε ήδη από την άρχή, και

όποσδήποτε δεν έφαρμόστηκε πιστά. Η τουρκοκυπριακή πλευρά έπέμεινε με ιδιαίτερη έμφραση στην πιστή έφαρμογή του Συντάγματος και του διεθνούς καθεστώτος· άλλωστε είχε κάθε συμφέρον γι' αυτό. Οί Έλληνοκύπριοι ύποστήριζαν, αντίθετα, ότι όρισμένες διατάξεις του Συντάγματος ήταν άνεφάρμοστες. Ζήτημα άναθεώρησής τους δεν έθεσαν στην άρχή, γιατί έλπίζαν να έπιβάλουν τις άπόψεις τους στην πράξη. Για το σκοπό αυτό διέθεταν την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ύπεροχή, χωρίς βέβαια την αντίστοιχη συνταγματική και διεθνοπολιτική κατοχύρωση. Με τα δεδομένα αυτά ή πόλωση, και στη συνέχεια ή κρίση στις σχέσεις των δύο κοινότητων, ήταν άναπότρεπτη.

Στις 30 Νοεμβρίου 1963, και ενώ ή ρύθμιση βασικών συνταγματικών προβλημάτων χρονίζε, ό Πρόεδρος Μακάριος ύπέβαλε το σχέδιο των 13 σημείων για την άναθεώρηση του Συντάγματος⁶. Το σχέδιο αυτό συνάντησε την έπιμονη άρνηση της τουρκοκυπριακής πλευράς, και φυσικά της Τουρκίας. Η συνταγματική κρίση δεν άργησε να οδηγήσει σε σύρραξη μεταξύ των Έλληνοκυπρίων και των Τουρκοκυπρίων (Δεκέμβριος 1963) και στην όριστικοποίηση του διχασμού των δύο κυρίαρχων κοινότητων στο νησί. Τόν όριστικό αυτό διχασμό θα εκμεταλλευτεί άποδώ και πέρα έξυπνα το άμερικανοκρατούμενο ΝΑΤΟ για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του στην κρίσιμη περιοχή της νοτιανατολικής Μεσογείου.

Η μεταμόρφωση της Δημοκρατίας (1963-1967)

Την κρίση του Δεκεμβρίου του 1963, την ματαίωση της άπόπειρας για την έπιβολή φιλονατοϊκών σχεδίων (Ίαν.-Φεβρ. 1964, καλοκαίρι 1964), την άπειλή τουρκικής εισβολής και τους βομβαρδισμούς που άκολούθησαν τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, και τις συνεχείς προσπάθειες του ΟΗΕ⁷ για την μεθόδευση ειρηνικής έπίλυσης του Κυπριακού διαδέχεται μία πολυσύνθετη διεργασία μεταμόρφωσης της κατάστασης στο Νησί. Οί Έλληνοκύπριοι έξασφαλίζουν τον έλεγχο της Δημοκρατίας και έπιβάλλουν σταδιακά, χωρίς τη συμμετοχή των Τουρκοκυπρίων, με άπλές νομοθετικές πράξεις τις περισσότερες προτάσεις του Προέδρου Μακαρίου για την άναθεώρηση του Συντάγματος. Η ίδρυση της Έθνοφρουράς, με την ένισχυση της Έλλάδας, άποτελεί ίσως από άποψη έσωτε-

ρικού καθεστώτος τη σημαντικότερη απόφαση. Οί Έλληνοκύπριοι δέν άργούν νά θέσουν ύπό τόν έλεγχό τους τήν Κυπριακή Δημοκρατία, φυσικά κατά παράβαση του συμβατικού έργου του 1959.

Μπροστά στην εξέλιξη αυτή οί Τουρκοκύπριοι βέβαια δέν άδρανούν. Τά κυριότερα κρατικά τους όργανα άσκοΰσαν στους θύλακες που έλεγχαν, όσο επέτρεπαν οί κρατούσες συνθήκες, τις άρμοδιότητές τους. Με τόν τρόπο αυτό έθεσαν άμέσως μετά τήν κρίση του 1963 τά θεμέλια για τή λειτουργία μιας «παρακρατικής» έξουσίας στους θύλακές τους. Ή συμπεριφορά τους συνιστούσε και αυτή κατάφωρη παραβίαση τών συμφωνιών τής Ζυρίχης και του Λονδίνου. Οί εξέλιξεις αυτές σημαδεύουν τήν όριστική χρεοκοπία τών συμφωνιών άπό άποψη έσωτερικού καθεστώτος.

Άλλά και τó μέρος τών συμφωνιών που άναφέρεται στο διεθνές καθεστώς δέν έχει καλύτερη τύχη. Ή Κυπριακή Δημοκρατία καταγγέλλει τó 1964 τή συνθήκη συμμαχίας, ενώ ή ίσχυς τής βασικότερης διάταξης τής συνθήκης έγγυησως, αυτής που άναγνώριζε σε κάθε έγγυήτρια δύναμη χωριστά τó μονομερές δικαίωμα επέμβασης, άμφισβητείται τώρα άνοιχτά και επίμονα. Άλλωστε ή διάταξη αυτή ήταν αντίθετη προς τó γενικό διεθνές δικαιο και τις θεμελιώδεις άρχές του Καταστατικού Χάρτη τών Ήνωμένων Έθνών. Άξίζει, τέλος, νά σημειώσουμε ότι τó καθεστώς τών βρετανικών βάσεων παραμένει άπό κάθε άποψη άναλλοίωτο.

Ή περίοδος που εξέτάζουμε (1963-1967) κυριαρχείται διεθνοπολιτικά άπό τήν τόνωση του ενδιαφέροντος τών νατοϊκών κύκλων για τήν τύχη τής Δημοκρατίας, ενώ με τόν συντελεσθέντα όριστικό διχασμό τών δύο κοινοτήτων του Νησιού διευκολύνονται οί παρεμβάσεις τους. Ή άδυναμία τής «γηραιάς Αυτοκρατορίας» νά άνταποκριθεί στις διεθνείς ύποχρεώσεις της γίνεται όλο και πιο φανερό. Τó κενό που δημιουργεί στην Κύπρο ή καλπάζουσα παρακμή της τó άναλαμβάνει τó ΝΑΤΟ με επικεφαλής τήν ήγέτιδα δύναμή του, τις ΗΠΑ. Ή ουσιαστική αυτή διεθνοπολιτική άλλαγή έχει σημαντικές επιπτώσεις στην πορεία του Κυπριακού, γιατί συνοδεύεται άπό τήν μεθόδευση τής ολοκληρωτικής προσάρτησης του Νησιού στο άγμα του άμερικανοκρατούμενου ίμπεριαλισμού. Δέν πρέπει όμως νά παραγνωρίζουμε ότι τήν περίοδο αυτή άκριβώς τόνώνεται και τó ενδιαφέρον τής Σοβιετικής Ένωσης, τών σοσιαλιστικών κρατών και τής

συντριπτικής πλειοψηφίας τών χωρών του Τρίτου Κόσμου για τή διατήρηση και τήν ενίσχυση τής κυπριακής κυριαρχίας και άνεξαρτησίας. Άνάλογο ένεργητικό ενδιαφέρον δείχνει και ό ΟΗΕ, ενδιαφέρον που εκδηλώνεται κυρίως με τήν άποστολή ειρηνευτικών δυνάμεων στο Νησί⁸ και τή δραστηριότητα τών μεσολαβητών Tuomioja και Plaza.⁹

Ή έπισφαλής ειρήνη (1967-1974)

Τόν Άπρίλιο του 1967 επιβάλλεται στην Ελλάδα, έπιβαρυνμένο με τήν ύποθήκη τής «διευθέτησης» του Κυπριακού, τó δικτατορικό καθεστώς τών συνταγματαρχών, ενώ ή εύθραυστη ίσοροπία στην Μέση Άνατολή δέχεται τόν Ίούνιο τής ίδιας χρονιάς, με τόν πόλεμο τών έξι ημερών, καιριο πλήγμα. Οί δυνάμεις τής συνωμοσίας άρχισαν νά κινούνται δραστήρια και μέσα στην Κύπρο. Τήν άποτυχημένη έλληνοτουρκική συνάντηση κορυφής στα σύνορα του Έβρου άκολουθεί νέα κρίση άνάμεσα στις δύο κοινότητες (15 Νοεμβρίου 1967). Ή κρίση αυτή διευθετείται με τήν έντονη και άπροκάλυπτη πιά παρέμβαση τών νατοϊκών δυνάμεων και έχει άποτέλεσμα τήν άποδυνάμωση, με τις εύλογες φυσικά και τής δικτατορικής κυβέρνησης, τής θέσης τής κυπριακής κυβέρνησης. Ή ένταση δείχνει, τέλος, καθαρά ότι οί άλληπάλληλες και πολύμορφες νατοϊκές παρεμβάσεις μόνον έμπλοκές για τή δίκαιη διευθέτηση του κυπριακού προβλήματος δημιουργούσαν, γιατί ή σύμφωνη με τις άρχές τής διεθνούς κοινωνίας και τής διεθνούς νομιμότητας έπίλυση του προβλήματος προς όφελος όλου του κυπριακού λαού στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Όργανισμού μπορούσε νά επιτευχθεί.

Τήν περίοδο αυτή, ιδιαίτερα σημαντικά γεγονότα στην Κύπρο είναι: ή θεσμοθέτηση τής «παρακρατικής» έξουσίας που άσκοΰσαν οί Τουρκοκύπριοι στους θύλακές τους και ή άποχώρηση τών υπεράριθμων στρατιωτικών δυνάμεων τής Ελλάδας άπό τήν Κύπρο. Έξάλλου, ή συνταγματική πραγματικότητα και τó έσωτερικό καθεστώς που διαμορφώθηκε στο Νησί μετά τó 1963 παγιώνεται. Και παρόλο που ή άπό κάθε άποψη μονόπλευρη οικονομική εξέλιξη στις περιοχές που έλεγχαν οί Έλληνοκύπριοι φθάνει στο άπόγειό της, ή πλάστιγγα άρχίζει νά γέρνει σταθερά προς τήν μεριά τών Τουρκοκυπρίων. Έτσι ή έπισφαλής ειρήνη και ή φαινομενική ευημερία όροσθετεί τήν

άπαρχή τής καταστροφής για τήν έλληνοκυπριακή κοινότητα.

Τόν Ίούνιο του 1968 αρχίζουν οί διακοινοτικές συνομιλίες τών έκπροσώπων τών δύο κοινοτήτων, που περιορίζονται στο έσωτερικό καθεστώς τής Δημοκρατίας, δηλαδή τήν έπίλυση του συνταγματικού της προβλήματος. Ή ρύθμιση του διεθνούς καθεστώτος περνά στο περιθώριο και άναβάλλεται για εύθετο χρονικό σημείο. Ή ιεράρχηση αυτή σημαδεύει όλες τις κατοπινές προσπάθειες, ως τήν κρίση του 1974, για τήν εξεύρεση λύσης στο Κυπριακό.

Σιωπηρή βάση τών διαπραγματεύσεων άποτέλεσε τó Σύνταγμα του 1960. Ή τοπική αυτοδιοίκηση άποδείχθηκε στην πορεία τών συνομιλιών τó νευραλγικό σημείο τους· ή επίτευξη συμφωνίας έξαρτιόταν έπομένως άπό τήν έπίλυση του βασικού αυτού ζητήματος. Μετά άπό τρία χρόνια, τόν Αύγουστο του 1971, οί συνομιλίες φθάνουν σε άδιέξοδο, και τόν Σεπτέμβριο διακόπτεται ή πρώτη περίοδος τους. Ή πολιτική άτμόσφαιρα στο Νησί έντεινεται και οί προσδοκίες για λύση του συνταγματικού προβλήματος μειώνονται, ενώ τó διεθνές καθεστώς τής Δημοκρατίας τήν περίοδο αυτή δέν μεταβάλλεται ουσιαστικά.

Ή διακοπή τών διακοινοτικών συνομιλιών συμπίπτει χρονικά με τήν ένταση τής κρίσης στις «ένδοελλαδικές» σχέσεις, δηλαδή τις σχέσεις «έθνικού κέντρου» και κυπριακής κυβέρνησης. Ό Γρίβας έπιστρέφει παράνομα στην Κύπρο και άρχίζει τή συγκρότηση τής «ΕΟΚΑ Β'». Τó περίφημο για τήν άνευθυνότητά του τελεσίγραφο του Γ. Παπαδοπούλου προς τόν Πρόεδρο Μακάριο θά σκιάσει λίγο άργότερα (Φεβρουάριος 1972) τις σχέσεις τής δικτατορικής ελληνικής με τήν κυπριακή κυβέρνηση. Τó τελεσίγραφο αυτό, προοίμιο τής έθνικής προδοσίας και τής καταγίδας που έρχεται, ύπογραμμίζει για πρώτη φορά άνοιχτά τις βασικές αντίθεσεις τών δύο κυβερνήσεων για τó κυπριακό ζήτημα.

Πάντως, ή έπισφαλής περίοδος τής ειρήνης συνεχίζεται με τήν έναρξη, στις 8 Ίουνίου 1972, τών ενισχυμένων διακοινοτικών συνομιλιών. Στις συνομιλίες που διεξάγονται σε κλίμα συγκρατημένης αίσιοδοξίας μετέχουν τώρα μόνιμα, έκτός άπό τούς αντιπροσώπους τών δύο κοινοτήτων, άντιπρόσωπος του Γεν. Γραμματέα τών Η.Ε., ένας Έλληνας και ένας Τουρκος συνταγματολόγος. Ή συμμετοχή τών δύο συνταγματολόγων-έμπειρογνομόνων τονίζει τήν έμμεση αλλά σαφή άνάμειξη τών δύο «μητέρων πατρίδων» —τής Ελλάδας

και της Τουρκίας— στις συνομιλίες. Ο διαπραγματευτικός μαραθώνιος συνεχίζεται στη νέα του μορφή με έντατικό-τερο ρυθμό, χωρίς όμως να γεφυρώσει τις βασικές διαφορές και να οδηγήσει σε μία γενική συμφωνία (package deal) για το εσωτερικό καθεστώς. Η παράλληλη τρομοκρατική και παράνομη δράση της «ΕΟΚΑ Β'» με τη συνδρομή του «έθνικου κέντρου» και των υπερατλαντικών συμμάχων του κορυφώνεται, ενώ η ύπνωση της κυπριακής κυβέρνησης κλιμακώνεται. Η μεγαλύτερη κρίση της Κυπριακής Δημοκρατίας πλησιάζει.

Οι διακοινοτικές συνομιλίες: αξιολόγηση

Κατά την περίοδο που εξετάζουμε η Δημοκρατία παραμένει βέβαια ενιαίο κράτος, οι Έλληνοκύπριοι όμως αδυνατούν να επιβάλουν τον έλεγχό τους στους τουρκικούς θύλακες. Έτσι οι Τουρκοκύπριοι αποκοτούν εδαφικό στήριγμα— πάντως χωρίς συνοχή— και «συνταγματική» επίφαση για την εξουσία που άσκούν στους θύλακές τους.

Οι βασικές θέσεις των δύο πλευρών για την επίλυση του συνταγματικού προβλήματος διαμορφώνονται κατά τις διακοινοτικές συνομιλίες¹⁰ ως εξής: οι Έλληνοκύπριοι προβάλλουν με έμφαση την αρχή του *ενιαίου κράτους* και αποκλείουν επίμονα την εγκαθίδρυση ομοσπονδιακού συστήματος οποιασδήποτε μορφής. Η θέση των Τουρκοκυπρίων είναι διαμετρικά αντίθετη. Σύμφωνα με τις απόψεις τους η Δημοκρατία βασίζεται στην αρχή του *συνεταιρισμού* των δύο κοινοτήτων, και όπωσδήποτε δεν είναι Έλληνοκυπριακή. Ξεκινώντας από τη θέση αυτή, αξιώνουν την επιβολή ενός *λειτουργικού ομοσπονδιακού* συστήματος και αρνούνται κατηγορηματικά το καθεστώς της μειονότητας με αυξημένη προστασία και αποφασιστική συμμετοχή στις κρατικές υποθέσεις. Τη λύση της *γεωγραφικής ομοσπονδίας* προβάλλουν οι Τουρκοκύπριοι χωρίς περιστροφή αργότερα, μετά την εισβολή του Ιουλίου 1974.

Με τις ασυμβίβαστες θέσεις των δύο κοινοτήτων και τις διεθνολογικές συνθήκες που επικρατούσαν, οι συνομιλίες αποδείχθηκαν καταδικασμένες σε αποτυχία. Γι' αυτό και αντιμετωπίστηκαν με σκεπτικισμό. Η ατέρμονη πορεία τους συνέπεσε με την πλήρη διεθνολογική απομόνωση της Ελλάδας (1967-1974) και την έντονη παρασηνιακή και συνωμοτική προσπάθεια των αντιδραστικών κύκλων του

NATO και των ΗΠΑ να εξασθενίσουν με κάθε δυνατό τρόπο τη Δημοκρατία, για να εξυηρητήσουν πιο πρόσφορα και πιο αποτελεσματικά τα συμφέροντά τους. Η Κύπρος ήταν καταδικασμένη ουσιαστικά να ακολουθήσει τη «ροή των πραγμάτων», διότι οι σχέσεις της με το «έθνικό κέντρο» δεν της επέτρεπαν, μετά από τα λάθη που είχε σωρεύσει ο χρόνος, μεγάλα περιθώρια ελιγμών. Άλλωστε η αδέσμευτη εξωτερική της πολιτική ήταν περιορισμένης εμβέλειας και αμφίβολης αποτελεσματικότητας. Έτσι το τρενάριομα των συνομιλιών απέβαινε σε βάρος των Έλληνοκυπρίων και της νόμιμης κυβέρνησης του Προέδρου Μακαρίου, ενώ αντίθετα οι Τουρκοκύπριοι και η Τουρκία με τη βοήθεια κυρίως των ΗΠΑ ενίσχυναν τις θέσεις τους και ο ιμπεριαλισμός καραδοκούσε για την άναμενόμενη επέμβαση, της οποίας αβέβαιη παρέμενε η μορφή.

Η διάγνωση αυτής της εξέλιξης έπρεπε να οδηγήσει την κυπριακή κυβέρνηση να χαράξει και να εφαρμόσει σταδιακά μία περισσότερο τολμηρή εξωτερική πολιτική, προσανατολισμένη προς τους φυσικούς συμμάχους της Δημοκρατίας— τα κράτη του Τρίτου Κόσμου και τα σοσιαλιστικά κράτη— και φυσικά προς την αποδέσμευση, κατά το δυνατόν, της Δημοκρατίας από το «έθνικό κέντρο», και την κάθαρση του εσωτερικού κυπριακού μετώπου. Επιπλέον, η δημιουργούμενη πραγματικότητα έπρεπε να απελευθερώσει έγκαιρα τους Έλληνοκυπρίους από την άκαρπη δογματική προσήλωση στη θέση του ενιαίου κράτους και να τους οδηγήσει σε γενναιότερες παραχωρήσεις προς τους Τουρκοκυπρίους για τη ρύθμιση του συνταγματικού προβλήματος, που θα άνοιγε, ένδεχομένως, το δρόμο και για το διακανονισμό του διεθνούς καθεστώτος της Δημοκρατίας. Η ιμπεριαλιστική έμπλοκή, που είχε εισχωρήσει βιβηθιά στο σώμα του κυπριακού κράτους, δεν επέτρεψε όμως να πρυτανεύσουν και πολύ περισσότερο να υλοποιηθούν οι σκέψεις αυτές.

Η τουρκική εισβολή και η νέα κατάσταση πραγμάτων

Το έθνοπροδοτικό προαξικόπημα της 15ης Ιουλίου 1974 που σημάδεψε την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος μετά την εκκλήρωση μιας από τις βασικές υποθήκες του: της «διευθέτησης» του Κυπριακού, και η τουρκική εισβολή— που άρχισε στις 20 Ιουλίου και κλιμακώθηκε με τη βίαιη κατάληψη του

προγεφυρώματος της Κυρηνείας και στη συνέχεια την επιβολή της γραμμής «Αττίλα»— άνετρεψαν ριζικά τα δεδομένα του προβλήματος. Αποδυνάμωσαν τις θέσεις του κυπριακού ελληνοισμού και της αποδεσμευμένης πιά από τη δικτατορία Ελλάδας, ενώ αντίθετα ενίσχυσαν τις θέσεις των Τουρκοκυπρίων, της Τουρκίας και των ιμπεριαλιστικών κύκλων που έποφθαλμούσαν την άνεξαρτησία της Δημοκρατίας. Η Τουρκία, και η απόλυτα ελεγχόμενη τουρκοκυπριακή ηγεσία έκμεταλλεύθηκαν έξυπνα τον «ένδοελλαδικό» διχασμό που εκδηλώθηκε ανοικτά τον Ιούλιο του 1974· προς την κατεύθυνση αυτή άλλωστε εργαζόταν η Τουρκία από καιρό με τη συστηματική ύποστηριξη των ΗΠΑ και του NATO.

Δύο μέρες μετά την εισβολή των τουρκικών δυνάμεων το προγεφύρωμα Κυρηνείας-Λευκωσίας πέφτει στα χέρια τους. Και, ενώ αρχίζει η Συνδιάσκεψη της Γενεύης, οι ίδιες δυνάμεις επέκτεινουν διαρκώς το προγεφύρωμα και παραβιάζουν την έκεχειρία που συμφωνήθηκε στις 22 Ιουλίου. Στη Συνδιάσκεψη αναζητείται η έντιμωση της κρίσης και η μεθόδευση της επίλυσης του Κυπριακού στο σύνολό του. Οι τρεις έγγυητριες δυνάμεις υπογράφουν στις 30 Ιουλίου τη γεμάτη αντιφάσεις Διακήρυξη της Γενεύης¹¹. Οι αντιφάσεις εκφράζουν τη νέα κατάσταση πραγμάτων στο Νησί· τη λογική τους πρέπει να την αναζητήσουμε στην προσπάθεια της Τουρκίας να διασφαλίσει μετά από την εισβολή πρόσφορα περιθώρια για την παραβίαση της Διακήρυξης. Το έκεκτατικό σχέδιο της Τουρκίας και των υπερατλαντικών συμμάχων της δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί. Η νέα τουρκική τακτική σχετικά με το διεθνές και το εσωτερικό καθεστώς της Δημοκρατίας είναι σαφής: η Τουρκία εγκαταλείπει οριστικά τις συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου, τις οποίες χρόνια τώρα επικαλείται, και, βασισμένη στο νέο συσχετισμό δυνάμεων, άσκει με τις εύλογιες των προστάτων της έντονες πιέσεις όχι μόνο για την αναγνώριση της νέας κατάστασης πραγμάτων (που είχε δημιουργηθεί σταδιακά μετά από το 1963) αλλά και για την ποιοτική και την ποσοτική διεύρυνσή της.

Η τακτική αυτή παίρνει χωρίς περιστροφές συγκεκριμένη μορφή στη δεύτερη φάση της Συνδιάσκεψης (8-14 Αυγούστου), στην οποία μετέχουν και οι εκπρόσωποι των δύο κοινοτήτων του Νησιού. Έκφράζεται καθαρά κυρίως στις τουρκικές απόψεις για τη ρύθμιση του εσωτερικού καθεστώτος, ενώ όσον αφορά το διεθνές καθεστώς οι απόψεις

παραμένουν μάλλον άσφαείς. Η Τουρκία και οι Τουρκοκύπριοι άπομακρύνονται από τη λύση της λειτουργικής όμοσπονδίας και προβάλλουν τώρα για τη συνταγματική διάρθρωση της Δημοκρατίας τη λύση της γεωγραφικής όμοσπονδίας· υιοθετούν δηλαδή το πλαίσιο της λύσης που περιέχει άνοικτά το διαμελιστικό σπέρμα. Και ενώ ο Τούρκος ύπουργός των έξωτερικών Γκιουνές άξιώνει την έπιβολή της πολυπεριφερειακής —συστότερα γεωγραφικής καντονιακής— όμοσπονδίας, ο Ντενκτάς ύπερθεματίζει με την προβολή της διζωνικής —συστότερα γεωγραφικής διαμελιστικής— όμοσπονδίας. Κοινό σημείο και στα δύο σχέδια ήταν ή άναγνώριση ευρύτατης άυτονομίας (όχι άυτοδιοίκησης) στα τουρκοκυπριακά κρατίδια ή το τουρκοκυπριακό κρατίδιο και ή «γενναϊόδωρη» παραχώρηση διακοσμητικών άρμοδιοτήτων στην κεντρική κυβέρνηση της Δημοκρατίας.

Η Τουρκία και οι Τουρκοκύπριοι πρόβαλαν τις άξιώσεις τους τελεσιγραφικά. Η Ελλάδα και οι Έλληνοκύπριοι άρνήθηκαν να ύποκύψουν. Έτσι, τις πρωινές ώρες της 14ης Αύγουστου 1974 ή Συνδιάσκεψη διακόπτεται και οι άνασυνταγμένες τουρκικές δυνάμεις είσβολής έκτελούν σχεδόν άνεόχλητα το σχέδιο «Αττίλα». Το 40% του εδάφους της Δημοκρατίας και το 70% περίπου των πλουτοπαραγωγικών πηγών του Νησιού πέφτουν στα χέρια τους. Όσα δέν μπόρεσε ή Τουρκία να πετύχει για λογαριασμό και των προστατών της με τις διαπραγματεύσεις, θά προσπαθήσει να έπιβάλει με την ώμη βία των όπλων, και φυσικά με τη σύμπραξη των ΗΠΑ και της νατοϊκής σύμμαχίας, παραβιάζοντας τις στοιχειώδεις αρχές της διεθνούς κοινωνίας και του διεθνούς δικαίου.

Το σημερινό άδιέξοδο και οι άπόψεις των δύο κοινοτήτων

Άμέσως μετά τη βίαιη έπιβολή της γραμμής «Αττίλα» οι έπαφές των έκπροσώπων των δύο κοινοτήτων διακόπηκαν. Τα άνθρωπιστικά όμως προβλήματα που σώρεσε ή είσβολή, κυρίως για τους Έλληνοκύπριους, ή πίεση του Παγκόσμιου Όργανισμού και της διεθνούς κοινής γνώμης άνάγκασαν τον Γλ. Κληρίδη και τον Ρ. Ντενκτάς να έπαναλάβουν τις συναντήσεις τους. Στην άρχή συζητούν άποκλειστικά τα άνθρωπιστικά προβλήματα, ενώ στη συνέχεια άφιερώνουν σημαντικό μέρος των συναντήσεων τους στη διερεύνηση

των δυνατοτήτων για την έπίλυση του κυπριακού προβλήματος, κυρίως του έσωτερικού καθεστώτος. Φυσικά, δέν άργούν να διαπιστώσουν για μιá άκόμη φορά την πλήρη αντίθεση στις άπόψεις τους και το άδιέξοδο.

Τά γεγονότα που άκολουθούν είναι γνωστά. Η Τουρκία και οι Τουρκοκύπριοι έπιδιώκουν με κάθε μέσο να παγιώσουν τη νέα κατάσταση και να έπιβάλουν σταδιακά την άποδοχή των τετελεσμένων γεγονότων προς όφελός τους και προς όφελος του άμερικανοκρατούμενου νατοϊκού ίμπεριαλισμού· φυσικά, κατά παράβαση των άλλεπάλληλων κατηγορηματικών άποφάσεων των δύο κύριων οργάνων του ΟΗΕ, του Συμβουλίου Άσφαλείας και της Γενικής Συνελεύσεως.¹²

Θά άρκεστούμε μόνο στην ύπενθύμιση των σπουδαιότερων έξελίξεων ανακήρυξη όμοσπονδιακού τουρκοκυπριακού κρατιδίου στη βόρεια κατεχόμενη περιοχή, νέος διαπραγματευτικός μαραθώνιος σε άλλεπάλληλους άκαρπους γύρους μεταξύ των έκπροσώπων των δύο κοινοτήτων με συμμετοχή και του Γεν. Γραμματέα του ΟΗΕ, συμφωνίες της Ελλάδας και της Τουρκίας για ύποστήριξη των συνομιλιών στη νέα τους μορφή, άλλεπάλληλες άποφάσεις του ΟΗΕ, «μεσολαβητικές» προσπάθειες του κ. Κίσινγκερ και νατοϊκών παραγόντων, ούσιαστικό νανάγιο των διακοινοτικών συνομιλιών. Το άδιέξοδο παρ' όλα αυτά βαθαίνει, και ή «δύναμη του πραγματικού» φαίνεται άργά αλλά σταθερά να έπιβάλλεται στο Νησί.

Άς δούμε τώρα σύντομα τις βασικές θέσεις των δύο άμεσα άντιμαχόμενων πλευρών για την έπίλυση του Κυπριακού, όπως διαμορφώθηκαν μετά την κρίση του 1974. Η Τουρκία και οι Τουρκοκύπριοι προσπαθούν με την έμμονή στην αντίληψη της διζωνικής (γεωγραφικής διαμελιστικής) όμοσπονδίας να προωθήσουν, σε πρώτη φάση, τα διαμελιστικά τους σχέδια. Η έπιβολή της λύσης αυτής σχετικά με το έσωτερικό καθεστώς, συνδυασμένη με τον καταθλιπτικό περιορισμό των άρμοδιοτήτων της κεντρικής κυβέρνησης, θά συνεπιφέρει τη θεσμοθετημένη διάβρωση της κυριαρχίας, της άνεξαρτησίας και της έδαφικής άκεραιότητας της Δημοκρατίας. Στο σημείο αυτό, κυρίως, συμπίπτουν οι στόχοι της τουρκικής πολιτικής και της πολιτικής των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ. Μακροπρόθεσμα ή πολιτική αυτή θά όδηγήσει, αν βέβαια δέν διαφοροποιηθούν άποφασιστικά οι παράγοντες που καθορίζουν την έξέλιξη του Κυπριακού, στο διαμε-

λισμό της Δημοκρατίας και άργότερα —ποιός ξέρει με ποιά μορφή— στην κατάλυσή της.

Για το διεθνές καθεστώς ή τουρκική πλευρά φαίνεται να εύνοεί την παρουσία ξένων στρατιωτικών δυνάμεων στο Νησί και να μη δέχεται την άποστρατιωτικοποίηση. Άκόμη, προτιμά περιορισμένες έγγυήσεις των «μητέρων πατριδών» —της Ελλάδας και της Τουρκίας— με την μονόπλευρη συμμετοχή κάποιων... ξένων δυνάμεων. Οι θέσεις της για τη ρύθμιση του διεθνούς καθεστώτος δέν είναι, πάντως, ξεκαθαρισμένες. Οι τουρκικές άπόψεις για τη διαμόρφωση του έσωτερικού και του διεθνούς καθεστώτος της Δημοκρατίας έξυπηρετούνται καλύτερα μέσω ένός διαπραγματευτικού πλαισίου μερικής ή σωστότερα νόθας διεθνοποίησης του κυπριακού προβλήματος. Με τον όρο μερική ή νόθα διεθνοποίηση έννοούμε την έμπλοκή του Κυπριακού στο στενό έλληνοτουρκικό πλαίσιο ή το ευρύτερο νατοϊκό πλέγμα σχέσεων. Πρέπει άκόμη να σημειώσουμε ότι το διαφοροποιημένο δυτικοευρωπαϊκό πλαίσιο (Ευρωπαϊκές Κοινότητες), χωρίς να έξυπηρετεί άπόλυτα τις έπιδιώξεις της Τουρκίας και των ΗΠΑ, δέν είναι όπωσδήποτε πρόσφορο για μιá όριστική και δίκαιη διευθέτηση του προβλήματος.

Η έλληνοκυπριακή πλευρά, αντίθετα, προσπαθεί να άποτρέψει με κάθε τρόπο την παγίωση και, πολύ περισσότερο, τη νομική κατοχύρωση των τετελεσμένων γεγονότων και της πραγματικής κατάστασης που έχει έπιβληθεί στο Νησί από την τουρκική είσβολή. Σχετικά με το έσωτερικό καθεστώς είναι διατεθειμένη να κάνει ύποχωρήσεις και

νά δεχτεί τη λύση της πολυπεριφερειακής (γεωγραφικής καντονιακής) δημοσπονδίας με περιορισμένη έκταση των καντονίων και όπωσδήποτε ισχυρές αρμοδιότητες της κεντρικής κυβέρνησης. Κύριο μέλημα των Έλληνοκυπρίων είναι, δικαιολογημένα, η επιστροφή των προσφύγων στις εστίες τους. Για το διεθνές καθεστώς ή ελληνοκυπριακή πλευρά ευνόει την κατάργηση — με τον όρο της αμοιβαιότητας — των μονόπλευρων έγγραψεων (π.χ. αυτές που προβλέπουν οι συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου) και τάσσεται υπέρ της ουδετερότητας και της άποστρατικοποίησης του Νησιού. Ξερίζει τέλος να σημειώσουμε ότι το ζήτημα των βρετανικών βάσεων προς το παρόν δεν ανακινείται. Το προτεινόμενο καθεστώς είναι σε θέση να έγγραψεί μόνον ο ΟΗΕ.

Για την ικανοποίηση των ελληνοκυπριακών απόψεων πρόσφορο είναι μόνο το διαπραγματευτικό πλαίσιο της ολοκληρωμένης διεθνοποίησης δηλαδή οι διαδικασίες που προβλέπει ο Καταστατικός Χάρτης των Η.Ε. Χωρίς αμφιβολία το πλαίσιο αυτό παρουσιάζει έγγενεις δυσκολίες που αναφέρονται στην εφαρμογή και την υλοποίηση των

αποφάσεων του Παγκόσμιου Όργανισμού. Οι δυσκολίες αυτές μπορούν να ξεπεραστούν σε μεγάλο βαθμό με τη χάραξη και τη σταδιακή εφαρμογή μιας συνεπούς ανεξαρτησιακής και αντιμπεριαλιστικής πολιτικής από την Κυπριακή Δημοκρατία αλλά και την Ελλάδα. Άπαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτό αποτελεί η αποδέσμευση της Ελλάδας, αλλά και της Κύπρου, από τον αμερικανοκρατούμενο νατοϊκό συνασπισμό, και ο παραμερισμός κάθε μονόπλευρης νατοϊκής παρέμβασης για την επίλυση του Κυπριακού.

Έπίμετρο

Προσπαθήσαμε να καταγράψουμε συνοπτικά τις διαμετρικά αντίθετες θέσεις των αντιμαχόμενων πλευρών για τη ρύθμιση του έσωτερικού και του διεθνούς καθεστώτος της Κυπριακής Δημοκρατίας. Οι ελληνοκυπριακές θέσεις, όπως κωδικοποιήθηκαν κατ' επανάληψη από τα κύρια όργανα του ΟΗΕ¹³, είναι αδαμάντινες στην καθαρότητα τους και βρισκονται σε απόλυτη άρμονια με τις γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου και του Καταστατικού

Χάρτη του Παγκόσμιου Όργανισμού: τον σεβασμό της κυριαρχίας, της ανεξαρτησίας και της έδαφικής άκεραιότητας των κρατών, την απαγόρευση επέμβασης κάθε ξένης δύναμης, και πιο συγκεκριμένα την αποχώρηση όλων των ξένων δυνάμεων από το Νησί, την επιστροφή των προσφύγων στις εστίες τους και την ειρηνική επίλυση του κυπριακού προβλήματος από τις δύο κοινότητες του κυπριακού λαού. Τα αίτήματα αυτά της αγωνιστικής μας σημαίας είναι αίτήματα όλόκληρης της φιλεργνηκής και προοδευτικής ανθρωπότητας. Για την ικανοποίησή τους πρέπει να μείνουν ανετάθετοι στόχοι του κυπριακού και του ελληνικού λαού ή ενίσχυση της δημοκρατικής ένότητας του έσωτερικού μας μετώπου, ή προσπάθεια προσέγγισης των προοδευτικών δυνάμεων στην Τουρκία και την Κύπρο, ή ποσοτική και ποιοτική διεύρυνση των διεθνών έρεσιμάτων μας και ή αξιοποίηση τους, και φυσικά ή αίστηρή έμμονή στη διεθνοποίηση του προβλήματος. Ο αγώνας θά είναι δύσκολος και σκληρός· είναι όμως ή μόνη έπιλογή μας.

Κείμενο ομιλίας που δόθηκε στις 13 Ιανουαρίου 1976, στη Θεσσαλονίκη, κατά τη διάρκεια της «Συναντήσεως για την Κύπρο» που διοργάνωσε ή Λέσχη Γραμμάτων και Τεχνών Β. Ελλάδας. Στο αρχικό κείμενο προστέθηκαν μόνον μερικές παραπομπές σε βασικά ντοκουμέντα.

1. Πρβλ. τα κείμενα των συμφωνιών στην έκδοση: Cmnd 679: *Conference on Cyprus. Documents signed and initialled at Lancaster House on February 19, 1959.*

2. Το σύνολο των συμβατικών κειμένων για τη ρύθμιση του έσωτερικού και διεθνούς καθεστώτος της Δημοκρατίας πρωτοδημοσιεύτηκε στη συλλογή: Cmnd 1093: *Cyprus*, που επανεκδόθηκε το 1964.

3. Πρβλ. την ελληνική μετάφρασή του (*Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας*, Λευκωσία 1960).

4. Για τα κείμενά τους, πρβλ. εκδόσεις που αναφέρονται στις σημ. 1, 2 και 3.

5. Πρβλ. τη συλλογή που αναφέρεται στη σημ. 2, σ. 13 κ.έ.

6. Πρβλ. *President Makarios' Proposals to Amend the Cyprus Constitution*, Cyprus Today, Νοέμ.-Δεκ. 1963, σ. 1 κ.έ.

7. Τα ντοκουμέντα των οργάνων του ΟΗΕ είναι αποφασιστικής σημασίας πηγές για τον μελετητή της ιστορίας της Κυπριακής Δημοκρατίας. Τα σπουδαιότερα δημοσιεύονται αυτούσια στις έπιτιες Έπιτηρίδες για τη δραστηριότητα του Όργανισμού (*U.N. Yearbooks*) που εκδίδονται με καθυστέρηση δύο περίπου χρόνων. Τα πιο πρόσφατα ντοκουμέντα είναι κάπως προσιτά στην μηνιαία περιοδική έκδοση του Όργανισμού *U.N. Monthly Chronicle*. Έξαιρετική σημασία, τέλος, έχουν οι συζητήσεις για το Κυπριακό στα κύρια όργανα του ΟΗΕ (Γενική Συνέλευση και Συμβούλιο Ασφαλείας) που δημοσιεύονται σε αυτότελη τεύχη.

8. Πρβλ. τη βασική απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας 186 της 4ης Μαρτίου 1964.

9. Πρβλ. την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα έκθεση του μεσολαβητή Galo Plaza της 26ης Μαρτ. 1965 (S/6253). Την έκθεση αυτή δεν αξιοποίησαν όσο θά έπρεπε ή κυπριακή και

ή ελληνική κυβέρνηση, γιατί άπερριπτε την ιδέα της ενωσης της Κύπρου με την Ελλάδα. Η εφαρμογή των βασικών αρχών της μπορούσε, ίσως, να συμβάλει σε μία δίκαιη και βιώσιμη λύση του Κυπριακού. Άναξιοποίητη, ουσιαστικά, έμεινε και ή βασική απόφαση 2077 (XX) της Γενικής Συνελεύσεως του Όργανισμού που συγκέντρωσε στις 18 Δεκ. 1965 σημαντική πλειοψηφία.

10. Ο φάκελος των διακοινοτικών συνομιλιών παραμένει άκόμη, στα καίρια σημεία του, μυστικός. Πληροφορίες για το ουσιαστικό περιεχομένο τους και τα έπιμαχα προβλήματα τους άντλούμε από τα κοινά ανακοινωθέντα των συνομιλητών, συνεντεύξεις τύπου, από τις εκθέσεις του Γεν. Γραμματέα του ΟΗΕ για την πορεία τους, και έλάχιστες έμπιστευτικές εκθέσεις της Κυπριακής Δημοκρατίας προορισμένες για την υπηρεσία της.

11. S/11398 της ίδιας ημερομηνίας.

12. Πρβλ. κυρίως τις βασικές αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας 353 (20.7.1974), 357 (14.8.1974), 365 (13.12.1974), και της Γενικής Συνελεύσεως 3212 (5.11.1974) και 3395 (20.11.1975).

13. Πρβλ. σημ. 12.

Οί πολιτικές δυνάμεις τῆς Κύπρου (1960-1975)

τοῦ Πέτρου Ν. Στάγκου

Εἰσαγωγή

Στὴν μελέτη πού ἀκολουθεῖ δὲν σκοπεύουμε νὰ ἀναλύσουμε τὴν ἱστορία καὶ τὰ διεθνοπολιτικά δεδομένα τοῦ κυπριακοῦ προβλήματος ἀλλὰ νὰ κάνουμε μιὰ κατατοπιστικὴ περιγραφή τῶν πολιτικῶν δυνάμεων πού δροῦν στὴν Κύπρο.

Στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, ἡ ὄξυνση τῆς κατάστασης στὴν Μέση Ἀνατολή καὶ ἡ διατάραξη τοῦ συσχετισμοῦ τῶν δυνάμεων στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο φέρνουν τὴν Κύπρο στὸ ἐπίκεντρο τοῦ διεθνοῦς ἐνδιαφέροντος. Ἐπίσης ἡ ἀνεπιθύμητη ὑπαρξὴ μιᾶς ἀδέσμευτης χώρας στὴν Ἀνατ. Μεσόγειο ἀποτελεῖ ἀπειλή, σὲ περίπτωσι δξυνσης τῆς διαμάχης τῶν ἀλληλοσυγκρουόμενων δυνάμεων, νὰ διασαλευτεῖ ἡ ὁμαλότητα στὶς ἐνδονατοϊκὲς σχέσεις στὴν περιοχὴ. Ἔτσι, ἐνισχύεται καὶ ἡ ἀναγκαιότητα γιὰ ἐπιβολὴ φιλονατοϊκῆς λύσης στὸ Κυπριακό.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ διαγράφεται καὶ ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῆς Κύπρου. Μετὰ ἀπὸ τὸν ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγῶνα, πολιτικὰ κόμματα καὶ ἄλλες ὁμάδες ὁργανωμένων συμφερόντων σχηματίζονται καὶ δροῦν στὴ Δημοκρατία τῆς Κύπρου, πού ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ὑπαρξῆς τῆς εἶχε ὑπονομευμένα τὰ θεμέλια, ἀφοῦ ἡ ἐδαφικὴ τῆς κυριαρχία δεσμευόταν ἀπὸ στρατηγικὲς καὶ ἐδαφικὲς παραχωρήσεις σὲ ξένες δυνάμεις, καὶ ἀφοῦ ὁ κυπριακὸς λαὸς ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ γιὰ πάντα ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοδιάθεσης. Στὴν πραγματικότητα, ἡ Κύπρος ἀποτελεῖ κλασικὸ παράδειγμα κράτους νεο-αποικιακῆς μορφῆς. Ὅταν ἀποχρῆσε ἡ ἀποικιακὴ δύναμη, διατήρησε μιὰ κατάστα-

ση ἡμι-ἀνεξαρτησίας, μὲ ἓνα «ἐγγυημένο» καθεστῶς πού θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ —ὅπως καὶ χρησιμοποιήθηκε— σὰν πρόσχημα γιὰ τὴ διαιώνιση καὶ ἐπέκταση τῶν μεταποικιακῶν δεσμῶν. Στόχος ἡ στρατηγικὴ σημασία τῆς Κύπρου στὴν περιοχὴ, πού σὲ τελευταία ἀνάλυση σημαίνει καὶ ἔλεγχο τῶν γειτονικῶν πλουτοπαραγωγικῶν πόρων. Ὁ ἐθνικοαπελευθερωτικὸς χαρακτήρας τοῦ ἀγῶνα πού ἀπὸ τὸ 1960 διεξάγει ὁ κυπριακὸς λαός, δημιούργησε τὶς ἀντικειμενικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐνότητα ὅλων τῶν πολιτικῶν δυνάμεων πού ἀντιτίθενται στὰ ἰμπεριαλιστικά σχέδια. Ὅμως ὁ νεοαποικιακὸς χαρακτήρας τῶν σχέσεων δημιούργησε τὰ «ἐσωτερικὰ προγεφυρώματα», μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀδιανόητη ὁποιαδήποτε συνεργασία τῶν δυνάμεων ἐκείνων πού μάχονται γιὰ τὴν ἐθνικὴ σωτηρία, χωρὶς τὸν κίνδυνο ἄμεσης ὑπαναχώρησης στὶς νεο-αποικιακὲς ἀξιώσεις. Ἔτσι, ὀρισμένες ἐσωτερικὲς δυνάμεις κατάφεραν πλήγματα στὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο καὶ δημιούργησαν προϋποθέσεις γιὰ εὐκόλες ἐπεμβάσεις ξένων δυνάμεων. Οἱ πολιτικὲς αὐτὲς δυνάμεις τῆς Κύπρου τέθηκαν στὴν ὑπηρεσία ξένων ὑπηρεσιῶν, στράφηκαν ἐναντίον τοῦ λαοῦ, ἐκκόλαψαν διαδοχικὲς συνωμοσίες καὶ ἀπόπειρες κατὰ τοῦ Ἀρχιεπίσκοπου Μακάριου, καὶ τελικὰ συνέπραξαν στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀμερικανονατοϊκῶν σχεδίων διαμελισμοῦ τῆς Κύπρου, πού κατὰ τὴν ἐκτέλεσίν του πρᾶξικόπημα ἐναντίον τοῦ Μακάριου καὶ στὴν κατοχὴ τοῦ 40% τοῦ Νησιοῦ ἀπὸ τὶς τουρκικὲς δυνάμεις εἰσβολῆς.

Ξεκινώντας, τέλος, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὑπαρξὴ πολιτικῶν κομμάτων σημαίνει τὴν ὁργανωμένη διεκδί-

κηση και υπεράσπιση όρισμένων αρχών και στόχων, και ότι ο ρόλος των κομμάτων κρίνεται από τη συμβολή τους στη διαμόρφωση πολιτικών και κοινωνικών καταστάσεων, καταλήγουμε στη διαπίστωση πως η πορεία του κυπριακού προβλήματος είναι συνυφασμένη με την εξέλιξη της πορείας των πολιτικοκοινωνικών δυνάμεων της Κύπρου.

Προεισαγωγικά σημειώνουμε ότι από το 1878 (χρονιά προσάρτησης της Κύπρου στην Αγγλία) ως τα μέσα της δεκαετίας του 1920, οι λαϊκές μάζες της Κύπρου, υπό την ισχυρή επιρροή της Έκκλησίας, στην πολιτική ζωή του Νησιού διαδραμάτιζαν ρόλο εκλογικής πελατείας των «προκρίτων» (ελεύθερων επαγγελματιών, τοκογλύφων, γαιοκτημόνων) στις κατά καιρούς εκλογές για την ανάδειξη Συμβουλευτικού Σώματος. Το έθνικό κίνημα παρέμεινε χωρίς δομές μαζικού λαϊκού κινήματος.

Το λαϊκό στοιχείο εισβάλλει για πρώτη φορά στην πολιτική ζωή όταν, με την αποκατάσταση μέρους των πολιτικών ελευθεριών από τους Βρετανούς κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, αναπτύσσονται και οργανώνονται γοργά και σε στενή συνεργασία ένα συνδικαλιστικό κίνημα και ένα άριστερο κόμμα, που προβάλλουν τις εθνικές διεκδικήσεις, μαζί με ένα ολοκληρωμένο οικονομικό και κοινωνικό πρόγραμμα, αμφισβητώντας έτσι την πρωτοκαθεδρία της Έκκλησίας, τόσο στο έθνικό πρόβλημα όσο και στην πολιτική ζωή. Ο ένδεχόμενος κίνδυνος υποχρεώνει την αστική τάξη να οργανώσει —σε αντιπερισπασμό— την πολιτική της δράση. Έτσι θα ιδρύσει προσωποπαγή κόμματα —που διαλύθηκαν άλλωστε με το θάνατο του ιδρυτή τους— και συντηρητικά συνδικάτα που επέζησαν και δραστηριοποιήθηκαν αποτελεσματικά.

Αφότου ιδρύθηκε η Κυπριακή Δημοκρατία, οι ανάγκες να υπάρξει ισχυρό μέτωπο για την εδραίωση της ανεξαρτησίας, αλλά και η ανυπαρξία εκλογικών αναμετρήσεων, απέτρεψαν τη δραστηριοποίηση της πολιτικής ζωής, που μοιραία είχε άτονήσει κατά τον αντιαποικιακό αγώνα. Έτσι, μόλις το διάστημα 1968-1970 και ενόψει των πρώτων βουλευτικών εκλογών του 1970, ιδρύονται 5 νέα πολιτικά κόμματα, που μαζί με το ΑΚΕΛ (το μόνο που προϋπήρχε) θα αποτελέσουν αντικείμενο της μελέτης μας.

Το Άνορθωτικό Κόμμα του Έργαζόμενου Λαού (ΑΚΕΛ)

Η πρώτη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών στην Κύπρο, τη δεκαετία του '20, από έλληνοκύπριους φοιτητές που σπούδαζαν στη Βρετανία και την Ελλάδα, προκαλεί τη δημιουργία των πρώτων κομμουνιστικών πυρήνων που οδηγούν στην ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου, το 1926. Η πολιτική επιρροή του είναι περιορισμένη. Το 1931, το ΚΚΚ προσπαθεί χωρίς επιτυχία να συνεργαστεί με την Έκκλησία για την οργάνωση της λαϊκής εξέγερσης, αλλά τελικά τίθεται εκτός νόμου. Μετά από μία περίοδο όπου οι προσπάθειες τείνουν στην οργάνωση παράνομου μηχανισμού, το Κόμμα φτάνει στο 4ο

Συνέδριό του, τον Άπριλη του 1940, που διαπιστώνει «την ανάγκη δημιουργίας λαϊκού μετώπου για την άποτινάξη του αποικιακού ζυγού». Στη σύσκεψη της 14ης Άπριλίου 1941 αποφασίζεται η ίδρυση του ΑΚΕΛ. Η σύσκεψη έγινε με την καθοδήγηση του Γενικού Γραμματέα του Κόμματος και με τη συμμετοχή βασικών στελεχών, αλλά και πολλών εκπροσώπων των μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων, και κυρίως των διανοουμένων.

Αυτά ακριβώς τα στρώματα αποτελούσαν την πλειοψηφία του κυπριακού λαού που αγωνιζόταν ήδη κατά του άξονα, και ποθούσε να άποτινάξει τον αποικιακό ζυγό. Στις δικές τους βλέψεις ανταποκρινόταν η ίδρυση του ΑΚΕΛ —πέρα από το γεγονός ότι διευκόλυνε το πέρασμα του ΚΚΚ από την παρανομία στη νόμιμη δράση.

Παρόλο που τους πρώτους μήνες της ζωής του το ΑΚΕΛ δέν βρίσκει μεγάλη άπήχηση, γρήγορα ανδρώνεται, και στις δημοτικές εκλογές του 1943 επικρατεί στους δήμους Λεμεσού και Άμμοχώστου. Η ταχύτατη μαζικοποίησή του θέτει στην ήμερήσια διάταξη το πρόβλημα της σχέσης ΑΚΕΛ και ΚΚΚ (που ως τότε λειτουργούσε σαν «φράξια» στους κόλπους του ΑΚΕΛ). Η άποψη που θεωρούσε ότι το ΑΚΕΛ «κινδύνευε να νοθεύσει την επαναστατική γραμμή λόγω της μικροαστικής του σύνθεσης», έβλεπε στην ύπαρξη του ΚΚΚ την «έγγυηση για τη θετική πορεία του λαϊκού κινήματος». Η αντίθετη όμως άποψη, που θεωρούσε ότι το ΑΚΕΛ ανταποκρινόταν πλήρως στις ανάγκες του λαϊκού κινήματος (άποψη και του τότε Γ.Γ. του ΑΚΕΛ Πλούτη Σέρβα), επικράτησε τελικά, με αποτέλεσμα να διαλυθεί το ΚΚΚ, τον Νοέμβρη του 1944, με άπόφαση της Κ.Ε. του.

Μετά από δύο σημαντικές εκλογικές νίκες (1945 και 1946) το ΑΚΕΛ αυξάνει τη δύναμή του, και στις αρχές της δεκαετίας του '50 θεωρείται πια το ισχυρότερο (και μοναδικό) οργανωμένο πολιτικό κόμμα της Κύπρου.

Δομή και καθοδήγηση του Κόμματος

Θά εξετάσουμε τώρα διαδοχικά την οργάνωση του ΑΚΕΛ, και τις έξωκομματικές οργανώσεις του.

Όργάνωση του Κόμματος:

Η οργάνωση του ΑΚΕΛ, το οποίο αριθμεί περίπου 11.000-12.000 μέλη, ακολουθεί το πρότυπο των κομμουνιστικών κομμάτων και προβλέπει τη διαίρεση σε 5 περιφερειακά γραφεία —δσες και οι έπαρχίες του Νησιού— των οποίων οι γενικοί γραμματείς μετέχουν στην Κ.Ε. του Κόμματος.

Οί κομματικές οργανώσεις της βάσης του κόμματος, οι «πυρήνες», σχηματίζονται κατά τόπο εργασίας ή κατά έπάγγελμα. Η 30μελής Κεντρική Έπιτροπή, άνώτατο όργανο του κόμματος, και ο έπικεφαλής της Γενικός Γραμματέας του Κόμματος, εκλέγονται από το Συνέδριο του Κόμματος που συνέρχεται κάθε τέσσερα χρόνια. Η Κ.Ε. εκλέγει 4μελή Γενική Γραμματεία και 12μελές Πολιτικό Γραφείο, όργανα στα όποια προεδρεύει ο Γ.Γ. του Κόμματος και είναι αρμόδια για την παρακολούθηση της εφαρμογής της κομματικής γραμμής και για τις τρέχουσες πολιτικές αποφάσεις. Όργανα υπεύθυνα για τη διαμόρφωση της πολιτικής του κόμματος σε έπιμέρους τομείς είναι τα παρακάτω Γραφεία: το Όργανωτικό, το Μορφωτικό, τα Γραφεία για την εκπαίδευση, την οικονομία, τις μειονότητες,

την εργασία και τη γεωργία. Κεντρικό δημοσιογραφικό όργανο του κόμματος είναι η ημερήσια εφημερίδα *Χαραυγή*. Το ΑΚΕΛ εμπνέεται από τις αρχές του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Κάθε κομματικό όργανο είναι υπόλογο στα όργανα από τα οποία άντλει την εξουσία του, και όλα τα κομματικά όργανα βασίζονται στην εξουσία τους στο Συνέδριο, το υπέρτατο όργανο όπου εκπροσωπείται άμεσα ή βάση. Άλλα και στο ΑΚΕΛ, όπως και άλλου, ή διοίκηση του κόμματος είναι περισσότερο συγκεντρωτική απ' όσο προβλέπει το καταστατικό του: ή Κ.Ε. έχει δικαίωμα ελέγχου και επέμβασης στα κατώτερα όργανα, και αποτελεί το ουσιαστικό πολιτικό όργανο του κόμματος.

Οι εξωκομματικές οργανώσεις

Ίδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος των εξωκομματικών οργανώσεων του ΑΚΕΛ. Μεγαλύτερη είναι ή *Παγκύπρια Έργατική Όμοσπονδία* (ΠΕΟ) που ιδρύθηκε το 1944 από το 4ο Συνέδριο της *Παγκύπριας Συνδικαλιστικής Έπιτροπής* (ΠΣΕ) του τότε συντονιστικού οργάνου όλων των συνδικαλιστικών οργανώσεων της Κύπρου. Την ίδια χρονιά, τα νέα συνδικάτα που ιδρύονται υπό τον έλεγχο της Έκκλησίας και που δεν προσχωρούν πλέον στην ΠΣΕ ιδρύουν τη *Συντεχνία Έργατών Κύπρου* (ΣΕΚ). Η ΠΕΟ ελέγχεται σήμερα αποκλειστικά από το ΑΚΕΛ.

Η ΠΕΟ και ή ΣΕΚ (34.664 και 17.767 μέλη αντίστοιχα, το 1968) περιλαμβάνουν σήμερα τα 4/5 των συνδικαλισμένων εργατών. Υπάρχουν ακόμη ή *ΠΟΑΣ (Παγκύπριος Όμοσπονδία Άνεξαρτήτων Συντεχνιών*, 1.116 μέλη) και ή *ΔΕΟΚ (Δημοκρατική Έργατική Όμοσπονδία Κύπρου*, 1.095 μέλη).

Πρίν από το 1974, έγιναν ορισμένες προσπάθειες συγχώνευσης των δύο οργανώσεων ΠΕΟ και ΣΕΚ που δεν καρποφόρησαν. Ωστόσο, το 1ο Παγκύπριο Συνδικαλιστικό Συνέδριο (1969) έθεσε τις βάσεις για τη συνεργασία τους στην προώθηση των εργατικών αιτημάτων.

Το ΑΚΕΛ ελέγχει ακόμη την *Ένωση Άγροτών Κύπρου* με 12.000 μέλη, την *Παγκύπρια Όμοσπονδία Γυναικείων Οργανώσεων* (μέλος της Διεθνούς Όμοσπονδίας Δημοκρατικών Γυναικών) καθώς και την *Ένιαία Δημοκρατική Οργάνωση Νεολαίας*, που συσπειρώνει μεγάλο ποσοστό της σπουδάζουσας και της εργαζόμενης κυπριακής νεολαίας (26.000 μέλη περίπου).

Ήγετικές προσωπικότητες του ΑΚΕΛ

Πρώτος στην ιεραρχία του κόμματος είναι ο Γενικός Γραμματέας του *Έζεκιās Παπαϊωάννου*, 68 χρονών σήμερα. Ζώντας στο Λονδίνο από νεαρή ηλικία, γίνεται μέλος του βρετανικού Κ.Κ. το 1930 και το 1936 βρίσκεται εθελοντής στην Ίσπανία με τη Διεθνή Ταξιαρχία. Το 1945 εκλέγεται μέλος της Κ.Ε. του ΑΚΕΛ και τον επόμενο χρόνο εγκαθίσταται οριστικά στην Κύπρο. Το 1947 γίνεται Οργανωτικός Γραμματέας και το 1949 εκλέγεται Γεν. Γραμματέας. Στη θέση αυτή βρίσκεται μέχρι σήμερα. Αφότου αρχίζει ο ένοπλος αγώνας, καταδικάζεται επανειλημμένα από τα δικαστήρια της αποικιακής διοίκησης. Βουλευτής από το 1960, ο Ε. Παπαϊωάννου αντιπροσώπευσε το ΑΚΕΛ σε πολλές διεθνείς συναντήσεις και κυρίως σε διασκέψεις και συνέδρια του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος.

Σημαίνουν στέλεχος του ΑΚΕΛ είναι και ο Γεν. Γραμματέας της ΠΕΟ *Άνδρέας Ζιαρτίδης*. Γεννήθηκε το 1919 και έγινε μέλος του ΑΚΕΛ άμέσως μετά από την ίδρυσή του, μέλος της Κ.Ε. το 1943, Γεν. Γραμματέας της ΠΣΕ το 1944, και της ΠΕΟ το 1949. Καταδικασμένος σε θάνατο από τις αποικιακές αρχές, ζούσε στην παρανομία και κατά τη διάρκεια του ένοπλου αγώνα διεύθυνε ουσιαστικά το Κόμμα. Σήμερα είναι και μέλος της Βουλής.

Μερικές άλλες προσωπικότητες του ΑΚΕΛ είναι ο *Α. Φάντης*, Άναπληρωτής Γεν. Γραμματέας, ο *Κώστας Παρτασιδής*, δραστήριο μέλος της Κυπριακής Έπιτροπής Ειρήνης, ο *Παύλος Γεωργίου*, ο *Πανίκος Παιονίδης*, και τα μέλη της Βουλής *Χαρ. Μιχαηλίδης* και *Γιώργος Σαββίδης*, βιολόγος.

Πρόγραμμα και στρατηγική

Θά εξετάσουμε τη στρατηγική του ΑΚΕΛ διακρίνοντας δύο περιόδους στην 35χρονη ζωή του: από την ίδρυσή του ως το 1959, και την περίοδο 1960-1974.

Το ΑΚΕΛ κατά την περίοδο

του έθνικοαπελευθερωτικού αγώνα

Τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του με μορφή «μετώπου» —κατά την αντίληψη του ΚΚΚ— το ΑΚΕΛ δέν έθετε στο πρόγραμμά του μακροπρόθεσμους κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους. Πρόβαλλε μόνο τα άμεσα αιτήματα για κατάργηση των «άνελεύθερων νόμων» της αποικιακής διοίκησης και για άποκατάσταση των πολιτικών ελευθεριών —στο πλαίσιο της υποστήριξης των πολεμικών προσπαθειών των συμμάχων—, ενώ το αίτημα για έθνική άποκατάσταση μόνο μετά το τέλος του πολέμου διατυπώθηκε.

Παρά την άνοδική πορεία του ΑΚΕΛ το 1945-46, στις νέες δημοτικές εκλογές του 1949 (όπου συγκεντρώνει μόνο 40% των ψήφων, έναντι 55% το 1946), σημειώνεται μιá άπτόμη πτώση. Η διαπίστωση του *Νέου Δημοκράτη* ότι ή ήττα όφειλόταν τόσο στην τρομοκρατία που άσκησαν Έκκλησία και εργοδοσία, στην ύπαιθρο, όσο και στην άδυναμία του κόμματος «να προσελκύσει μαζικά στις γραμμές του τα μικρομεσαία στρώματα» σημειώνει μιá πραγματική αντίφαση: Άπό το 1948, το ΑΚΕΛ υίοθετησε το άδιάλλακτο σύνθημα «Ένωση και μόνον Ένωση» χωρίς όμως να προσδώσει στον έθνικοαπελευθερωτικό αγώνα διάσταση λαϊκού αντιιμπεριαλιστικού κινήματος με ήγετική δύναμη την εργατική τάξη την όποια και εκπροσωπούσε. Διεκδίκησε δηλαδή την ήγεσία του αγώνα από την Έκκλησία και την άστική τάξη στο όνομα των ίδιων αυτών μικρομεσαίων στρωμάτων, τα όποια δέν είχε φυσικά πιθανότητα να προσελκύσει μ' αυτόν τον τρόπο, άφου ή Έκκλησία, καλλιεργώντας την ίδια συνθηματολογία επί δεκαετίες, τα καθοδηγούσε άποτελεσματικά. Έτσι το ΑΚΕΛ εμφανιζόταν ουσιαστικά σύμμαχος της Έκκλησίας, και στην πράξη άλλωστε, ήδη από το 1945, φαινόταν να υίοθετεί την αντίληψη του έθναρχικού ρόλου της Έκκλησίας: στις άρχιεπισκοπικές εκλογές της χρονιάς εκείνης, το ΑΚΕΛ, αντί να άρνηθει τον πολιτικό τους χαρακτήρα, άποκλείοντάς έτσι την Έκκλησία από την πολιτική ζωή και περιορίζοντάς την στον θρησκευτικό τομέα —πράγμα που είχε άλλωστε τη δυνατότητα να κάνει— αντίθετα πλειοδότησε και ενίσχυσε το χαρακτήρα αυτό, ύπο-

στηρίζοντας στη σχετική εκλογική αναμέτρηση τόν Λεόντιο, τόν όποιο και ανέβασε τελικά στον αρχιεπισκοπικό θρόνο.

Αντίστοιχα, στο Δημοψήφισμα του 1950 —που έδωσε 96% υπέρ της Ένωσης— το ΑΚΕΛ αποδέχεται την ήγεςία της Έθναρχίας και παρόλο που τὰ μέλη του αποκλείστηκαν από τις περισσότερες εκλογικές επιτροπές, δούλεψε έντατικά για τήν επιτυχία του.

Για τήν ύλοποίηση του αδιάλλακτου ένωτικου συνθήματος, ή Κ.Ε. του ΑΚΕΛ αποφασίζει τόν Ίανουάριο του 1955 «...τή δημιουργία ένός Ένιαίου Πατριωτικού Μέτωπου που (...) θά κινητοποιήσει τις λαϊκές μάξες (...) και θά προσδώσει νέα πνοή στο κίνημα για τήν εθνική απελευθέρωση...». Άλλά κατά τó ΑΚΕΛ, τó Πατριωτικό Μέτωπο θά έπρεπε να αγωνιστεί «αποκλειστικά στο ειρηνικό πεδίο» —λόγω τής στρατιωτικής υπεροχής των Βρετανών (άποψη που υιοθέτησε και τó Κ.Κ. Βρετανίας). Έτσι, όταν ξεσπά ó άγώνας τής ΕΟΚΑ (1η Άπριλίου 1955), ή ΑΚΕΛική ήγεςία καλεί τήν εργατική τάξη «να μήν πέσει στην παγίδα των προβοκατόρων»—άποψη που υποστηρίζει και ó Ν. Ζαχαριάδης, όταν στις 24 Άπριλίου 1955 καταγγέλλει από τó ραδιοσταθμό «Έλεύθερη Ελλάδα» ότι «πίσω από τόν Διγενή κρúβεται ó Χίτης Γ. Γρίβας», και ότι ó άγώνας τής ΕΟΚΑ είναι «κόλλο του άγγλοαμερικάνικου ιμπεριαλισμού».

Ανεξάρτητα από τήν εμπλοκή του άγώνα τής ΕΟΚΑ στις άγγλοαμερικανικές αντιθέσεις τής περιόδου εκείνης, είναι βέβαιο ότι ó άγώνας αυτός αντιστοιχούσε στους πόθους του κυπριακού λαού, που τόν υποστήριξε άλλωστε μαζικά. Τó ΑΚΕΛ, χωρίς να βλέπει τó δυναμικό που αποδέσμευε ένας τέτοιος άγώνας, έμενε προσκολλημένο στη γραμμή τής ειρηνικής πάλης, κι έτσι άρχισε να απομονώνεται από τó λαό. Σ' αυτό συνέβαλε βέβαια και ή συστηματική αντικομμουνιστική προπαγάνδα τής ΕΟΚΑ.

Με τόν τρόπο αυτό τó ΑΚΕΛ έχασε τήν ήγεςία του εθνικού κινήματος, που έφεξης θά εκπροσωπηθεί βασικά από τήν Έκκλησία και τήν αστική τάξη. Τó ΑΚΕΛ άλλωστε, λίγο πριν τελειώσει ó ένοπλος άγώνας, συνειδητοποιώντας τήν απομόνωση του, προβάλλει επίσημα τó σύνθημα: «είς και μόνος ήγέτης, ó Μακάριος», επιχειρώντας με αυτή τήν πράξη αναγνώρισης μιá στροφή 180°.

Η κατάληξη, ή όριστική χειραγώγηση του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, ήταν αναπόφευκτη: Στις διαπραγματεύσεις τής αστικής τάξης και τής Έκκλησίας για μιá συμβιβαστική λύση —τήν μόνη που διασφάλιζε τὰ συμφέροντά της και αντιστοιχούσε στις δυνατότητές της— τó ΑΚΕΛ έμεινε άπλως θεατής, ως και τήν ήμέρα τής υπογραφής των συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου.

Τó ΑΚΕΛ κατά τή νέα φάση του εθνικοαπελευθερωτικού άγώνα του κυπριακού λαού (1960-1975)

Η γραμμή του ΑΚΕΛ μετά τήν ανεξαρτησία βασιζόταν στην εκτίμηση ότι ó άγώνας του κυπριακού λαού είναι εθνικοαπελευθερωτικός, αφού τὰ συμφέροντα των ξένων δυνάμεων τόν εμπόδιζαν να άσκήσει τὰ κυριαρχικά του δικαιώματα. Έτσι, οι βρετανικές (στην ουσία νατοϊκές) βάσεις, τó καθεστώς τής άγγλοελληνοτουρκικής συγκυριαρχίας και ή δράση των

φερέφωνών τους στο έσωτερικό τής Κύπρου έθεταν στην ήμερήσια διάταξη τó καθήκον τής δημιουργίας ισχυρού ένιαίου μετώπου που θά διεξήγε τόν «άγώνα για τήν πλήρη εθνική ανεξαρτησία και τήν απαλλαγή από τήν έπιβουλή του άγγλοαμερικανικού ιμπεριαλισμού». Κατά τήν ήγεςία του ΑΚΕΛ εκείνο που προείχε στα πρώτα μετά τήν ανεξαρτησία χρόνια ήταν τó κόμμα και οι όργανώσεις τής Άριστερας να αποκτήσουν «τή δυνατότητα να εκθέτουν και να υπερασπίζονται τὰ συμφέροντα τής εργατικής τάξης στο άνώτατο όργανο τής Νομοθετικής Έξουσίας».

Σ' αυτή τή βάση, τó ΑΚΕΛ άρχίζει έκστρατεία διαφώτισης του λαού πάνω στα άρνητικά αλλά και τὰ θετικά σημεία των συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου. Τονίζει ότι «τó καθεστώς που δημιουργήθηκε μπορούσε να αποτελέσει στέρεα βάση για τόν άγώνα τής ανεξαρτησίας» αλλά και επιμένει ότι οι συμφωνίες «παραχωρούσαν» ένα καθεστώς περιορισμένης κυριαρχίας και συμπράττει στο άντι-Ζυριχικό μέτωπο έναντιον τής εκλογής του Άρχιεπίσκοπου Μακάριου στο αξίωμα του Προέδρου τής Δημοκρατίας. Ένώ όμως τó μέτωπο αυτό, παρά τις αντίξοες συνθήκες, συγκεντρώνει τó 33% των ψήφων, τήν έπομένη των εκλογών τó ΑΚΕΛ συγχαίρει τόν Άρχιεπίσκοπο (και στο εξής του αναγνωρίζει τήν αποκλειστικότητα στο χειρισμό του εθνικού θέματος) και άρχίζει διαπραγματεύσεις για τις εκλογές τής πρώτης Βουλής, χωρίς ποτέ να δικαιολογήσει τήν αντιφατική του στάση. Δέχεται συμμετοχή στο ένιαίο ψηφοδέλτιο του Μακάριου με 5 έδρες, ενώ υπογράφει εκλογική συνεργασία με τó ΠΑΜΕ (Πατριωτικό Μέτωπο), που φυσικά αυτοκαταργείται τήν έπομένη των εκλογών. Τó ΠΑΜΕ παίρνει 30 έδρες και διαλύεται εις τὰ εξ ών συνετέθη, ενώ ή ομάδα του ΑΚΕΛ παρέμεινε, σ' όλη τή διάρκεια τής θητείας τής Βουλής του 1960, ή μόνη συμπαγής πολιτική δύναμη.

Αντίστοιχα, στις έπόμενες βουλευτικές εκλογές του 1970, τó ΑΚΕΛ, ενώ επιδιώκει τή συγκρότηση μετώπου, αντιστρατεύεται τήν ίδια τήν επιδιώξη του, στρεφόμενο αποκλειστικά προς τις συντηρητικές μακαριακές δυνάμεις και όχι προς τις νέες προοδευτικές δυνάμεις, που ήταν διατεθειμένες να δεχτούν ένα πρόγραμμα πολιτικού και κοινωνικού άγώνα. Η όλη προσπάθεια άλλωστε υπονομεύεται από τήν άνάμειξη και τις πιέσεις ξένων δυνάμεων που υποχρεώνουν τὰ συντηρητικά κόμματα (τó «Ένιαίο» και τήν «Προοδευτική Παράταξη») να δεχτούν συμβιβασμούς. Έτσι ή προσφορά συνεργασίας του ΑΚΕΛ έπεσε στο κενό και οι εκλογές τής 5ης Ίουλίου 1970 πήραν χαρακτήρα άπλης ανάδειξης 35 προσώπων για ισάριθμες βουλευτικές έδρες, πράγμα που σήμαινε νόθευση τής λαϊκής θέλησης. Με τó 40% των ψήφων, τó ΑΚΕΛ πήρε 9 μόνο έδρες.

Συμπερασματικά, θά λέγαμε ότι τó ΑΚΕΛ, ενώ σωστά αναγνώρισε τήν ανάγκη να δημιουργηθεί έσωτερικό δημοκρατικό μέτωπο, δέν επιδίωξε τή συσείρωση των δυνάμεων εκείνων που απέδιδαν σημασία τόσο στην επίλυση του εθνικού προβλήματος όσο και στην διεκδίκηση τής κοινωνικής χειραφέτησης και, παράλληλα, ότι δέν πήρε υπόψη του πώς ό συσχετισμός δυνάμεων στη Βουλή δέν αντιπροσώπευε τις πραγματικές δυνάμεις των κομμάτων.

Έπιπλέον, τó ΑΚΕΛ έδωσε άπόλυτη προτεραιότητα στο εθνικό θέμα, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που

υιοθέτησε την άποψη ότι οι αναγκαιότητες του εθνικού αγώνα επιβάλλουν τον παραμερισμό των κοινωνικών και οικονομικών διεκδικήσεων.

Τέλος, παρόλο που το ΑΚΕΛ ως το 1959 διατηρούσε στενή επαφή με τους Τουρκοκύπριους μέσω των συνδικαλιστικών οργανώσεων, μετά τη ρήξη στις διακοινοτικές σχέσεις το 1963, δεν κατάγγειλε άνοιχτα και χωρίς περιστροφές τους κινδύνους της πολιτικής του Προέδρου Μακαρίου, που συχνά εύνοουσε τις διαχωριστικές τάσεις της τουρκοκυπριακής ηγεσίας. Άρκέστηκε να τονίζει πάντα την ανάγκη «προοσιτισμού των συνοίκων», χωρίς όμως να αναλαμβάνει συγκεκριμένη σχετικά πρωτοβουλία.

Η εξωτερική πολιτική

Μετά από το 1960 το ΑΚΕΛ διαμόρφωσε την εξωτερική του πολιτική με σκοπό την αναζήτηση της διεθνούς αλληλεγγύης στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του έλληνοκυπριακού λαού. Ένθάρρυνε τον Μακάριο στην αδέσμευτη πολιτική του και την επιδίωξη της συνεργασίας των χωρών του Τρίτου Κόσμου, και τονίζει πάντα την ανάγκη να καλλιεργηθούν στενές σχέσεις με την ΕΣΣΔ και τα σοσιαλιστικά κράτη. Και όποτε ο Μακάριος επιδίωξε να αξιοποιήσει τη σοβιετική βοήθεια, το ΑΚΕΛ υπήρξε ουσιαστικός του σύμμαχος στην προσπάθεια αυτή.

Άλλα το ΑΚΕΛ, έχοντας στενούς δεσμούς με το ΚΚΣΕ, και παραγνρίζοντας τις άμφιταλαντεύσεις της Σοβιετικής Ένωσης στο Κυπριακό — με τις γνωστές διακυμάνσεις, από την αποφασιστικά θετική στάση της το 1963-64 ως τον περιορισμό της σε θεωρητικές διακηρύξεις μετά την τουρκική εισβολή — στάθηκε μόνιμος υπερασπιστής και απολογητής της σοβιετικής στάσης. Τελευταία μάλιστα διακήρυξε ότι «...όρθως η ΕΣΣΔ δεν πρόσφερε, κατά την μεταπραξικοπηματική περίοδο, τη συγκεκριμένη στρατιωτική βοήθεια που ζητήθηκε από την τότε κυβέρνηση, διότι και τα όπλα που πρόσφερε στο παρελθόν είναι εκείνα με τα οποία έγινε το πραξικόπημα...».

Μιά άλλη πλευρά της εξωτερικής πολιτικής της Κύπρου είναι οι έλληνοκυπριακές σχέσεις — ή πιο ιδιόμορφη ίσως πτυχή του κυπριακού ζητήματος. Πάγια πολιτική του Μακαρίου ήταν «η συνεργασία με οίανδήποτε έλληνοκυπριακή κυβέρνηση». «Αν ως το 1967 η πολιτική αυτή είχε και θετικές πλευρές (μεγαλύτερη διαπραγματευτική ικανότητα) και άρνητικές (διευκόλυνση επέμβασης της Τουρκίας), όπωσδήποτε έχασε κάθε νόημα άφοτου επιβλήθηκε στην Ελλάδα η στρατιωτική δικτατορία — έντολοδόχος των νατοϊκών κύκλων για την προώθηση των σχεδίων τους στο Κυπριακό.

Την περίοδο 1960-1967, το ΑΚΕΛ ανέχτηκε απλώς την μακαριακή πολιτική στο θέμα αυτό, παίρνοντας όπωσδήποτε ύπόψη του ότι σε περίπτωση Ένωσης, το καθεστώς της Ελλάδας δεν θα ήταν εθνικό για τη συνέχιση της δικής του δραστηριότητας. Μετά από το στρατιωτικό πραξικόπημα, η συντριπτική πλειοψηφία του κυπριακού λαού τοποθετήθηκε κατά της χούντας. Το ΑΚΕΛ, παρόλο που δεν ανέλαβε συγκεκριμένη αντιχουντική δράση, επέκρινε σφοδρά, με τα δημοσιογραφικά του όργανα, το στρατιωτικό καθεστώς και τη δράση του στην Κύπρο, χωρίς όμως να άπαιτήσει από την κυπριακή κυβέρνηση να αναθεωρήσει τη στάση της στο θέμα της

έλληνοκυπριακής συνεργασίας. Λέγεται ότι πριν από το πραξικόπημα του 1974 το ΑΚΕΛ ένθάρρυνε τον Μακάριο να υιοθετήσει δυναμική στάση άπέναντι στη δικτατορία του Ίωαννίδη. Άνεξάρτητα όμως άπ' αυτό, το ΑΚΕΛ συνέβαλε στο να διατηρηθεί άνέπαφο το αντιφασιστικό φρόνημα του έλληνοκυπριακού λαού, άν και χωρίς καμιά σημαντική πρωτοβουλία για να άποτραπεί ή επέμβαση της στρατιωτικής δικτατορίας στην Κύπρο.

Το Σοσιαλιστικό Κόμμα ΕΔΕΚ

Η πρωτοβουλία για την ίδρυση της ΕΔΕΚ (1969) όφείλεται στον γιατρό Βάσο Λυσσαρίδη και μιά ομάδα διανοομένων που σχηματίστηκε γύρω του, κυρίως μετά το 1967, με κοινό παρονομαστή την αντιφασιστική ιδεολογία. Παλαιό μέλος του ΑΚΕΛ, ο Βάσος Λυσσαρίδης διαφώνησε με το κόμμα το 1952 και άγωνίστηκε στις γραμμές της ΕΟΚΑ. Προσωπικός γιατρός και έμπιστος του Μακαρίου, ήγήθηκε στις ένοπλες ομάδες που έδρασαν κατά των Τουρκοκυπρίων την περίοδο 1963-64 κυρίως στο Πενταδάκτυλο.

Μετά την έγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα, ο Β. Λυσσαρίδης υπήρξε ιδρυτής και έμψυχωτής της Έπιτροπής για την άποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, με γενικό γραμματέα τον Τάκη Χατζηδημητρίου, δραστήριο άγωνιστή που σήμερα κατέχει τη θέση του Γενικού Γραμματέα της ΕΔΕΚ. Η έπιτροπή αυτή δημιούργησε μιά κίνηση που μορφοποιήθηκε όριστικά το 1969, με την ίδρυση της Ένιαίας Δημοκρατικής Ένωσης Κέντρου, που το 1974, στην προσπάθεια του κόμματος να ξεκαθαρίσει την ιδεολογική του φυσιογνωμία, μετονομάστηκε σε Σοσιαλιστικό Κόμμα ΕΔΕΚ.

Δομή και όργάνωση του κόμματος

Σύμφωνα με το καταστατικό της, ή ΕΔΕΚ στηρίζει τη συγκρότηση και τη λειτουργία της στις άρχές του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Οι όργανώσεις βάσης είναι το θεμέλιο της όργανωτικής διάρθρωσης του κόμματος που άκολουθεί την επαρχιακή διαίρεση του Νησιού. Κυρίαρχο όργανο του κόμματος είναι το Συνέδριο του που συγκαλείται κάθε τέσσερα χρόνια. Το Συνέδριο εκλέγει την 34μελή Κεντρική Έπιτροπή, τον Πρόεδρο του κόμματος και την Κεντρική Έπιτροπή Έλέγχου, καθορίζει την πολιτική γραμμή και τακτική του κόμματος και εξετάζει τα όργανωτικά προβλήματα. Η Κ.Ε. είναι το άνώτατο καθοδηγητικό όργανο του κόμματος μεταξύ δύο συνεδρίων, εκλέγει τον Γενικό Γραμματέα του κόμματος και το Πολιτικό Γραφείο, το άνώτατο εκτελεστικό όργανο του κόμματος.

Η άδυναμία έφαρμογής των περισσότερων όργανωτικών άρχών, που παρατηρείται ως το 1974, όφείλεται στην έλλειψη μόνιμων κομματικών στελεχών. Μετά από το πραξικόπημα και την εισβολή, ή άγωνιστική στάση του κόμματος προκάλεσε την μετατόπιση σημαντικών λαϊκών μαζών προς την ΕΔΕΚ. Έτσι, το πρόβλημα της όργάνωσης μπήκε στην ήμερήσια διάταξη και όδήγησε στη δραστηριοποίηση του κομματικού μηχανισμού. Το άποτέλεσμα θα κριθεί στην προσεχή εκλογική άναμέτρηση του Οκτώβρη.

Άπό τις όργανώσεις που έξαρτώνται άπό το κόμ-

μα, ιδιαίτερα δυναμική παρουσιάζεται η Σοσιαλιστική Νεολαία ΕΔΕΝ με 15.000 μέλη που η δραστηριότητά της επεκτείνεται και στην Ελλάδα και τη Βρετανία. Τέλος, το κόμμα εκδίδει την εφημερίδα *Τα Νέα*, που την κυκλοφορία της συχνά παρεμπόδιζαν σκόπιμα τα δίκτυα διανομής.

Πρόγραμμα και στρατηγική

Από την ίδρυσή της, η ΕΔΕΚ έθεσε στόχο στο πρόγραμμά της αφενός να οργανώσει τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του κυπριακού λαού σε γνήσιο επαναστατικό λαϊκό κίνημα, και αφετέρου να οικοδομήσει το σοσιαλισμό «σε μιὰ κοινωνία βασισμένη στην ισότητα, την κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο και στον πλήρη έλεγχο των μέσων παραγωγής από τον λαό». Στόχος ακόμη του δημοκρατικά οργανωμένου κομματικού μηχανισμού είναι να άποκτήσει «την ικανότητα να διαφωτίζει τις μάζες, να υπερασπίζεται τα συμφέροντά τους και να τις κινητοποιεί σε μαχητικούς αγώνες».

Ο εθνικοαπελευθερωτικός χαρακτήρας του αγώνα του κυπριακού λαού καθορίζει, για την ΕΔΕΚ, τις κύριες προοπτικές αλλά και τις συμμαχίες του κινήματος. Διαπιστώνοντας, στο δεύτερο Συνέδριο (1970), τον πρωταρχικό ρόλο της άμυνας του δημοκρατικού λαού αλλά και τη θετική σθεναρή στάση του Μακάριου, η ΕΔΕΚ πρότεινε συνεργασία με εκείνες τις πολιτικές δυνάμεις «...που υποστηρίζουν τις δημοκρατικές διαδικασίες, αγωνίζονται για την εθνική επιβίωση και σέβονται τη λαϊκή έτυμηγορία και την εκλεγμένη ήγεσία». Η ΕΔΕΚ επιθυμούσε μιὰ σύνθεση της Βουλής τέτοια που θά μπορούσε να ενισχύει τον Μακάριο στην άρνησή του να υποταχτεί στις εξωτερικές πιέσεις και θά απέτρεπε την εφαρμογή των συνωμοτικών σχεδίων. Έτσι, όταν ματαιώθηκε η συνεργασία ΑΚΕΛ-Προοδευτικής, η ΕΔΕΚ αποδέχτηκε τη συνεργασία με το ΑΚΕΛ. Άλλα την επομένη της συμφωνίας το ΑΚΕΛ περιόρισε τον αριθμό των κοινών υποψηφίων από 18 σε 15, πράγμα που δημιουργούσε δυσμενή συσχετισμό δυνάμεων στη Βουλή σε όφελος των κύκλων που αντιστρατεύονταν τη γραμμή Μακάριου. Τελικά, στις εκλογές του 1970 η ΕΔΕΚ συγκέντρωσε 13% των ψήφων και κατέλαβε δύο έδρες στη Βουλή (Β. Λυσσαρίδης και Χ. Χριστοφίδης).

Παρά την αδύναμη κοινοβουλευτική της εκπροσώπηση, η ΕΔΕΚ έκανε αισθητή την παρουσία της μέσα και έξω από τη Βουλή. Από το βήμα της Βουλής δέν έπαψε να καταγγέλλει ότι η ελληνική στρατιωτική παρουσία στην Κύπρο χρησιμοποιείται εκβιαστικά για να υποκύψει ο Πρόεδρος Μακάριος στις αμερικανικές απαιτήσεις. Παράλληλα, η ΕΔΕΚ ενθάρρυνε κάθε κυβερνητική ενέργεια που σκόπευε να πατάξει την τρομοκρατική δραστηριότητα της ΕΟΚΑ Β'. Έπιπλέον, στην καθημερινή έπαφή με τις λαϊκές μάζες η ΕΔΕΚ προωθούσε τις οικονομικές και κοινωνικές διεκδικήσεις, είτε προτείνοντας μέτρα στην κυβέρνηση, είτε ενισχύοντας τις μαζικές κινητοποιήσεις των εργαζομένων.

Συνεπώς με τις διακηρύξεις της για την ανάγκη προάσπισης της δημοκρατίας και της ανεξαρτησίας της Κύπρου, η ΕΔΕΚ προχώρησε περισσότερο από κάθε άλλο κόμμα στη λήψη πρακτικών μέτρων όργάνωσης για την αντιμετώπιση κάθε κινδύνου. Έτσι, με βάση τη διαπίστωση του Β. Λυσσαρίδη, στο 2ο Συνέ-

δριο του κόμματος το 1970, ότι «οί κίνδυνοι δέν αντιμετωπίζονται με ψηφίσματα», η ΕΔΕΚ προχώρησε στη συγκρότηση και στον εξοπλισμό ένοπλων ομάδων που τάχθηκαν στο πλευρό της κυπριακής κυβέρνησης και αγωνίστηκαν κατά των πραξικοπηματιών τον Ιούλιο του 1974 και στη συνέχεια κατά των Τούρκων εισβολέων.

Η ΕΔΕΚ θεωρεί τις έندοκυπριακές συνομιλίες όρθο καταρχήν θεσμό προκειμένου να βρεθεί λύση στο Κυπριακό, αλλά τονίζει ότι είναι σφάλμα ό περιορισμός των συνομιλητών σε δύο πρόσωπα και ότι δέν συμβιβάζεται ό ρόλος του κομματικού ήγέτη με το ρόλο του διαπραγματευτή. Ζητά λοιπόν να συνεχιστούν οι συνομιλίες από «επιτελεία που θά αντιπροσωπεύουν το λαό», με καθορισμένους στόχους, ώστε να μὴν υπάρχει κίνδυνος ύπαναχώρησης.

Οί έξωτερικές σχέσεις

Ο Β. Λυσσαρίδης θεωρείται «πατέρας της κυπριακής άδέσμευτης έξωτερικής πολιτικής». Το 1962 ίδρυσε τον Κυπριακό Σύνδεσμο Άφροασιατικής Άλληλεγγύης και καλλιέργησε στενό δεσμό με τα προοδευτικά κινήματα των χωρών της Μέσης Άνατολής και της Άφρικής. Το δεσμό αυτό διατηρεί και σήμερα η ΕΔΕΚ, αναπτύσσοντας σημαντική δραστηριότητα στο χώρο αυτό, και αποτελώντας ουσιαστικά τον δυναμικότερο πρεσβευτή της κυπριακής υπόθεσης στον Τρίτο Κόσμο. Άλλα με βάση τη διαπίστωση ότι η εθνικοαπελευθερωτική φύση του κυπριακού αγώνα επιβάλλει την αναζήτηση της άλληλεγγύης όχι μόνο στο πλαίσιο της ιδεολογικής συμφωνίας, η ΕΔΕΚ κινείται δραστήρια και σε δυτικοευρωπαϊκές χώρες και ιδιαίτερα εκείνες που «δέν είνουσιν την πολυκηδεμονική μεταποικιοποίηση της Κύπρου».

Μετά από τα γεγονότα του 1974, η στρατηγική της ΕΔΕΚ συνοψίζεται σε ένα τρίπτυχο: α) διεθνοποίηση του Κυπριακού στο πλαίσιο του ΟΗΕ, β) εξασφάλιση της διεθνούς συμπαράστασης από χώρες που τά συμφέροντά τους συγκρούονται με τη νατοποίηση της Κύπρου, και γ) «καθολική έσωτερική στράτευση για αγώνα».

Η ΕΔΕΚ συμπληρώνει το τρίπτυχο αυτό τονίζοντας την ανάγκη άμυντικής θωράκισης της Κύπρου σε όσο το δυνατόν αυτόνομη βάση, και την ανάγκη δημιουργίας οικονομικών και κοινωνικών προϋποθέσεων για τη διεξαγωγή του μακροχρόνιου αγώνα, όπως εκλογές, κυβέρνηση εθνικής ενότητας, κάθαρση του κρατικού μηχανισμού, και πλήρης αναπροσαρμογή της οικονομικής πολιτικής με τρόπο που οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι και ό συσσωρευμένος πλούτος του Νησιού θά τεθούν στη διάθεση του αγώνα και του λαού. Τέλος, η ΕΔΕΚ τονίζει τον πρωταρχικό ρόλο του αγώνα του ίδιου του έλληνοκυπριακού λαού για την εκπλήρωση των προσδοκιών του και για την εξασφάλιση της διεθνούς συμπαράστασης («Δέν υπάρχει συμπαράσταση σε άνπαρξο του αγώνα»).

[Στο επόμενο τεύχος θά άσχοληθούμε με τα άστικά πολιτικά κόμματα της Κύπρου: το «Ένιαίο Κόμμα Έθνικοφρόνου Συμπολιτεύσεως», την «Προοδευτική Παράταξη», το «Προοδευτικό Κόμμα», το «Δημοκρατικό Έθνικό Κόμμα», καθώς και με την Κυπριακή Έκκλησία, τά οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα, και με την Τουρκοκυπριακή Κοινότητα.]

‘Η ‘Ιταλία μετά από τις ἐκλογές

του Γιώργου Α. Ρωμαίου

Τὰ κόμματα τῆς ἰταλικῆς ἀριστερᾶς, κατὰ τὴν προεκλογικὴ ἐκστρατεία —σὲ διαφορετικὸ βαθμὸ καὶ ἀπὸ τὴ δική του σκοπιὰ τὸ καθένα— δὲν ἔκρυβαν τὴν αἰσιοδοξία τους γιὰ μιὰ νίκη μὲ πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐπιβεβαίωση τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων τῶν περιφερειακῶν ἐκλογῶν τοῦ Ἰουνίου 1975, τὴν ὁποία ἄλλωστε θεωροῦσαν σίγουρη.

Αἰσιοδοχοῦσαν γιὰ νίκη πού θὰ δημιουργοῦσε τις προϋποθέσεις γιὰ διαφορετικοῦ τύπου κυβερνητικὴ λύση, λύση γιὰ τὴν ὁποία ἡ ἀριστερὰ θὰ ἔπαιζε καθοριστικὸ ρόλο, λύση πού θὰ ἄνοιγε τὸ δρόμο γιὰ ριζικὲς κοινωνικοπολιτικὲς ἀλλαγές.

Ἡ αἰσιοδοξία αὐτὴ, πού διαψεύστηκε ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα, δὲν ἦταν ἀδικαιολόγητη.

Ἡ Χριστιανοδημοκρατία μετὰ ἀπὸ τις ἀλλεπάλληλες ἡττες τῆς τὰ τελευταῖα χρόνια, ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἀναγκαῖα λαϊκὴ συγκατάθεση πού θὰ τῆς ἐπέτρεπε νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ διαχειρίζεται τὴν ἐξουσία ἔτσι ὥστε νὰ πετύχει νέες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰσορροπίες.

Ἡ ἀνάπτυξη καὶ ὄξυνση τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων καὶ ἡ ἀποτελεσματικὴ καθοδήγηση καὶ διαχείρισή τους ἀπὸ τις συνδικαλιστικὲς καὶ πολιτικὲς ὁργανώσεις καὶ τὸ Ι.Κ.Κ., διαμόρφωνε μιὰ νέα κοινωνικὴ κατάσταση, στὴν ὁποία ἡ παλαιὰ Χριστιανοδημοκρατία τοῦ ρουσφετιοῦ καὶ τῶν σκανδάλων —πολλὰ ἀπ’ αὐτὰ βγῆκαν στὸ φῶς πρόσφατα μὲ τὸν πιὸ ἐντυπωσιακὸ τρόπο— δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀνταποκριθεῖ σὰν κόμμα ἐξουσίας πού δρᾷ στὸ πλαίσιο τοῦ ἀστικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, ἐφόσον δὲν ἐγκαινίαζε μιὰ διαδικασία ἀλλαγῆς καὶ προσαρμογῆς τῆς στὶς καινούριες συνθήκες.

Ἡ παραπάνω διαπίστωση γέννησε στοὺς κόλπους τῆς ἀρχουσας τάξης τῆς Ἰταλίας πολλὲς ἀμφισβητήσεις σχετικὰ μὲ τὴ δυνατότητα τῆς Χριστιανοδημοκρατίας —κύριος πολιτικὸς τῆς ἐκπρόσωπος— νὰ ἐκφράσει μιὰ ἰδεολογία ἱκανὴ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰ ταξικὰ τῆς συμφέροντα σὲ συνθήκες συνεχῶς ἐντεινομένης κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς κρίσης. Ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ἡ ἄμεση ἐπέμβαση τῆς Confidustria (Ἑθνικὴ Ὁμο-

σπονδία Βιομηχάνων) στὴν πολιτικὴ ζωὴ, καὶ ἡ ὑποβολὴ ὑποψηφιότητας, κατὰ τις ἐκλογές, πολλῶν τεχνοκρατῶν στὸ πλευρὸ τῶν συντηρητικῶν κομμάτων.

Αὐτὴ ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τῆς ἀστικῆς τάξης νὰ ἐναρμονίσει τὴν πολιτικὴ τῆς ἔκφραση μὲ τις καινούριες κοινωνικοπολιτικὲς συνθήκες πού διαμορφώθηκαν στὴ χώρα, ὁδήγησαν σὲ δύο συγκεκριμένες τάσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Χριστιανοδημοκρατίας —πού ἀντιστοιχοῦσαν σὲ δύο ἰδεολογικὰ ρεύματα τοῦ ἰταλικοῦ ἀστισμοῦ— ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἡ πολιτικὴ ἐπιλογή τοῦ δρόμου πού θὰ τὴν ὁδηγοῦσε στὸ ξεπέραςμα τῆς κρίσης.

Ἡ μία μὲ ἐπικεφαλὴς τὸν Τζακανίνι μιλοῦσε γιὰ «οὐσιαστικὴ ἀνανέωση». Ἡ ἄλλη μὲ ἐπικεφαλὴς τὸν Φανφάνι προωθοῦσε τὴν ἐπανεκδόση τῆς μεταπολεμικῆς ἀντικομμουνιστικῆς ἰδεολογίας. Ἡ ἐκλογή τοῦ ἐκπροσώπου τῆς πρώτης στὴ γραμματεία καὶ τῆς δεύτερης στὴν προεδρία, καθὼς καὶ ἡ ἐγγύνη ἐκλογικὴ συμπεριφορὰ τοῦ κόμματος, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Χριστιανοδημοκρατία ἀνάμεσα στὶς δύο λύσεις... ἐπέλεξε καὶ τις δύο. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ ἀποτελεῖ ἕναν τρίτο δρόμο, καὶ καθεαυτὴ εἶχε καὶ θὰ ἔχει στὸ μέλλον διαφορετικὲς πολιτικὲς συνέπειες ἀπὸ τοὺς δύο πρώτους.

Ἡ Χριστιανοδημοκρατία ἀκολουθεῖ μιὰ διαδικασία (γιὰ ἄλλους ἡ διαδικασία αὐτὴ ἤδη ὀλοκληρώθηκε) μετατροπῆς τῆς σὲ πολιτικὸ χῶρο συνύπαρξης ὅλων τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων, σὲ βάρος τῆς κάποι-ας ἰδεολογικῆς συνέπειας καὶ ὁμοιογένειας πού τὴ χαρακτηρίζε σὰν κόμμα. Ἔτσι ἡ ἰδεολογία τῆς διαμορφώνεται μὲ ἀποκλειστικὴ ἀναφορὰ τὴ διατήρησή τῆς στὴν ἐξουσία, καὶ μέσω αὐτοῦ τοῦ σχήματος ἡ ΧΔ καταλήγει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ κράτος.

Πρόκειται γιὰ μηχανισμό πού βασίζεται στὴν ἰδεολογικὴ τρομοκρατία καὶ τὸν ἀποπροσανατολισμὸ τῶν μαζῶν, καὶ ἀποβλέπει στὴ διαιώνιση τοῦ κυβερνητικοῦ μονοπωλίου τῆς Χριστιανοδημοκρατίας.

Ὁ μηχανισμὸς ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν παραπέρα ταύτιση τοῦ κράτους μὲ τὸ κόμμα, πού ἐμφανίζεται στὶς μάζες σὰν ὁ ἀποκλειστικὸς κάτοχος (καὶ νομέας) αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας.

Το φαινόμενο δεν παρατηρείται για πρώτη φορά. Το Δημοκρατικό και Ρεπουμπλικανικό Κόμμα στις ΗΠΑ, καθώς και το Γκωλικό στη Γαλλία, έχουν προπορευθεί και κατοχυρωθεί προς αυτή την κατεύθυνση.

Αυτή η κατεύθυνση λειτούργησε στις εκλογές με τέτοιο τρόπο, ώστε να κερδηθεί το μεγαλύτερο μέρος του αντικομμουνιστικού τμήματος του εκλογικού σώματος, και να αναζωπυρωθούν οι ελπίδες των προοδευτικών καθολικών ψηφοφόρων, ελαττώνοντας τη διαρροή των ψήφων της Χριστιανοδημοκρατίας προς τα αριστερά.

Η Χριστιανοδημοκρατία ανέκτησε το χαμένο έδαφος των περιφερειακών εκλογών του 1975 επικυρώνοντας τα αποτελέσματα των βουλευτικών του 1972. Το ΙΚΚ σημείωσε θεαματική άνοδο. Και τα δύο κόμματα μπορούν να θεωρηθούν νικητές, αλλά η νίκη του ενός μειώνει την αποτελεσματικότητα της νίκης του άλλου.

Αν δούμε τα αποτελέσματα των εκλογών από το πρίσμα μιας αντιπαράθεσης των λαϊκών δυνάμεων προς τις συντηρητικές, θα διαπιστώσουμε ότι δεν σημειώθηκε νίκη των μὲν ἢ των δέ, ἀν καὶ νικητὲς καὶ ἡττημένοι βρίσκονται και στις δύο πλευρές. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ πῶλωση τοῦ εκλογικοῦ σώματος γύρω ἀπὸ τοὺς δύο νικητὲς σὲ βάρος τῶν μικρότερων κομμάτων, σημαίνει ὅτι ἡ προοπτικὴ αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης ἀπομακρύνεται καὶ ἀντικαθίσταται μὲ τὸν δικομματισμό.

Στὴν Ἰταλία τοῦ δικομματισμοῦ, καὶ σὲ συνθήκες πολιτικοῦ ἀδιέξοδου, ἄρχισε νὰ πραγματοποιεῖται μιὰ πολιτικὴ ἀμοιβαίων συμβιβασμῶν, πού ξεκινᾶ ἀπὸ ἐλάσσονα θέματα. Τὸ μοίρασμα τῶν προεδρῶν Βουλῆς καὶ Γερουσίας στὸ Ι.Κ.Κ. καὶ τὴ Χριστιανοδημοκρατία ἀντίστοιχα, πού ἔγινε μετὰ ἀπὸ συνάντηση ὄλων τῶν κομμάτων ἀπ' ὅπου ἀποκλείστηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς νεοφασίστες, καὶ τὰ δύο μικρότερα κόμματα τῆς ἀριστερᾶς, οἱ Ριζοσπάστες καὶ ἡ Προλεταριακὴ Δημοκρατία, ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς πολιτικῆς. Ἡ διάκριση ἀπέναντι σ' αὐτὰ τὰ δημοκρατικὰ κόμματα (τὴ στιγμή πού μετεῖχε τὸ δεξιὸ Φιλελεύθερο Κόμμα πού ἔχει λιγότερους βουλευτὲς), εἴτε πρόκειται γιὰ πολιτικὴ ἐπιλογή τοῦ ΙΚΚ εἴτε γιὰ ὄρο πού τοῦ ἐπέβαλαν οἱ Χριστιανοδημοκράτες, γεννᾶ πολλὰ ἐρωτήματα σχετικά μὲ τὸν τρόπο πού τὸ ΙΚΚ βλέπει τὴν ἐνότητα τῆς ἀριστερᾶς, σὲ μιὰ κατεύθυνση ἐναλλακτικῆς κυβερνητικῆς λύσης, καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζει τὴ διαμόρφωση ἐνὸς μπλόκ πολιτικῶν δυνάμεων, ἐκφραστῶν τῶν πολύμορφων ἀπόψεων πού διαμορφώνονται στὸν ἀγῶνα τοῦ λαοῦ γιὰ τὴν κοινωνικὴ του ἀπελευθέρωση.

Ἐδῶ ἴσως βρίσκεται καὶ μιὰ ἐπικίνδυνη ἀντίφαση. Ὁ πλουραλισμὸς καὶ ἡ νέα σχέση δημοκρατίας καὶ σοσιαλισμοῦ, πού τὸ ἴδιο ἐπεξεργάστηκε καὶ προώθησε στὸ πλαίσιο τοῦ διεθνοῦς κομμουνιστικοῦ κινήματος, καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν βασικὰ συστατικὰ τῆς ἰδεολογίας τοῦ ΙΚΚ, ὅταν πρόκειται νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ἡ βραχυπρόθεσμη τακτικὴ του ἐγκαταλείπονται σὰν πρακτικὴ στὸ ὄνομα τοῦ ἱστορικοῦ συμβιβασμοῦ.

Ἡ σημερινὴ πολιτικὴ τοῦ ΙΚΚ ἀρθρώνεται γύρω ἀπὸ τὴ συνδιαλλαγὴ του μὲ τὴ Χριστιανοδημοκρατία, ἐνῶ τὸ ζήτημα τῆς συνεργασίας τῶν ἀριστερῶν δυνάμεων περνᾶ σὲ δευτερεύουσα μοῖρα, ὅταν δὲν παρα-

πέμπεται στὸ ἀπώτερο μέλλον.

Παράλληλα οἱ συνεχεῖς του ὑποχωρήσεις, ἀπόρροια τῆς πολιτικῆς τοῦ ἐφικτοῦ πού ἀκολουθεῖ, τὸ ὁδηγοῦν σὲ μιὰ συνεχῆ ἀναπροσαρμογὴ τῶν τακτικῶν του στόχων.

Πρὶν ἀπὸ τὶς ἐκλογές, ἔθετε στόχο τὴ συμμετοχὴ του σὲ μιὰ κυβέρνηση δημοκρατικῆς ἐνότητας, τὴν ὁποία θεωροῦσε ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ βγεῖ ἡ χώρα ἀπὸ τὴν κρίση. Μετὰ ἀπὸ τὶς ἐκλογές, ὁ στόχος καὶ ἡ ἄμεση πολιτικὴ πρόταση γιὰ τὸ ξεπέραςμα τῆς κρίσης περιορίζονται στὸ αἴτημα τῆς ἀπλῆς συμμετοχῆς του στὴν πλειοψηφία, καὶ δὲν θὰ ἦταν ἀπίθανο, πάντα στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς τοῦ ἐφικτοῦ, αὔριο νὰ ἀρκεστεῖ στὴν ἀπλὴ συμβολὴ του στὸ κυβερνητικὸ πρόγραμμα, δεχόμενο νὰ παραμείνει ἔξω ἀπὸ τὴν πλειοψηφία.

Τὸ Σοσιαλιστικὸ Κόμμα (ΙΣΚ) βρίσκεται σὲ ἐξαιρετικὰ δύσκολη κατάσταση. Ἦδη ἀπὸ τὸ τελευταῖο του συνέδριο, τὸν Μάρτη, περίοδο πού τὸ ΙΣΚ ἔδρασε καταλυτικὰ στὴν κυβερνητικὴ κρίση, ἄρχισε νὰ ἐπεξεργάζεται μιὰ νέα γραμμὴ «ἐναλλακτικῆς κυβερνητικῆς λύσης», τὴν ὁποία ἀδυνατεῖ νὰ ὀλοκληρώσει ὥστε νὰ παρεμβεῖ ἀποφασιστικὰ στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις. Σὲ συζήτηση πού εἴχαμε μὲ τὸν Λομπάρντι, τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας τοῦ κόμματος, μᾶς τόνισε πὼς αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι «κατὰ τὴν προεκλογικὴ ἐκστρατεία ἔγινε εὐκόλα σύγχυση μετὰξὺ ἐνὸς ἄμεσου στόχου, τοῦ στόχου γιὰ κυβέρνηση ἐθνικῆς ἐνότητας μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ ΙΚΚ, καὶ τοῦ πραγματικοῦ στόχου, πιὸ μακρinoῦ μὰ πιὸ σημαντικοῦ, τῆς ἐναλλακτικῆς λύσης». Ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ἡ ἀπώλεια ψήφων, πράγμα πού ἦταν πέρα ἀπὸ κάθε πρόβλεψη. Οἱ σοσιαλιστὲς θεωροῦν ἀναγκαῖα τὴν εἴσοδο τοῦ ΚΚ εἴτε σὲ μιὰ κυβέρνηση ἐθνικῆς ἐνότητας εἴτε στὴν πλειοψηφία, ἀλλὰ αὐτὸ, μᾶς εἶπε ὁ Λομπάρντι, «εἶναι μὲν ἐπείγον ζήτημα καὶ ἀνάγκη, μὰ εἶναι ἕνας ψεύτικος σκοπὸς σὲ σχέση μὲ τὴ στρατηγικὴ τῆς ἀριστερᾶς».

Ἡ ὄξυνση τῶν ἀντιθέσεων στὸ ΙΣΚ, πού ὁδήγησε καὶ στὴν παραίτηση τοῦ γραμματέα του καὶ μελῶν τῆς Κ.Ε., ἐρμηνεύεται σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν κομμουνιστῶν. Τὸ ΙΣΚ ἔχει νὰ διαλέξει, σὰν κόμμα ἀποφασιστικὸ στὴ διαμόρφωση πλειοψηφῶν, μετὰξὺ δύο πραγμάτων. Ἡ νὰ προχωρήσει μέχρι τέλους στὴν πολιτικὴ του ἐνότητας τῆς ἀριστερᾶς γιὰ μιὰ κυβέρνηση τῆς ἀριστερᾶς, πράγμα πού, κατὰ τὸν Λομπάρντι, εἶναι «ἡ κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ κινηθεῖ τὸ κόμμα καὶ ἡ ὁποία πρέπει νὰ καθορίσει τὴ σημερινὴ του μέθοδο, νὰ εἶναι ἀδιάλλακτο καὶ ἀνυποχώρητο ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἴδιο καὶ τὸ ΙΚΚ». Ἡ νὰ ἐγκαταλείψει αὐτὸν τὸ στόχο φέροντας στὸ φῶς παλιὲς ἐμπειρίες, πράγμα πού θὰ ὁδηγήσει σὲ μιὰ πολιτικὴ ὑποτέλεια ἀπέναντι στὴ Χριστιανοδημοκρατία.

Ἡ «Προλεταριακὴ Δημοκρατία» —συνασπισμὸς τῶν μικρότερων κομμάτων τῆς ἀριστερᾶς, PDUP, Avanguardia Operaia (Ἐργατικὴ Πρωτοπορία) καὶ Lotta

(Συνέχεια στὴ σελ. 70)

νά συλλάβει την ιδιοτυπία κάθε κοινωνικής γκρούπας, άπολυτοποιεί τη δικιά του και τη χρησιμοποιεί για μέτρο και κριτήριο γενικού κύρους. Έτσι συνήθως έχουμε τη φυσιογνωμία μόνο μιας κοινωνικής ομάδας και την πλαστογραφία των υπόλοιπων στο μέτρο που δεν ταυτίζονται μαζί της. (Έξήγηση: Περιορισμένες κοινωνικές ανακατατάξεις. Οί μυθιστοριογράφοι προσκολλημένοι στην τάξη της καταγωγής τους. Και όταν κοινωνικά μεταβάλλονται, συνειδησιακά μένουν προσκολλημένοι στην άφετηρία.)

Αυτό το γεγονός άποκτά ιδιαίτερη σημασία, όταν λάβουμε ύπόψη πώς οί μυθιστοριογράφοι αυτής της περιόδου είναι όμογενούς κοινωνικής προέλευσης, πράγμα που μειώνει την πληρότητα μιας μελέτης της ελληνικής κοινωνίας βασισμένης στο μυθιστόρημα. Έκτός τούτου το ύλικό που προσφέρεται στο μυθιστόρημα είναι άποτοπο νά έξομοιωθεί με συγκέντρωση έμπειρικών δεδομένων ύποκειμένων σέ στατιστική έκτίμηση. Η καλλιτεχνική άποκρυστάλλωση είναι ή σύζευξη του ύποκειμένου και του άντικείμενου και καρπός της άμοιβαίας τους έπενέργειας. Τα κοινωνικά φαινόμενα όπως αναπαράγονται στο μυθιστόρημα είναι συνειδησιακά προϊόντα: ή μορφοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας στη μήτρα των κατηγοριών ένός δραστήριου και άπαιτητικού ύποκειμένου. Έτσι άντι για στατιστικό ύλικό είναι εύλογότερο νά άναζητήσουμε στο μυθιστόρημα ιδεότυπους των κοι-

νωνικών φαινομένων, που ή συγκρότησή τους καταδείχνει παράλληλα τó εύρος και τά όρια του κοινωνικού προβληματισμού και της κοινωνικής διορατικότητας του συγγραφέα. Τό μυθιστόρημα δέν καταγράφει φωτογραφικά, άλλα περιγράφοντας μεταγράφει. Άξιολογεί όχι μονάχα με άνοιχτόστομες κριτικές διατυπώσεις άλλα και με την έπιλογή του άντικείμενου του. Έτσι τά κοινωνικά μορφώματα που άναδύονται στο μυθιστόρημα δέν είναι άκατέργαστη πρώτη ύλη, άλλα έπεξεργασμένη άπό τη συνείδηση και διαφοροποιημένη κοινωνική προβληματικότητα.

Για την άνεύρεση της κοινωνικής θεωρίας που ύποβαθρώνει τó μυθιστόρημα, δέν άρκει ή έξαρση τυπικών και γενικών στοιχείων και τών κοινών τόπων της μυθιστορηματικής παραγωγής. Ξεκινώντας άπό τά γενικά και τυπικά στοιχεία και τούς κοινούς τόπους, πρέπει νά άναχθοΰμε στους είδοποιούς καθορισμούς της έπικής συνείδησης και νά έντοπίσουμε τις μορφοποιητικές δυνάμεις που έπηρεάζουν τó σχηματισμό της, στο μέτρο που δηλώνονται ή ύποδηλώνονται στο μυθιστόρημα (κι όταν δέν άρκει, με άμεση άναγωγή στην κοινωνική πραγματικότητα). Έτσι θά είμαστε σέ θέση νά εκτιμήσουμε σωστότερα τά κοινωνικά μορφώματα που παρελαΰνουν στο μυθιστόρημα και νά σταθμίσουμε δικαιότερα τη γνωστική τους άξία και τó άντικειμενικό τους κύρος.

ΙΤΑΛΙΑ

(Συνέχεια άπό τη σελ. 45)

Continua (Συνεχής Άγώνας)— πρότεινε και έξακολουθεί νά προτείνει, σάν άμεσο στόχο και μόνη διέξοδο άπό τη σημερινή κρίση, κυβέρνηση της άριστερας. Σ' αυτό όμως ύπάρχουν πολλές έρμηνείες, συνδυασμένες με διαφορετικές πολιτικές ως προς τó ΙΚΚ, και συνακόλουθες διαφορετικών άναλύσεων του χαρακτήρα της σημερινής κρίσης. Αυτό είναι και ό κύριος πολιτικός λόγος, φυσικά και ή περιορισμένη άριθμητική δυνάμη της, που την έμποδίζουν σήμερα νά παίξει άποφασιστικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση.

Η πιθανή έκδοχή σχηματισμού μονοκομματικής κυβέρνησης άπό τόν Άντρεόττι, λύση προς την όποία κινείται σήμερα ή ΧΔ, και την όποία ίσως άποδεχτείτó ΙΚΚ, στο πλαίσιο της πολιτικής του ύποχώρησης προκειμένου νά καλύψει άμεσες άνάγκες του, δείχνει ότι ή ΧΔ, δέν είναι διατεθειμένη νά προχωρήσει με βάση μιá έθνική ένότητα άπό την πλευρά τών δημοκρατικών δυνάμεων. Άνοίγεται προς τούς κομμουνιστές τόσο όσο αυτό μπορεί νά της δώσει χρόνο για την άνασυγκρότηση του νέου μπλόκ έξουσίας που έχει άνάγκη. Σημαντικός προς αυτή την κατεύθυνση μπορεί νά είναι ό ρόλος του ΙΣΚ, στο βαθμό που ή νέα ήγεσία του, και οί διαδικασίες που άνοιξαν με την πρόσφατη κρίση στους κόλπους του, κατοχυρώσουν την έμμονή του στίς άποφάσεις του Μάρτη.

Προσπαθήσαμε νά δώσουμε σχηματικά την κατάσταση και τις σχέσεις τών πολιτικών κομμάτων. Χαρακτηριστική είναι ή έλλειψη ένός μακρόπνοου προγράμμα-

τος, τέτοιο που νά στηρίζεται και νά προωθείται άπό ένα πολιτικό μπλόκ, ίκανό νά εκφράσει τάξεις και στρώματα της ίταλικής κοινωνίας προς την ίδια κατεύθυνση. Αυτό βαραίνει ιδιαίτερα για την άριστερά σέ μιá ιστορική φάση όπου τó πρόβλημα του περάσματος σέ μιá μεταβατική περίοδο βρίσκεται στην ήμερησία διάταξη, και είναι ό μόνος τρόπος για νά όξυνθεί ή κρίση στον συντηρητικό συνασπισμό, πράγμα που θά άποδεσμεΰσει τις καθολικές μάζες προς την κατεύθυνση διεκδίκησης τών πραγματικών τους συμφερότων.

Η «συνάντηση» εκείνων τών κοινωνικών ρευμάτων, άπό τούς κομμουνιστές ως τούς καθολικούς, άπό την εργατική τάξη ως τά μεσαία στρώματα, άπό τούς εργαζόμενους ως τούς άνέργους, τις γυναίκες, τούς φοιτητές, που εκφράζουν σήμερα στην Ίταλία τó αίτημα για σοσιαλισμό, μόνο άπό τó κρίσμα της ένότητας στην άριστερά μπορεί νά πάρει σάρκα και όστά, νά είναι ίκανή νά άντεπεξέλθει νικηφόρα στίς έπερχόμενες ταξικές συγκρούσεις.

Άν σήμερα δέν δοθεί πολιτική διάσταση στην έκρηξη τών κοινωνικών προβλημάτων, άπό τις οικονομικές ως τις διαπροσωπικές σχέσεις, μιá πολιτική που ως τά σήμερα λειτούργησε έντεινοντας την κρίση της Χριστιανοδημοκρατίας, ή πολιτική του ιστορικού συμβιβασμού, μπορεί νά άρχίσει την αντίστροφη της μέτρηση. Τα προβλήματα της ίταλικής κοινωνίας σήμερα ταυτίζονται μ' αυτό τó πρόβλημα σέ φάση που είναι φανερά τά εύαίσθητα σημεία του συντηρητικού συνασπισμού. Τα πολιτικά κόμματα πρέπει, σήμερα και όχι αύριο, νά ύποδείξουν και νά ύποκινήσουν αυτή τη διαδικασία.

«ΞΙΦΙΡ ΦΑΛΕΡ»

Ἡ ἀποθέωση τοῦ νεοπλουτικῦ φετιχισμού

τοῦ Θόδωρου Χατζηπανταζῆ

Τὰ κείμενα τῶν παλαιῶν ἐπιθεωρήσεων εἶναι σίγουρα οἱ πιὸ παραμελημένες σελίδες ὁλόκληρης τῆς νεοελληνικῆς θεατρικῆς λογοτεχνίας. Ποτὲ μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν ἐκδοθεῖ ἢ ἐρευνηθεῖ. Κι ὅμως, πέρα ἀπὸ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζουν γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τοῦ θεάτρου μας, ἀποτελοῦν πολὺτιμες μαρτυρίες γιὰ τὸ πολιτικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς τους, γιὰ τὶς ἰδεολογικὲς ζυμώσεις στὰ μεγάλα ἀστικά στρώματα ποὺ πρόσφεραν πάντα τὸ φανατικὸ κοινὸ τῆς ἐπιθεωρησιακῆς σκηνῆς. «Δὲν πιστεύω ὅτι θὰ κερδίσει τὴν αἰωνιότητα», εἶχε πεῖ γιὰ τὴν Ἐπιθεώρηση στὰ 1916 ὁ κριτικὸς τῆς ἐφημερίδας Ἀθῆναι, Θεόδωρος Βελλιανίτης, «ἀλλ' ὅπωςδήποτε εἰς αὐτὴν ἀποκρυσταλλοῦνται τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ γεγονότα μιᾶς χρονικῆς περιόδου καὶ ἀναβιβάζονται ἐπὶ τῆς σκηνῆς τύποι οἱ ὁποῖοι δίδουν τὸν χρωματισμὸν ἐνὸς διελθόντος χρόνου.» Ποιὰ εἶναι, λοιπόν, τὰ «πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ γεγονότα» ποὺ «ἀποκρυσταλλοῦνται» στὸ κείμενο τοῦ Ξιφὲρ Φαλέρ, τῆς ὑπερπολυτελοῦς καὶ θεαματικῆς ἐπιθεώρησης ποὺ παίχτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1916 στὸ θέατρο τοῦ Φαλήρου καὶ ἔμεινε στὰ χρονικὰ τῆς ἀθηναϊκῆς σκηνῆς σὰν ἡ πιὸ φιλόδοξη παραγωγή ποὺ τολμήθηκε ποτὲ ἀπὸ ἕλληνα θεατρικὸ ἐπιχειρηματία; Τί μπορούμε νὰ μάθουμε γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ διαβάζοντας προσεχτικὰ τὸ κείμενό της;

Γιὰ νὰ ἀπολαύσει ὁ ἀναγνώστης τὸ Ξιφὲρ Φαλέρ, πρέπει ἴσως νὰ διαθέτει λιγάκι τὴ φαντασία ἐνὸς σχεδιαστῆ τῆς ἐποχῆς τῆς ὀψιμης Ἰσθμίας. Πρέπει, ἐνῶ διαβάσει τὸ ἐξεζητημένο περίκομπο κείμενο, νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ μεταφράζει τὶς σκηνές του σὲ ὀπτικὲς παραστάσεις γεμάτες μὲ τὶς λιγωμένες, μακρόσυρτες καμπύλες καὶ τοὺς παιχνιδιάρικους ἔλικες τῶν διακοσμητικῶν μοτίβων τοῦ Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Πρέπει ἢ μνήμη του νὰ ἐπικαλεστεῖ τὴ βοήθεια φωτογραφιῶν τῆς Ἰσιδώρας Ντάνκαν τυλιγμένης στὰ ἀρχαιοελληνικὰ πέπλα τῆς ἠσκίτσων τῆς Ἰντα Ρουμπινστάιν στὰ ἔξωτικὰ πλαίσια τοῦ Μπάκστ, νὰ ἀναστήσει μὲ τὴ φαντασία του τὸν κόσμον τοῦ βουβοῦ κινηματογράφου καὶ τῶν μπαλέτων τοῦ Ντιαγκίλεφ.

Πρέπει νὰ μπορέσει νὰ φανταστεῖ στὴν Α' Πράξη τὸ σκηνικὸ τοῦ σελινοφώτιστου Παρθενώνα, ἔτσι ποὺ ξεπήδησε μέσα ἀπ' τὴν αἰσθαντικὴ παλέτα τοῦ Πάνου Ἀραβαντινοῦ, γιὰ νὰ θαμπώσει μὲ τὴν «εὐρωπαϊκὴ» φινέτσα του τοὺς ἄμαθους σὲ τέτοιες πολυτέλειες Ἀθηναίους τοῦ 1916. Νὰ δραματιστεῖ τὶς ὀπτασίες τοῦ κοιμισμένου Ἰσθμίου στὴν Ἀκρόπολη, νὰ δεῖ,

δηλαδή, τὶς ἱπτάμενες νυχτερίδες, τὶς καλλιγραμμές ψυχῆς τοῦ Ἀρχαίου Κάλλους μὲ τὰ πέπλα τους «ποὺ πετιῶνται πίσω ἀπὸ τὰ ἐρείπια, ὅπως οἱ ἄφροι τῶν κυμάτων», ἐνῶ ὁ Σάτυρος παίξει τὴ σύριγγα, ὁ Ἔρωτας τοξεύει, τὸ Ἀρχαῖο Πνεῦμα χορεύει, καὶ ἡ Ἔλσα Ἐνκελ —ἡ μπριόζα σουμπρέτα τῆς βιεννέζικης ὀπερέτας ποὺ ἤρθε νὰ γίνῃ βασίλισσα τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς σκηνῆς στὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Πολέμου— πετᾷ «ἐπάνω εἰς τὸν συρόμενον πέπλον της»! Πρέπει νὰ εἰσχωρήσει στὴν «μυστηριώδη κοριτσιέρα» τῆς Β' Πράξης, «μὲ τὸν λεπτοτάτον ὄσον καὶ παραξένου γούστου διάκοσμὸν της, τὸ μαῦρον της φόντο καὶ τὸ ἄσπρο της πιάνο»... Πρέπει νὰ μπορέσει νὰ φανταστεῖ

Τὸ «Ξιφὲρ Φαλέρ» καθὼς καὶ τὰ «Παναθήναια 1911» («Πολίτης», τευχ. 1) ἀποτελοῦν μέρος ἐνρύτερης μελέτης τοῦ Θ.Χ., μὲ τίτλο «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιθεώρηση», ποὺ θὰ κυκλοφορήσει προσεχῶς στὴ σειρά Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν ἐκδόσεων ΕΡΜΗΣ.

την μαγική μετατροπή του σκηνικού στο μεγάλο φινάλε της Β' Πράξης από το χειμωνιάτικο τοπίο της υπόδουλης Ελλάδας στον ανοιξιάτικο κήπο του ελεύθερου νεοελληνικού κράτους, για να παρακολουθήσει τελικά έκειμέσα τη φαντασμαγορική παρέλαση των Ελλήνων στρατιωτών όλων των εποχών, «από του Ήερολοχίτου και του Άγωνιστού του '21 μέχρι των στρατιωτών με το χακί του 1912 και 1913»¹...

Όπως είχε γράψει η εφημερίδα *Άθηναί*, το *Ξιφίρ Φαλέρ* αποτελεί άναμφισβήτητα «το μεγαλύτερο θεατρικόν γεγονός της Ελλάδος από θεαματικής ιδίως απόψεως και από απόψεως πλούτου»². Ήταν ή πιο πολυέξοδη επιθεώρηση που παίχτηκε ποτέ. Η χλιδή της έμεινε θρυλική στα χρονικά της αθηναϊκής σκηνής, και ή ανάμνησή της εξογκώθηκε με το πέρασμα του χρόνου, πέρα ίσως από οποιαδήποτε δυνατότητα ρεαλιστικής έκτιμησης. Η επιθεωρησιακή ροπή προς τη θεαματικότητα που ξεκίνησε ουσιαστικά από τα *Πολεμικά Παναθήναια* και το *Πολεμικό Πανόραμα* του 1913, για να έμπεδωθεί με τον *Παπαγάλο* 1914 και το *Πανόραμα* 1915, βρήκε στην παράσταση του *Ξιφίρ Φαλέρ* την τελική της κορύφωση. Το κείμενο και ή μουσική πέρασαν σε έντελώς δεύτερη μοίρα, και τα σκηνικά, τα κοστούμια, ό φωτισμός, τα εξαρτήματα, ό μηχανισμός της παράστασης γενικά, μπήκαν σε πρώτο πλάνο. Επί μήνες, οί εφημερίδες είχαν πάψει να σχολιάζουν το παίξιμο των ήθοποιών και τα καλαμπούρια των συγγραφέων, για να ασχοληθούν με το κόστος της παραγωγής του έργου και με τους υπολογισμούς των πιθανών κερδών ή ζημιών του. Από την άποψη αυτή, το *Ξιφίρ Φαλέρ* στάθηκε ή αυθεντικότερη καλλιτεχνική έκφραση των νεοπλουτικών ιδανικών της νεοσχηματισμένης άστικής τάξης της Άθήνας. Στάθηκε επίσης —και ή ιδιότητα αυτή δεν είναι ασύνδετη με την προηγούμενη— και μία από τις κλασικές σελίδες της φιλοβασιλικής φιλολογίας που άνθησε σ' αυτόν τον τόπο μετά από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Το πασίγνωστο θούριο «Τού Άητού ό γιός» που γαλούχησε γενιές βασιλοφρόνων πολιτών και χαλύβδωσε το μένος τους έναντίον των έχθρών του θρόνου διαδόθηκε από τη σκηνή του *Ξιφίρ Φαλέρ*.

Άς μ'ην ξεχνάμε πώς ή χρονιά είναι το τραγικό 1916, ή δξύτερη φάση του μεγάλου έθνικού διχασμού. Πρόκειται για τη χρονιά πού, ύστερα από μία μακρόσυρτη και πεισματική πάλη στο πλαίσιο της συνταγματικής τάξης, ή αντίθεση Βενιζέλου και Κωνσταντίνου ξεπέρασε το στάδιο των συγκρατημένων διαξιφισμών και εξελίχθηκε σε μία βίαιη άναμέτρηση ζωής και θανάτου, πού συγκλόνησε το πανελλήνιο με τη σφοδρότητά της. Είναι ή χρονιά πού ό Βενιζέλος διάβηκε το Ρουβίκωνα του και τορπίλισε έμπρακτα τη φιλογερμανική «ουδέτερότητα» του Κωνσταντίνου στην έξωτερική πολιτική της χώρας· ή χρονιά των Νοεμβριανών και του χωρισμού της Ελλάδας σε δύο έχθρικά κράτη: το βασιλικό κράτος των Έπιστράτων στην Άθήνα και το βενιζελικό κράτος της Έθνικης Άμύνης στη Θεσσαλονίκη. Είναι ή χρονιά πού ή άρθρογραφία των αντίπαλων εφημερίδων άπόκτησε έναν τόνο ίταμότητας, άγνωστο ως έκείνη τη στιγμή στην ντόπια δημόσια ζωή· ή χρονιά κατά τη διάρκεια της οποίας οί παραστάσεις των επιθεωρήσεων διακόπτονταν συχνά από πυροβολισμούς και συμπλοκές ανάμεσα στους θεατές τους.

Το *Ξιφίρ Φαλέρ* βέβαια άρχισε τις παραστάσεις

του στις 16 Ίουνίου, μόλις μία βδομάδα μετά από το τηλεσίγραφο της Άντάντ πού έφερε την πτώση της «ουδέτερόφιλης» κυβέρνησης Σκουλούδη. Τα συλλαλητήρια και οί ταραχές πού έμελλαν να σημαδέψουν το μακρύ θερμό καλοκαίρι του 1916 δεν είχαν κάνει ακόμη την εμφάνισή τους, και ύπήρχαν άνθρωποι πού διατηρούσαν την παράλογη ψευδαίσθηση πώς ήταν δυνατό να άποτραπεί ή αναπόφευκτη σύρραξη. Μαζί με όλες τις καθιερωμένες ετήσιες επιθεωρήσεις —τα *Παναθήναια*, τον *Παπαγάλο*, το *Πανόραμα*, ακόμη και τη λαϊκή *Σκούπα*— το *Ξιφίρ Φαλέρ* έσπευσε στις πονηρές εκείνες μέρες να δηλώσει από νωρίς πώς δεν σκοπεύει να παρασυρθεί από το παράδειγμα των χαράφραστων συνοικιακών συγκροτημάτων σε μιάν άνάρμοστη και επικίνδυνη πολιτικολογία. Έσπευσε από τις στήλες των εφημερίδων να ξεκαθαρίσει πώς είχε σκοπό να τηρήσει στάση άυστηρης πολιτικής ουδέτερότητας.³ Η πολιτική ουδέτερότητα όμως των μεγάλων επιθεωρησιακών μονάδων είχε πολύ διαφορετικό νόημα. Θα μπορούσε να πεί κανείς πώς ήταν το ίδιο εικονική με την ουδέτερότητα του Κωνσταντίνου στον ευρωπαϊκό πόλεμο.

Πρώτα πρώτα, όταν οί επιθεωρήσεις δήλωναν πώς σκόπευαν να παραμείνουν ουδέτερες, έννοούσαν πώς δεν σκόπευαν να παρασυρθούν σε μονομερείς σατιρικές επιθέσεις έναντίον ενός από τα αντίπαλα πολιτικά κόμματα της εποχής. Ότι δεν θα κακολογούσαν και

δεν θα ύμνολογούσαν τον Βενιζέλο ή τον Ζαΐμη, τον Γούναρη και τον Σκουλούδη. Ό βασιλιάς στεκόταν, θεωρητικά, πάνω από την πολιτική διαμάχη, σύμβολο της έθνικης ένότητας, έξω από κάθε άμφισβήτηση. Το να ύμνολογούν λοιπόν το βασιλιά, οί επιθεωρήσεις δεν το θεωρούσαν παραβίαση της ουδέτερότητάς

τους, αλλά θεμιτή έκφραση της εθνικοφροσύνης τους. Νά πώς διατυπώνει την ουδετερότητα της δικής του επιθεώρησης ένας από τους γνωστότερους συγγραφείς του καιρού, ο Ζάχος Θάνος: «*Ἡ Σκούπα* ἐφέτος εἰς οὐδεμίαν πολιτικὴν μερίδα ἀνήκουσα σατιρίζει καὶ καυτηριάζει τὰ πάντα καὶ τοὺς πάντας. *Ἡ Σκούπα* εἶναι μόνον φιλοβασιλική, δὲν διέρχεται στιγμή πού νά μὴν ἐκφράζει τὸν θαυμασμό της εἰς τὸν μέγαν μας Στρατηλάτη»⁴. Ἔτσι καὶ τὸ «οὐδέτερο» *Ξιφὶρ Φαλέρ* δὲν παραλείπει νὰ ἐκφράσει τοῦ ἴδιου εἶδους αἰσθήματα γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Ἡ υἱοθέτηση ὅμως ἀπὸ τὶς ἐπιθεωρήσεις τῆς θεωρίας πὼς ὁ βασιλιάς ἐκπροσωποῦσε τὶς μέρες ἐκεῖνες τὴν ἐθνικὴ ἐνότητα, τοποθετοῦσε αὐτόματα τὶς τελευταῖες στὸ στρατόπεδο τῶν συμμάχων τῶν ἀνακτόρων, ἀφοῦ ἡ θεωρία αὕτη ἀποτελοῦσε τὸν κεντρικὸ στρατηγικὸ ἐλιγμὸ τῆς βασιλικῆς ἀμυνας στὸν πόλεμο κατὰ τοῦ Βενιζέλου.⁵

Ἄλλὰ εἶναι καὶ κάτι ἄλλο, πού κάνει τὴν πολιτικὴν οὐδετερότητα τῶν ἐπιθεωρήσεων νεκρὸ τύπο, κάτω ἀπὸ τὸ προκάλυμμα τοῦ ὁποῦ προωθοῦνταν τὰ συμφέροντα τοῦ Παλατιοῦ, ἀκόμη κι ὅταν οἱ συγγραφεῖς δὲν ἔμπαιναν στὸν κόπο νὰ λιβανίσουν τὸν Κωνσταντῖνο μὲ τὸν ἐνθουσιασμό τοῦ Θάνου. Σὲ καιροὺς πολιτικῆς ἀναμέτρησης, ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὴν ἄρενα ἀποτελεῖ, ὅπως εἶναι πολὺ γνωστὸ, ἔμμεση ἐνίσχυση τῆς θέσης τῶν κρατούντων, πού σὲ τελευταία ἀνάλυση εἶναι οἱ μόνον ὠφελῆμένοι ἀπὸ τὴν ἀδράνεια τοῦ κοινού. Τὸ σύνθημα τῆς ἀποπολιτικοποίησης τῶν μαζῶν ἦταν πάντα τὸ ἐπίμονο αἶτημα τοῦ συντηρητικοῦ κατεστημένου, πού αὐτόματα θεωρεῖ τὸν πολιτικὸ προβληματισμὸ τοῦ πολίτη ἀπασχόληση ὑποπτη καὶ ἐξ ὀρισμοῦ ἀνεπιθύμητη. Ἡ ἀπομάκρυνση λοιπὸν τῶν μεγάλων ἐπιθεωρήσεων, μετὰ τὸ 1916, ἀπὸ τὰ θέματα τῆς πολιτικῆς ἐπικαιρότητας, ἡ φυγὴ τους πρὸς τὸ χῶρο τοῦ φανταστικοῦ, τῆς ἀνόητης θεαματικότητας, τῆς χλιδῆς καὶ τῆς διακοσμητικότητας, ἀποτελεῖ μιὰ ἐκλογὴ τὸ ἴδιο ἀποφασιστικὴ ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη, ὅσο καὶ ἡ ἐχθρική πρὸς τὴν Ἄνταντ καὶ τὸν Βενιζέλο προπαγάνδα τῶν μικρῶν ἐπιθεωρήσεων, ὅπως ἡ *Διάνα* καὶ τὸ *Α.Ο.Δ.Ο.* Ἡ παραγωγή ὁμαδικῶν νεοπολιτικῶν ὄνειροπολήσεων μέσα στὶς αἰθούσες τῶν ἐπιθεωρησιακῶν θεάτρων, ἡ μεταφορὰ τοῦ θεατῆ σ' ἕναν φανταστικὸ κόσμον ἐκτυφλωτικῆς χλιδῆς, μακριὰ ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς ἀναμέτρησης καὶ τοῦ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ, ὑπηρετεῖ τὶς δυνάμεις τοῦ συντηρητισμοῦ πολὺ ἀποτελεσματικότερα ἀπ' ὅ,τι ἡ ἀπλή κομματικὴ συνθηματολογία. Ἡ πολιτικὴ οὐδετερότητα στὴ δημόσια ζωὴ καὶ στὴν καλλιτεχνικὴ ἐκφραση εἰδικότερα εἶναι μιὰ χίμαιρα, ὅταν βέβαια δὲν εἶναι μιὰ καλοστημένη ἀπάτη. Συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, κάθε καλλιτεχνικὸ δημιούργημα εἶναι φορτισμένο μὲ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο, πού ἐπηρεάζει μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τὸ κοινὸ, ἀκόμη κι ὅταν τὸ κοινὸ δὲν τὸ καταλαβαίνει.

Ἡ συνειδητὴ ἰδεολογικὴ γραμμὴ πού περνάει μέσα ἀπὸ τὸ *Ξιφὶρ Φαλέρ*, ἔχει ξεκινήσει ἀπὸ τὰ *Πολεμικὰ Παναθηναῖα 1913* καὶ πρόκειται νὰ καταλήξει στὰ *Ἡρωικὰ Παναθηναῖα 1921*. Ἀκολουθεῖ, μὲ ἄλλα λόγια, τὴν ἐλληνικὴ ἰδεολογικὴ ἐξέλιξη πού ξεκίνησε ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους καὶ κατὰληξε στὴν Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ, περνώντας μέσα ἀπὸ τὸν Διχασμὸ τοῦ 1916 καὶ τὸν ἀπροσδόκητο προσεταιρισμὸ μεγάλου τμήματος τῆς ἐλληνικῆς ἀστικῆς συνειδήσης ἀπὸ τὸ ἀνακτορικὸ πλέγμα συμφερόντων. Ἀκόμη

καὶ θεματογραφικὰ τὸ *Ξιφὶρ Φαλέρ* ἔχει τὶς ρίζες του στὰ *Πολεμικὰ Παναθηναῖα*. Αὐτὸ τὸ πανηγυριώτικο ἀνακάτεμα ἀρχαίων θεῶν, γραφικῶν τοσλιάδων καὶ ἄφθονης βασιλοπατριωτικῆς ρητορείας πρωτοεμφανίστηκε στὴ Β' Πράξη τῆς θρυλικῆς ἐπιθεώρησης τοῦ 1913, στὴ σκηνὴ πού τὸ δωδεκάθεο κατεβαίνει ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο σ' ἕναν καταυλισμὸ εὐζώνων, γιὰ νὰ ἐπαινέσει τὸν ἡρωισμό τους στὶς μάχες τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων καὶ νὰ ψάλει μιὰ ὠδὴ πρὸς τὸ στρατηλάτη Κωνσταντῖνο. Ἡ μεγάλη σκηνὴ τῆς στρατιωτικῆς παρέλασης τοῦ *Ξιφὶρ Φαλέρ*, ἐξάλλου, ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη καὶ παραλλαγὴ τοῦ φινάλε τῆς Ἐπιστρατείας στὰ ἴδια *Παναθηναῖα*. Ἰδεολογικὰ βέβαια ἡ παρέλαση τοῦ 1916 εἶναι φορτισμένη μὲ πῖο περίπλοκο νόημα. Πρῶτα πρῶτα, ἐκλαϊκεύει καὶ ἐμπεδώνει στὴ συνείδηση τοῦ θεατῆ τὸ παπαρηγοπούλειο δόγμα τοῦ συνεχοῦς τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, παρουσιάζοντας στὴ σκηνὴ μιὰ χρονικὴ διαδοχὴ πολεμικῶν κατορθωμάτων, σ' ἕνα πλαίσιο ὅπου οἱ θεοὶ τῆς κλασσικῆς ἀρχαϊότητος συναναστρέφονται τοὺς σύγχρονους φουστανελοφόρους «ἡμιθέους»⁶. Σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο, ἐρμηνεύει τὴν ἱστορία σὰν μιὰ θεαματικὴ παρέλαση στολῶν, σὰν μιὰ φρετιχιστικὴ μασκαράτα λοφίων, σιρτιῶν καὶ καπέλων, ἐπικεφαλῆς τῆς ὁποίας πορεύεται Αὐτὸς πού φορεῖ τὰ λαμπρότερα ἱστορία καὶ τὰ περισσότερα σιρτῖα ἀπ' ὅλους, ὁ γιὸς τοῦ Ἄητοῦ, ὁ Στρατηλάτης, ὁ Μαρμαρωμένος Βασιλιάς, πού ξύπνησε ἀπ' τὸ λήθαργο καὶ ἦρθε πάλι νὰ χαρίσει μὲ τὴν ἐκθαμβωτικὴ του παρουσία στὸν μικρὸ λαὸ τῆς νοτιότερης ἄκρης τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου τὴν αἴγλη τῆς παλιᾶς αὐτοκρατορίας! Ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες μαθαίνουμε πὼς κάθε βράδυ, στὴν παράσταση τοῦ ἔργου, ἡ σκηνὴ τῆς παρέλασης μεταβαλόταν σὲ πραγματικὸ φιλοβασιλικὸ συλλαλητήριο, σὲ ἕνα παραλήρημα τοῦ κοινού, πού χυνόταν μερικὲς φορὲς κατόπι στοὺς δρόμους, γιὰ νὰ διαδηλώσει τὴν ἀφοσίωσή του στὸν ἄνακτα.⁷ Ἐσχώνοντας τὰ ἰδανικὰ τῆς Ἐπανάστασης στὸ Γουδί, μετὰ ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους τοῦ 1912-13, ἡ νεόπλουτὴ ἀστικὴ τάξη τῆς Ἀθήνας ἦρθε νὰ ἀνακαλύψει στὸ βασιλικὸ θεσμὸ μιὰ μορφὴ ὑψιστῆς ἐθνικῆς πολυτέλειας, ἕνα σύμβολο ἀρχοντιᾶς, ἀπαραίτητο στὶς ἀνασφαλεῖς ψυχὲς τῶν στρωμάτων ἐκείνων πού ἡ κοινωνικὴ τους ἀναρρίχηση ἦταν ἐντελῶς πρόσφατη.

Κατακλείδα τῆς φαντασμαγορικῆς στρατιωτικῆς παρέλασης τῆς Β' Πράξης, ἦταν ἡ ἐμφάνιση καὶ ἀποθέωση τοῦ «Ἑλληνα «στρατιώτου τοῦ μέλλοντος», τοῦ στρατιώτη «πού γρήγορα θ' ἀποκτήσει ἡ μεγάλη Ἑλλάς, γιὰτὶ αὐτὸ ὄνειροπολεῖ κάθε ἐλληνικὴ ψυχὴ», ὅπως λέει χαρακτηριστικὰ, καθὼς τὸν παρουσιάζει στὸ κοινὸ, ἡ Οὐδετερότης. Τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο τοῦ ἔργου πού ἔχει σωθεῖ στὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Θεατρικῶν Συγγραφέων δὲν περιλαμβάνει λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ παρουσιαστικοῦ του, ἀλλὰ οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς δὲν δυσκολεύτηκαν νὰ ἀναγνωρίσουν ἀμέσως ἀπὸ τὴ στολὴ του τὸν «μελλοντικὸν στρατιώτη τοῦ Ἑλληνικοῦ Βυζαντίου»⁸. Μὲ ἄλλα λόγια, στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἐπιθεωρησιακὴ σκηνὴ τοῦ 1916 δὲν ἀναλαμβάνει ἀπλῶς νὰ ἐκλαϊκεύσει τὸ ἱστορικὸ δόγμα τῆς συνέχειας τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὸ Βυζάντιο καὶ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο ὡς τὸ σύγχρονο βαλκανικὸ βασίλειο· ἀναλαμβάνει κυρίως νὰ ὀδηγήσει τὸ ἐπισημοποιημένο αὐτὸ δόγμα τοῦ Παπαρηγόπουλου στὴ φυσικὴ του κατάληξη: στὴν προφητικὴ προέκταση τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας ὡς τὴν

μελλοντική αυτοκρατορία «τῶν πέντε θαλασσῶν καὶ τῶν δύο ἡπείρων». Τὸ γεγονός ὅτι τὸν μελλοντικὸ στρατιωτὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Βυζαντίου τὸν ἐνοσάρκωνε μιὰ προκλητικὴ σουμπρέτα τῆς μουσικῆς σκηνῆς, φημισμένη γιὰ τὶς ἔξοχες γάμπες της,⁹ μέσα σὲ ἕνα πλαίσιο προκλητικοῦ πλούτου καὶ ὑπὸ τοὺς ἤχους βασιλοπατριωτικῶν θουριῶν, δείχνει τοὺς συνειρμούς

πού εἶχαν ἀρχίσει νὰ περιβάλλουν, μετὰ ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους, τὴν Μεγάλῃ Ἰδέα στὴ φαντασία μιᾶς μερίδας τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ. Ἀτομικὸς πλοῦτος καὶ ἐθνικὴ δύναμη, εὐζωία καὶ καμπαρετζίδικες ἀπολαύσεις, βασιλικὴ αἴγλη καὶ αυτοκρατορικὰ μεγαλεῖα συνδυάζονται σὲ ἕνα ιδιόμορφο κρᾶμα νεοαστικῶν φιλοδοξιῶν καὶ ἐθνικῶν διεκδικήσεων.

Ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης πού ξέρει ὅτι ἡ πεισματικὰ οὐδετερόφιλη πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου αὐτὸν τὸν καιρὸ τορπίλιζε ἀκριβῶς κάθε δυνατότητα πραγματοποίησης τῶν μεγαλοϊδεατικῶν δραματισμῶν,¹⁰ θὰ μείνει ἴσως ἐκπληκτὸς μπροστὰ στὴν ἀνεδαφικὴ ἀλλὰ συστηματικὴ σύνδεση τῶν δραματισμῶν αὐτῶν μετὰ τὸ πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ στὸ κείμενο τοῦ *Ξιφίρ Φαλέρ*. Οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιθεωρησιογράφοι δὲν ἀγνοοῦσαν τὴν πολιτικὴν πραγματικότητα. «Μὲ τὴν οὐδετερότητα δὲν θὰ πᾶς στὴν Πόλη», λένε ἀπροσχημάτιστα στὴν Α'

Πράξη. Κι ὁμως! Ἡ προσγειωμένη αὐτὴ σκέψη δὲν τοὺς ἐμποδίζει στὶς ἐπόμενες σκηνές νὰ βυθιστοῦν σὲ ὄνειροπολήσεις πού ταυτίζουν τὸ πάρισμο τῆς Πόλης μὲ τὸν Κωνσταντῖνο καὶ νὰ ἐγκωμιάσουν ἔμμετρα τὸν Ρήγα, «ποῦ θὰ τὸν δοῦμε γρήγορα τὸν θρόνο του νὰ στήσει κεῖ πού προσμέν' ἕνας παπᾶς νὰ ξαναλειτουργήσει!» Ἀρχίζει νὰ ὑποψιάζεται κανεὶς πῶς, γιὰ τὸ κοινὸ τοῦ *Ξιφίρ Φαλέρ*, ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα ἔχανε τὸ νόημά της ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ χωριζόταν ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ, πῶς τὸ πάρισμο τῆς Πόλης θὰ ἔπαυε νὰ ἀσκεῖ γοητεία στὴ φαντασία τῶν ἑλλήνων ἀστῶν τοῦ 1916, ἂν δὲν πραγματοποιεῖται μὲ στόχο νὰ στηθεῖ σ' αὐτὴν ὁ θρόνος ἐνὸς ἑλλήνα αυτοκράτορα... Ἀρχίζει νὰ ψυχανεμίζεται κανεὶς τὴν ἐκλογικὴ ἦττα στὰ 1920 τοῦ πολιτικοῦ πού δημιούργησε τὴν Ἑλλάδα τῶν πέντε θαλασσῶν καὶ τῶν δύο ἡπείρων, μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Κωνσταντίνου. Ἀρχίζει νὰ διακρίνει κανεὶς τὴν παράλογη ἐπαναφορὰ τοῦ Κωνσταντίνου στὸ θρόνο του, στὰ μισὰ τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας, μὲ δλα τὰ καταστροφικὰ ἀποτελέσματα τῆς.

Ἄν ὁμως στὰ 1916 ὑπῆρχε γιὰ τὴ νεοσχηματισμένη ἀστικὴ τάξη τοῦ τόπου, ἕνα ἰδανικὸ πού ἀσκοῦσε πάνω της μεγαλύτερη ἀκόμη γοητεία καὶ ἀπὸ τὸ ἱμπεριαλιστικὸ ὄραμα τῆς ἀναβίωσης τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας, αὐτὸ ἦταν τὸ ἰδανικὸ τοῦ «ἐξευρωπαϊσμοῦ». Ὅπως εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ, ὀλόκληρη ἡ ἀθηναϊκὴ ἐπιθεώρηση εἶναι διαποτισμένη μὲ τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ ἀπὸ τὰ γεννοφάσκια της. Στὰ 1916, ὡστόσο, ἕνα γεγονός στάθηκε ἀφορμὴ νὰ σκεφτοῦν συνειδητὰ οἱ ἐπιθεωρησιογράφοι τὸ νόημα πού εἶχε γιὰ τοὺς ἴδιους καὶ γιὰ τὸ κοινὸ τους ὁ πόνθος τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ: Ἐγκαινιάστηκε ἀπὸ τὸν βασιλιᾶ ἡ γραμμὴ τοῦ νέου σιδηροδρομικοῦ δίκτυου πού θὰ ἔνωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὴ χώρα μὲ τὴν Εὐρώπη! Ἡ τελετὴ πῆρε διαστάσεις συμβόλου στὴ φαντασία μιᾶς κοινωνίας πού λαχταροῦσε νὰ ἀποτελέσει ὄργανικὸ μέρος τοῦ ἀναπτυγμένου ἀστικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσης, καὶ πανηγυρίστηκε μὲ μιὰ σειρὰ θεαματικὰ νούμερα ἀπὸ ὄλες σχεδὸν τὶς ἐπιθεωρήσεις τῆς χρονιάς, συμπεριλαμβανομένου φυσικὰ καὶ τοῦ *Ξιφίρ Φαλέρ*. Στὸ σχετικὸ νούμερο τοῦ τελευταίου, ὑπάρχει τὸ τραγουδάκι ἐκεῖνο πού ἀρθρώνει μὲ τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ καθαρότητα καὶ πληρότητα τὴν ἰδανικὴ κοινωνία γιὰ τὰ νέα ἀστικὰ στρώματα τῆς χώρας. Τὸ τραγούδι ἀποκαλύπτει πῶς, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού ἡ ἐπανάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης εἶχε γίνεи στὴ φαντασία τῶν στρωμάτων αὐτῶν σύμβολο μελλοντικῆς ἐθνικῆς ἀρχοντιάς καὶ δύναμης, ἡ «Εὐρώπη» εἶχε γίνεи ἕνα μυθικὸ Ἐλδοράδο νεοπλουτικῶν ἀγαθῶν καὶ ἀνέσεων. Πέρα ἀπὸ τὸν τεχνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὶς εὐκολίες πού προσφέρει στους πολίτες της, τοὺς ἐξασφαλίζει μιὰν ἀκύμαντὴ ἀπὸ πολιτικὲς ἀναταραχὲς ζωὴ, ἀφιερωμένη στὴν ἐπιδίωξη τοῦ προσωπικοῦ πλουτισμοῦ καὶ τῶν ὕλικῶν ἀπολαύσεων:

Ἐκεῖ κανένας δὲν θὰ σ' ἐρωτᾷ
τί τρῶς, τί πίνεις ἢ ποῖο κόμμα συμπαθεῖς
ἀρκεῖ νὰ ἔχεις στὸ σακκούλι μετρητὰ
καὶ νὰ τὰ σκορπᾷς παντοῦ, ὅπου κι ἂν βρεθεῖς.
Τί ὠραία θὰ περνοῦμε κεῖ στὸ ἐξωτερικὸ
θὰ γλεντοῦμε μιὰ χαρὰ,
μὲ γέλια καὶ τραγούδια...

Τὸ πρότυπο τῆς ἀπολιτικῆς πλουτοκρατικῆς κοινωνίας τῶν αὐτοδημιούργητων ἀστῶν ἀναδύεται μέσα ἀπὸ

τὸ κείμενο τοῦ *Ξιφίρ Φαλέρ* μετὰ τὴ συστηματικότητα, θὰ ἔλεγε κανεὶς, μιᾶς συνειδητοποιημένης ιδεολογίας. Στὴ θεαματικὴ τελευταία σκηνὴ τοῦ ἔργου, οἱ συγγραφεῖς παραδίδουν στὴ φωτιὰ ὅλες τὶς ἐφημερίδες τοῦ τόπου, γιὰ νὰ σταματήσει κάθε πολιτικὴ δραστηριότητα καὶ ἀναταραχὴ, καὶ νὰ μπορέσουν νὰ ἀφοσιωθοῦν ἀπερίσπαστοι οἱ καλοὶ ἄστοι στὸ κυνήγι τοῦ πλοῦτου καὶ στὸ ἰδανικὸ τῆς ἀπολιτικῆς εὐζωίας, πού ταυτίζεται ἐδῶ μετὰ τὴν «οὐδτερότητα» τοῦ Κωνσταντίνου...

Ἡ χρονιά πού παίχτηκε τὸ *Ξιφίρ Φαλέρ* εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς κρισιμότερες στιγμὲς στὴν ἱστορία ἐνὸς ἔθνους, τοῦ ὁποίου ἡ πορεία τὰ τελευταῖα ἑκατὸν

τὴν ἀποβίβαση ἀγγλογαλλικῶν στρατευμάτων στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ γενικὸς φόβος τοῦ πολέμου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τῆς συμμάχου μας Σερβίας ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς Τριπλῆς Συμμαχίας.¹¹ Ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα ἐπηρεάσαν ἀναμφισβήτητα τὴν κοινὴ γνώμη. Ἡ ἐκτίμηση τῆς ἐπίδρασής τους, ὥστόσο, μένει ἀνολοκλήρωτη, ἂν δὲν πραγματοποιηθεῖ στὸ πλαίσιο τῶν ιδεολογικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς, σὲ συνάρτηση μετὰ τὶς ἀξίες καὶ τὰ ἰδανικά τῆς κυρίαρχης κοινωνικῆς τάξης τοῦ τόπου. Καὶ γιὰ τὸ ιδεολογικὸ αὐτὸ κλίμα ἀρκετὰ πράγματα μπορεῖ νὰ μᾶς ἀποκαλύψει ἡ προσεκτικὴ μελέτη τοῦ *Ξιφίρ Φαλέρ*.

Ἡ παράσταση

Στὰ 1913 ὁ θεατρικὸς ἐπιχειρηματίας Ἀπόστολος Κονταράτος ὑπόγραψε συμφωνία μετὰ τὴν Ἑταιρεία Σιδηροδρόμων Ἀθηνῶν-Πειραιῶς, γιὰ τὴν μίσθωση καὶ ἐκμετάλλευση τοῦ μισοεγκαταλειμμένου ὑπαίθριου θεάτρου τῆς, πού ὑπῆρχε στὴν κοσμικὴ ἐξοχικὴ ἀκτὴ τοῦ Φαλήρου ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα. Σύμφωνα μετὰ τοὺς ὅρους τοῦ συμβολαίου, ὁ Κονταράτος ἀναλάμβανε νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ θέατρο γιὰ εἰκοσιπέντε τουλάχιστον παραστάσεις κάθε καλοκαίρι, καὶ νὰ φροντίσει γιὰ τὴν ἀνακαινιστὴ του: νὰ κατασκευάσει θεωρεῖα καὶ μεγάλο ἐξώστη μετὰ ὑπόστεγο, νὰ τὸ καλλωπίσει μετὰ δέντρα τριάντα μέτρων πού θὰ ἔφερνε ἀπὸ τὴν Κορινθία, νὰ διευρύνει τὴ σκηνὴ καὶ νὰ τὴ διαμορφώσει σὲ «στόμιον σπηλαίου ἐν Ἄλσει»¹². Τελικά, στὸ ἀνακαινισμένο θέατρο ἐγκαταστάθηκε ἕνας μουσικὸς θίασος ὀπερέτας, μετὰ πρωταγωνίστρια τὴν ἀυστριακὴ καλλιτέχνη Ἑλσα Ἐνκελ, πού εἶχε κάνει ἐμφανίσεις ἐκτακτὲς σὲ μερικὲς παραστάσεις τῶν *Πολεμικῶν Παναθηναίων* καὶ τοῦ *Πολεμικοῦ Πανοράματος* τοῦ 1913¹³. Θέλοντας νὰ ὑποστηρίξει τὴν ποιτικὴ προσπάθεια τοῦ συγκροτήματος, ἡ Ἀυτὴ ἔδωσε στὸν Κονταράτο εἰδικὴ βασιλικὴ χορηγία, πού τὸν βοήθησε νὰ ἀσχοληθεῖ μετὰ πολυέξοδες παραστάσεις καὶ νὰ διαθέσει τὴ σκηνὴ του γιὰ τοὺς ἀρχικοὺς ὀπερετικοὺς πειραματισμοὺς τοῦ Θεόφραστου Σακελλαρίδη καὶ τοῦ Ν. Χατζηαποστόλου. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ ἀνορθόδοξο θέατρο καὶ μετὰ αὐτὸν τὸν ὀπερετικὸ θίασο ἀνέβηκε στὶς 16 Ἰουνίου τοῦ 1916 τὸ *Ξιφίρ Φαλέρ*, ἡ πιὸ θεαματικὴ καὶ πολυέξοδη ἐπιθεώρηση στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς σκηνῆς. Ἡ τοποθεσία τοῦ θεάτρου ἔδωσε τὴν ἔμπνευση γιὰ τὸν παράδοξο τίτλο τοῦ ἔργου.¹⁴

Γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ φιλόδοξου ἐγχειρήματος συνεργάστηκε πλῆθος κόσμου. Στὴ διαμόρφωση τοῦ κειμένου συνέβαλαν τρεῖς διακεκριμένοι ἐκπρόσωποι τοῦ συγγραφικοῦ κατεστημένου τῆς ἐποχῆς: ὁ διευθυντὴς τῆς ἐφημερίδας *Ἀθηναίκα* καὶ βουλευτὴς Ψαρῶν τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, Γεώργιος Πάπ, ὁ γνωστὸς θεατρικὸς συγγραφέας καὶ ἱστορικὸς τοῦ θεάτρου Νικόλαος Λάσκαρης, καὶ ὁ συγγραφέας πατριωτικῶν δραμάτων Μιλτιάδης Λιδωρίκης. Γιὰ τὴν μουσικὴ ἐπένδυση τοῦ κειμένου συνεργάστηκαν τρεῖς συνθέτες: ὁ μαέστρος Στέφανος Βαλτετσιώτης τοῦ θίασου Κονταράτου, ὁ συνθέτης Α. Βουτινῆς καὶ, εἰδικὰ γιὰ τὴν παρέλαση τῆς Β' Πράξης καὶ τὸ βασιλικὸ θούριο «Ἀητός», ὁ ἐπιθεωρητὴς τῶν στρατιωτικῶν μουσικῶν Σπ. Καίσαρης.¹⁵ Τὴ χορογραφία τὴ συνθέσε καὶ τὴ δίδαξε ἡ Ἑλσα Ἐνκελ μετὰ τὴ βοήθεια

πενήντα χρόνια δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἀλυσίδα ἀπὸ κρίσιμες στιγμὲς καὶ ἀνώμαλες καταστάσεις. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς χρονιᾶς αὐτῆς, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα συγκλονιστικὰ γεγονότα, σημειώθηκε μιὰ ἀπροσδόκητη στροφὴ τῆς κοινῆς γνώμης, πού ἐμελλε νὰ ἐπηρεάσει ἀποφασιστικὰ τὸ πεπρωμένο τοῦ τόπου: οἱ μεγάλες λαϊκὲς μάξες ἐγκατέλειψαν τὸν Βενιζέλο, τὸν ἀρχηγὸ τοῦ ἀστικοῦ κινήματος τοῦ 1909-1911, καὶ προσχώρησαν στὸ στρατόπεδο τοῦ Κωνσταντίνου. Οἱ ἱστορικοὶ δυσκολεύονται νὰ ἐξηγήσουν ἱκανοποιητικὰ τὴν ἀπτόμη καὶ τόσο μαζικὴ αὐτὴ στροφὴ. Ἐπικαλοῦνται ποικίλες αἰτίες, ὅπως εἶναι π.χ. οἱ ταλαιπωρίες τῆς ἐπιστρατεύσεως πού εἰσηγήθηκε ὁ Βενιζέλος τὸ φθινόπωρο τοῦ 1915, ἡ δυσφορία γιὰ τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς χώρας ἀπὸ τὸ στόλο τῆς Ἀντάντ, ἡ ἀγανάκτηση γιὰ

του Κάρλ Φρέδος που άργότερα σταδιοδρόμησε πολύ επιτυχημένα στην επιθεωρησιακή σκηνή.

Ο πολυμελής θίασος συμπεριλάμβανε για πρώτη φορά στα χρόνια της επιθεωρησιακής σκηνης ένα πλήρες μπαλέτο και έναν ασυνήθιστο άριθμο καλλιγραμμων κοριτσιών, τα περισσότερα από τα οποία στρατολογήθηκαν από ανάλογους ευρωπαϊκούς θιάσους.¹⁶ Έκτός από την Ένκελ, που έκανε πολλές διαφορετικές εμφανίσεις (ως Άφροδίτη, Αρχαιοπώλης, Ψυχή του Αρχαίου Κάλλους, Κατερίνα, Επιθεώρηση, Στρατιώτης του Μέλλοντος, Βίδα του Έναυτικού Σιδηροδρόμου, Κοινή Γνώμη), στους κεντρικούς ρόλους έπαιξαν η Ντόρα Βάβη (Ουδέτερότης), ο Γ. Δράμαλης (Άρης), ο Ε. Δαμάσκος (Γιωργούλας), η Δανάη Δαμάσκου (Έρως), η Ξένη Δαμάσκου (Έρμης), ο Ε. Γαβαθιώτης (Ήφαιστος), ο Μ. Κοφινιώτης (Βενζίνας, Μπλαζέ, Νέος που τα ξέρει όλα, Σοφέρ), ή

Ρεβέκκα (Πωλήτρια μασκών, Ταξιδιώτης), ή Σωσώ Κανδύλη, ή Νόρα Λεό, κ.ά.

Ο άληθινός πρωταγωνιστής όμως της παράστασης, κατά γενική άμολογία, ήταν ο ζωγράφος Πάνος Άραβαντινός που σχεδίασε τα σκηνικά και τα κοστούμια¹⁷. Με τη βοήθεια των σκηνογράφων Ζολλν και Μπουαγιέ, με τη συνεργασία του μηχανικού σκηνης Δ. Σεμιτέκολου και του ηλεκτρολόγου Σ. Δαμασκηνοῦ, ο Άραβαντινός κατάφερε να παρουσιάσει μέσα στους τρεις τοίχους της σκηνης του φαληρικού θεάτρου, ένα θέαμα που άφησε άναυδους τους Άθηναίους της εποχής. Οί κριτικοί και οί καλλιτεχνικοί συντάκτες των έφημερίδων άναλύονται σε λυρικούς ύμνους, κάθε φορά που επιχειρούν να περιγράψουν τους άθλους του. Νά, π.χ., πώς μεταδίδει τις έντυπώσεις του από την πρεμιέρα του έργου, ο άρθρογράφος της έφημερίδας Σκριπ¹⁸:

Άμα ο κ. Άραβαντινός έβαλε δια πρώτη φορά την μύτην του εις την ελληνικήν σκηνήν, ο ύποφαινόμενος όμιλών προς συγγραφείς επιθεωρήσεων, εξέφρασαν όλους τους τραγικούς του φόβους δια τó μέλλον των:

— Φοβούμαι, συμπολίται, φοβούμαι ότι ο άνθρωπος που θά άνοιξει τα μάτια του κοινού, έφθασεν από μακρινούς κόσμους και ότι ήγγικεν ή στιγμή κατά την όποιαν δεν θά δύνασθε πλέον να παρουσιάσετε τó θηρίον της άποκαλύψεως και να μάς ύποχρεώσετε να βλέπομε την ώραίαν Έλένην· ούτε να κρεμάτε ένα κακοβαμμένον στρατόσον και να άπαιτείτε να πιστεύομεν ότι είναι κήπος μαγικός. Έφθασε, κύριοι, ο Μέγας Άναμενόμενος από την πτωχήν ελληνικήν σκηνήν, ο «Άνθρωπος με τó γούστο», ο διαθέτων όχι εκείνο τó καθημερινόν γούστο, τó όποιον έχει πρόχειρον εις την τσέπην του γελέκου του έκαστος Έλλην και δύνάμει του όποιου είναι έτοιμος να πάρει όρκον ότι τó κόκκινον χρώμα άρμονίζεται με τó μαῦρον, και τó μαῦρον με τó άσπρον, και τó άσπρον με τó κόκκινον, και λόγω των γνώσεων του αυτών επιμένων να έχει γνώμην επί παντός ζητήματος καλλιτεχνικού, άλλ' ο άνθρωπος του όποιου ή ψυχή έχει άπειρίαν μυστικών, θησαυρούς καλαισθησίας. Φοβούμαι κύριοι, ότι ο Τζαννέτος άρχίζει

να λιποθυμεί και ότι άποθνήσκει ή Μαντίνα.¹⁹

Κόσμος. Κόσμος άφθονος. Είς τα βασιλικά θεωρεία ο Βασιλεύς, και ο ώραίος κόσμος των ελληνίδων πριγκιπισών και των πριγκίπων. Ο Βασιλεύς θαλερός, μειδιών, φαιδρός σχεδόν, ως άνθρωπος ο όποιος ουδέμιαν ύπέστη δοκιμασίαν και ουδέμιαν πικρίαν έδοκίμασε. Κάτω ή πλατεία μαζί με τόν κόσμο των λογίων και δημοσιογράφων, άνθοδέσμη δλόκληρος άπτικιών καλλονών· αί κοσμικαί Άθηναίαι, των όποιων λυπούμαι ότι δεν έχω τó τάλαντον ελληνίδος δημοσιογράφου δια να περιγράψω την χάριν, έν σώματι εις τα πρώτα καθίσματα. Μερικοί ήθοποιοί άνήσχοι· συγγραφείς επιθεωρήσεων με ύφος γενναίου άναμενοντος επίθεσιν άγνώστου.

Υπόθεσις ίσως καμία. Άπόπειρα μάλλον δημοσιουργίας ύποθέσεως, ή όποια να φέρει προ των θεατών την μίαν σκηνήν μετά την άλλην. Πνεύμα όλίγον· τόσο όλίγον, ώστε να πιστεύει κανείς ότι ή σπάνις του οφείλεται μάλλον εις φιλαργυρίαν των συγγραφέων της, οί όποιοι, εύφρυνεί άνθρωποι όλοι, όλίγην άν άπεφάσιζαν να κάμουν σπατάλην των τάλάντων, θά μάς άφηναν καταπλήκτους. Έκλογη ήθοποιών και

δευτέρου προσωπικού καλή, άλλ' όχι βέβαια ύπερβολικά εύτυχής· ύπάρχουν ώραίαι τās όποιās ο θιασάρχης ήμπορούσε να χρησιμοποιήσει πολύ περισσότερον εις την Σεπτεμβριανήν μετακόμισιν.²⁰ Κακός κριτής έχων προηγούμενα και λόγους προσωπικούς με τόν θιασάρχην, τους συγγραφείς και τόν σιδηροδρομον Φαλήρου δεν θά κατόρθωνε, νομίζω, να φανεί άστυρότερος.

Παρ' όλα αυτά, ή τελειότης των μέχρι σήμερα παρουσιασθεισών επιθεωρήσεων. Διότι είναι τόσοσ ο πλούτος, τόση ή καλαισθησία, τόση ή λεπτή και αισθητική άρμονία του συνόλου, τόσοσ δε ευγενική ή προς σύνθεσιν του όλου προσπάθεια, ώστε βεβαίως ν' άποτελεί τó Ξιφιό Φαλέρ αισθητικόν έλλα της ελληνικής σκηνης, τó όποιον ουδέις μέχρι σήμερα κατόρθωσεν. Άπό του σεληνοφωτιστου Παρθενώνος, ο όποιος ενεθύμιζε παλαιάν άκουαρέλαν του πατρός Λάντζα, έως την θναμαστής λεπτότητος κοριτσιέραν και την χειμαζομένην Ελλάδα, ή όποια άνθίζει έξαφνικά, όλα, όλα, παρουσιάζουν μίαν τελειότητα έμπνεύσεως, μίαν έμπνευομένην έκτέλεσιν. Χειροκροτούμεν και ζητωκραυγάζομεν τόν κ. Άραβαντινόν και τους συνεργάτας του, δι' ότι έγραψαν και διότι τόν άνεκάλυψαν.

Όλη αυτή ή γλιδή και πληθώρα προσωπικού κόστισε στον Άπόστολο Κονταράτο ένα ποσδ που ούτε στα πιό τρελά όνειρά τους δεν είχαν τολμήσει να τó πλησιάσουν οί θεατρικοί επιχειρηματίες ως εκείνη τη στιγμή. Τα νούμερα που αναφέρονται είναι έντυπωσιακά. Ο Ξενοπούλος, π.χ., λέει πώς μόνο για τά σκηνικά ξοδεύτηκαν τριάντα χιλιάδες δραχμές, ένω τó σύνολο των έξόδων μιās συνθητισμένης επιθεωρήσης δεν ξεπερνούσε ποτέ τόν καιρο εκείνο τις δέκα χιλιάδες.²¹ Τό περιοδικό Τέχνη και Θεάτρο ύπολογίζει²² τις δαπάνες σε πενήντα χιλιάδες φράγκα. Ο Ξενοπούλος

που είχε πάντα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τó θέμα των ποσοστών, και πρέπει έπομένως να τó κατείχε καλά, κάνει τους ύπολογισμούς του και άποφασίζει πώς, και με τις πιό αισιόδοξες άκόμη προβλέψεις, τó Ξιφιό Φαλέρ ήταν άδύνατο να άφήσει κέρδος, ύστερα από τέτοιες σπατάλες. Μαζί του συμφωνεί και ο Νιρβάνας.²³ Και οί δύο τους προβλέπουν —με μεγάλη άγαλλίαση, είναι ή άλήθεια— την αυτοκαταστροφή και πλήρη παρακμή της επιθεωρησιακής σκηνης, μετά από τόν κατήφορο των παράλογων έξόδων που έχει πάρει.

Για να ανταποκριθεί πάντως ο θίασος στα υπέρογκα ξξοδα, ξδωσε τις πρώτες παραστάσεις με τσουχτερό εισιτήριο.²⁴ Μετά από την τρίτη βραδιά, οί τιμές κατέβηκαν σε λογικότερα επίπεδα.²⁵ Η ακρίβεια του εισιτηρίου δεν φάνηκε να έπηρεάζει και πολύ το κοινό, που έτρεχε στο Φάληρο για να δει με τα ίδια του τα μάτια το πιο πολυσυζητημένο θέαμα της εποχής. Η πεντηκοστή παράσταση γιορτάστηκε με μια έκπληξη για τους θεατρόφιλους, που την ανάγγειλε η εφημερίδα *Αθήναι* με τα παρακάτω λόγια: «Διά να λάβουν ιδέαν του τί χαλασμός κόσμου γίνεται κατά την μεταλλαγή των σκηνογραφιών, άπεφασίσθη όπως άπαξ μόνον και χάριν της έορτής αί μεταλλαγαί αύται έκτελεσθώσιν υπό του μηχανικού προσωπικού ένώπιον τών θεατών και άνευ διακοπής της παραστάσεως»²⁶. Μέχρι την 21η Αυγούστου είχα γίνει συνολικά έξηνηταεφτά συνεχείς παραστάσεις²⁷, ύστερα από τις όποιες το έργο παραχώρησε τη θέση του σε

όπερέτες. Στις 7 του Νοέμβρη ξαναεμφανίστηκε στο χειμωνιάτικο Βασιλικό Θέατρο, όπου, με μιá μικρή διακοπή κατά τη διάρκεια των Νοεμβριανών, συνέχισε τις παραστάσεις του ως τις 18 του Δεκέμβρη, για να μεταφερθεί μετά από αυτή την ήμερομηνία στο Δημοτικό Θέατρο.²⁸ Μέσα στο 1916 έγιναν συγολικά 133 παραστάσεις²⁹.

Τελικά δεν είναι βέβαιο αν ο Κονταράτος σημείωσε κέρδη και τί ποσό αντιπροσώπευαν αυτά³⁰. Ένα είναι μογάχα γνωστό. Ότι ποτέ κανένας έπιχειρηματίας δεν άποπειράθηκε ξανά να κάνει παραγωγή στην κλίμακα του *Ξιφιρ Φαλέρ*. Οί καιροί έξάλλου είχαν αλλάξει και δεν ένθάρρυναν παρόμοια τολμήματα. Ο άποκλεισμός του Πειραιά από το στόλο της Άντάντ και ο πόλεμος γενικότερα έφεραν μεγάλη οικονομική κρίση που είχε άμεσες έπιπτώσεις στην έπιθεωρησιακή σκηνή την επόμενη χρονιά. Το *Ξιφιρ Φαλέρ* έμελε να είναι το σύμβολο τών παλιών καλών καιρών.

1. Όλες οί φράσεις αυτής της παραγράφου που βρίσκονται σε εισαγωγικά προέρχονται από το περιοδικό *Τέχνη και Θέατρον*, τεύχ. 5, 25 Ιουν. 1916, σελ. 74.

2. *Αθήναι*, 15 Ιουν. 1916.

3. Βλ. π.χ., *Τέχνη και Θέατρον*, 4 Ιουν. 1916, σελ. 28.

4. *Αθήναι*, 30 Ιουλ. 1915.

5. «Τό Στέμμα είναι υπέρνω των κομμάτων. Ένδιαφέρεται διά την έθνικην πολιτικήν και αυτήν έννοσει να ρυθμίξει», δήλωνε τόν Μάη του 1915 ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, μετά από την πρώτη του επίσημη διαφωνία με τόν Βενιζέλο, και την παραίτηση του τελευταίου από την πρωθυπουργία με άφορμή την έξωτερική πολιτική της χώρας (Βεντήρη, *Η Έλλάς του 1910-1920*, τόμ. Α', σελ. 306). Με τα λόγια αυτά, ο Κωνσταντίνος διεκδικούσε το δικαίωμα να «ρυθμίσει» την έξωτερική πολιτική, πέρα και πάνω από τους κοινοβουλευτικούς εκπρόσωπους του λαού. Και δυστυχώς, σ' αυτό το στάδιο άκόμης, ο Βενιζέλος του άναγνώριζε αυτό το δικαίωμα, που του τό είχε παραχωρήσει έξάλλου με τό Σύνταγμα του 1911.

6. Το δόγμα αυτό βέβαια δεν άποτελεί προσωπική δημιουργία του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου. Μέσα στις σελίδες της *Ιστορίας του άπλής κωδικοποιήθηκε και πήρε την τελική επίσημη έκδοχή του που θα έμπαινε στην ύπηρεσία του νεότερου ελληνικού κράτους.*

7. Βλ. π.χ., *Αθήναι*, 17 Ιουν., 23 Ιουλ., 9 Νοεμ., *Έμπρός*, 17 Ιουν., *Σκρίπ*, 18 Ιουν. και 17 Δεκ. 1916.

8. *Αθήναι*, 17 Ιουν. 1916. Στο φύλλο της 18 Σεπτ. ο Θ. Βελιαντίτης επίσης άποκαλύπτει πώς, στη διάρκεια της παρελάσης, ο στρατιώτης ύψωνε «την βυζαντινήν σημαίαν με τόν δικέφαλον άετόν».

9. Ο ρόλος παίχτηκε από γυναίκα ήθοποιό: την πρωταγωνίστρια του θίασου Έλσα Ένκελ. Δεν είναι βέβαια η πρώτη φορά που μιá γυναίκα άναλαμβάνει άνδρικό ρόλο στην έπιθεωρησιακή σκηνή. Από την εποχή της *Γκράν βία* μέχρι σήμερα, οί ναυτικές και

στρατιωτικές στολές φορέθηκαν με διάθεση χιούμορ ή σεξουαλικής πρόκλησης από πρωταγωνίστριες, όπως η Ροζαλία Νίκα, η Μαρίκα Κοτοπούλη, και πλήθος άλλων συναδέλφων τους.

10. «Ο παράκλητος του γένους έκύλησε πέτραν σιγής εις τό μνήμα Κωνσταντίνου του Δραγάτη (...) ήρνειτο να ύψώσει την δυναστείαν του μέχρι της διαδοχής τών Παλαιολόγων (...) άφηνε, διά παντός ίσως, τουρκικήν την πόλιν τών ελληνικών λογισμών», γράφει για την ουδέτερόφιλη πολιτική του Κωνσταντίνου, ο Γεώργιος Βεντήρης, σε μιá από τις ρητορικότερες παραγράφους της *Ιστορίας του* (τόμος Α', σελ. 305). Για μιá γενικότερη έπισκόπηση τών έπιπτώσεων της ουδέτερότητας του βασιλιά πάνω στις μεγαλοιδεατικές επιδιώξεις τών Έλλήνων, βλέπε στόν ίδιο τόμο, σελ. 263-338, και Κορδάτου, *Ιστορία της Νεώτερης Έλλάδας*, τόμ. Ε', σελ. 410-440.

11. Βλ. Βεντήρη, τόμ. Β', σελ. 21-162, και Κορδάτου, τόμ. Ε', σελ. 441-468.

12. *Εφημερίδες Αθήναι και Έστία*, 28 του Μάη 1913.

13. *Αθήναι*, 21 Ιουν. και 3 Σεπτ. 1913.

14. Στην εφημερίδα *Αθήναι*, 7 Ιουλ. 1916, ο Θ. Βελιαντίτης έξηγει με τα παρακάτω λόγια τόν τίτλο της έπιθεώρησης: «Είναι ούτος εις παραποιημένος παροιμιώδης καταστάς στίχος του μακαρίτου Έξαρχοπούλου, όστις κατάφερε να μείνουν μερικοί στίχοι του και να λάβουν την δύναμιν της παροιμίας. Εις τόν ποιητήν δε τούτον άνήκει η κατακλεις κάποιου ποιήματος: *λέρ μπαλέρ Ξιφιρ μπαλέρ*, ήτις μεταποιηθείσα εις *Ξιφιρ Φαλέρ* έγινε η ώραία έπιθεώρησης του Νέου Φαλήρου, όπως υπήρξε παροιμιώδης έπι έξήκοντα έτη». Πραγματικά, οί φράσεις «λέρ μπαλέρ» και «ξιφιρ μπαλέρ» χρησιμοποιούνται συχνά σε παλιές εφημερίδες για να χαρακτηριστούν ως άσυνάρτητα και άκατανόητα τα λόγια διαφόρων πολιτικών (π.χ., *Έστία*, 8 Ιουνίου 1916, *Έθνος*, 29 Μαρτίου 1921, κ.ά.).

15. *Αθήναι*, 13 Μαΐου, 17 και 19 Ιουν.

1916, 16 Άπρ. 1917, *Τέχνη και Θέατρον*, 4 Ιουν. 1916.

16. Ο ναυτικός άποκλεισμός της Έλλάδας δυσκόλεψε την είσοδο τών καλλιτέχνιδων αυτών στη χώρα και έγινε άφορμή να άναβληθεί για δύο βδομάδες περίπου η πρεμιέρα του έργου (*Αθήναι*, 1 Ιουν. 1916. Βλ. επίσης *Τέχνη και Θέατρον*, τεύχ. 5, σελ. 74).

17. Με βάση τα σχέδια του Άραβαντινού, τα γυναικεία κοστούμια κατασκευάστηκαν από τό κατάστημα Έρμειον, τα άνδρικά από τόν ράφτη Ρούσοο και οί ελληνικές λαϊκές φορεσιές (φουστάνελες, βράκες, κ.τ.λ.) «παρά του έλληνοράπτου κ. Γεωργούλα», όπως μάς πληροφορεί τό έντυπο φυλλάδιο τών τραγουδιών του έργου.

18. 18 Ιουν. 1916, σελ. 1. Το άρθρο έχει για ύπογραφή το ψευδώνυμο Άδιάφορος.

19. Ο Τζανέτος και η Μαντίνα ήταν από τό 1913 οί μόνιμοι κομπέρ τών *Παναθηναίων*, που άποτελούσαν στα 1916 τό σοβαρότερο άνταγωνιστή του *Ξιφιρ Φαλέρ*.

20. Έννοει την μεταφορά του έργου σε κάποιο χειμωνιάτικο στεγασμένο θέατρο.

21. Γρ. Ξενοπούλου, «Τό μέλλον της Έπιθεώρησης», *Σκρίπ*, 18 Ιουν. 1916, σελ. 1.

22. Τεύχ. 5, 25 Ιουν. 1916, σελ. 73.

23. Π. Νιρβάνα, «Η θεατρική έξέλιξις», *Τέχνη και Θέατρον*, τεύχος 5, σελ. 66-67.

24. Δεκαπέντε δραχμές —τιμή άνεβασμένη «εις έφροπλιστικά ύψη», κατά τό *Σκρίπ*, 18 Ιουν. 1916. Βλ. και *Αθήναι*, 17 Ιουν. 1916.

25. Α' θέση, δρχ. 5, και Β' θέση, δρχ. 3 (*Σκρίπ*, όπ. παρ.).

26. *Αθήναι*, 2 Αυγ. 1916.

27. *Αθήναι*, 21 Αυγ. 1916.

28. Οί πληροφορίες είναι από τη στήλη θεαμάτων της έφημ. *Αθήναι*, στις αντίστοιχες ήμερομηνίες.

29. *Αθήναι*, 1 Ιαν. 1917.

30. Στην έφημ. *Νέα Έλλάς*, 25 Ιουν. 1916, άναφέρεται ότι κατά την πρώτη έβδομάδα τών παραστάσεων σημειώθηκαν εισπράξεις του ύψους τών 13.000 δρχ. Τις τρεις πρώτες μέρες όμως της βδομάδας αυτής τό έργο παιζόταν με αυξημένη τιμή είσιτηρίου.

Τέσσερεις Έλληνες ζωγράφοι του 20ού αιώνα

ΘΕΟΦΙΛΟΣ, ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, ΓΚΙΚΑΣ, ΤΣΑΡΟΥΧΗΣ
(Β' μέρος)

του Νίκου Χατζηνικολάου

Κόντογλου

Έντελως ειδική περίπτωση στην ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα αποτελεί αναμφίβολα ο Φώτης Κόντογλου (ή Κόντογλου, όπως συχνά υπέγραφε). Ειδική και μοναδική επειδή ο καλλιτέχνης ενώ είχε σπουδάσει ζωγραφική στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας και γνώριζε πολύ καλά τη δυτική παράδοση, τόσο από την παραμονή του στη Γαλλία (1915 ως το 1919), από τα ταξίδια του στην Ισπανία, στο Βέλγιο, στις ΗΠΑ, όσο και από βιβλία τέχνης και reproductions (ήταν άπληστος συλλέκτης τους)⁴⁴, από κάποια στιγμή κι έπειτα έγινε ακούραστος τιμητής όλης αυτής της παράδοσης, ώσπου, τελικά, την απέρριψε εξολοκλήρου και πάσχισε να αφομοιωθεί σ' ένα είδος ανώνυμη μισο-λαϊκή και μισο-βυζαντινή παράδοση, τα τεχνικά μυστικά της οποίας γνώριζε ίσως καλύτερα από κάθε άλλον την εποχή εκείνη. Αυτή η διαδρομή είναι γοητευτική, πολύπλοκη, γεμάτη πειραγισμούς και αντιφάσεις, ως την τελική φάση που αρχίζει περίπου το 1950 και φτάνει ίσαμε το θάνατό του, το 1965.

Η εσωτερική παρόρμηση που ώθησε τον καλλιτέχνη όλη αυτή την περίοδο ήταν ένα έντελως προσωπικά τονισμένο ήθικό πιστεύω, συνταιριασμένο με μια ιδιαίτερη έθνική ιδεολογία και περιεργα ανακατεμένο με ένα είδος διεθνισμό θαλασσοπόρου.

Αφοσιωνόταν τόσο ολοκληρωτικά και παθιασμένα σε ό,τι έκανε, που όποιος μελετάει το έργο του πρέπει να καταβάλει ιδιαίτερη προσπάθεια για να παραμείνει ψυχραιμός και να μην παρασυρθεί από την ισχυρή προσωπικότητα του καλλιτέχνη. Από τα πρώτα του κιόλας χρόνια υπήρξε ρηξικέλευθος συγγραφέας που ανανέωσε τον ελληνικό γραπτό λόγο,⁴⁵ βιβλιοεικονογράφος, μελετητής της βυζαντινής τέχνης, περιστασιακός τρoφιμος των μοναστηριών του Αγίου Όρους και των Μετεώρων, και από τους καλύτερους Έλληνες συντηρητές⁴⁶. Υπήρξε πρωτότυπος μεταδότης των βυζαντινών

44. Ο Στρατής Δοΐκιος αναφέρει πως ο Κόντογλου, νεαρός φοιτητής στην Αθήνα, «είχε άπαρχής καταρτίσει με τις οικονομίες του πλούσια συλλογή από γερμανικές καλλιτεχνικές εκδόσεις, Γύζη, Λέμπαχ, Μπέκλιν, Στούκ, Κλίνγκερ κ.λπ. καθώς και των μεγάλων καλλιτεχνών της αναγεννήσεως, νεοφερμένες τότε από το βιβλιοπωλείο του Έλευθερουδάκη» («Ενθύμηση Φώτη Κόντογλου», στα *Αιολικά Γράμματα*, τεύχ. 6, Νοέμ.-Δεκ. 1971, σελ. 491).

45. Ο Νίκος Καζαντζάκης αποτιμά τη σημασία του πρώτου βιβλίου του Κόντογλου (*Πέδρο Καζάς*, 1920) με τα εξής λόγια: «Ακόμα μένει στη θύμησή μου —κι ακόμα περισσότερο: στην επιδερμίδα μου— φλογερός, όλο μπαχαρικά και μυστήρια και μακρινή θάλασσα, άνεμος, που φύσηξε από το βιβλίο τούτο άπάνω μου. Μια πόρτα ανατολίτικη άνοιξε στη μίξερη, μικρόπνοη "κλεισμένου χώρου" λογοτεχνία μας και μπήκε μια μεγάλη άναπνοή. Η άναπνοή του Κόντογλου», *Αιολικά Γράμματα*, 8η παρ., σελ. 516.

46. Εργάστηκε σαν συντηρητής στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, στο Μουσείο Κοπτικής Τέχνης του Καΐρου, και για τις τοιχογραφίες του Μυστρά.

17. Θεόφιλον: 'Ο άθάνατος Κώστας Γαρέφης, τοιχογραφία, 1,05x0,75, φουρνός Βελέντζα, Βόλος.

18. Κόντογλου: 'Ο καπετάν Παλαμίδας, 1947, εικονογράφηση αφηγήματος.

καλλιτεχνικών αρχών στην κοσμική τέχνη, αλλά και στείρος μιμητής της βυζαντινής άγιογραφίας⁴⁷ (τοιχογραφίες σε πολλές άθηναικές εκκλησίες, στην περιοχή της Άττικής, ακόμη και στην Άμερική).

Θά άποτελούσε επικίνδυνο λάθος να θεωρήσει κανείς τις πολύπλευρες αυτές δραστηριότητες μία ένότητα, βασισμένως στο άναντίρρητο γεγονός πώς πίσω από κάθε δραστηριότητα βρίσκεται ο ίδιος άνθρωπος. Άποτελεσμα μιάς τέτοιας στάσης θά ήταν να μάς διαφύγει ή σημασία των διαφορετικών κατευθύνσεων προς τις όποιες έτεινε ή δουλειά του Κόντογλου στις διάφορες περιόδους της ζωής του, κατευθύνσεων που δεν μπορούν να έρμηνευτούν σαν άναγκαία προστάδια της τελευταίας του περιόδου, ή όποια θεωρείται «μόνη άληθινή» άπλά και μόνο επειδή ήταν ή τελευταία του.⁴⁸

Τό σταθερό στοιχείο σε όλες τις περιόδους της ζωής του, και στο όποιο ήδη αναφέρθηκα μιλώντας για τό ήθικό του πιστεύω, ήταν ή απέχθεια του για τόν τεχνικό, καπιταλιστικό⁴⁹ πολιτισμό και τή παραγωγή του: άνηθώπινη μοναξιά, μεταλλαγή των κοινωνικών άξιων σε έμπορεύμα, θεοποίηση του νεωτερισμού, καταστροφή της χειροτεχνίας και των «όργανικών» κοινωνιών. Σ' αυτό ειδικά δεν ήταν μονάχος: άνάλογα κινήματα είχαν έμφανιστεί νωρίτερα και στη δυτική Ευρώπη. Αναφέρωμαι στο σχετικό κίνημα της Άγγλίας που είχε εκπρόσωπό του μιάν άλλη γοητευτική προσωπικότητα, τόν Γουίλιαμ Μόρις, ή στις συλλογικότερες εκδηλώσεις της σχολής του Πόντ-Άβέν στη Γαλλία και του Βόρτσβέντε στη Γερμανία.

Ώστόσο, για τόν Κόντογλου ύπηρχε ή δυνατότητα ένός άλλου καταφυγίου, που δεν ήταν ή φύση, αλλά, συγκεκριμένα, ο βυζαντινός και ο λαϊκός άγροτικός πολιτισμός. Και έδώ τό ήθικό του πιστεύω έχει όπωσδήποτε συμβάλει στη διαμόρφωση έθνικης ιδεολογίας, και ταυτόχρονα τήν έχει εκφράσει. Η καταγωγή του ('Ελληνας από τή παράλια της Μικράς Άσίας) και ο πόλεμος του 1922, που τόν έφερε στην Έλλάδα με τό κύμα προσφυγιάς, ήταν πολύ φυσικό να παίξουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιδεολογίας του.

Σε μιά άυτοβιογραφική μαρτυρία του (γύρω στο 1930)⁵⁰, γραμμένη σε τρίτο πρόσωπο, άναπτύσσει μιά πρώτη έκδοχή αυτής της αντίληψης: «'Ο Κ. πιστεύει πώς μόνο με τόν τρόπο που πάει, δηλ. σχετίζοντας τή πορίσματα της παρατήρησης με τή τεχνικά συμπεράσματα που βγάνανε οί τεχνίτες (που ζήσανε πριν άπ' αυτόν μέσα στους ίδιους όρους της ίδιας δηλ. ράτσας) μπορεί ο τεχνίτης να βρει ένα δρόμο γνήσιο. Η ίδιουσυγκρασία του άτόμου είναι χαμένη για τήν τέχνη, αν δεν πειθαρχήσει στη φυλή, δηλ. στην παράδοση»⁵¹. Όλοκληρωμένη θεωρία της ίδιας αντίληψης άναπτύχθηκε τήν ίδια περίοδο από έναν άλλο Έλληνα Μικρασιάτη, τόν Δημοσθένη Δανιηλίδη, του όποίου ή ταυτόχρονη επίκληση της γεωπολιτικής και της ιδέας του σοσιαλισμού δημοσιεύτηκε τό 1934: «'Ο νεοελληνικός πολιτισμός δεν ήταν και δεν είναι παρά τό πνεύμα μιάς παράδοσης... τή χαρακτηριστικά του θά τ' άναζητήσουμε... στις λαϊκές θρησκευτικές δοξασίες κι αντίληψεις για τή ζωή και τόν κόσμο, στα ήθη και τή έθιμα του λαού, στις εκδηλώσεις της ιστορίας του, στα πολιτικά, κοινωνικά, και οικονομικά του δημοουργήματα, στη γλώσσα του και στα έργα της λαϊκής τέχνης από τή δημοτικά τραγούδια και τή παραμύθια ίσαμε τή λαϊκή άρχιτεκτονική ή διακοσμητική, τούς λαϊκούς χορούς ή τή μουσική».⁵² 'Ο Δανιηλίδης διαφέρει από τόν Κόντογλου στην

47. Και στις δύο περιπτώσεις είχε πολλούς και άφοσιωμένους οπαδούς που άποτελούσαν ιδιαίτερο «στρατόπεδο» στην καλλιτεχνική ζωή της Έλλάδας.

48. Όπωσδήποτε, ένα πράγμα είναι βέβαιο: πρόκειται για ιστορικό λάθος που καταντά παραποίηση όταν υποτιμούμε τήν καλλιτεχνική παραγωγή των προηγούμενων περιόδων της ζωής του, άπλά και μόνο επειδή κι ο ίδιος δεν τήν άναγνώριζε άργότερα. Η Άγάπη Καρακατσάνη τό παρατήρησε αυτό με όξυδέρκεια και κατέκρινε τό γεγονός ότι πάμπολλα πρόσφατα έργα άφιερωμένα στον Κόντογλου άναφέρονται σχεδόν άποκλειστικά στην τελευταία του περίοδο. («Φώτης Κόντογλου», στο *Οί Έλληνες Ζωγράφοι*, Μέλισσα, τόμ. Π, 1975, σελ. 230).

49. «Στην πολιτική τό ίδιο άτζαμής, δημοκράτης, θεωρούσε τόν έαυτό του κομμουνιστή παρ' όλες τις θεοκρατικές του αυταπάτες, και έβρισκε πώς και τή δύο συμβιβάζονται και ύποστήριζε πώς ο ρουσσικός κομμουνισμός είναι έκφραση της χριστιανικής ψυχής των Ρώσων — κι ίσως δεν είχε άδικο.» (Α. Πανσέληνος, «Φώτης Κόντογλου: Ένας παράξενος άνθρωπος και σημαντικός καλλιτέχνης», στα *Αϊολικά Γράμματα*, δπ. παρ., σελ. 499.)

50. Σύμφωνα με τήν Άγάπη Καρακατσάνη, «Η κοσμική ζωγραφική του Κόντογλου», στο *Οί Έλληνες Ζωγράφοι*, δπ. παρ., σελ. 218.

51. Από κείμενο που ή Έλλη Άλεξίου δημοσίευσε στα *Αϊολικά Γράμματα*, δπ. παρ., σελ. 512.

52. Η *Νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Σαμαρόπουλος, Άθήνα 1934, σελ. 146. 'Ο Δανιηλίδης πίστευε πώς ο ίδιόμορφος χαρακτήρας του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού καθοριζόταν από τις γεωγραφικές και κλιματικές συνθήκες της Έλλάδας και των παραλίων της Μικράς Άσίας (τις όποιες και άντιπαράθετε στο «άνατολίτικο» έσωτερικό).

19. Κόντογλου: Νικόλαος Χρυσόχοος, 1924, λάδι σε μουσαμά, 0,79×0,57, Συλλογή Γ. Τσακίρογλου.

20. Θεοδοκόπουλου: Ο καρδινάλιος Φερνάντο Νίνο ντε Γκουεβάρρα, περ. 1600, μουσαμάς, 1,71×1,08, Μουσείο Μετροπόλιταν. Νέα Υόρκη.

εκτίμησή του για τὸ Βυζάντιο ὅπου θεωρεῖ πὼς ἡ ἀγνόητη ἐκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀντιπάλει σαφέστατα καὶ συνειδητὰ τὸ ἀνατολίτικο πνεῦμα,⁵³ πὸν τὸ ἀντιμετώπιζε ἀρνητικά. Ὁ Κόντογλου, ἀντίθετα, παρ' ὅλη τὴ λατρεία του γιὰ τὴ λαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ ἑλληνικότητα, πάντοτε θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ἀνατολίτη.⁵⁴

Ἡ ἰδεολογία τῆς ἐθνικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ στῆ σύγχρονη ἐποχὴ ἀπεικονίστηκε ἀπὸ τὸν Κόντογλου τὸ 1938, σὲ μιὰ σειρὰ τοιχογραφίες γιὰ τὸ Δημαρχεῖο τῆς Ἀθήνας. Μποροῦμε ἐκεῖ νὰ δοῦμε πρόσωπα ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ μυθολογία καὶ ἱστορία πλάι σὲ ξακουστοὺς ἄνδρες τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου (Μιχαὴλ Ψελλός, Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, Προκόπιος, κ.ἄ.), τὸν Δομήνικο Θεοδοκόπουλο καὶ ἥρωες τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821 (Ἀνδρούτσος, Μιαοῦλης, κ.ἄ.).

Ὁ Κόντογλου δὲν γύρισε τίς πλάτες στῆ δυτικὴ παράδοση, πὸν γνῶριζε τόσο καλά, ἐξαιτίας τῆς ἐθνικῆς του ἰδεολογίας μονάχα. Σὲ μιὰ ἑλληνικὴ κοινωνία ὅπου ἡ ἀρχουσα τάξη πιθῆκε με ἐπιπολαιότητα καὶ κακογουστία ὀτιδήποτε ἐρχόταν ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη, ἡ ἐξεγερσὴ του κατανοεῖται καὶ ἱστορικά. Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ἤρθε σὲ ἐπαφὴ με τὸ κίνημα λαϊκῆς τέχνης (σχετιζόταν με τὸν Πικιώνη ἀπὸ τὸ 1923), καὶ θαύμαζε τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Θεοφίλου, πὸν ἐπηρέασε βαθιὰ πάμπολλες εἰκονογραφῆσεις του (βλ. πίν. 17 καὶ 18).

Ὁ Κόντογλου ἦταν ὁ πρῶτος σύγχρονος Ἕλληνας πὸν πρότεινε τὴ βυζαντινὴ τέχνη ὡς πρότυπο γιὰ τοὺς ζῶντες καλλιτέχνες.⁵⁵ Πρῶιν ἀπ' αὐτόν, ἡ στάση γενικὰ ἀπέναντι στῆ βυζαντινὴ τέχνη περιοριζόταν στῆ λόγια μελέτη, στῆ συντήρηση καὶ τὴ συστηματικὴ συλλογὴ τῶν μνημείων της, πὸν στῆν Ἑλλάδα ἀρχισαν στῆς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα. Τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο ἀνοῖξε τίς πύλες του μόλις τὸ 1931. Πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀν θέλουμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴ σημασία τῆς πρώτης δημόσιας ἐκθεσης τοῦ Κόντογλου στῆν Μυτιλήνη, τὸ 1923, ὅπου ἔδειξε πενήντα περίπου ἀντίγραφα ἀπὸ ἀγιορίτικες βυζαντινὲς εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες. Ἄν κοιτάξουμε ἓνα ἐκπληκτικὸ πορτρέτο τῆς πρώιμης αὐτῆς περιόδου (βλ. πίν. 19), θὰ νιώσουμε χωρὶς μεγάλη δυσκολία τὴν ἐπίδραση τόσο τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὅσο καὶ τοῦ Θεοδοκόπουλου (βλ. πίν. 20), ἀφομοιωμένη με ἀπόλυτα προσωπικὸ τρόπο καὶ με ἀντιρομαντικὴ τραχύτητα πὸν θυμίζει πορτρέτα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τοῦ γερμανοῦ Ὁττο Ντιξ καὶ τῶν καλλιτεχνῶν τῆς Neue Sachlichkeit («Νέας Ἀντικειμενικότητας»). Οἱ αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Κόντογλου κάθε ἄλλο παρὰ στεῖρες εἶναι τὴν περίοδο αὐτὴ: «Ἰσα ἴσα, κείνο πὸν κάνει στὰ μάτια μου τὴν τέχνη πολὺτιμη εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία πὸν ἔχει νὰ σοφίζεται καὶ νὰ φτιάχνει πράματα πὸν δὲν ὑπῆρχαν πρῶιν νὰ τὰ φτιάξει· νέα πράματα, κι ὅλο νέα, κι ὅλο νέα»⁵⁶.

Αὐτὴ τὴ φάση δημιουργικῆς ἀφομοίωσης τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἀντιπροσωπεύει ἔξοχα ὁ πίνακας *Οἱ Πρόσφυγες*, πὸν ὀνομάζεται καὶ *Ἡ κοιλιά του Κλαυθμῶνος* (περ. 1930, πίν. 21). Πρότυπο γιὰ τὸν πίνακα αὐτόν ἀποτελέσει τὸ κλασικὸ βυζαντινὸ θέμα τῶν *Τεσσαράκοντα Μαρτύρων*. Κοιτάζοντας μιὰ εἰκόνα τοῦ 17ου αἰῶνα, πὸν βρίσκεται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας (βλ. πίν. 22), διαπιστώνουμε τὴν εἰκονογραφικὴ πιστότητα πρὸς τὸ πρότυπο. Πρὸς στὰ μάτια μας, ὡστόσο, ἀποκαλύπτεται ἓνας διαφορετικὸς κόσμος. Πρῶτα πρῶτα, ὁ τρόπος ἀναπαράστασης τῆς σκηνῆς θὰ ἦταν ἀδιανόητος στῆ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ: ἡ ἀνερχόμενη ἔνταση πὸν δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ γραμμὴ πὸν σχηματίζουν τὰ κεφάλια τῶν μαρτύρων πρὸς τὰ πάνω, πὸν ἐνισχύεται με τὸ βλέμμα στὸν οὐρανὸ τῶν προσώπων στὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακα, καὶ πὸν κορυφώνεται πάνω ἀριστερὰ με τὸ προφίλ κεφάλι τοῦ νέου σχεδὸν νὰ ἀγγίζει τὸ πλαίσιο· ἡ τεταμένη γυμνὴ φιγούρα τοῦ ἄντρα με τὰ ἀπλωμένα χέρια στὰ ἀριστερὰ (ἄλλη ἀναφορὰ στὸν Θεοδοκόπουλο, πιθανὸν στῆν *Πέμπτη σφραγίδα τῆς*

53. Στὸ ἴδιο, σελ. 81.

54. Κάποια φορὰ, γιὰ νὰ στηρίξει τὴ θέση του πὼς ἡ Ἑλλάδα δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸ με τὸν ευρωπαϊκὸν κόσμον, «εἶπε γιὰ τὸν ἑαυτό του πὼς ἦταν Τούρκος ἐξελληνισμένος» (βλ. Α. Πανσέληνος, ὅπ. παρ.).

55. «Ὁ Τσαρούχης ἔμαθε ἀπὸ τὸν Κόντογλου τὴν βυζαντινὴ τέχνη πὸν εἶχε ξεχαστεῖ, εἶχε, καθὼς εἶπαμε, ὀριστικὰ ξεφλήσει, ξεπουλήσει καὶ τὸ τελευταῖο ἀπομεινάρει τῆς κάμποσα χρόνια πρῶιν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὸν ἀρχισε ὁ Κόντογλου νὰ ζωγραφίζει βυζαντινὰ.» (Μαρίνος Καλλιγιάς, «Γιάννης Τσαρούχης», στὸν *Ζυγὸ*, Νοέμβριος 1961-Φλεβάρης 1962, σελ. 6.)

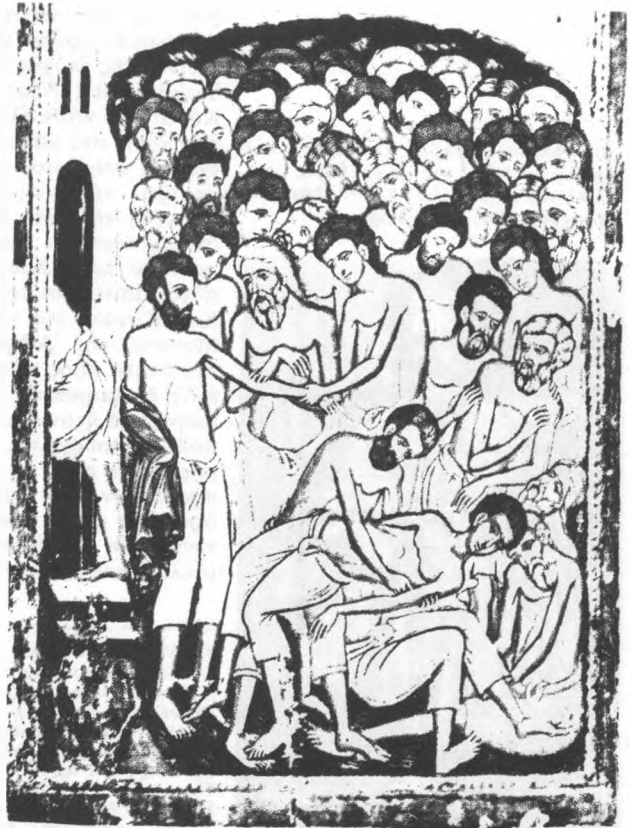
56. *Πέδρο Καζάς*, πρόλογος στῆν πρώτη ἔκδοση 1920, βλ. καὶ *Ἀπαντα τοῦ Κόντογλου*, τόμ. 5, Ἀστὴρ, Ἀθήνα 1967, σελ. 14.

21. Κόντογλου: Οι πρόσφυγες ή «ή κοιλάδα του Κλαυθμώνος», 1930, λάδι σε μουσαμά, 1,46×1,66, Συλλογή Ι. Μαρτίνου, Αθήνα.

22. Άνωνύμου: Οι σαράντα μάρτυρες (λεπτομέρεια), 17ος αί., Βυζαντινό Μουσείο, Αθήνα.

23. Θεοτοκόπουλον: Η πέμπτη σφραγίδα της Αποκάλυψης, περ. 1608-1614, Μουσείο Μετροπόλιταν, Νέα Υόρκη.

Ἀποκάλυψης, τώρα στο Μουσείο Μετροπόλιταν τῆς Νέας Ὑόρκης, βλ. πίν. 23)· ὁ λεπταίσθητος χρωματισμός σὲ τρεῖς βασικούς τόνους πού δίνει τὴν ἐντύπωση τεχνοτροπίας σχεδὸν pointilliste, οἱ μεγάλες του διαστάσεις, ὅλα συντελοῦν στὸ νὰ εἶναι ἡ συναρπαστικὴ αὐτὴ ἀλλαγὸρία τῆς ἤττας τοῦ 1922 ἕνας σημαντικὸς πίνακας μοναδικῆς καὶ ἀπόλυτα προσωπικῆς ἔκφρασης, πού δὲν ἔχει τίποτε κοινὸ μὲ τὴν κατοπινὴ δογματικὴ προσκόλλησι τοῦ Κόντογλου στὴ βυζαντινὴ κληρονομιά. Κι ὅμως, ἐνῶ δημιουργοῦσε τὴν *Κοιλάδα τοῦ Κλαυθμῶνος*, ὁ Κόντογλου υἱοθετοῦσε μιὰ παντελῶς ἐχθρική στάση ἀπέναντι στὴν καλλιτεχνικὴ καινοτομία: «Ἡ δημιουργία ὀλότελα καινούριου τρόπου ἔκφρασης δηλ. καινούριας τεχνικῆς ἀπὸ μέρους τοῦ ἀτόμου εἶναι χίμαιρα καὶ νεανικὸς πόθος χωρὶς ἔννοια»⁵⁷.

Ἡ ἴδια προσωπικὴ προσαρμογὴ τῶν ἀρχῶν τῆς βυζαντινῆς τέχνης μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ καὶ στὸ ἐξαιρετικὸ τοπίο του ἐνὸς ἀλατότοπου (βλ. πίν. 24), πού οἱ καφεῖ καὶ πράσινοι τόνοι του περιβάλλουν τὴν ἀστροειδῆ γκριζογάλα-νη ἐπιφάνεια τῆς λίμνης: μιὰ πολὺ αὐστηρὴ σύνθεση παρ' ὅλη τὴ θελημένη ἐντύπωση «ἀφέλειας».

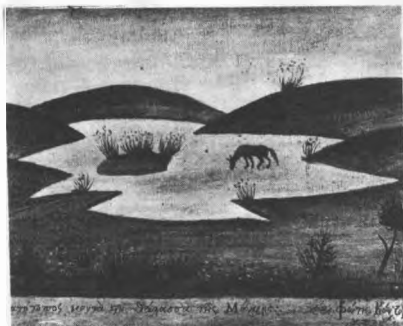
Μετὰ ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιο, ὁ Κόντογλου ἐγκατέλειψε σιγὰ σιγὰ τὴν κοσμικὴ ζωγραφικὴ καὶ ἀφιερώθηκε στὴν τοιχογραφία καὶ στὴ ζωγραφικὴ εἰκόνων, μιμούμενος μὲ τὸν πιὸ στεῖρο τρόπο τὰ βυζαντινὰ πρότυπα (βλ. π.χ. τὶς τοιχογραφίες στὴν ἐκκλησία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, στὸ Λιόπεσι). Ἡ θεωρητικὴ δικαίωση τῆς μίμησις αὐτῆς ἐμφανίζεται παράλληλα στὰ γραφτά του γιὰ τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὴν τέχνη. Στὸ μεταξὺ, εἶχε βρεῖ ὀλοκληρωτικὰ καταφύγιο στὴν ὀρθοδοξία, καὶ ἡ ἀπόρριψή του τῆς δυτικῆς τέχνης *στηριζόταν πιά σὲ θρησκευτικὲς ἀποκλειστικὰ βάσεις*: «Ἡ ζωγραφικὴ τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας», παρατηρεῖ ὁ Κόντογλου, «παρασταίνει ἕναν κόσμον ξένον γιὰ τὰ Εὐαγγέλια, ἰδιαίτερα τὰ ἔργα τὰ φιαγμένα ἀπὸ τοὺς ζωγράφους τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης...» Προπάντων λείπει, ἀπ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα, ἡ θρησκευτικὴ κατάνυξι καὶ τὸ μυστήριον, ἀφοῦ ἔχουν γίνε μονάχα γιὰ νὰ ἐπιδείξει ὁ καλλιτέχνης τὴ δεξιότητά του στὸ ζωγράφισμα φυσικῶν πραγμάτων, καὶ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς σαρκικὲς αἰσθήσεις. Ἡ «κοσμικὴ» ἢ «σαρκικὴ» τέχνη, σύμφωνα μὲ τὸν Κόντογλου, ἀσχολεῖται μὲ τὴ «σαρκικὴ ὁμορφιά». Ἡ «πνευματικὴ τέχνη», ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀσχολεῖται μὲ τὴν «πνευματικὴ ὁμορφιά». Ὁ Κόντογλου ἐμφατικὰ τοποθετεῖ τὴν πνευματικὴ τέχνη πάνω ἀπὸ τὴν κοσμικὴ, τὴν ἐσωτερικὴ ὁμορφιά πάνω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ. Φτάνει, πραγματικά, στὸ σημεῖο νὰ καταδικάζει τὴν κοσμικὴ τέχνη»⁵⁸. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς τελευταίας, ἰδιαίτερα συντηρητικῆς περιόδου τῆς ζωῆς του, ὁ καλλιτέχνης εἶχε κάποια ἀναγνώριση ἀπὸ τὸ κράτος, καθὼς καὶ πολλὲς παραγγελίες γιὰ τοιχογραφίες ἐκκλησιῶν.

Αὐτὴ ἡ στατικὴ καὶ διακοσμητικὴ πλευρὰ τῶν ἔργων τοῦ Κόντογλου, καὶ στὰ θέματά του καὶ στὴν ἔκφρασή του, δὲν ἐκφράζει τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἀναστατώσεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μεταξὺ 1925 καὶ 1965.⁵⁹ Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξή τους. Ἦδη μιλήσαμε γιὰ τὸν διεθνισμό του, διεθνισμό θαλασσοπόρου. Λοιπόν, τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ἡ ἔξαρση τῆς περιπετειώδους ζωῆς πού διαπερνᾷ ὅλα του τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα, ἀποκλείστηκαν ἐξολοκλήρου ἀπὸ τὸ εἰκαστικὸ του ἔργο, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὶς βιβλιοεικονογραφήσεις του.

Στὸ σύνολό της, ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ Κόντογλου ἔχει ἀναμφίβολα συντηρητικὸ χαρακτήρα. Παρ' ὅλ' αὐτὰ, ἡ προσήλωσή του στὴ βυζαντινὴ τέχνη ἀποτελέσει τὴν πηγὴ μιᾶς θαυμαστῆ δημιουργικῆς φάσης.

Γκίκας

Ὁ Γκίκας εἶναι ἕνας συντηρητικὸς πού ἐπαναστατικοποίησε τὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ. Στὴν πρώτη του αὐτὴ ιδιότητα μάλλον παρὰ στὰ καλλιτεχνικὰ του ἐπιτεύγματα πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ὁ λόγος πού τὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ ἀριστοκράτη κέρδισε πλατιὰ καὶ ἡμιεπίσημη ἀναγνώριση ἀπὸ ὅλα τὰ

24. Κόντογλου: Ἀλατότοπος κοντὰ στὴ θάλασσα τῆς Μάρης, 1938, 0,31 × 0,40, Συλλογὴ I. Μαρτίνου-Κόντογλου, Ἀθήνα.

57. Ἀπὸ τὸ κείμενο πού δημοσίευσε ἡ Ἑλλη Ἀλεξίου, *ὅπ. παρ.*

58. Constantine Cavaros, *Byzantine Sacred Art - Selected writings of the contemporary Greek icon painter Fotis Kontoglou on the Sacred Arts according to the tradition of Eastern Orthodox Christianity*, compiled, translated from the Greek, and edited with Preface, Introduction, Notes and Illustrations, Vantage Press, Νέα Ὑόρκη 1957, σελ. 13.

59. Ὡστόσο, τὴν ἴδια ἐποχὴ συνεργαζόταν στενὰ μὲ προοδευτικὸς φιλελεύθερος καὶ κομμουνιστὲς διανοούμενους, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἤδη τῆς δευτέρας παραμονῆς του στὴν Ἀθήνα τὸ 1923 (Βάρναλης, Αὐγέρης, ἐπιθεώρηση *Ἐλεύθερα Γράμματα* τὸ 1947, κ.λπ.).

25. Γκίκα: 'Ο άόρατος καθρέφτης Ι, 1941, τέμπρα με καζεΐνη σέ χαρτόνι, 0,68×0,58, Συλλογή Ε. Γκέητς, Λονδίνο.

26. Πικάσο: Κοιμημένη: τó δνειρο, 1932, λάδι σέ μουσαμά, 1,30×0,97, Συλλογή Β. Γκάντς, Νέα Ύόρκη.

27. Γκίκα: Οί εραστές Ι, 1946, ανγó και λάδι σέ ξύλο, 0,28×0,20, Συλλογή Ε.Α. Άλπορτ, Όξφόρδη.

28. Μπράκ: Ή γυναίκα κάνοντας την τουαλέτα της, 1942, λάδι σέ μουσαμά, 1,07×0,68, Ίδιωτική συλλογή.

έλληνικά καθεστώτα. Διορίστηκε καθηγητής στο Έθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (έδρα Αρχιτεκτονικής) το 1941· εκλέχτηκε μέλος της Ακαδημίας Αθηνών τον Μάρτη του 1974· αναδρομική έκθεση των έργων του οργανώθηκε στην Έθνικη Πινακοθήκη τον Μάη του 1973 —ό πρώτος ζών καλλιτέχνης που επιλέχτηκε να εκθέσει τα έργα του στον χώρο αυτό.

Οί τεχνοκρίτες έχουν πολύ σωστά διακρίνει δύο φάσεις στο έργο του Γκίκα: ή μία ξεκινά από την πρώτη του κιόλας έκθεση το 1923, όταν ό καλλιτέχνης ήταν μόλις δεκαεφτά χρόνων, ως το 1936-1937· ή άλλη καλύπτει τα έπόμενα χρόνια μέχρι σήμερα.

«Όπως δέν υπάρχει “τέλειο έργο” έτσι δέν υπάρχει και “άπόλυτα άτομικό έργο”». ⁶⁰ Όταν ό Γκίκας ρωτήθηκε ποιά παράδοση στη ζωγραφική είχε ξεχωριστή σημασία για έναν Έλληνα καλλιτέχνη κι αν ό ίδιος ένιωθε αδέσμευτος από μιá τέτοια παράδοση, άποκρίθηκε: «Όρες ώρες έχω τό δυσάρεστο συναίσθημα πώς αν μπορούσα να άποκοπώ έντελώς από τις παραδόσεις αυτές θα γινόμουν πολύ πιο ένδιαφέρων καλλιτέχνης. Από την άλλη μεριά, πάλι, δέν κατορθώνω να καταλάβω γιατί. “Ό,τι μάς άρέσει —ή μάλλον μοϋ άρέσει— είναι σχεδόν συλλογική τέχνη, ή τέχνη που όπωσδήποτε προσεγγίζει την άνωνυμία, είτε πρόκειται για αίγυπτιακή είτε για χαλδαιική, κυκλαδική ή βυζαντινή, έλληνική ή προκολομβιανή, παλαιολιθική ή άφρικανική. Και με την εύκαιρία, αυτός ήταν από τους λόγους που με τράβηξε ό κυβισμός. Άσφαλώς θα θυμάστε την ιστορία όπου ό Μπράκ κι ό Πικάσο δέν ήξεραν ποιόν πίνακα να υπογράψουν επειδή δέν μπορούσαν να θυμηθούν ποιός τον είχε ζωγραφίσει» ⁶¹. Τούτο τό ιδιαίτερα σαφές αυτοβιογραφικό σχόλιο μπορεί να παίξει ρόλο κλειδιού για την κατανόηση του έργου του Γκίκα.

Για πολλά χρόνια, ό Γκίκας αντιμετωπιζόταν σαν ξένο στοιχείο στην έλληνική ζωγραφική: τό 1938, ό Παντελής Πρεβελάκης έγραφε για τον Γκίκα, στο άρθρο του «Η τέχνη της σύγχρονης Ελλάδας», πώς «μπορεί κανείς να προβλέψει ότι θα κερδίσει σιγά σιγά σέ έλληνικό χαρακτήρα και σέ προσωπικό τόνο». ⁶² Έναν χρόνο άργότερα, ό Δημήτρης Καπετανάκης, σέ άρθρο του άφιερωμένο στον Γκίκα, πίστευε πώς αυτή ή «έπιστροφή στις πηγές» είχε πιά συντελεστεί: «Ό ζωγράφος του, άναγνωρισμένος στο Παρίσι από καιρό, φαίνονταν ως τώρα ν’ άνήκει άποκλειστικά στην ευρωπαϊκή ζωγραφική, χωρίς να ‘χει κανέναν ιδιαίτερο δεσμό με την ιδιαίτερη πατρίδα του, την Ελλάδα. Με τον πίνακά του όμως που εκθέτει σήμερα στο έλληνικό κοινό δείχνει πώς, αν και δέν έπαυσε να μιλεί την ευρωπαϊκή γλώσσα, της έδωσε όμως ένα νέο βάθος εκφράζοντας μ’ αυτήν τό πνεύμα του τοπίου της πατρίδος του» ⁶³.

Πραγματικά, ως τό 1937-1938, ό Γκίκας άναζητούσε τό δρόμο του μέσα από τό λαβύρινθο της παρισινής καλλιτεχνικής ζωής, αλλά και ύστερα από τό συμβολικό αυτό όρόσημο εξακολουθούσε να δουλεύει κάτω από διάφορες επιδράσεις, συγκεκριμένα του Πικάσο και του Μπράκ. “Αν κοιτάξουμε τον Άόρατο καθρέφτη I, του 1941 (βλ. πίν. 25), και μιá Κοιμωμένη που είχε ζωγραφίσει έννιά χρόνια νωρίτερα ό Πικάσο (βλ. πίν. 26), μπορούμε να καταλάβουμε ίσαμε ποιόν βαθμό άπασχολούσαν τον Γκίκα οι πειραματισμοί της κυρίαρχης εκείνης μορφής της τέχνης του 20ού αιώνα.

Οί επιδράσεις αυτές είναι πραγματικά αισθητές στα περισσότερα έργα του Γκίκα πριν από τό 1950-1955 που δέν έχουν θέμα τους κάποιο τοπίο. Οί νεκρές φύσεις και τα έσωτερικά του αυτής της περιόδου, στη χρωματική τους άντίληψη, στη σύνθεσή τους, και στη διακοσμητική επίκληση ενός άρκαδικού παράδεισου, φανερώνουν τη γοητεία που άσκούσε στο ζωγράφο ό Ζορζ Μπράκ (βλ. πίν. 27 και 28).

60. Άγγελος Προκοπίου, *Νεοελληνική Τέχνη*, Αθήνα 1936, σελ. 13. Με την εύκαιρία αυτή θα ήθελα να υπογραμμίσω τη σημασία των προπολεμικών κειμένων του Προκοπίου τά όποια, έξαιτίας της κατοπινής πολιτικής του εξέλιξης, άγνοήθηκαν παντελώς από τους προοδευτικούς ιστορικούς της τέχνης. Πράγματι, οι μελέτες του της περιόδου 1936-1940 συγκαταλέγονται στις καλύτερες που άφιερώθηκαν στην έλληνική τέχνη του 18ου και του 19ου αιώνα. Τό περίεργο είναι πώς όσοι συμφωνούν με τις μετέπειτα πολιτικές ιδέες του αναφέρονται συχνότατα στα πρώιμα γραφτά του, παρόλο που ή ύπαρξή τους και μόνο άποτελεί άρνηση των άντίληψεών τους για την ιστορία της τέχνης.

61. Διάλογος Γκίκα και Μπράϊαν Ρόμπερτσον δημοσιευμένος στον κατάλογο *Ghika paintings 1934-1968*, Whitechapel Gallery, Λονδίνο, Ιούλ.-Αύγ. 1968, σελ. 4-5.

62. *The Studio*, τόμ. CXV, τεύχ. 541, Άπρίλης 1938, σελ. 182.

63. Δημήτρη Καπετανάκη, «Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας», στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, 6 Μαΐου 1939.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὲς τὶς «ἐκλεκτικὲς συγγένειες» μὲ τὸν κόσμον τοῦ Πικάσο καὶ τοῦ Μπράκ, τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο ὁ ἀντικειμενικὸς στόχος τοῦ Γκίκα ἦταν διαφορετικὸς: ἡ εἰκαστικὴ σύλληψη τοῦ ἐκτυφλωτικοῦ μεσογειακοῦ τοπίου. Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ Τριάντα βρισκόμεναι σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ κίνημα λαϊκῆς τέχνης καὶ ἰδιαίτερα μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς κύριους ἐμπνευστὲς του, τὸν ἀρχιτέκτονα Πικιώνη, τὴ σπουδαιότητα τοῦ ὁποῖου στὰ ἑλληνικὰ καλλιτεχνικὰ πράγματα ἔχω ἤδη ἀναφέρει. Ἡ ἀναζήτησις τῆς ἑλληνικότητος στὴν τέχνην, τόσο χαρακτηριστικὴ γιὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα, δὲν γινόταν νὰ τὸν ἀφήσει ἀδιάφορο. Γι' αὐτὸ καὶ στράφηκε πρὸς τὴν μόνη ἀποψη τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητος ποὺ μποροῦσε ποτὲ νὰ τὸν ἐνδιαφέρει, δηλαδὴ πρὸς τὴ φύση, καί, στὶς ἐπίμονες προσπάθειές του νὰ ἐκφράσει τὴ φύση αὐτὴ, προσανατολίστηκε στὶς ἀνατολικὰ καὶ ἀρχαιοελληνικὰ εἰκαστικὰ παραδόσεις. Ἡ σύνθεσις τῶν παραγόντων αὐτῶν ἀποτελεῖ τὸν ὕμνον τοῦ Γκίκα στὸ μεσογειακὸ τοπίο, αὐτὸ ποὺ ὁ Καπετανάκης ἄστοχα ὀνόμασε «μεταφυσικὴ τῆς ἑλληνικῆς φύσεως»⁶⁴.

Ἡ ἐντύπωσις ποὺ ἄφησαν στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ τὰ τοπία τοῦ Γκίκα εἶναι ἀξιωματικὴ. Ἀπ' ὅσο γνωρίζω, μὲ λίγες σπάνιες ἐξαιρέσεις, ἡ συντριπτικὴ πλειονότης τῶν κριτικῶν τέχνης ὑποδέχθηκε μὲ ἐνθουσιασμό τὴ λυρικὴ αὐτὴ σύνθεσις τῶν συστατικῶν στοιχείων ἐνὸς νησιώτικου τοπίου (βλέπε τὸ «κλασικὸ» πιά παράδειγμα *Μεγάλῃ σύνθεσι τῆς Ὑδρας*, πίν. 29).

Ἡ ἀντίδρασις τοῦ Καπετανάκη, γιὰ τὴν ὁποία ἤδη μίλησα, ἦταν ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς μελλοντικῆς ὑποδοχῆς τοῦ ἔργου τοῦ Γκίκα ἀπὸ τοὺς ἑλλήνες τεχνοκρίτες.⁶⁵ Ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεχτη εἶναι ἡ στάσις τοῦ ζωγράφου Σπύρου Βασιλείου μετὰ ἀπὸ τὴν ἀναδρομικὴ ἐκθεσις σαρανταδύο ἔργων τοῦ Γκίκα στὸ Βρετανικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Ἀθήνας τὸ 1946. Σὲ ἄρθρον του δημοσιευμένον στὴν ἀριστερὴ ἐπιθεώρησις *Ἐλεύθερα Γράμματα*, ὁ Βασιλεῖος θεωροῦσε τὸ ἔργο τοῦ Γκίκα «πιστὸ στὶς πιὸ γνήσιες μορφὰς τῆς νεοελληνικῆς παραδόσεως», καὶ ὑπερασπιζόταν τὴ ζωγραφικὴ τοῦ καλλιτέχνη ἀπέναντι στὴν κατηγορίαν πὼς τὸ ἔργο του μποροῦσε νὰ τὸ καταλάβει μόνον μιὰ ὀρισμένη τάξις ἀνθρώπων, πὼς δὲν ἦταν ἱκανὸ νὰ συγκινήσει τὴν καλλιτεχνικὴ εὐαισθησίαν τῶν πολλῶν. «Χρέος ὄλων ὅσοι πιστεύουσι τὴν ἀληθινὴν πρόοδο», ἔγραφε, «εἶναι νὰ φωτίζουσι καὶ νὰ κάνουν νοητὸ στοὺς πολλοὺς κάθε καινούριον στοιχεῖον ποὺ ἀγγίζει τὴν οὐσίαν τῆς τέχνης, ὅχι μόνον μὲ τὸ θέμα του, ἀλλὰ μὲ τὴ μονιμότερη καὶ διαρκέστερη καλλιτεχνικὴν τοῦ ἰδιομορφία. Στὸ ἔργο τοῦ Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα μπροστά, οἱ νέοι τεχνίτες ποὺ λαχταροῦν νὰ ἐκφράσουν τὴν νεοελληνικὴν πραγματικότητα τὴν ἀνανεωμένην ψυχικὰ καὶ πνευματικὰ μέσα στὴ φωτιὰ τῶν δοκιμασιῶν, θὰ πρέπει νὰ νιώσουν ἕνα συγκλονισμὸν γιὰ τὸ φρεσκάρισμα τῶν ἐκφραστικῶν τους μέσων καὶ νὰ βαλθοῦν —αὐτὸ λέγεται πρόοδος— νὰ τὸν ξεπεράσουν στὴν μαστοριὰ μένοντες πιστοὶ στὰ θέματα ποὺ εἶναι οἱ δικές τους οἱ λαχτάρες.»⁶⁶

Ὁ γενικὸς αὐτὸς ἔπαινος γιὰ τὰ τοπία τοῦ Γκίκα ἐκφράζει βέβαια κάποια συλλογικὴ ταύτισις μὲ μιὰ ἰδιαίτερον θεώρησις τοῦ μεσογειακοῦ τοπίου, ποὺ οἱ περισσότεροι κριτικοὶ τῆ βρῆκαν ἀποκλειστικὰ ἑλληνικὴν. Θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῆι πὼς τὰ γραφτὰ τοῦ Γκίκα γιὰ τὴν τέχνην καὶ τὴν ἑλληνικότητα στὴν τέχνην, μὲ τὸ εἰσαγόμενον κάποιο πνεῦμα μοντερνισμοῦ στὸ ζήτημα,⁶⁷ δὲν παύουν νὰ κλίνουν τὸ γόνυ στὴ συντηρητικὴν αὐτὴν ἰδεολογίαν τῆς ἑλληνικότητος,⁶⁸ ποὺ, ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἰπώθησαν στὴν εἰσαγωγὴν αὐτὴν, μποροῦμε νὰ

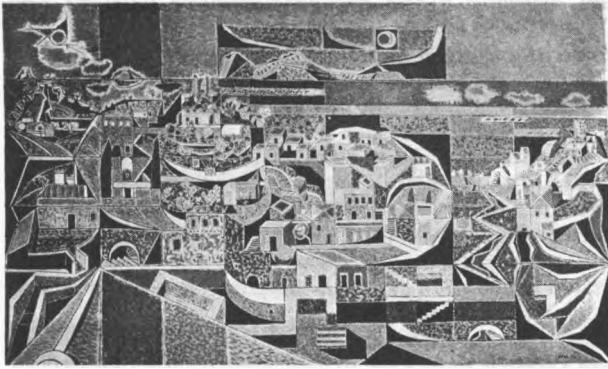
64. Στὸ ἴδιον.

65. Βλ. ἰδιαίτερα Ο. Ἐλύτη, «Ἡ σύγχρονη ἑλληνικὴ τέχνη καὶ ὁ ζωγράφος Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας», στὴν *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις*, Γενάρης 1947, ἀναδημοσιευμένον σὲ πρόσφατον τόμον μὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κυριότερα ἄρθρα ποὺ γράφτηκαν γιὰ τὸν καλλιτέχνη: *Ἡ τέχνη τοῦ Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1973, σελ. 16-29. Βλ. ἐπίσης: Α. Ξύδης, «Τὸ ἔργο τοῦ Χατζηκυριάκου-Γκίκα», στὸν *Ζυγὸς*, Σεπτ. 1960 (ἀναδημοσιευμένον στὸν ἴδιον τόμον, σελ. 54-61).

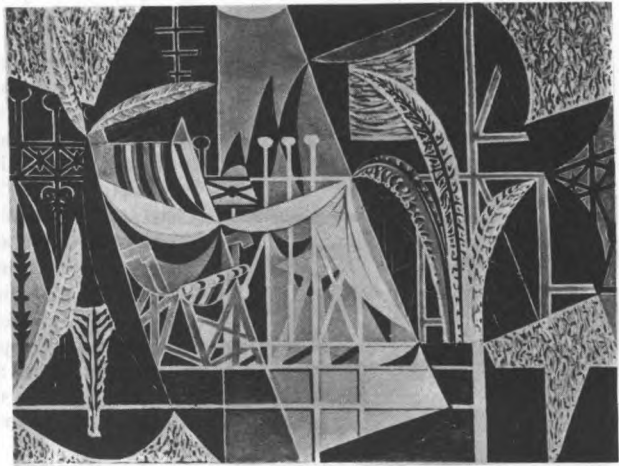
66. *Ἐλεύθερα Γράμματα*, 1η Δεκ. 1946. Ὑστερα ἀπὸ ἕναν μῆνα ἡ ἐπιθεώρησις δημοσίευσε μιὰ ἐπιστολὴν (μὲ ὑπογραφήν Δ.Σ.) ποὺ ἀποτελοῦσε βίαιη ἐπίθεσις στὶς ἀπόψεις τοῦ Σπύρου Βασιλείου, στὴν ἀκόλουθον βῆσις: «Ἡ νεοελληνικὴ τέχνη δὲν εἶναι τὸ ξαναμάσημα τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς ζωγραφικῆς καὶ οὐτε μπορεῖ νὰ γίνῃ τέτοια χωρὶς τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν σύγχρονην ἑλληνικὴν πραγματικότητα. Ἐμεῖς οἱ νέοι, τότε θὰ συγκινούμαστε πραγματικὰ καὶ θὰ νιώθωμε συγκλονισμὸν, ὅταν θὰ βλέπωμε τὴν μαστοριὰν τοῦ Χ.Γ. νὰ ἐκφράζει τὴν πραγματικότητα αὐτὴν. Τότε ἀκόμα θὰ μπορούσαμε νὰ ἰδοῦμε ἂν εἶναι συνεπὴς πρὸς τὴν «νεοελληνικὴν παράδοσιν» (στὸ ἴδιον, 1 Ἰαν. 1947).

67. Βλ. τὴν ἀπάντησίν του στὴν ἔρευνα «Ὑπάρχουν κοινὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῆς μοντέρνας τέχνης μὲ τὸ ἰδεώδες τῆς ἑλληνικῆς τέχνης;», *Ζυγὸς*, Μάρτις 1956.

68. Βλέπε τὸ ἄρθρον του «Περὶ ἑλληνικῆς τέχνης» ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν ἡμεπίσημην πολιτιστικὴν ἐπιθεώρησιν τοῦ Α. Καμπάνη *Τὸ Νέον Κράτος*, τεύχ. 5, Ἰαν. 1938, σελ. 126-132, καὶ τὸ ἄρθρον του «Peinture en Grèce» στὸ *Permanence de la Grèce*, εἰδικὸν τεύχος τοῦ περιοδικοῦ *Les Cahiers du Sud*, 1948, σελ. 184-194.

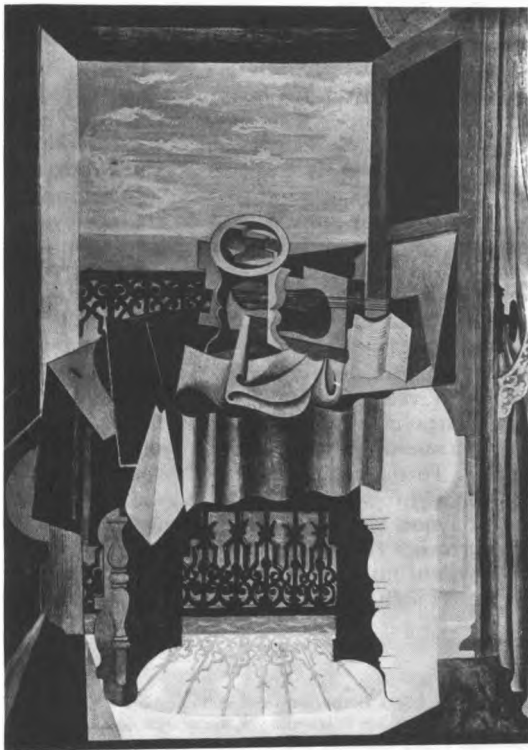

29. Γκίκα: Μεγάλη σύνθεση της Ύδρας, 1948, λάδι σε μουσαμά, 1,28 × 2,08, Συλλογή Ι. Καρρά, Αθήνα.

30. Γκίκα: Μπαλκόνι, 1954, μουσαμάς, 1,14 × 1,46, Συλλογή Σέρ Κόβιλ Μπάρκλεϊ.

31. Πικάσο: Τò μπαλκόνι, 1919, λάδι σε μουσαμά, 0,36 × 0,25, Μουσείο Μετροπόλιταν, Νέα Ύόρκη.

32. Γκίκα: Μυστράς, 1973, λάδι σε μουσαμά, 1,30 × 1,45, Συλλογή Μ. Νομκοῦ.

33. Τσαρούχης: 'Ακρόπολη, 1935, λάδι, 0,50×0,60, Συλλογή Κ. 'Αχιλλόπουλου, Λονδίνο.

τήν ορίσουμε ως τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῆς καλλιτεχνικῆς κριτικῆς στὴν Ἑλλάδα.

Τὸ ἔργο τοῦ Γκίκα εἶναι μιὰ σειρά παραλλαγῆς στὸ κύριο αὐτὸ θέμα τοῦ μεσογειακοῦ τοπίου. Τὸ ζήτημα τῆς εἰκαστικῆς ἀναπαράστασης ἀνθρώπινων μορφῶν εὐχάριστα τὸν ἀπασχόλησε, καί, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτῆ, εἶναι τὸ ἄκρο ἀντίθετο τοῦ Τσαρούχη. Τὰ λυρικά, ἀν καὶ αὐστηρά, τοπία του (*Μεγάλο τοπίο τῆς Ὑδρας* 1938, *Κήπος στὴν Κρήτη* 1954), ἢ σειρά τὰ μπαλκόνια ποὺ ζωγράφισε τὸ 1954 (βλ. πίν. 30) ἢ ἡ *Σιδερένια σκάλα* του (1955) ἴσως ἀποτελοῦν ἀμυδρὸ ἀντίπαλο τῶν ὀψιμων κυβιστικῶν πειραματισμῶν⁶⁹ τοῦ ἄλλου ἐκείνου μεσογειακοῦ δημιουργοῦ (βλ. πίν. 31). Ὡστόσο, ὁ Γκίκας ἔχει πλάσει ἓνα ἐξαιρετικὰ πυκνὸ δρᾶμα μιᾶς κατάφωτης νησιώτικης φύσης —ἀντίποδα στὸν σκοτεινὸ κόσμον τοῦ φεγγαριοῦ πάνω ἀπὸ τὴ νεκρὴ πολιτεία (1956) ἢ ἄλλων ἀνάλογης ἔμπνευσης ἔργων του.

Ἐνα παράδειγμα ἀπὸ σχετικὰ πρόσφατη δουλειὰ του (βλ. πίν. 32) δείχνει πολὺ πειστικὰ μὲ πόση ἐπιμονὴ χειρίζεται τὰ προβλήματα ποὺ συνοδεοῦν τὴ θεματογραφία τῆς φύσης καί, ταυτόχρονα, πῶς συνεχίζει νὰ ἐπεξεργάζεται τὴν ἀρχικὴ του σύλληψη.

Τσαρούχης

Ὁ Γιάννης Τσαρούχης σκόπιμα ζεῖ σὰν κοινωνικὰ περιθωριακὴ μορφή. Ὡστόσο ἡ τέχνη του —τὴν κοινωνικὴ εὐαισθησία τῆς ὁποίας θὰ προσπαθήσω νὰ περιγράψω—, παρόλο ποὺ ἀγνοήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους φορεῖς, τοῦ ἐξασφάλισε τὴν ἀναγνώριση σημαντικῶν ἰδιοκτητῶν γκαλερί καὶ ὀριζομένων ἀπὸ τοὺς πλουσιότερους Ἕλληνες φιλότεχνους. Πράγμα ποὺ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ δείχνει πόσο ἀντιφατικὴ μπορεῖ νὰ εἶναι σήμερα ἡ ζωὴ ἐνὸς ζωγράφου.

Ὁ Τσαρούχης, ὅπως καὶ ὁ Γκίκας, ἀνήκει σὲ ἄλλη γενιὰ ἀπ' αὐτὴν τῶν δύο πρώτων ζωγράφων ποὺ ἀναφέραμε. Ἦταν δώδεκα χρόνων ὅταν ἔγινε ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ, εἰκοσιέξι τὸ 1936, ὅταν ἡ μόδα τοῦ Θεόφιλου ἦταν στὶς δόξες τῆς καὶ ὁ στρατηγὸς Μεταξᾶς ἐγκαθιστοῦσε τὴ δικτατορία του. Ἡ ἰδεολογία τῆς λαϊκῆς ἐλληνικότητας, τὰ προβλήματα κληρονομιάς καὶ παράδοσης ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Τσαρούχης ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια δὲν μποροῦσαν νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν ἀνάγκη ἐνὸς ἀνθρώπου τῆς γενιᾶς του γιὰ ἀφομοίωση τῆς δυτικῆς παράδοσης. Ὁ Τσαρούχης εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα παραδείγματα τῆς προσπάθειας αὐτῆς γιὰ συμφιλίωση τῶν δυτικῶν καὶ ἀνατολικῶν εἰκαστικῶν παραδόσεων.

Ὅπως μαρτυροῦν τὰ γραφτὰ του καὶ προπάντων οἱ πίνακές του, ἐπιδόθηκε στὴν προσπάθεια αὐτῆ μὲ συστηματικὴ σπουδὴ καὶ τῶν δύο παραδόσεων σὲ δύο ἐπίπεδα: μελετώντας τὴν ἱστορία τῆς τέχνης καὶ ἀντιγράφοντας πρωτότυπα ἔργα σὲ μουσεῖα. Τὸ τελικὸ προϊόν αὐτῶν τῶν ἀναζητήσεων φανερῶναι ἄλλη μιὰ φορὰ πόσο ματαιόδοξη καὶ ἀδειανὴ ἀπὸ κάθε πραγματικὸ νόημα εἶναι ἡ ἰδέα τῆς «πρωτοπορίας», ἰδέα ποὺ κυριαρχεῖ στὸν καλλιτεχνικὸ κόσμον τῶν ἀναπτυγμένων καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν. Τὸ αἰσθητικὸ αὐτὸ πιστεύω, γενικὰ χρησιμοποιούμενον σὰν δικαίωση ἀπὸ καλλιτέχνες ποὺ νιώθουν βαθιὰ τὴν κοινωνικὴ τους ἀπομόνωση, στὴν πραγματικότητα ἀνταποκρίνεται στὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τοῦ ἐμπορίου τέχνης: μιὰ καινούρια καλλιτεχνικὴ μόδα «λανσάρεται» μὲ ἓναν καλοζυγιασμένον συνδυασμὸ ἐκθέσεων, ἄρθρων στὸν καθημερινὸ τύπον, καὶ καλλιτεχνικῆς κριτικῆς σὲ ἐπιθεωρήσεις ποὺ χρηματοδοτοῦνται ἀπὸ ἐμπόρους τέχνης. Ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ πιστεύω εἶναι ὁ νεωτερισμὸς, οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ὁποίου ἐμφανίζουν τὸ «νὰ εἶσαι τῆς μόδας» σὰν ἰδανικὸ πού, μὲ τὴ σειρά του, ἐπηρεάζει ὄχι μονάχα τὸ φιλότεχνο κοινὸ καὶ τοὺς πελάτες-ἀγοραστές, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς καλλιτέχνες. Τὸ σκιάχτρο εἶναι νὰ θεωρεῖται κανεὶς «ξεπερασμένος». Ἡ διεθνοποίηση τῆς ἀγορᾶς τέχνης καθιέρωσε τὸ δόγμα τοῦ νεωτερισμοῦ καὶ σχεδὸν ὀδήγησε τὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ στὸν ἐποχιακὸ ρυθμὸ τῆς «ὑψηλῆς ραπτικῆς» (haute couture). Ὡστόσο ἡ ὑπαρξὴ καὶ μόνον τοῦ ἔργου τοῦ Τσαρούχη καὶ πολλῶν ἄλλων ζώντων καλλιτεχνῶν ἀποτελεῖ ἄρνηση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς. Ἡ ἰδέα τῆς «πρωτοπορίας» εἶναι ἔντεχνα

34. Καμπίλι: Βίλα Μπελβεντέρε, 1930.

69. Ἀντίθετα μὲ τὴ γενικὴ πεποίθηση ποὺ τὸν ἤθελε ἐκπρόσωπον τοῦ κυβισμού στὴν Ἑλλάδα, ὁ Γκίκας δὲν ὑπῆρξε ποτέ του κυβιστὴς· μὲ τρόπο μάλλον ἐκλεκτικὸ χρησιμοποίησε ὅσα ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ κυβισμού ταίριαζαν καλύτερα στοὺς σκοπούς του.

35. Τσαρούχης: Νέος με άσπρα λινά, 1937, νερομπογιά με ζελατίνα σε πανί βαμβακερό. 0,91×0,61. Συλλογή του καλλιτέχνη.

36. Ματίς: Ή κυρία με τὰ μπλέ, 1937, λάδι σε μουσαμά, 0,92×0,73, Συλλογή Τζόν Ουίντερστάιν, Φιλαδέλφεια, ΗΠΑ.

καλλιερημένος μύθος.⁷⁰ Πρέπει να παραδεχτούμε όχι μονάχα πώς πολλά ιδιώματα μπορούν να συνυπάρχουν και να εκφράζουν, με εικαστικά μέσα, τον κόσμο των ιστορικά και κοινωνικά συγκροτημένων μορφών που μās περιβάλλουν, αλλά και πώς τὰ ιδιώματα αυτά ποικίλλουν από κοινωνία σε κοινωνία εφόσον υφίστανται διαφορετικές καθοριστικές επιδράσεις.

Ο Τσαρούχης εγκωμιάστηκε τόσο πλατιά σαν ζωγράφος τής ελληνικότητας, που αυτό πρέπει να στάθηκε, τουλάχιστον από κάποιο σημείο και πέρα, εμπόδιο στην εξέλιξη του. Ήδη τὸ 1947, στην πρώτη λεπτομερή ανάλυση τής δουλειάς του —ανάλυση που παραμένει από τις καλύτερες που γράφτηκαν για τὸν καλλιτέχνη—, ὁ Τσαρούχης ταυτίζεται με τὴν «ἀνακάλυψη τής ελληνικῆς παράδοσης».⁷¹

Νωρίτερα ἀκόμη (1937), ὁ Δημήτρης Καπετανάκης πίστευε πὸς ὁ Τσαρούχης προσπαθεῖ «να ἐπιστρέψει στις πηγές»,⁷² καὶ τὸ 1939 ὁ Α. Δρίβας παρατηροῦσε πὸς «ἡ ἐπιστροφή του, καθὼς καὶ τὸ ξεκίνημά του ἀπ' τὸν ἀρχέγονο ρυθμὸ τής λαϊκῆς μας τέχνης, τὸν ἐνώνει, τὸν συμφιλώνει με τὴν ἀγαζητήσιμη πὸν πραγματοποιεῖ ἡ ζωντανὴ πολιτισμένη τέχνη τὴν ἐποχὴ μας».⁷³

Όταν τὸ 1962 ἕνα τεῦχος τοῦ Ζυγοῦ ἀφιερώθηκε στὸν Τσαρούχη, ὁ ποιητὴς Α. Ἐμπειρικός ἔγραψε: «Όταν ἀντικρίξει κανεὶς τὰ ἔργα τοῦ Γιάννη Τσαρούχη, ἔχει ἀμέσως τὴν ἐντύπωση ὅτι βλέπει αὐτὸ πὸν ὀνομάζουμε ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ, περισσότερο παρὰ σὲ ὅποιαδήποτε θεώρηση ἄλλων Ἑλλήνων ζωγράφων, με μοναδικὴ ἐξαίρεση τὸ ἔργον τοῦ Θεόφιλου Χατζημιχαήλ. Εἶναι ἀλήθεια καταπληκτικὴ ἡ «ἑλληνικότητα» τοῦ ἔργου τοῦ Τσαρούχη. Θὰ ἦτο ὅμως λάθος νὰ τοποθετήσουμε τὸν καλλιτέχνην αὐτὸν σὲ βάθρο ἀποκλειστικὰ ἐθνικόν, καὶ νὰ ἀξιολογήσουμε τὴν τέχνην του με κριτήρια τής σχετικότητας, τὰ ἐκτεινόμενα στὸν χῶρο πὸν περιλαμβάνεται συνήθως μόνον στὰ πλαίσια τής ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς»⁷⁴. Ἡ γνώμη τοῦ Μ. Καλλιγᾶ εἶναι ὀξυδερκέστερη: «Τὰ ἔργα του εἶναι μοντέρνα. Ἀνταποκρίνονται στὸ πνεῦμα τής σύγχρονης ἐποχῆς, ἐνῶ ἕνα στενὸ ἔστω μονοπάτι τὰ συνδέει με τὴν παράδοση»⁷⁵.

Ἀπὸ παιδι ἀκόμη ὁ Τσαρούχης ἔψαχνε τὸ δρόμο του στὴ ζωγραφικὴ. Πραγματικὰ ἀποφασιστικὴ ὥστόσο γιὰ τὴν τέχνην του ὑπῆρξε ἡ συνάντησή του με τὸν Κόντογλου, πὸν ἦταν δάσκαλός του ἀπὸ τὸ 1929 ὡς τὸ 1934. Ἄν κοιτάξουμε μιὰ Ἀκρόπολη πὸν ἔφιαξε ὁ Τσαρούχης τὸ 1935 (βλ. πίν. 33), ἀμέσως νιώθουμε τὴν ἐπίδραση τοῦ Κόντογλου καὶ, μέσα ἀπὸ ἐκεῖνον, τής βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποκαλύπτει τὴν μεγάλη ἰκανότητα προσαρμογῆς τοῦ Τσαρούχη, πρᾶγμα ὀλοφάνερο σὲ ὅλες τὴς περιόδους τής ζωῆς του, συνακόλουθο τοῦ ἀκάματου ἀγῶνα του γιὰ γνήσια ἔκφραση.

Τὸ πραγματικὸ θέμα τής ζωγραφικῆς τοῦ Τσαρούχη, ἀπὸ τὰ μέσα τής δεκαετίας τοῦ Τριάντα ὡς τὰ μέσα τής δεκαετίας τοῦ Ἑξήντα, εἶναι ἡ ἀρσενικὴ ἀνθρωπότητα τῶν μικροαστῶν καὶ ἡμιπρολεταρίων κατοίκων τῶν πόλεων. Τὸ θέμα αὐτὸ πήρε μορφή σὲ διάφορους πίνακες διαφορετικῆς τεχνολογίας, καὶ συνοδευόταν μόνιμα, ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο, ἀπὸ δύο ἐλάχιστες θεματικὲς ἀναζητήσεις πὸν περισσότερο ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο στάθηκαν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τής ἑλληνικότητάς του: ἐξωτερικὰ σπιτιῶν καὶ σκηνῆς πόλεων, συχνότατα με νεοκλασικὰ κτίρια, ὀρισμένες φορὲς συνταιριασμένα με σύμβολα ἀγροτικῆς ἢ προλεταριακῆς καθημερινῆς ζωῆς, καὶ γυναῖκες με τοπικὴ ἐνδυμασία. Θὰ ἔλεγα πὸς οἱ δύο αὐτὲς σειρὲς θεμάτων, μαζί με τὰ θεατρικὰ του κοστοῦμα καὶ τὴς σκηνογραφίες, εἶχαν ἐπίδραση μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ κύριο ἔργο του. Ἡ ἑλληνικότητά του ἐγκωμιάστηκε ιδιαίτερα σὴς διακοσμητικὲς αὐτὲς ἐπιφάνειες πὸν καλύπτονται ἀπὸ ἀνέκφραστες χωριάτισσες ἢ στὴ σχεδὸν σκηνογραφικὴ ἀπεικόνιση σπιτιῶν με νεοκλασικὲς ἀναφορὲς. Ίσως θὰ ἦταν σωστότερο νὰ μιλήσουμε περισσότερο γιὰ «μεσογειακότητα» παρὰ γιὰ ἑλληνικότητα· τὰ κοινὰ αὐτὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα ἐξᾶλλου κάνουν πίνακες τοῦ Καμπίλι νὰ μοιάζουν πολὺ

70. Ἡ ἔρμηνεία πὸν δίνω ἐδῶ πρόχειρα στὴν ἔννοια τής «προπορίας» διαφέρει ἀπὸ τὴν ἔρμηνεία τοῦ Τζὸν Γουέιμαν στὸ ἔργο του *The Concept of the Avant-Garde* (Alove Press, Λονδίνο 1973), ιδιαίτερα σελ. 13-16.

71. Ἀλέξανδρος Ζῦδης, «Ὁ ζωγράφος Γιάννης Τσαρούχης καὶ ἡ ἀνακάλυψη τής Ἑλληνικῆς Παράδοσης», στὸ *Τετράδιο*, Γενάρης 1947, σελ. 34-48.

72. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ζῦδη, στὸ *ἴδιο*, σελ. 39.

73. *Στὸ ἴδιο*, σελ. 46.

74. Ἀνδρέας Ἐμπειρικός, «Ὁ θρίαμβος τής αἰσθητικῆς ζωγραφικῆς», στὸν *Ζυγὸ*, Νοέμ. 1961-Φεβρ. 1962, σελ. 11.

75. Μαρίνος Καλλιγᾶς, «Γιάννης Τσαρούχης», στὸν *Ζυγὸ*, Νοέμ. 1961-Φεβρ. 1962, σελ. 6.

37. Τσαρούχης: Πέτρος, 1946.

38. Τσαρούχης: "Έρω", 1957, μουσαμάς, 1,88x0,70, Συλλογή Ε. Κουτσούδη, Αθήνα.

«τσαρουχικοί» (βλ. πίν. 34), αν και, μάλλον, κάθε επίδραση από την μία ή την άλλη πλευρά πρέπει να αποκλειστεί.

Η εικονογράφηση του κεντρικού θέματος της δουλειάς του Τσαρούχη αρχίζει μετά από την επιστροφή του από το Παρίσι το 1936. Ήδη πριν από τον *Νέο με άσπρα λινά* του 1937 (πίν. 35) βλέπουμε αυτόν τον κόσμο από απαθείς λαϊκούς τύπους μέσα σε ανήλιαγα υπόγεια. Το μοναδικό φως στον κόσμο τους βρίσκεται στις γαλάζιες, σκούρες καφετιές, λευκές ή σε χρώμα ώχρας επιφάνειες, και στην ανταύγεια μιας ανεκπλήρωτης επιθυμίας. Οι επιδράσεις από άλλους ζωγράφους (εδώ του Μatis, βλ. για παράδειγμα την *Κυρία με τὰ μπλέ*, έργο του 1937, πίν. 36), αλλά υποβάλλουν κάποιες παραλλαγές στο κύριο αυτό θέμα. Ένα πορτρέτο του 1946, με τεχνοτροπία που «θυμίζει Φαγιούμ», σύμφωνα με την ομολογία του ίδιου του Τσαρούχη⁷⁶ (βλ. πίν. 37), επιβεβαιώνει αυτή την εντύπωση. *Κανένας Έλληνας ζωγράφος δεν χαρακτηρίζει κοινωνικά τις μορφές του τόσο όσο ο Τσαρούχης*.

Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για το έργο του *Έρω*ς (πίν. 38) ή για τον πίνακα που λέγεται *Η ξεχασμένη φρουρά*⁷⁷ (πίν. 39), αν και στην τελευταία τούτη περίπτωση συναντούμε ένα νέο στοιχείο που θα κυριαρχεί εφεξής: την όπτική αξία των *αντικειμένων*. Άνεξάρτητα απ' αυτό, η *Ξεχασμένη φρουρά* εξακολουθεί να αναπνέει στην παλιά ατμόσφαιρα: η άκνησία των μορφών, το κενό τους βλέμμα, και τὰ κοινωνικά τους χαρακτηριστικά καθορίζουν τον ρωμαλέο αισθησιασμό τους.⁷⁸

Από τὰ τέλη της δεκαετίας του Πενήντα ο Τσαρούχης άφησε βαθμιαία πίσω του τον κόσμο που είχε πλάσει από τὰ μέσα της δεκαετίας του Τριάντα. Μπορούμε να πούμε πώς τώρα τον θέλγει τόσο έντονα η παρουσία των αντικειμένων, που ξεοδεύει όλη του τη δεξιοσύνη στη λεπτομερειακή περιγραφή της αξίας τους. Ωστόσο υπάρχουν κι εδω έξαιρέσεις όπου ο πίνακας δεν διασπάται σε λεπτομέρειες με αυθύπαρκτη σχεδόν ζωή. Άναφέρω για παράδειγμα τη σχεδόν σκηνογραφική του σύνθεση *Ο Διόνυσος στις Βάκχες* του *Ευριπίδη*, του 1973 (βλ. πίν. 40). Πρόκειται για τή στιγμή όπου ο Διόνυσος έμφανίζεται στον ουρανό και αναγγέλλει την τιμωρία του βασιλιά Πενθέα και όσων άρνήθηκαν τη θεϊκή του ύπόσταση. Δεξιά, μπρος σ' έναν τοίχο, δύο γυναίκες κι ένας άντρας με στρατιωτική στολή, μάλλον τὰ μελλοντικά θύματα της όργης του Διονύσου, στέκουν άποσβολωμένοι από την ύπερφυσική αυτή παρουσία.

Ο πολύμορφος συμβολισμός αυτής της σκηνής, ή συνθετική ύποταγή στη θεϊκή παρουσία κάθε όρατου αντικειμένου στον μουσαμά, που βασιζέται χρωματικά στους ροζ τόνους και κορυφώνεται στον κατακόκκινο μανδύα του Διονύσου, όλα αυτά δείχνουν πώς ή τελευταία τεχνοτροπία του Τσαρούχη δεν αντιπροσωπεύει έναν κλασικισμό στραμμένου στο παρελθόν αλλά έναν κλασικισμό που χρησιμοποιείται για τήν άπεικόνιση του παρόντος.

Άνάλογες κινήσεις μπορούμε, βέβαια, να βρούμε και άλλου: αναλογίζεται κανείς τον Τζόρτζιο Ντέ Κίρικο με το έργο του όποιου οί άναζητήσεις του Τσαρούχη έχουν κάποια συγγένεια.

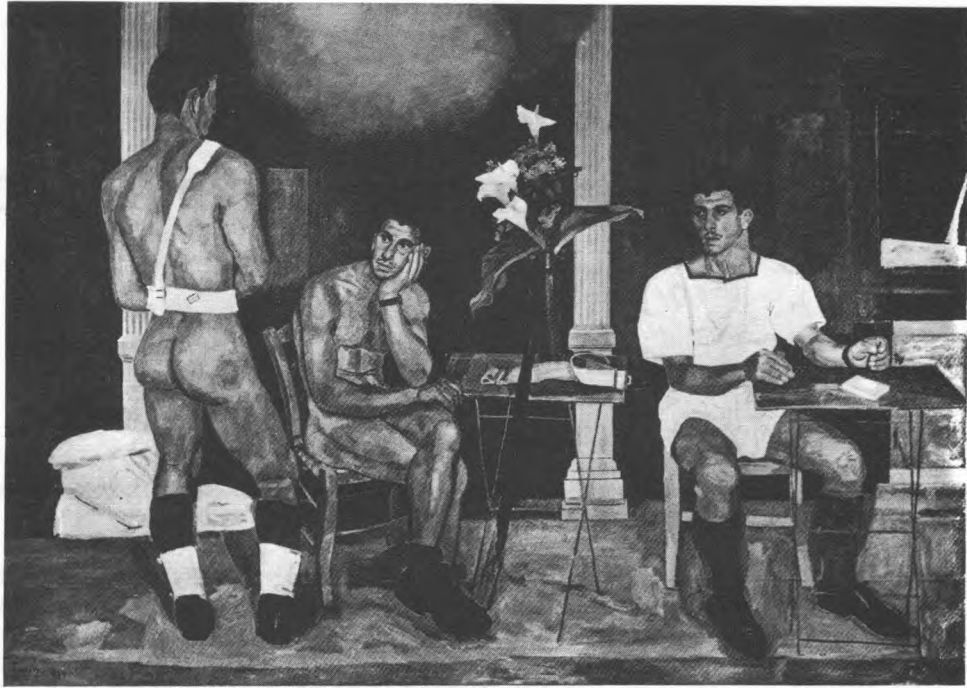
Ο Τσαρούχης δεν άφέθηκε ποτέ στον πειρασμό, άκόμη και με τήν πίεση της γενικής επιδοκιμασίας, να γίνει άπλως άναπαραγωγός της ίδιας του της τεχνοτροπίας από τή στιγμή που έπαψε πια να τήν πιστεύει: έξακολουθεί να εργάζεται άναζητώντας πάντοτε καινούρια μέσα για να αιχμαλωτίσει τήν μεταβαλλόμενη και φευγαλέα πραγματικότητα.

μετάφραση: Σεραφεΐμ Βελέντζας

76. Γιάννης Τσαρούχης, «Τὰ έργα και τὸ ιστορικό τους», *Ζυγός*, Νοέμ. 1961-Φεβρ. 1962, σελ. 31.

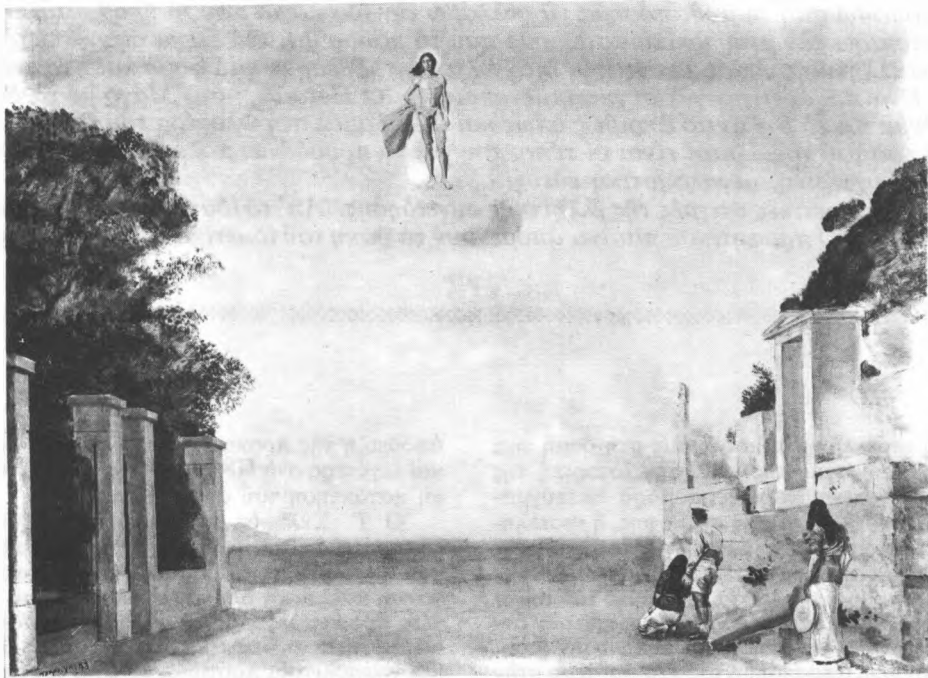
77. Ο Τσαρούχης, σε πρόσφατο αὐτοβιογραφικό του σχόλιο, αναφέρει πὸς ὁ τίτλος αὐτὸς δόθηκε στὸν πίνακα ἀπὸ τὸν μαραγκὸ τοῦ τελάρου («Μερικὲς σκέψεις γιὰ τὰ έργα μου», στὸ *Οἱ Ἕλληνες Ζωγράφοι*, δπ. παρ., σελ. 299).

78. Βλέπε και τήν κρίση τοῦ Γιώργου Πετρη γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Τσαρούχη: «Τὰ ὄρια τῆς δουλειᾶς του δὲν καταρτίζονται μόνο ἀπὸ τὸ ἰδιωμένο παρά κι ἀπ' τὸ βιωμένο. Τώρα, ποιά εἶναι ἡ φιλοσοφία, ἡ ἰδεολογία αὐτῆς τῆς ἐπαφῆς στὶς πληρέστερες περιπτώσεις τῆς, θὰ τὸ πούμε ἴσως ἄλλου, πάντως δὲν πηγαίνει μακρύτερα ἀπὸ ἕναν κόσμο ἥδη συγκροτημένο, με πεπερασμένα ὄρια, ἄρα ἀστικό. Δὲ θὰ μπορούσα νὰ μαρτυρήσω ὡς ποιο σημείο δὲν τοῦ εἶναι κάποτε και ὀδύνηρῆ αὐτῆ ἡ ἐπαφή: ἡ ἀκνησία και ἡ σιωπὴ πὸς κρατοῦν οἱ μορφές του, τὰ ἀδειανὰ μάτια πὸς ἔχουν οἱ ναῦτες του κι οἱ ἔρωτές του, κάποτε και στὶς πὸς ἠχηρὲς στιγμές τους, ἡ στάση ἀκαμψίας ὅπου κοκάλωσαν, σάν σ' ἐπιτύμβιο, οἱ *Γυναίκες ἀπ' τὴν Ἐλεσίνα*, ἡ ἔλλειψη διαφάνειας σὲ πολλά, μποροῦν ἴσως νὰ μαρτυρήσουν ἐπαρκέστερα» («Τὸ ἔργο τοῦ Τσαρούχη», στὸ *Οἱ Ἕλληνες Ζωγράφοι*, δπ. παρ., σελ. 294).

39. Τσαρούχη: 'Η εξασαμμένη φρουρά,
1957, λάδι σὲ λινό, 2,76×2,95, Συλ-
λογή Α. Ίόλα.

40. Τσαρούχη: 'Ο Διώνυσος ἀπὸ τὶς
Βάκκες τοῦ Εὐριπίδη, 1973, λάδι σὲ
λινό, 0,73×1,00, Συλλογή Ντ.
Μαχαίρα.

[Ἡ ἀποδεικτικὴ ἀξία τοῦ μυθιστορήματος τοῦ μεσοπολέμου]

τοῦ Δημήτρη Μορτόγια

Ὁ Δημήτρης Μορτόγιας γεννήθηκε στὸν Πύργο τῆς Ἠλείας τὸ 1934. Σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐπιστῆμες. Τὸ 1958 πῆγε στὴ Γερμανία γιὰ μετεκπαίδευση καὶ παρακολούθησε μαθήματα οἰκονομίας, φιλοσοφίας, κοινωνιολογίας καὶ ἱστορίας. Τὸ 1964 γύρισε στὴν Ἀθήνα καὶ συνεργάστηκε μὲ τὰ περιοδικὰ *Ἐποχές* καὶ *Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος*. Ἀπὸ τὸ 1971 ἐγκαταστάθηκε στὸ Λονδίνο ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1975.

Στὸ τεῦχος αὐτὸ δημοσιεύουμε ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ «τὸ μυθιστόρημα τοῦ μεσοπολέμου», μελέτη πὸν ἔμεινε ἡμιτελὴς καὶ ἡ ὁποία προοριζόταν γιὰ διδακτορικὴ διατριβή. «*Σκοπός μου εἶναι*», γράφει ὁ Δ. Μορτόγιας στὶς 10.1.1962 σὲ φίλο του, «*νὰ ἐρευνήσω τὸ κοινωνιολογικὸ καὶ τὸ φιλοσοφικὸ ὑπέδαφος τοῦ μυθιστορήματος, νὰ τὸ συναρτήσω μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ νὰ τὸ κατατάξω συστηματικὰ καὶ χρονολογικὰ στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς σκέψης καὶ κοινωνίας.*» Καὶ στὶς 9.8.62, σὲ ἄλλο γράμμα του, στὸν Ε.Κ., θὰ δώσει περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἐργασία του:

«*Προσπαθῶ ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα νὰ συλλάβω τὴν ἰδεολογία πὸν τὸ ὑποβασιλεύει καὶ νὰ ἐντοπίσω τὸν πνευματικὸ ἀστερισμὸ πὸν τὸ καθορίζει. Θὰ ἔλεγα σφηνομέτρηση τῆς νεοελληνικῆς κακοδαιμονίας μὲ διαγνωστικὴ πρόθεση, καμιά φορὰ καὶ ἡ ἀνατομία τῆς. Ἕνα παράδειγμα γιὰ συγκεκριμενοποίηση. Ὁ Πετσάλης στὸ Μάγο μὲ τὰ δῶρα ἀναθυμῆται τὸ Βυζάντιο ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ Παλαμᾶς στὴ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ. Τὸ μόνο πὸν τοῦ χρειάζεται εἶναι οἱ τύποι του γιὰ νὰ προσδώσει παλμὸ καὶ πρωτοτυπία σὲ μιὰ νυχτερινή, μεγαλοαστικὴ εὐτυχία.*

»*Δύο διαφορετικὲς στιγμὲς τῆς ἐλληνικῆς συνείδησης. Ἀπ' τὸ ἰδανικὸ καὶ τὴ ρωμαλέα ἀναβίωση τοῦ προφητικοῦ παιάνα ἀπομένουν τὰ ράκη τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου μὲ τὰ ὁποῖα*

Ἡ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας στὴ δομὴ τῆς, στὶς κινητήριες δυνάμεις τῆς καὶ στὴν ἱστορικὴ τῆς ἰδιομορφία, δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει σοβαρὰ ἐπιτεύγματα. Ὡς ἀντικείμενο θεωρητικῆς σύλληψης, ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία στὸ σύνολό τῆς καὶ στὴν ἱστορικὴ τῆς ἐξέλιξη δὲν ἔτυχε συστηματικῆς καὶ μεθοδευμένης ἐπεξεργασίας. Σποραδικὲς ἐργασίες σ' αὐτὸ τὸν τομέα ἐπιχείρησαν τὴν ἐφαρμογὴ θεωρητικῶν σχημάτων ἀντλημένων ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ πείρα πάνω στὴν ἀπειθάρχητη πρῶτη ὕλη, ἀποσκοπώντας περισσότερο στὴν

ἀπόδειξη τῆς προκαταβολικὰ παραδεγμένης θεωρίας καὶ λιγότερο στὴ διεύρυνση τῆς γνώσης καὶ τῆ γνωστικὴ κατάκτηση τοῦ ἀντικειμένου.

Ὁ Γ. Σκληρὸς καὶ ὁ Δ. Δανηλίδης εἶναι οἱ λαμπρότεροι ἐκπρόσωποι αὐτῆς τῆς κατεύθυνσης. Ὁ πρῶτος ἐξετάζει τὴ σημασία τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα καί, παρ' ὅλη τὴ σχηματικότητά του, ἀνοίγει νέες προοπτικὲς γιὰ μιὰ αὐτοφυῆ κοινωνικὴ προβληματικότητα· ὁ δεύτερος, ἐμπνεόμενος ἀπὸ φυλετικὰ καὶ γεωπολιτικὰ πρότυπα, εἰσάγει τὸν ἱστορικὸ παρά-

πλουμίζουν τὰ ἀποκριάτικα ξεφαντώματά τους. Ἄντι γιὰ προσκύνημα στὸν Παρθε-
νῶνα ἔχουμε τὸ νυχτερινὸ ὄργιο σὲ πλαίσιο αὐτοκρατορικό. Ὁ Πετσάλης χωρὶς νὰ τὸ
θέλει ξεφώνισε μιὰ μεγάλη ἀλήθεια γιὰ τὸ κατάντημα τῆς Μεγάλης Ἰδέας καὶ
ἐξέφρασε καίρια τὴν ψυχολογία τῆς ἥττας. Ὅ,τι ἦταν ἔπαρση καὶ σύμβολο κατάντησε
μάσκα καὶ χάχανο. Ἔτσι συμπεριφέρονται τώρα οἱ Γερμανοὶ ἀπέναντι στὸ πρόσφατο
παρελθόν τους. Ἡ σύγχρονη γύμνια πὺν διασκεδάζει καὶ χαιρεκακεῖ ποδοπατώντας
τὰ ἱερὰ σκευὴ τῆς ἔνδοξης κληρονομιάς, ἀντιδρώντας στὴ μηδαμινότητά της. Πολλὰ
τέτοια μοτίβα πὺν στὴ συναρμολόγησή τους παρουσιάζουν μὲ καταπληκτικὴ κυνικό-
τητα die getrogradierende Entartung [τὸν ἀναδρομικὸ ἐκφυλισμὸ] τῆς φυλῆς. Φυγοπο-
νία, θρασυδειλία, πριαπισμός, τὸ τρίπτυχο τῶν μυθιστορηματικῶν ἡρώων. Ὁ ἀτυχὸς
ρόλος μου εἶναι νὰ ἀποδείξω πὺς ἔτσι ἦταν ἡ ἐποχὴ τους, καὶ νὰ ἀνακαλύψω τὴν πηγὴ
τοῦ ἐκπεσμοῦ μόνο στὸ μέτρο πὺν τῆ δίνουν ἔμμεσα τὰ ἴδια τὰ κείμενα. Πρόκειται
βέβαια γιὰ τὸ μεγαλοαστικὸ μυθιστόρημα. Ἄλλιῶς θὰ ἔμενε ἀναπάντητο τὸ σαράντα
καὶ ἡ Ἄντισταση...»

Ἄντι γιὰ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα χρησιμοποιοῦμε τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα ἀπὸ
ἐπιστολὲς τοῦ Δ. Μορτόγια γιὰτι θεωροῦμε ὅτι φωτίζουν τὶς θέσεις πὺν ἐκφράζει ὁ
συγγραφέας σχετικὰ μὲ «τὸ μυθιστόρημα τοῦ μεσοπολέμου».

Τὸ μέρος τῆς μελέτης ὅπως καὶ τὰ δύο γράμματα πὺν δημοσιεύουμε ἀνήκουν στὴν
κυρία Ε. Δ. Μορτόγια, ἡ ὁποία τὰ παραχώρησε στὴ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ. Τὸ
«μυθιστόρημα τοῦ μεσοπολέμου» πρόκειται νὰ κυκλοφορήσει στὶς ἐκδόσεις «Θε-
μέλιο».

γοντα σὰν αὐτοδύναμο μορφοποιητικὸ συντελεστὴ
τοῦ παρόντος, καὶ κατανοεῖ τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ
κοινωνία σὰν τὴ σύνθεση τῆς φυλετικῆς ἰδιοσυγκρασί-
ας, τῆς γεωπολιτικῆς ἰδιοτυπίας καὶ τῶν περιπετειῶν
τοῦ ἐθνικοῦ βίου.

Ἐκτός ἀπὸ τὶς δυὸ προσπάθειες πὺν ἀναφέραμε,
σπέρματα μιᾶς κοινωνιολογικῆς σκέψης ἀνευρίσκον-
ται σὲ ἱστορικὲς ἔρευνες. Τὸ βασικὸ ἐλάττωμα αὐτῶν
τῶν ἀναζητήσεων, πὺν δυσμενέστατα ἐπηρεάζει τὴ
γνωστικὴ τους ἀκεραιότητα, πηγάζει ἀπὸ τὸν ἀσφυ-

κτικὸ ἰδεολογικὸ τους προσανατολισμὸ. Τείνουν ἀπο-
κλειστικὰ νὰ θεμελιώσουν μιὰ νεοελληνικὴ ἰδεολογία
βασισμένη σὲ ἱστορικοὺς τίτλους καὶ νὰ ἀποδείξουν
τὴν ἄμεση καταγωγὴ τῶν Νεοελλήνων ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο
κόσμο. Ἄδιάλλακτος ἐθνικισμὸς τροφοδοτεῖ καὶ ὑπο-
βαθρῶνει αὐτὴ τὴν κίνηση. Περιορίζεται στὴν ἀνεύρε-
ση καὶ ὑπογράμμιση στοιχείων τῆς ἀρχαίας κουλτού-
ρας πὺν ἔχουν ἐπιβιώσει στὸ νεοελληνικὸ κόσμο, μὲ
ἀντικειμενικὸ σκοπὸ νὰ τεκμηριώσουν τὴν ἀδιάσπαστη
ἐθνικὴ συνέχεια καὶ νὰ διαστείλει τὴ νεοελληνικὴ

ομάδα από τὰ ύπόλοιπα χριστιανικά φύλα τῶν Βαλκανίων καὶ τὸν κοινὸν κατακτητὴ, τὸν Τοῦρκο.

Ὁ συγκεκριμένος ἰδεολογικὸς στόχος ὄχι μόνον ἐξοστράκισε τὴν ἔρευνα σὲ δευτερεύοντα φαινόμενα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ἔδωσε λαβὴ καὶ σὲ τρομακτικὲς παρερμηνεῖες μορφωμάτων τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ (μετανάστευση, ναυτιλία, διασπορά), ἀναζητώντας τὴν πηγὴ τους ὄχι στὶς ζωντανὲς δυνάμεις τοῦ παρόντος ἀλλὰ σὲ παμπάλαιες ἱστορικὲς μνήμες.

Σύμφωνα δὲ μὲ ἓνα τέχνασμα ἀμφισβητήσιμης πρωτοτυπίας, τὰ ἀποτελέσματα τῆς καθυστέρησης καὶ τὰ ἀπολιθωμένα ἔκτρώματα τοῦ ἀσιατικοῦ δεσποτισμοῦ, ἀγλαίζονταν μὲ τὴν αὐταπάτη τοῦ ἰδιοτύπου ρυθμοῦ ἱστορικῆς ἀνέλιξης, μιᾶς ἀπὸ τὴν ἱστορία προνομιακὰ εὐλογημένης καὶ ἀνεπανάληπτα σελαγίζουσας ἔθνικῆς ομάδας. Μιὰ ἄλλη πρόβαση γιὰ τὴ σωστὴ ἀξιολόγηση τοῦ νεοελληνισμοῦ, ἡ ἔνταξή του στὸ στρόβιλο τῶν εὐρωπαϊκῶν μετασχηματισμῶν, παραμελήθηκε ἀσυγχώρητα.

Μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ, ἡ ἔθνικιστικὴ ἰδεολογία ἀποστερεῖται τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἐρείσματος καὶ συρρικνώνεται σὲ στεῖρα ἀκαδημαϊκὴ ἀπασχόληση. Ἡ μπλοκεβίτικη ἐπανάσταση, ἐπιτόλαια ταυτιζόμενη μὲ τὸν ἀσιατικὸ ὀλοκληρωτισμὸ, ἄγει σὲ τονισμὸ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χαρακτῆρα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ ὠθεῖ σὲ ἀφομοίωση τῶν κοινωνιολογικῶν θεωρημάτων τῆς Δύσης, μὲ εὐδιάκριτο σκοπὸ τὴν ἀναίρεση καὶ καταπολέμηση τοῦ ἀστραπιαῖα διαδιδόμενου μαρξισμοῦ. Τόσο οἱ μαρξιστὲς ὅσο καὶ οἱ ἀντίπαλοί τους τοποθετοῦν τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση στὴν ὑπηρεσία τοῦ πολιτικοῦ ἀγῶνα· κύριο αἶτημα δὲν εἶναι ἡ κατάκτηση τῆς ἀλήθειας ἀλλὰ ἡ ἀποτελεσματικὴ πολιτικὴ δράση.

Ἡ κοινωνικὴ θεωρία μπῆκε ἀπὸ τὴν Εὐρώπη ὡς εἶδος πρώτης ἀνάγκης, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ συγκεκριμένα πολιτικὰ κινήματα. Τὸ κύριο μέλημά της καὶ ἡ λυδία λίθος τῆς χρησιμότητάς της ἐντοπίστηκαν στὴν πολιτικὴ ἀναμέτρηση, καὶ ἡ θεωρία προσέλαβε προπαγανδιστικὴ χροιά μὲ ἐπένδυση ἐπιστημονικοφανή. Ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας συσκοτίστηκε καὶ ὑποχώρησε στὶς κραυγαλέες διεκδικήσεις τῶν ὡμῶν συμφερόντων. Τὰ συγκεκριμένα προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητας δὲν ἀποτελέσαν τὸν ἄξονα τῆς θεωρητικῆς ἀνάλυσης· σ' ἓνα περιορισμένο μέτρο ἀνασύρονται γιὰ νὰ εἰκονογραφήσουν παραστατικὰ καὶ παραδειγματικὰ ἔτοιμες δάνειες θεωρητικὲς κατασκευές.

Τὰ ἔτοιμα προϊόντα τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης μεταφυτεύονται ἀποσπασμένα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ τους ἔδαφος καὶ ἀπολιθώνονται σὲ βαλσαμωμένο σύστημα ἄπνων ἐνοιῶν, ἱεραρχημένων κατὰ τὶς ἐπιταγὲς τοῦ πιὸ ἀδίστακτου καὶ στενονκέφαλου ἐκλεκτικισμοῦ. Ἡ ἔλλειψη ζωτικῆς σημείωσης ἀναφορᾶς δίνει τὴ δυνατότητα ἐνὸς ἄκακου παιχνιδιοῦ μὲ ἀφηρημένες ἔνοιες, ἀπογυμνωμένες ἀπὸ κάθε ἴχνος ζωῆς, ἀντάξιου τοῦ εὐρετικότερου σχολαστικισμοῦ. Ἀλήθεια γιὰ τοὺς ὁπαδοὺς αὐτῆς τῆς σχολῆς δὲν εἶναι ἡ σύμπτωση τῶν πραγμάτων μὲ τὰ γνωστικὰ πλάσματα, ἀλλὰ ἡ ἔσωτερικὴ εὐστάθεια ἐνὸς λογικοῦ οἰκοδομήματος χωρὶς ἐνδογενεῖς ἀντιφάσεις, πὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ ἀμείλικτη κατακρουύρηση καθε φαινόμενου διαταρακτικοῦ τῆς στενονκέφαλης ἐξωραϊστικῆς ἐφεσης, ἐνὸς

ἀποκομμένου ἀπὸ τὴν ἱστορία φιλάρεσκου ἐπαρχιωτισμοῦ.

Δεύτερο καὶ παραπληρωματικὸ γνώρισμα αὐτῆς τῆς στάσης —καρπὸς τοῦ ἰδιοῦ βασικοῦ ἁμαρτήματος— εἶναι ἡ ἐξίσωση τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπάρκειας μὲ τὴν ἐγκυκλοπαιδικὴ ἐνημέρωση στὴ σύγχρονη παραγωγή, καὶ ἡ ἄκριτη ἀθροιστικὴ παρουσίαση τῶν διαγραμμάτων τῶν πιὸ ἑτερόκλητων πνευματικῶν ρευμάτων, χωρὶς ἐμβάθυνση στὴν ἰδιαιτερότητα, τὴν ἰδιοτυπία καὶ τὴ γνωστικὴ ἀξία τοῦ καθενός, μὲ παράλληλη ἀποτίμηση τῆς πνευματικῆς νοθεύσεως ὡς ὑπατης ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητας.

Ὁ ἰδεολογικὰ καθορισμένος ἐξοστράκισμὸς τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα οδηγεῖ σὲ αὐτόχρημα δονκιχωτικὰ ἐγχειρήματα. Στὸ προσκήνιο τοῦ ἐνδιαφέροντος ἐμφανίζονται ἀκραία καὶ καινοφανὴ ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν Εὐρώπη προβλήματα πὺ δὲ βρίσκουν οὔτε σκιά ἀνταπόκρισης μὲ τὴν εὐρισκόμενη στὸ στάδιο τῆς ἀνάπτυξης ἑλληνικῆς κοινωνία. Ἡ ἔκτροπὴ καλλιθεγεῖ τὸ πλάσμα τῆς εὐθυγράμμισης μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸν χῶρον τουλάχιστον στὴν περιοχὴ τοῦ πνεύματος —ἐφησυχαστικὸ ὑποκατάστατο γιὰ τὴν ὑλικὴ καθυστέρηση— καὶ οὐδτεροποιεῖ τὴν ἐπιστήμη ὡς διαδικασία διαφωτισμοῦ καὶ ὡς δύναμη γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀκέραιας ζωῆς.

Κοινωνικὸς προβληματισμὸς στηριγμένος στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, τροφοδοτούμενος καὶ διαμορφωνόμενος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ζωὴ, καὶ συνεπῶς ἀνταποκρινόμενος στὴν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία της, δὲν παρουσιάζεται στὸ χῶρον τῆς θεωρίας. Οἱ ἀνάγκες τῆς πράξης καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης πιέζουν ἀποπνικτικὰ καὶ ἀπομαραίνουν τὴ δημιουργικότητα. Ὅ,τι διαφημίζεται γιὰ θεωρητικὸ κατόρθωμα, στὴν καλύτερη περίπτωσις εἶναι μηχανικὴ ἐπανάληψη ἀλλότριων στοχασμῶν, συνήθως τὸ διάτρητο βομβύκιο στὴ θέσι τῆς κουφότερης χροσαλλίδας.

Ὅ,τι ὅμως δὲν ἐπιτεύχθηκε στὸ χῶρον τῆς θεωρίας, ὡς ἓνα βαθμὸ ἀναπληρώθηκε ἀπὸ τὴν τέχνη. Σὲ καθαρὲς μορφὲς λόγου, ἡ ἑλληνικὴ συνείδηση ἀπότυχε νὰ ἐκφράσῃ αὐτόνομα τὸν ἐαυτὸ της καὶ τὸν κόσμον της, νὰ ἀντικρίσει χωρὶς παραποιητικὰ γυαλιὰ τὴν ἱστορικὴ τῆς μοῖρα, νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸ ἐπιτακτικὸ αἶτημα τῆς ἔθνικῆς αὐτογνωσίας. Στὸν κόσμον τῶν μορφῶν ὅμως κινήθηκε πρωτοτυπότερα, ὑπευθυνότερα καὶ ἐπιτυχέστερα. Ἡ σκιά τῶν ξένων ἐπιρροῶν εἶναι ἐμφανής, δὲν καταπνίγει ὅμως ὀλοκληρωτικὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ καλλιτέχνη καὶ τοῦ ἀφήνει περιθώρια ζωντανοῦ διαλόγου μὲ τὸ περιβάλλον του καὶ ἀπροκατάληπτης ἐμβάθυνσης στὶς ἀντινομίες του.

Ἡ μεγαλύτερη προσέγγιση τῆς τέχνης στὴν ἀλήθεια σκανδαλιστικὰ ἐπενθυμίζει τὸ γνώριμο ἐγελιανὸ σῆμα τῆς διαδρομῆς τοῦ πνεύματος. Θὰ ἔλεγε κανεὶς πὺς ἡ ἑλληνικὴ συνείδηση στὴν πορεία τῆς αὐτογνωσίας της δὲν ξεπέρασε ἀκόμα τὴ φάση τῆς ἐποπτικῆς θεώρησης τῆς πραγματικότητας, ὅτι τὸ πνεῦμα βρίσκεται στὸ πρῶτο στάδιο τῆς ἐπιστροφῆς στὸν ἐαυτὸ του.

Ἄν ξεφύγει κανεὶς ἀπὸ τὴ φαντασμαγορικὴ μαγεία τῶν θεωρητικῶν συνθέσεων, πρέπει νὰ ἐργαστεῖ μὲ ἐπαρκέστερες καὶ εὐσταθέστερες ὑποθέσεις καὶ νὰ μὴν ἀρκεστεῖ σὲ πιθανολογήματα. Ὁ φιλόσοφος ὅμως

ώς δρομοδείκτης δὲ χάνει μ' αὐτὸ τίποτα ἀπὸ τὴν καταναστική του λαμπρότητα.

Ἡ αἰτία ποῦ ἐπιτρέπει στὴν τέχνη νὰ εἶναι ἀνθεκτικότερη στὴν ἔφοδο τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς προπαγάνδας, καὶ νὰ ψηλαφεῖ τολμηρότερα τὴν ἀλήθεια, ἀνάγεται ἀφενὸς στὸ ἀντικείμενο τῆς τέχνης, καὶ ἀφετέρου στὴ διαδομένη πλάνη ποῦ τοποθετεῖ τὴν τέχνη ἔξω ἀπὸ τὶς διαμορφωτικὲς δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Μολονότι ἡ πλάνη αὕτη εἶναι ἡ ἴδια ἰδεολογικὰ καθορισμένη, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα νὰ χειραφετεῖται ἡ τέχνη ἀπὸ τὴν ἰδεολογία, νὰ μεταχειρίζεται κυριαρχικὰ τὸ ὕλικό της, καὶ νὰ μὴ μένει προσηλωμένη στὶς πρόδηλες κοινοτοπίες τῆς στιλπνῆς πρόσσης.

Τὸ ἀντικείμενο τῆς τέχνης ὠθεῖ τὸν καλλιτέχνη πέρα ἀπὸ τὶς σχηματοποιημένες φαλκιδεύσεις τῆς μαχόμενης ἰδεολογίας. Ἡ ἀποστροφή ποῦ ἀναδίνει ἡ φτηνὴ λογοτεχνία ἢ ὁ ἐπιπόλαιος ὀπτιμισμὸς τῆς στρατευμένης τέχνης, ποῦ δὲ μονοπωλεῖται ἀπὸ τὸ σοσιαλιστικὸ ρεαλισμὸ, ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ψεῦδος τῆς ἰδεολογίας ποῦ γίνονται ἐμφανέστερο καὶ ἀποκρουστικότερο ὅταν ἀπεκδύεται τὴ γενικευτικὴ διατύπωση τῆς θεωρίας καὶ εἰκονογραφεῖται πάνω στὴ συγκεκριμένη ἀνθρώπινη μοῖρα.

Ὁ καλλιτέχνης, προσπαθώντας νὰ ἐξιχνιάσει τὴν αἰνιγματικότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, δεσμεύεται ἀπὸ τὶς προθέσεις του καὶ εἶναι ἀναγκασμένος, ἂν δὲ θέλει νὰ ξεπέσει στὸ μηρύκασμα κοινῶν τόπων, νὰ διεισδύσει στὴν οὐσία τῆς ἀνθρώπινης φύσης, καὶ νὰ ἀντικρίσει κατὰματα καὶ θαρραλέα τὶς γενεσιουργὲς αἰτίες, τὶς ἀμετάκλητες ἀντιφάσεις, τὴν ἀναγκαῖα ἀπόληξη καὶ ἀναπόδραστη διάπληξη τῶν ἀτομικῶν πεπερωμένων ποῦ ἐξιστορεῖ. Ἔτσι τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο, ἔξω ἀπὸ τοὺς ἄμεσους στόχους τοῦ καλλιτέχνη, στὸ μέτρο ποῦ καθορίζει τὴ δυναμικὴ τῶν μορφῶν, ἐμπίπτει στὴν ἐμβέλειά του, καὶ ἡ σωστή του σημασιολόγηση εἶναι προϋπόθεση κάθε καλλιτεχνικοῦ ἐπιτεύγματος.

Ἄν ὁ καλλιτέχνης δὲν ἐκτιμῆσει ἀκριβοδίκαια τὴ σχέση τῶν ἡρώων του μὲ τὴν κοινωνία καὶ τὴν ποιότητα αὐτῶν τῶν σχέσεων, θὰ φέρει στὸ φῶς τοῦ ἡλίου ἀντὶ γιὰ συμπυκνωμένη ἀνθρώπινη οὐσία, ἀναρχοῦμενα ἀντρείκελα ὑποκείμενα στὴν αὐθαιρέσια τῆς μεταβαλλόμενης διάθεσής τους. Τὸ ἀντικείμενο τῆς τέχνης ὠθεῖ τὸν καλλιτέχνη νὰ διασπάσει τὸν κλοιὸ τῆς ἰδεολογίας καὶ νὰ προσεγγίσει μὲ εὐκράδαντες ὄλες τὶς κεραῖες του τὴν πραγματικότητα. Ἡ τέτοια κατεύθυνση τοῦ καλλιτέχνη περιέχει τὴ δυνατότητα μιᾶς κριτικῆς στάσης ἀπέναντι στὴν ἰδεολογία καὶ ἐγκλείει τὸ ἐνδεχόμενο τῆς κριτικῆς ἐπισκόπησης τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς ἀναίρεσής της.

Ἄλλὰ ἀπὸ τὴ ριζοσπαστικὴ ἀξιοποίηση τῆς κριτικῆς στάσης τῆς τέχνης σὲ βάρος τῆς ἰδεολογίας, καὶ συνεπῶς ἀπὸ τὴν ἀναμόρφωσή της σὲ ὄργανο κοινωνικοῦ διαφωτισμοῦ ποῦ θὰ τὴν ὀδηγοῦσε σὲ ἀνοικτὴ ρήξη μὲ τὴν κατεστημένη τάξη, ἀσφαλίζεται ἡ τέχνη μὲ τὴν προκαταβολικὴ ἄρνηση γνωστικῆς ἀξίας στὰ πλάσματα της καὶ τὴν ἀνεξαρτητοποίηση καὶ ἀπολυτοποίηση τοῦ κόσμου τῶν μορφῶν ποῦ τελικὰ καταλήγει σὲ μιὰ νέας ὑψῆς ὑπερβατικότητα.

Τὸ δόγμα «ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη» δὲ διατυπώνει μόνον τὴ νόμιμη ἀξίωση ἔξαρσης τῆς τέχνης πάνω ἀπὸ τὴν τριβὴ τῆς φαινομενικότητας, γιὰ νὰ συλλάβει τὸ καίριο καὶ μύχιο μήνυμα τῆς ἀόρατης οὐσίας. Διεκδι-

καὶ καὶ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς τέχνης καὶ θεμελιώνει τὸν ἀσυμβίβαστο дуϊσμὸ μεταξὺ τῆς τέχνης καὶ κάθε ἄλλης κοινωνικῆς δραστηριότητας κατὰ τὴν πηγή, τὸ ἔναυσμα, τὸ τέλος καὶ τὴν ὠφέλεια. Ἔτσι ἔχοντας ἡ τέχνη ἄρνηθεῖ τὴ δυνατότητα διακοινωνικῆς ἀξιοποίησης τῶν εὐρημάτων της, κατοχυρώνει τὴν ἐλευθερία της ἀπὸ τὸν κοنفορμισμὸ τῆς ἰδεολογίας. Τὸ δόγμα «ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη» εἶναι τὸ τίμημα μὲ τὸ ὁποῖο ἐξαγοράζει τὴ χειραφέτησή της. Τῆς παρέχεται ἡ ἄδεια νὰ ἐκφωνήσει τὴν ἀλήθεια, ἀφοῦ πρῶτα ἡ ἀλήθεια της θεωρήθηκε μιὰ εἰδικὴ κατηγορία ἀλήθειας, ἀκίνδυνη γιὰ τὴν κοινωνικὴ σταθερότητα. Ἄλλὰ ἡ εὐχέρεια τῆς τέχνης νὰ ζυγιάζει καὶ νὰ ἀποτιμᾶ τὰ κοινωνικὰ ταμποῦ ἄφοβα, εἶναι ἡ θετικὴ πλευρὰ τοῦ ὑποτιθέμενου εὐνοουχισμοῦ της ὡς γνωστικοῦ ὄργανου.

Ἄπὸ ὅλα τὰ εἶδη τῆς τέχνης, τὸ μυθιστόρημα, τὸ κατεξοχὴν ἐκφραστικὸ μέσο τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς, εἶναι ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὴ στάση τῆς συνείδησης ἀπέναντι στὸν κόσμο —κοινωνικὸ καὶ ἱστορικὸ— καὶ ἀντανανκλᾶ πληρέστερα τὴν προβληματικὴ μιᾶς ἐποχῆς σὲ συγκεκριμένη μορφή. Ὁ μυθιστοριογράφος ὑποχρεώνεται ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ εἶδους νὰ εἶναι καθολικὸς, νὰ συλλάβει τὸν ἄνθρωπο στὴ συνολικότητα τῆς ὑπαρξῆς του, καὶ συνεπῶς τῶν διανθρώπινων σχέσεων, νὰ παρακολουθήσει τοὺς ἥρωές του στοὺς χαρακτηριστικὸς ἀναβαθμοὺς τῆς ἐξέλιξής τους, ὅπως διαμορφώνονται κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν ρευμάτων. Ἄκόμα κι ὅταν προγραμματικὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ χῶρο, ὅπως στὸ ψυχολογικὸ μυθιστόρημα, ἡ ψυχογράφηση μιᾶς ἀτομικότητας προϋποθέτει ἔστω σὺν ἄρνηση τὴν κοινωνία, καί, ἐνῶ τὸ κύριο μέλημα εἶναι τὸ ἀτομικὸ, ἀναπόφευκτα σκιαγραφεῖται παράλληλα τὸ γενικὸ.

Ἔτσι τὸ μυθιστόρημα μᾶς προσφέρει ἀναγκαστικὰ τὸ διάγραμμα μιᾶς θεωρίας τῆς κοινωνίας, ποῦ στὴν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας ἀποκτᾶει κεντρικὴ σημασία γιὰ τὴ διακρίβωση τοῦ βαθμοῦ τῆς κοινωνικῆς αὐτογνωσίας, ἀφοῦ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ ἡ κοινωνιολογία μέχρι τώρα στὴν Ἑλλάδα, ὑποταγμένες στὴν πολιτικὴ πρόθεση ἢ στὸ στεῖρο μιμητισμὸ, δὲν προβληματίστηκαν αὐτόνομα.

Γιὰ νὰ ἀναχθοῦμε ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα στὸν ἐντοπισμὸ μιᾶς κοινωνικῆς θεωρίας, πρέπει νὰ παρακάμψουμε πολλοὺς σκοπέλους. Πρῶτα πρῶτα εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπολογίσουμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πῶς δὲν ἀντανανκλᾶται στὸ μυθιστόρημα ὀλόκληρη ἡ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση ἢ τουλάχιστον πῶς δὲν εἶναι οἱ μυθιστοριογράφοι σὲ θέση νὰ κινηθοῦν μὲ τὴν ἴδια αὐθεντικότητα σὲ ὅλα τὰ κοινωνικὰ ἐπίπεδα. Ὁ καθέννας κατοπτρεῖ μὲ ἐνάργεια τὸ στρώμα τῆς καταγωγῆς του, ὅπου καὶ παρέχει τὸ μᾶξιμὸν τῆς κριτικῆς του δευδέρκειας. Ὅσο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν οἶκιό του χῶρο, τόσο τοῦ λείπει ἡ ἄμεση βίωση καὶ τόσο δουλικότερα ἀναπαράγει τὶς προκαταλήψεις τῆς δικιάς του κοινωνικῆς ομάδας σχετικὰ μὲ τὶς ἄλλες. Ἄκόμα κι ὅταν οἰστηλατούμενος ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἀντικειμενικότητας πλησιάζει καλόγνωμα ἀνθρώπινα πεπερωμένα σὲ ἄλλη κοινωνικὴ διάσταση ἀπὸ τὴ δική του, τὰ παραμορφώνει ἀσυναίσθητα. Ἄδυνατώντας

νά συλλάβει την ιδιοτυπία κάθε κοινωνικής γκρούπας, απολυτοποιεί τη δικιά του και τη χρησιμοποιεί για μέτρο και κριτήριο γενικού κύρους. Έτσι συνήθως έχουμε τη φρυσιογνωμία μόνο μιας κοινωνικής ομάδας και την πλαστογράφηση των υπόλοιπων στο μέτρο που δεν ταυτίζονται μαζί της. (Εξήγηση: Περιορισμένες κοινωνικές ανακατατάξεις. Οί μυθιστοριογράφοι προσκολλημένοι στην τάξη της καταγωγής τους. Και όταν κοινωνικά μεταβάλλονται, συνειδησιακά μένουν προσκολλημένοι στην άφετηρία.)

Αυτό το γεγονός αποκτά ιδιαίτερη σημασία, όταν λάβουμε υπόψη πως οί μυθιστοριογράφοι αυτής της περιόδου είναι όμογενοί κοινωνικής προέλευσης, πράγμα που μειώνει την πληρότητα μιας μελέτης της ελληνικής κοινωνίας βασισμένης στο μυθιστόρημα. Έκτός τούτου το ύλικό που προσφέρεται στο μυθιστόρημα είναι άτοπο να εξομοιωθεί με συγκέντρωση εμπειρικών δεδομένων υποκειμένων σε στατιστική εκτίμηση. Η καλλιτεχνική αποκρυστάλλωση είναι ή σύζευξη του υποκειμένου και του αντικείμενου και καρπός της άμοιβαίας τους επενέργειας. Τα κοινωνικά φαινόμενα όπως αναπαράγονται στο μυθιστόρημα είναι συνειδησιακά προϊόντα: ή μορφοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας στη μήτρα των κατηγοριών ενός δραστήριου και απαιτητικού υποκειμένου. Έτσι αντί για στατιστικό ύλικό είναι εύλογότερο να αναζητήσουμε στο μυθιστόρημα ιδεότυπους των κοι-

νωνικών φαινομένων, που ή συγκρότησή τους καταδείχνει παράλληλα τὸ εὔρος και τὰ ὄρια τοῦ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ και τῆς κοινωνικῆς διορατικότητος τοῦ συγγραφέα. Τὸ μυθιστόρημα δὲν καταγράφει φωτογραφικά, ἀλλὰ περιγράφοντας μεταγράφει. Ἀξιολογεί ὄχι μονάχα με ἀνοιχτόστομες κριτικὲς διατυπώσεις ἀλλὰ και με τὴν ἐπιλογή τοῦ ἀντικειμένου του. Έτσι τὰ κοινωνικά μορφώματα που ἀναδύονται στο μυθιστόρημα δὲν εἶναι ἀκατέργαστη πρώτη ὕλη, ἀλλὰ ἐπεξεργασμένη ἀπὸ τὴ συνείδηση και διαφοροποιημένη κοινωνικὴ προβληματικότητα.

Γιὰ τὴν ἀνέυρεση τῆς κοινωνικῆς θεωρίας που ὑποβαθρώνει τὸ μυθιστόρημα, δὲν ἀρκεί ἡ ἔξαρση τυπικῶν και γενικῶν στοιχείων και τῶν κοινῶν τόπων τῆς μυθιστορηματικῆς παραγωγῆς. Ξεκινώντας ἀπὸ τὰ γενικά και τυπικά στοιχεία και τοὺς κοινούς τόπους, πρέπει νὰ ἀναχθούμε στους εἰδοποιούς καθορισμούς τῆς ἐπικῆς συνείδησης και νὰ ἐντοπίσουμε τις μορφοποιητικὲς δυνάμεις που ἐπηρεάζουν τὸ σχηματισμό της, στο μέτρο που δηλώνονται ἢ ὑποδηλώνονται στο μυθιστόρημα (κι όταν δὲν ἀρκεί, με ἄμεση ἀναγωγή στην κοινωνικὴ πραγματικότητά). Έτσι θὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐκτιμήσουμε σωστότερα τὰ κοινωνικά μορφώματα που παρελαύνουν στο μυθιστόρημα και νὰ σταθμίσουμε δικαιότερα τὴ γνωστικὴ τους ἀξία και τὸ ἀντικειμενικό τους κύρος.

ΙΤΑΛΙΑ

(Συνέχεια ἀπὸ τὴ σελ. 45)

Continua (Συνεχῆς Ἀγώνας)— πρότεινε και ἐξακολουθεῖ νὰ προτείνει, σὴν ἄμεσο στόχο και μόνη διέξοδο ἀπὸ τὴ σημερινὴ κρίση, κυβέρνηση τῆς ἀριστερᾶς. Σ' αὐτὸ ὅμως ὑπάρχουν πολλές ἐρμηνείες, συνδυασμένες με διαφορετικὲς πολιτικὲς ὡς πρὸς τὸ ΙΚΚ, και συνακόλουθες διαφορετικῶν ἀναλύσεων τοῦ χαρακτήρα τῆς σημερινῆς κρίσης. Αὐτὸ εἶναι και ὁ κύριος πολιτικός λόγος, φυσικά και ἡ περιορισμένη ἀριθμητικὴ δυνάμη της, που τὴν ἐμποδίζουν σήμερα νὰ παίξει ἀποφασιστικό ρόλο πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Ἡ πιθανὴ ἐκδοχὴ σχηματισμοῦ μονοκομματικῆς κυβέρνησης ἀπὸ τὸν Ἀντρεόττι, λύση πρὸς τὴν ὁποία κινεῖται σήμερα ἡ ΧΔ, και τὴν ὁποία ἴσως ἀποδεχτεῖτο ΙΚΚ, στο πλαίσιο τῆς πολιτικῆς του ὑποχώρησης προκειμένου νὰ καλύψει ἄμεσες ἀνάγκες του, δείχνει ὅτι ἡ ΧΔ, δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ προχωρήσει με βάση μιὰ ἐθνικὴ ἐνότητα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων. Ἀνοίγεται πρὸς τοὺς κομμουνιστὲς τόσο ὅσο αὐτὸ μπορεῖ νὰ τῆς δώσει χρόνο γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ νέου μπλόκ ἐξουσίας που ἔχει ἀνάγκη. Σημαντικός πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ρόλος τοῦ ΙΣΚ, στο βαθμὸ που ἡ νέα ἡγεσία του, και οἱ διαδικασίες που ἀνοιξαν με τὴν πρόσφατη κρίση στοὺς κόλπους του, κατοχυρώσουν τὴν ἐμμονὴ του στὶς ἀποφάσεις τοῦ Μάρτη.

Προσπαθήσαμε νὰ δώσουμε σχηματικά τὴν κατάσταση και τις σχέσεις τῶν πολιτικῶν κομμάτων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔλλειψη ἑνὸς μακρόπνοου προγράμμα-

τος, τέτοιου που νὰ στηρίζεται και νὰ προωθείται ἀπὸ ἕνα πολιτικό μπλόκ, ἱκανὸ νὰ ἐκφράσει τάξεις και στρώματα τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Αὐτὸ βαραίνει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀριστερὰ σὲ μιὰ ἱστορικὴ φάση ὅπου τὸ πρόβλημα τοῦ περάσματος σὲ μιὰ μεταβατικὴ περίοδο βρῖσκεται στην ἡμερήσια διάταξη, και εἶναι ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ ὀξυνθεῖ ἡ κρίση στὸν συντηρητικό συνασπισμό, πράγμα που θὰ ἀποδεσμεύσει τις καθολικὲς μάζες πρὸς τὴν κατεύθυνση διεκδίκησης τῶν πραγματικῶν τους συμφερότων.

Ἡ «συνάντηση» ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν ρευμάτων, ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὲς ὡς τοὺς καθολικούς, ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη ὡς τὰ μεσαία στρώματα, ἀπὸ τοὺς ἐργαζόμενους ὡς τοὺς ἀνέργους, τις γυναῖκες, τοὺς φοιτητὲς, που ἐκφράζουν σήμερα στην Ἰταλία τὸ αἶτημα γιὰ σοσιαλισμό, μόνο ἀπὸ τὸ κρίσιμα τῆς ἐνότητας στην ἀριστερὰ μπορεῖ νὰ πάρει σάρκα και ὄστά, νὰ εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀντεπεξέλθει νικηφόρα στὶς ἐπερχόμενες ταξικὲς συγκρούσεις.

Ἄν σήμερα δὲν δοθεῖ πολιτικὴ διάσταση στην ἐκρῆξη τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, ἀπὸ τις οικονομικὲς ὡς τις διαπροσωπικὲς σχέσεις, μιὰ πολιτικὴ που ὡς τὰ σήμερα λειτούργησε ἐντεινώντας τὴν κρίση τῆς Χριστιανοδημοκρατίας, ἡ πολιτικὴ τοῦ ἱστορικοῦ συμβιβασμοῦ, μπορεῖ νὰ ἀρχίσει τὴν ἀντίστροφὴ της μέτρηση. Τὰ προβλήματα τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας σήμερα ταυτίζονται μ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα σὲ φάση που εἶναι φανερὰ τὰ εὐαίσθητα σημεῖα τοῦ συντηρητικοῦ συνασπισμοῦ. Τὰ πολιτικὰ κόμματα πρέπει, σήμερα και ὄχι αὔριο, νὰ ὑποδεῖξουν και νὰ ὑποκινήσουν αὐτὴ τὴ διαδικασία.

Γιά τήν ἰδεολογία

τοῦ Louis Althusser

μετάφραση: Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ὅταν προτείναμε τήν ἔννοια Ἰδεολογικός Μηχανισμός τοῦ Κράτους (IMK), ὅταν ὑποστηρίζαμε ὅτι οἱ IMK «λειτουργοῦν μέ ἰδεολογία» ἐπικαλούμασταν μιὰ πραγματικότητα: τήν ἰδεολογία. Καί γι' αὐτήν πρέπει νά ποῦμε δυò λόγια.

Ἔβρουμε ὅτι ὁ ὅρος ἰδεολογία πλάστηκε ἀπό τόν Cabanis, τόν Destutt de Tracy καί τοὺς φίλους του οἱ ὁποῖοι ὄρισαν ἀντικείμενό της τή θεωρία (γενετική) τῶν ἰδεῶν. Καί ὅταν ὁ Μάρξ, πενήντα χρόνια ἀργότερα, χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο αὐτό, ἤδη ἀπό τὰ νεανικά του ἔργα τοῦ δίνει ἐντελῶς διαφορετικό περιεχόμενο. Ἡ ἰδεολογία εἶναι λοιπόν τò σύστημα τῶν ἰδεῶν, τῶν παραστάσεων, πού δεσπόζει στό πνεῦμα ἑνὸς ἀνθρώπου ἢ μιᾶς κοινωνικῆς ομάδας. Ἡ ἰδεολογικοπολιτικὴ πάλη πού διεξήγαγε ὁ Μάρξ ἀρθρογραφώντας στήν *Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου* ἔμελλε νά τόν φέρει πολὺ σύντομα ἀντιμέτωπο μ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα καί νά τόν ὑποχρεώσει νά ἐπεξεργαστεῖ εἰς βάθος τίς πρῶτες του διαισθήσεις.

Ὡστόσο, ἐδῶ θὰ σκοντάψουμε σὲ ἕνα μάλλον ἐκπληκτικὸ παράδοξο. Ὅλα ἔδειχναν ὅτι ὁ Μάρξ θὰ διατύπωνε κάποια θεωρία τῆς ἰδεολογίας. Πράγματι, μετὰ ἀπὸ τὰ *Χειρόγραφα τοῦ 44*, ἡ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* μᾶς προσφέρει μιὰ ρητὴ θεωρία τῆς ἰδεολογίας πού ὁμως... δὲν εἶναι μαρξιστικὴ (θὰ δοῦμε ἀμέσως γιὰτί). Τὸ *Κεφάλαιο* πάλι δὲν μιλά ἄμεσα γιὰ τὴν ἐνλόγω θεωρία πού ἐξαρτάται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ μιὰ θεωρία τῆς ἐγγένει ἰδεολογίας, ἀν καί περιέχει πλῆθος ἐνδείξεις γιὰ μιὰ θεωρία τῶν ἰδεολογιῶν (ἢ πλέον ὁρατὴ: ἰδεολογία τῶν ἀπλοϊκῶν οικονομολόγων).

Θὰ διακινδύνευα ἕνα πρῶτο καί σχηματικὸ σχεδίασμα. Οἱ θέσεις πού θὰ προτείνω δὲν εἶναι βέβαια

Τὸ κείμενο
τοῦ Althusser
πού δημοσιεύουμε
ἀποτελεῖ μέρος
εὐρύτερης μελέτης
γιὰ τὴν Ἰδεολογία καί
τοὺς Ἰδεολογικούς
Μηχανισμούς τοῦ Κράτους,
ἢ ὁποῖα πρωτοδημοσιεύτηκε
στό περιοδικὸ *La Pensée*,
τεῦχ. 151, Ἰούν. 1970,
καί κυκλοφόρησε πρόσφατα
στis Editions Sociales,
μαζι με ἄλλα ἄρθρα του,
μέ τὸν γενικὸ τίτλο
Positions.

αυτοσχεδιασμοί, αλλά μόνο μετά από εμπειριστατωμένη μελέτη και ανάλυση θα ήταν δυνατό να υποστηριχτούν και να αποδειχθούν, δηλαδή να επιβεβαιωθούν ή να διορθωθούν.

Ἡ ἰδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία

Καταρχὴν δύο λόγια γιὰ νὰ ἐκθέσω τοὺς λόγους ἀρχῆς ποὺ ἂν δὲν θεμελιώνουν ὡστόσο νομιμοποιούν τὸ προσχέδιο μιᾶς θεωρίας τῆς ἐγγένει ἰδεολογίας καὶ ὄχι μιὰ θεωρία τῶν ἐπιμέρους ἰδεολογιῶν, ἰδεολογιῶν ποὺ ἂν καὶ ἐμφανίζονται μὲ διαφορετικὴ μορφή (θρησκευτική, ἠθική, νομική, πολιτική) ἐκφράζουν πάντα *ταξικὴ τοποθέτηση*.

Προφανῶς πρέπει νὰ καταπιαστοῦμε μὲ μιὰ θεωρία τῶν ἰδεολογιῶν, μὲ τὴ διπλὴ σχέση ποὺ ὑπαινιχτήκαμε. Θὰ δοῦμε λοιπὸν ὅτι μιὰ τέτοια θεωρία στηρίζεται ἐντέλει στὴν ἱστορία τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, ἄρα στὴν ἱστορία τῶν συναρθρωμένων — σὲ ἕναν κοινωνικὸ σχηματισμὸ — τρόπων παραγωγῆς. Στηρίζονται δηλαδή στὴν ἱστορία τῶν ταξικῶν ἀγώνων ποὺ ἀναπτύσσονται σ' αὐτοὺς τοὺς κοινωνικοὺς σχηματισμούς. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ λόγος γιὰ μιὰ θεωρία τῶν ἐγγένει ἰδεολογιῶν, γιατί οἱ ἰδεολογίες (προσδιορισμένες ἀπὸ τὴ διπλὴ σχέση ποὺ ὑπαινιχτήκαμε παραπάνω: κατὰ τομέα καὶ ταξικὴ) ἔχουν μιὰ ἱστορία τῆς ὁποίας ὁ τελεσίδικος προσδιορισμὸς τοποθετεῖται, βέβαια, ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν ἰδεολογιῶν, μολοντί τις ἀφορᾶ ἄμεσα.

Ἀντίθετα ἂν μπορῶ νὰ προσχεδιάσω μιὰ θεωρία τῆς ἐγγένει ἰδεολογίας, καὶ ἂν ἡ θεωρία αὐτὴ εἶναι στοιχεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξαρτῶνται οἱ θεωρίες τῶν ἰδεολογιῶν, μού ἐπιβάλλεται μιὰ παράδοξη φαινομενικὰ πρόταση ποὺ διατυπῶν ὡς ἑξῆς: *ἡ ἰδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία*.

Ξέρουμε ὅτι αὐτὴ ἡ διατύπωση ὑπάρχει ξεκάθαρα σὲ μιὰ περικοπή τῆς *Γερμανικῆς Ἰδεολογίας*, ὅπου ὁ Μάρξ λέει ὅτι ἡ μεταφυσικὴ, καθὼς καὶ ἡ ἠθικὴ, δὲν ἔχει ἱστορία (ἔξυπακούεται, καὶ οἱ ἄλλες μορφές τῆς ἰδεολογίας).

Στὴ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* ἡ παραπάνω διατύπωση ἐντάσσεται σὲ ἕνα σύνολο ἐμφανέστατα θετικιστικῶν. Ἡ ἰδεολογία νοεῖται ὡς καθαρὴ ἀυταπάτη, καθαρὸ ὄνειρο, δηλαδή μηδέν. Ἡ πραγματικότητά της βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν εἰκότα της. Ἡ ἰδεολογία, λοιπὸν, νοεῖται ὡς φανταστικὴ κατασκευή τῆς ὁποίας τὸ καθεστὼς μοιάζει ἀκριβῶς μὲ τὸ θεωρητικὸ καθεστὼς τοῦ ὄνειρου στοὺς πρὶν ἀπὸ τὸν Φρόυντ συγγραφεῖς. Σύμφωνα μὲ αὐτοὺς τὸ ὄνειρο ἦταν ἀποκλειστικὰ πλάσμα τῆς φαντασίας, δηλαδή ἄκυρο ἀποτέλεσμα τῶν «ἐπι-βιωμάτων τῆς ἡμέρας» ποὺ ἐμφανίζονται μὲ αὐθαίρετη τάξη καὶ σύνθεση, ἐνίοτε «ἀνάστροφα», κοντολογίς σὲ πλήρη ἀταξία. Τὸ ὄνειρο ἦταν τὸ κενὸ καὶ ἄκυρο πλάσμα τῆς φαντασίας, «ψευτομαστορεμένο» αὐθαίρετα καὶ στὰ τυφλά, μὲ μόνο ὕλικὸ τὰ ἐπι-βιώματα τῆς ἡμέρας, τῆς μόνης καὶ μεστῆς πραγματικότητας. Ἐτσι ἀκριβῶς παρουσιάζεται τὸ καθεστὼς τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἰδεολογίας στὴ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* (μιὰ καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ κατεξοχὴν ἰδεολογία).

Κατὰ τὸν Μάρξ, λοιπὸν, ἡ ἰδεολογία εἶναι μαστόρεμα τῆς φαντασίας, καθαρὸ ὄνειρο, μάταιο καὶ κενὸ, ποὺ φιάχνεται μὲ τὰ «ἡμερήσια ἐπι-βιώματα» τῆς

μόνης θετικῆς καὶ μεστῆς πραγματικότητας: τῆς συγκεκριμένης ἱστορίας τῶν συγκεκριμένων ὕλικῶν ἀτόμων, ποὺ μὲ ὕλικὸ τρόπο παράγουν τὴν ὑπαρξή τους. Ἡ ἰδεολογία στὴ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* δὲν ἔχει ἱστορία ἀφοῦ ἡ ἱστορία τῆς ξετυλίγεται ἔξω ἀπ' αὐτήν, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ὑπάρχει ἡ μόνη ὑπαρκτὴ ἱστορία, ἡ ἱστορία τῶν συγκεκριμένων ἀτόμων κ.λπ., κ.λπ. Συνεπῶς στὴ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* ἡ θέση ὅτι ἡ ἰδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία εἶναι θέση καθαρὰ ἀρνητικὴ διότι σημαίνει ταυτόχρονα:

1. Ἡ ἰδεολογία, ἀφοῦ εἶναι καθαρὸ ὄνειρο, δὲν εἶναι τίποτε (ὄνειρο ποὺ τὸ κατασκευάζει ποιὸς ξέρεῖ ποιά δύναμη, ἂν ὄχι ὁ ἀλλοτριωτικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας — προσδιορισμὸς ἐπίσης ἀρνητικὸς).

2. Ἡ ἰδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία, πράγμα ποὺ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἱστορία (ἀντίθετα, δεδομένου ὅτι εἶναι τὸ ἀχρὸ, κενὸ καὶ ἀνεστραμμένο ἀπείκασμα τῆς πραγματικῆς ἱστορίας), ἀλλὰ ὅτι δὲν ἔχει *δική της ἱστορία*.

Ὡστόσο ἡ θέση ποὺ θὰ ἤθελα νὰ ὑποστηρίξω, καίτοι ξαναπαίρνω καταλέξη τοὺς ὅρους τῆς *Γερμανικῆς Ἰδεολογίας* («ἡ ἰδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία»), εἶναι ριζικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ θετικιστικὴ-ἱστοριοκρατικὴ θέση τῆς *Γερμανικῆς Ἰδεολογίας*.

Διότι: διατείνομαι ὅτι οἱ ἰδεολογίες ἀφενὸς ἔχουν *δική τους ἱστορία* (ἔστω κι ἂν τελικὰ προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν ταξικὴ πάλη), καὶ ἀφετέρου *ἡ ἐγγένει ἰδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία*, ὄχι ἀρνητικὰ (μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ξετυλίγεται ἔξω ἀπ' αὐτήν) ἀλλὰ μὲ ἀπόλυτα θετικὸ νόημα.

Ἐὰν ἡ ἰδεολογία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι προικισμένη μὲ δομὴ καὶ λειτουργία τέτοιου τύπου ποὺ τὴν καθιστοῦν πραγματικότητᾴ μὴ ἱστορικῆ, δηλαδή *παν-ἱστορικῆ*, τότε τὸ νόημα τῆς ἰδεολογίας εἶναι θετικὸ, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ δομὴ καὶ ἡ λειτουργία της, ἔχοντας τὴν ἴδια ἀμετάλλακτὴ μορφή, εἶναι παρούσες σ' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζεται συνολικὴ ἱστορία, ἔτσι ὅπως τὸ *Μανιφέστο* ὀρίζει τὴν ἱστορία ὡς ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων, δηλαδή ἱστορία τῶν ταξικῶν κοινωνιῶν.

Γιὰ νὰ ἔχουμε κάποια συγκεκριμένη θεωρητικὴ ἀναφορά, ἐπαναλαμβάνοντας τὸ παράδειγμα τοῦ ὄνειρου, ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ βάση τὴ φρουδικὴ ἀντίληψη, ἡ πρότασή μας ὅτι ἡ ἰδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ ἄμεσα μὲ τὴν πρόταση τοῦ Φρόυντ ὅτι τὸ *ἀσυνείδητο εἶναι αἰώνιο*, δηλαδή δὲν ἔχει ἱστορία. Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι αὐθαίρετος ἀλλὰ θεωρητικὰ ἀναγκαῖος γιατί ὑπάρχει ἕνας ὀργανικὸς δεσμὸς ἀνάμεσα στὶς δύο προτάσεις.

Ἄν αἰώνιο σημαίνει μὴ ὑπερβατικὸ σὲ σχέση μὲ κάθε (ἔγχρονη) ἱστορία, ἀλλὰ πανταχοῦ παρόν, ὑπερ-στορικὸ, ἄρα ἀμετάλλακτο μορφικὰ σ' ὅλο τὸ εὖρος τῆς ἱστορίας, τότε θὰ ἐπαναλάβω καταγράμμα τὴν ἔκφραση τοῦ Φρόυντ καὶ θὰ γράψω: *ἡ ἰδεολογία εἶναι αἰώνια*, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὸ ἀσυνείδητο. Καὶ θὰ προσθέσω: ἡ προσέγγισή μου φαίνεται δικαιολογημένη θεωρητικὰ γιατί ἡ αἰωνιότητα τοῦ ἀσυνείδητου δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν αἰωνιότητα τῆς ἐγγένει ἰδεολογίας.

Νὰ γιατί θεωρῶ θεμιτὸ τὸν σχεδιασμὸ μιᾶς θεωρίας τῆς ἐγγένει ἰδεολογίας μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ὁ Φρόυντ σχεδιάζει μιὰ θεωρία τοῦ ἐγγένει ἀσυνείδητου. Γιὰ νὰ ἀπλοποιήσουμε δὲ τὴν ἔκφραση, λαβαίνοντας ὑπόψη ὅτι εἰπώθηκε, θὰ χρησιμοποιοῦ στο ἑξῆς τὸν ὄρο ἰδεολογία δηλώνοντας ἔτσι τὴν ἐγγένει ἰδεολογία. Καὶ

είπαμε ότι η ιδεολογία (ή η ἐγγένει ιδεολογία) δὲν ἔχει ἱστορία, ἢ, πράγμα πού 'ναι τὸ ἴδιο, ὅτι εἶναι αἰώνια, πανταχοῦ παρούσα, ἀμετάλλακτης μορφῆς σ' ὄλο τὸ εὖρος τῆς ἱστορίας (τῆς ἱστορίας τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν μὲ ταξικὴ διάρθρωση). Γιὰ τὴν ὥρα θὰ περιορισθῶ στὶς «ταξικὲς κοινωνίες» καὶ τὴν ἱστορία τους.

**Ἡ ιδεολογία εἶναι «παράσταση»
τῆς φανταστικῆς σχέσης τοῦ ἀτόμου
μὲ τὶς πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς του**

Γιὰ νὰ προσεγγίσουμε τὴν κεντρικὴ θέση ἀναφορικὰ μὲ τὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τῆς ιδεολογίας θὰ προτεῖναι καταρχὴν δύο ἄλλες θέσεις, μία ἀρνητικὴ καὶ μία θετικὴ. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στὸ ἀντικείμενο πού «ἀναπαρίσταται» μὲ τὴ φανταστικὴ μορφή τῆς ιδεολογίας, ἡ δευτέρη ἀναφέρεται στὴν ὑλικότητα τῆς ιδεολογίας.

Θέση πρώτη: Ἡ ιδεολογία ἀναπαριστᾷ τὴ φανταστικὴ σχέση τοῦ ἀτόμου μὲ τὶς πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς του.

Λέμε συνήθως ὅτι ἡ θρησκευτικὴ, ἡ ἠθικὴ, ἡ νομικὴ, ἡ πολιτικὴ ιδεολογία κ.λπ. ἀποτελοῦν «κοσμοαντιλήψεις». Βεβαίως (ἐκτὸς κι ἂν βιώνουμε κάποια ἀπ' αὐτὲς τὶς ιδεολογίες σὰν τὴν ἀλήθεια, π.χ. ἂν «πιστεύουμε» στὸ Θεό, στὸ Καθῆκον, στὴ Δικαιοσύνη κ.λπ.), ἐξετάζοντας τὴν ιδεολογία ἀπὸ κριτικὴ σκοπιά, μὲ τὸν τρόπο πού ἕνας ἐθνολόγος ἐξετάζει τοὺς μύθους μιᾶς «πρωτόγονης κοινωνίας», οἱ ιδεολογίες εἶναι «κοσμοαντιλήψεις» σὲ μεγάλο βαθμὸ πλασματικὲς, δηλαδὴ «δὲν ἀντιστοιχοῦν στὴν πραγματικὴτητα».

Ὅστόσο, ἐνῶ παραδεχόμαστε ὅτι οἱ ιδεολογίες αὐτὲς δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικὴτητα, ὅτι δηλαδὴ εἶναι μιὰ αὐταπάτη, παραδεχόμαστε ταυτόχρονα ὅτι ὑπαινίσσονται κάποια πραγματικὴτητα καὶ ἀρκεῖ νὰ τὶς ἐρμηνεύσει κανεὶς γιὰ νὰ ξαναβρεῖ, κάτω ἀπὸ τὴ φανταστικὴ παράσταση τοῦ κόσμου, τὴν ἴδια τὴν πραγματικὴτητα τοῦ κόσμου (ιδεολογία = αὐταπάτη/ὑπαινιγμός).

Ἐπὶ τοῦτο, ἔνῳ παραδεχόμενοι ὅτι οἱ ιδεολογίες εἶναι ὁ μηχανιστικὸς τύπος, πάρα πολὺ διαδομένος τὸν 18ο αἰώνα (ὁ Θεὸς εἶναι ἡ φανταστικὴ ἀναπαράσταση τοῦ πραγματικοῦ Βασιλεῖα) καὶ ὁ «ἐρμηνευτικὸς» τὸν ὁποῖο ἐγκαινίασαν οἱ πρῶτοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐπανελάβε ὁ Φόουερμαχ καὶ ἡ θεολογικοφιλοσοφικὴ σχολὴ πού προῆλθε ἀπὸ αὐτόν, παράδειγμα ὁ θεολόγος Barth, κ.λπ. Γιὰ τὸν Φόουερμαχ λογονόμος Θεὸς εἶναι ἡ οὐσία τοῦ πραγματικοῦ Ἀνθρώπου. Ἐπισημαίνω τὸ κύριο: ἡ ἐρμηνεία τῆς φανταστικῆς μετατόπισης (καὶ ἀντιστροφῆς) πού πραγματοποιεῖ ἡ ιδεολογία ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι μὲ τὴν ιδεολογία «οἱ ἄνθρωποι ἀναπαριστοῦν, μὲ φανταστικὴ μορφή, τὶς πραγματικὲς τους συνθήκες ὑπαρξῆς». Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δυστυχῶς ἀφήνει μετέωρο ἕνα μικρὸ πρόβλημα: γιὰ τὴν οἱ ἄνθρωποι προκειμένου νὰ φανταστοῦν τὶς πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς τους «ἔχουν ἀνάγκη» ἀπὸ αὐτὴ τὴ φανταστικὴ μετατόπιση;

Ἡ πρώτη ἀπάντηση (τοῦ 18ου αἰώνα) προτείνει μιὰν ἀπλὴ λύση: εἶναι φταιξιμο τῶν παπάδων καὶ τῶν

βασιλιάδων. Αὐτοὶ «χάλκευσαν» τὰ Ὁραῖα Ψεῦδη ὥστε οἱ ἄνθρωποι, πιστεύοντας ὅτι ὑπακούουν στὸ Θεό, νὰ ὑποτάσσονται οὐσιαστικὰ στοὺς, συνένοχους στὴν ἀπάτη τους, βασιλιάδες καὶ παπάδες: Οἱ παπάδες στὴν ὑπηρεσία τῶν βασιλιάδων καὶ ἀντίστροφα, ἀνάλογα μὲ τὴν πολιτικὴ τοποθέτηση τῶν ὀνομαζόμενων «θεωρητικῶν». Ὑπάρχει λοιπὸν μιὰ αἰτία γιὰ τὴ φανταστικὴ μετατόπιση τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν ὑπαρξῆς: εἶναι λίγα κυνικὰ ἄτομα πού ἐδραίωνουν τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν καταδυνάστευση τοῦ «λαοῦ» σὲ μιὰ κίβδηλη ἀναπαράσταση τοῦ κόσμου, πού τὴν μηχανεύτηκαν γιὰ νὰ ὑποδουλώσουν τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ὑποδουλώνοντας τὴ φαντασία του.

Ἡ δευτέρη ἀπάντηση (τοῦ Φόουερμαχ, πού τὴν ἐπανελάβε καταλέξη ὁ Μάρξ στὰ νεανικά του ἔργα) εἶναι πιὸ «βαθιά», δηλαδὴ ἐξίσου λάθος. Καὶ ἡ δευτέρη ἀπάντηση, γιὰ τὴν μετατόπιση καὶ τὴ φαντα-

**Ἡ ιδεολογία
δὲν ἔχει ἱστορία
—εἶναι αἰώνια
ἀκριβῶς ὅπως
καὶ τὸ ἀσυνείδητο.**

στικὴ παραμόρφωση τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου, ψάχνει καὶ βρῖσκει τὴν αἰτία στὴν ἄλλοτριώση πού γεννᾷ ἡ φανταστικὴ παράσταση τῶν συνθηκῶν ὑπαρξῆς τῶν ἀνθρώπων. Αἰτία δὲν εἶναι πλέον οὔτε οἱ παπάδες οὔτε οἱ βασιλιάδες, οὔτε ἡ ἐνεργὸς φαντασία τους οὔτε ἡ παθητικὴ φαντασία τῶν θυμάτων τους. Αἰτία εἶναι ἡ ὑλικὴ ἄλλοτριώση πού δεσπόζει στὶς ἴδιες τὶς συνθήκες ὑπαρξῆς τῶν ἀτόμων. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία ὁ Μάρξ, στὸ *Ἑβραϊκὸ Ζήτημα* καὶ ἄλλου, ὑποστηρίζει τὴν ἰδέα τοῦ Φόουερμαχ ὅτι οἱ ἄνθρωποι κατασκευάζουν μιὰν ἄλλοτριωμένη (= φανταστικὴ) παράσταση τῶν συνθηκῶν ὑπαρξῆς τους γιὰ τὴν ἄλλοτριωτικὴ εἶναι αὐτὲς καθαυτὲς οἱ συνθήκες ὑπαρξῆς (*Χειρόγραφα τοῦ 44: γιὰ τὴν οἱ συνθήκες ὑπαρξῆς τῶν ἀνθρώπων κυριαρχοῦν ἀπὸ τὴν οὐσία τῆς ἄλλοτριωμένης κοινωνίας: «τὴν ἄλλοτριωμένη ἐργασία»*).

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐρμηνείες δέχονται καταγράμμα τὴ θέση τὴν ὁποία προϋποθέτουν καὶ στὴν ὁποία στηρίζονται. Δηλαδὴ, αὐτὸ πού ἀντανακλάται στὴ φανταστικὴ παράσταση τοῦ κόσμου καὶ πού βρῖσκουμε σὲ μιὰ ιδεολογία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὶς συνθήκες ὑπαρξῆς τῶν ἀνθρώπων, ἄρα ὁ πραγματικὸς τους κόσμος.

Ἐδῶ ὅμως θὰ ἐπαναλάβω μιὰ θέση πού ἔχω ἤδη προτείνει: οἱ «ἄνθρωποι» μὲ τὴν ιδεολογία δὲν «φαντάζονται» τὶς πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς τους, τὸν πραγματικὸ κόσμο, ἀλλά, κυρίως, ἀναπαριστοῦν τὴ σχέση τους μὲ τὶς συνθήκες ὑπαρξῆς τους. Αὐτὴ ἡ σχέση βρῖσκεται στὸ ἐπίκεντρο κάθε ιδεολογικῆς, ἄρα φανταστικῆς, παράστασης τοῦ πραγματικοῦ κόσμου. Στὴν ἴδια σχέση ἐμπεριέχεται ἡ «αἰτία» στὴν ὁποία ὀφείλεται ἡ φανταστικὴ παραμόρφωση τῆς ιδεολογικῆς παράστασης τοῦ πραγματικοῦ κόσμου. Ἡ μάλλον,

για να αφήσουμε καταμέρος τη γλώσσα της «αίτίας», πρέπει να προβάλλουμε τη θέση ότι η φανταστική φύση αυτής της σχέσης στηρίζεται κάθε φανταστική παραμόρφωση που παρατηρείται (έκτός κι αν ζούμε διαποτισμένοι από την αλήθεια της) σε κάθε ιδεολογία.

Ἄλλα ἐδῶ, γιὰ νὰ μιλήσουμε μαρξιστική γλώσσα, ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ παράσταση τῶν συνθηκῶν τῆς πραγματικῆς ὑπαρξῆς τῶν ἀτόμων πού κατέχουν θέση συντελεστή παραγωγῆς, ἐκμετάλλευσης, καταπίεσης, ιδεολογικοποίησης καί ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς, ἂν εἶναι ἀλήθεια λοιπόν ὅτι ἡ παράσταση σέ τελευταία ἀνάλυση ἐξαρτάται ἀπό τίς παραγωγικές καί τίς συνακόλουθές τους σχέσεις, τότε θεμιτὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε τὰ ἀκόλουθα: Κάθε ιδεολογία μέσα στήν παραμόρφωση πού ἀναγκαστικά δημιουργεῖ ἡ φαντασία, ἀντιπροσωπεύει, κυρίως, τή (φανταστική) σχέση τῶν ἀτόμων μέ τίς παραγωγικές καί τίς παράγωγές τους σχέσεις καί ὄχι μέ τίς ἴδιες τίς ὑπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις (καί τίς παράγωγές τους). Στήν ιδεολογία λοιπόν δέν παριστάνεται τὸ σύστημα τῶν παραγωγικῶν σχέσεων πού κυβερνᾷ τίς σχέσεις τῶν ἀτόμων ἀλλά ἡ φανταστική σχέση τῶν ἀτόμων μέ τίς πραγματικές σχέσεις στίς ὁποῖες ζοῦν.

Ἄν εἶται ἔχουν τὰ πράγματα, τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν «αἰτία» τῆς φανταστικῆς παραμόρφωσης τῶν πραγματικῶν σχέσεων στήν ιδεολογία ἀκυρώνεται καί πρέπει νὰ ἀντικατασταθεῖ μέ κάποιο ἄλλο. Γιὰ ποῖο λόγο ἡ προσφερόμενη στὰ ἄτομα παράσταση τῆς (ἀτομικῆς) σχέσης τους μέ τίς κοινωνικές σχέσεις πού διέπουν τίς συνθηκῆς ὑπαρξῆς τους, τὴν ἀτομική καί τὴ συλλογική ζωὴ τους, γίνεται ἀναγκαστικά φανταστική; Καί ποῖος εἶναι ὁ χαρακτήρας τοῦ φανταστικοῦ; Ἄν τὸ ἐρώτημα τεθεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἀκυρώνεται ἡ λύση ὅτι ὅλα τούτα ὀφείλονται σὲ μιὰ κλίκα¹ ἀτόμων (παπάδες, βασιλιάδες), πρωτεργατῶν τῆς μεγάλης φερόνης, ὅπως ἐπίσης ἀκυρώνεται καί ἡ λύση τοῦ ἀλλοτριωμένου χαρακτήρα τοῦ πραγματικοῦ κόσμου. Τὸ γιατί θὰ τὸ δοῦμε στή συνέχεια τῆς ἐκθεσῆς μας. Γιὰ τὴν ὥρα δέν θὰ πάμε πιὸ μακριά.

Θέση δεύτερη: Ἡ ιδεολογία ἔχει ὑλικὴ ὑπόσταση

Ἦδη θίξαμε κάπως τὴ θέση αὐτὴ ὅταν λέγαμε ὅτι οἱ «ιδέες» ἢ οἱ «παραστάσεις» κ.λπ. ἀπὸ τίς ὁποῖες φαίνεται ὅτι συντίθεται ἡ ιδεολογία δέν ἔχουν νοητική, ἰδεατή, πνευματικὴ ὑπόσταση, ἀλλὰ ὑλική. Ὑπαινιχτήκαμε ἀκόμη ὅτι ἡ νοητική, ἰδεατή, πνευματικὴ ὑπόσταση τῶν «ιδεῶν» προερχόταν ἀποκλειστικά ἀπὸ μιὰ ιδεολογία τῆς «ιδέας»· καί, ἂς προστεθεῖ, προέρχεται ἀπὸ μιὰ ιδεολογία πού μοιάζει ὅτι «θεμελιώνει» τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος ἀφότου ἐμφανίστηκαν οἱ ἐπιστήμες. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ἰδεατή κ.λπ. ὑπόσταση τῶν «ιδεῶν» μοιάζει μ' αὐτὸ πού οἱ ἐπιστήμονες, στήν αὐθόρμητη ιδεολογία τους, φαντάζονται ὡς «ιδέες», σωστῆς ἢ λαθεμένες. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ θέση αὐτὴ παρουσιάζεται μέ τὴν μορφή μιᾶς γενικῆς κατάφασης, δέν ἀποδεικνύεται. Ἀπλῶς, στὸ ὄνομα τοῦ ὑλισμοῦ, ζητάμε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μέ κάποια συγκατάβαση. Γιατί θὰ χρειάζονταν ἐκτενέστερες ἀναπτύξεις γιὰ νὰ ἀποδειχτεῖ.

1. Χρησιμοποιῶ ἐπίτιδες αὐτὸν τὸν πολὺ μοντέρνο ὄρο, γιὰτι ἀκόμη καί σὲ κομμουνιστικὸς κύκλους, ἡ «ἐξήγηση» παρόμοιων πολιτικῶν ἀποκλίσεων (ἀριστερὸς ἢ δεξιὸς καιροσκοπισμὸς) μέ βάση τὴ δράση μιᾶς «κλίμας» εἶναι δυστυχῶς τρέχουσα συνήθεια.

Αὐτὴ ἡ ἀξιωματικὴ θέση ὅτι οἱ «ιδέες» ἢ οἱ ἄλλες «παραστάσεις» δέν ἔχουν πνευματικὴ ἀλλὰ ὑλικὴ ὑπόσταση μᾶς εἶναι πράγματι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἀναλύσουμε τὴ φύση τῆς ιδεολογίας. Ἦ καλῶτερα μᾶς εἶναι ἀπλῶς χρησίμη γιὰ νὰ καταδειχτεῖ αὐτὸ πού, ἄμεσα καί ἐμπειρικά, ἀποδείχνει κάθε κάπως σοβαρὴ ἀνάλυση σὲ κάθε παρατηρητὴ, ἀκόμη κι ὅταν ἔχει ελάχιστα κριτικὴ πρόθεση.

Εἶπαμε, μιλώντας γιὰ τοὺς Ἰδεολογικοὺς Μηχανισμοὺς τοῦ Κράτους καί τὴν πρακτικὴ τους, ὅτι καθένας τους εἶναι ἡ πραγμάτωση μιᾶς ιδεολογίας (ἡ ἐνότητα αὐτῶν τῶν κατὰ τομέα ιδεολογιῶν —θηροσκευτική, ἠθική, νομική, πολιτική, αἰσθητικὴ κ.λπ.— ἐξασφαλίζεται μέ τὴν ὑπαγωγή τους στήν κυρίαρχη ιδεολογία). Ἄς ξαναπιάσουμε αὐτὴ τὴ θέση: μιὰ ιδεολογία ὑπάρχει πάντα ὑλοποιημένη σ' ἓναν μηχανισμό καί στήν πρακτικὴ του ἢ τίς διαφορῆς μορφῆς πρακτικῆς. Αὐτὴ ἡ ὑπαρξὴ εἶναι ὑλική. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ὑλικὴ ὑπαρξὴ τῆς ιδεολογίας σ' ἓναν μηχανισμό καί τὴν πρακτικὴ του δέν ἔχει τὸν ἴδιο τροπισμὸ (modalité) μέ τὸν τροπισμὸ ἑνὸς ὄπλου ἢ ἑνὸς λιθαριοῦ. Ἄλλά, κι ἂς κατηγορηθοῦμε ὡς νεοαριστοτελικοὶ (ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὁ Μάρξ ἔτρεφε ἀμέριστη ἐκτίμηση πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη), θὰ λέγαμε ὅτι «ἡ ὕλη νοεῖται μέ πολλοὺς τρόπους» ἢ καλύτερα ὑπάρχει μέ διάφορους τροπισμούς, ἐνῶ ὅλοι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ριζώνουν στὴ «φυσικὴ» ὕλη.

Μετὰ ἀπ' αὐτὰ, συντομεύοντας, ἂς δοῦμε τί συμβαίνει μέ τὸ «ἄτομο» πού ζεῖ ἐν ιδεολογία, δηλαδή μέσα σὲ μιὰ καθορισμένη παράσταση τοῦ κόσμου

**Μία (πραγματικὴ) θεωρία
τῶν ιδεολογιῶν
στηρίζεται
σὲ τελευταία ἀνάλυση
σὲ τὴν ἱστορία
τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν
ἄρα σὲ τὴν ἱστορία
τῶν συναρθρωμένων
—σ' ἓναν κοινωνικὸ σχηματισμὸ—
τρόπων παραγωγῆς.**

(θηροσκευτική, ἠθική κ.λπ.), τῆς ὁποίας ἡ φανταστικὴ παραμόρφωση ἐξαρτάται ἀπὸ τὴν ἐπίσης φανταστικὴ σχέση τοῦ ἀτόμου μέ τίς συνθηκῆς ὑπαρξῆς του, δηλαδή σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τίς παραγωγικῆς καί ταξικῆς σχέσεις (ιδεολογία = φανταστικὴ σχέση μέ πραγματικῆς σχέσεις). Θὰ λέγαμε, λοιπόν, ὅτι αὐτὴ ἡ φανταστικὴ σχέση εἶναι καί ἡ ἴδια προικισμένη μέ ὑλικὴ ὑπαρξὴ.

Ἄλλα διαπιστώνουμε τὸ ἐξῆς: Ἐνα ἄτομο πιστεύει στὸ Θεό, στὸ Καθῆκον ἢ στὴ Δικαιοσύνη κ.λπ. Αὐτὴ ἡ πίστη ἀπορρέει ἀπὸ τίς ιδέες τοῦ ἐνλόγου ἀτόμου. Ἄρα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο θεωρούμενο ὡς ὑποκειμένο μέ συνείδηση στήν ὁποία ἐμπεριέχονται οἱ ιδέες τῆς πίστεως του. Ἔτσι συμβαίνει μέ ὅλο τὸν κόσμο, δηλαδή

μέ ὅλους ὄσους ζοῦν σὲ μιὰ ἰδεολογικὴ παράσταση τῆς ἰδεολογίας, παράσταση πού ἀνάγει τὴν ἰδεολογία σὲ σύνολο ἰδεῶν ἐξ ὀρισμοῦ προικισμένων με πνευματικὴ ὑπόσταση. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, δηλαδή παίρνοντας ὑπόψη τὸ ἀπόλυτα ἰδεολογικὸ «ἐννοιολογικὸ» δυναμικὸ τοῦ ὀνομαζόμενου ἀτόμου (ὑποκείμενο προικισμένο με συνείδηση, ὅπου ἐλεύθερα μορφώνονται καὶ ἀναγνωρίζονται οἱ ἰδέες στὶς ὁποῖες πιστεύει), ἢ (ὕλική) συμπεριφορὰ του ἀποδελτιώνεται φυσικότητα.

Τὸ ἐνλόγω ἄτομο συμπεριφέρεται με τὸν ἄλλα ἢ βῆτα τρόπο, υἱοθετεῖ τὴν τάδε ἢ τὴ δείνα πρακτικὴ καί, κατὰ μείζονα λόγο, μετέχει σὲ ὀρισμένες ρυθμιζόμενες μορφές πρακτικῆς πού δὲν εἶναι ἄλλες ἀπὸ τὶς μορφές πρακτικῆς τοῦ ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ ἀπὸ τὸν ὁποῖο «ἐξαρθῶνται» οἱ ἰδέες τὶς ὁποῖες διάλεξε, ὄντας ὑποκείμενο, ἐλεύθερα καὶ συνειδητά. Ἐάν πιστεύει στὸ Θεό, πηγαίνει στὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὴ λειτουργία, γονατίζει, ἐξομολογεῖται, νηστεύει (ἢ νηστεία ἄλλοτε εἶχε ὑλικὸ περιεχόμενο, με τὴν τρέγουσα ἐννοια τοῦ ὄρου), καὶ φυσικὰ μετανοεῖ, συνεχίζει, κ.ο.κ. Ἐάν πιστεύει στὸ Καθῆκον θὰ ἔχει τὴν ἀντίστοιχη συμπεριφορὰ πού θὰ ἐγγράφεται σὲ κάποιον τυπικὸ πρακτικῆς «σύμφωνο πρὸς τὰ χρηστά ἤθη». Ἐάν πιστεύει στὴ Δικαιοσύνη θὰ ὑποταχθεῖ τοῦς κανόνες τοῦ Δικαίου χωρὶς ἀμφισβητήσεις· μπορεί μάλιστα, ὅταν παραβιάζονται οἱ νόμοι νὰ διαμαρτυρηθεῖ, νὰ λάβει μέρος σὲ διαδηλώσεις κ.λπ. Στὸ σχῆμα αὐτὸ διαπιστώνουμε ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ παράσταση τῆς ἰδεολογίας εἶναι καὶ ἡ ἴδια ὑποχρεωμένη νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι κάθε «συνειδητὸ» ὑποκείμενο, ἐπειδὴ πιστεύει στὶς «ιδέες» πού τοῦ ὑπαγορεύει ἢ «συνείδησή» του (καὶ τὶς ὁποῖες ἀποδέχεται ἐλεύθερα), ὀφείλει «νὰ δρᾷ σύμφωνα με τὶς ἰδέες του». Ὀφείλει λοιπὸν νὰ μεταγράψει στὶς πράξεις τῆς ὑλικῆς πρακτικῆς του τὶς ἰδέες του σὰν ἐλεύθερο ὑποκείμενο πού εἶναι. Ἐάν δὲν τὸ κάνει, «αὐτὸ δὲν θὰ ἴναι σωστό».

Πράγματι, ἂν τὸ ἄτομο δὲν κάνει ὅ,τι σύμφωνα με τὸ πιστεύω του ὀφείλει νὰ κάνει, ἂν —σύμφωνα πάντα με αὐτὸ τὸ ἰδεαλιστικὸ σχῆμα— κάνει κάτι ἄλλο, σημαίνει πὼς ἄλλες ἰδέες ἔχει στὸ κεφάλι του ἀπὸ ἐκεῖνες πού διακηρύσσει, καὶ ἐπομένως δρᾷ βάσει αὐτῶν τῶν ἄλλων ἰδεῶν. Ἐὰν συμπεριφέρεται σὰν «ἀσυνεπής», κινικὸς ἢ διεστραμμένος («οὐδεὶς ἐκὼν κακός») ἄνθρωπος.

Σὲ κάθε περίπτωση, λοιπὸν, ἡ ἰδεολογία τῆς ἰδεολογίας, παρὰ τὴ φανταστικὴ τῆς παραμόρφωση, ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ «ιδέες» ἐνὸς ἀνθρώπινου ὑποκειμένου ἐνυπάρχουν, πρέπει νὰ ὑπάρχουν, στὶς πράξεις του. Κι ἂν δὲν συμβαίνει ἔτσι, ἡ ἰδεολογία τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἀποδίδει ἄλλες ἰδέες πού ἀντιστοιχοῦν στὶς πράξεις (ἀκόμη καὶ τὶς διεστραμμένες) πού ἐκτελεῖ. Ἡ ἰδεολογία αὐτὴ μιλά γιὰ πράξεις: Ἐμεῖς θὰ μιλήσουμε γιὰ πράξεις ἐνσωματωμένες σὲ μορφές πρακτικῆς. Καὶ θὰ παρατηρήσουμε ὅτι αὐτὲς οἱ μορφές πρακτικῆς ρυθμίζονται ἀπὸ κάποιον τυπικὸ, χάρις στὸ ὁποῖο κάθε πρακτικὴ μεταγράφεται στὴν ὑλικὴ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ —ἔστω σὲ πολὺ μικρὸ μέρος του: μιὰ λειτουργία σ' ἓνα ἐκκλησάκι, μιὰ ταφή, ἓνα μάτς σὲ κάποιον ἀθλητικὸ σύλλογο, μιὰ μέρα στὸ σχολεῖο, μιὰ συνεδρίαση ἢ μιὰ συγκέντρωση πολιτικοῦ κόμματος κ.λπ.

Ἐλλοστε στὴν ἀμυντικὴ «διαλεκτικὴ» τοῦ Πα-

σκάλ χρωστάμε τὴ θανάσια φόρμουλα πού θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ ἀντιστρέψουμε τὴν τάξη τοῦ νοηματικοῦ σχήματος τῆς ἰδεολογίας. Ὁ Πασκάλ λέει περίπου τὰ ἑξῆς: «γονατίστε, ψιθυρίστε μιὰ προσευχή, καὶ θὰ πιστεῦτε». Ἐντιστρέφει λοιπὸν σκανδαλωδῶς τὴν τάξη τῶν πραγμάτων προσκομίζοντας, ὅπως ὁ Χριστός, ὄχι τὴν εἰρήνη ἀλλὰ τὴ διχόνοια. Καὶ ἐπιπλέον, πράγμα ἐλάχιστο χριστιανικὸ, προσκομίζει τὸ σκάνδαλο (πλὴν οὐαὶ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ δι' οὗ τὸ σκάνδαλον ἔρχεται).

Ἐάν μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ ἀφήσουμε τὸν Πασκάλ καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του στὸν ἰδεολογικὸ ἀγῶνα πού διεξάγει στὸ πλαίσιο τοῦ θρησκευτικοῦ ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἐποχῆς του. Καὶ ἂς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ μιλήσουμε μιὰ πιὸ ἄμεσα μαρξιστικὴ γλῶσσα, κατὰ τὸ δυνατὸν βέβαια, γιὰτι προχωροῦμε σὲ περιοχὲς ἐλάχιστα ἐρευνημένες.

**Ἡ ἰδεολογία
ἔχει ὑλικὴ ὑπόσταση
πού ὑλοποιεῖται πάντα
σ' ἓναν ἰδεολογικὸ
μηχανισμὸ τοῦ κράτους
καὶ τὶς διάφορες
μορφές πρακτικῆς του.**

Θὰ λέγαμε, λοιπὸν, ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ ὑποκειμένου (ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται ὑποκείμενο τὸ τάδε συγκεκριμένο ἄτομο) εἶναι ὑλικὴ μιὰ καὶ οἱ ἐνλόγω ἰδέες εἶναι ὑλικές πράξεις ἐνσωματωμένες σὲ ὑλικές μορφές πρακτικῆς, ρυθμιζόμενες ἀπὸ ἓνα ἐπίσης ὑλικὸ τυπικὸ, προσδιορισμένο ἀπὸ τὸν ὑλικὸ ἰδεολογικὸ μηχανισμὸ ἀπ' ὅπου ἀπορρέουν οἱ ἰδέες τοῦ δοσμένου ὑποκειμένου. Βεβαίως τὰ τέσσερα ἐπίθετα «ὑλικός» πού περιέχονται στὴν πρότασή μου ἔχουν διαφορετικὸ τροπισμὸ: ἡ ὑλικότητα μᾶς μετακίνησης γιὰ νὰ πάει κανεὶς στὴν ἐκκλησία, μιὰς γονυκλισίας, ἐνὸς σταυροκοπήματος, μιὰς μετάνοιας, μιὰς φράσης προσευχῆς, μιὰς κατάνυξης, μιὰς νηστείας, ἐνὸς βλέμματος, μιὰς γροθιάς, ἐνὸς ἐξωτερικευμένου λόγου ἢ ἐνὸς «ἐσωτερικοῦ» μονολόγου (ἢ συνείδηση), δὲν εἶναι μιὰ καὶ ἡ αὐτὴ ὑλικότητα. Θὰ ἀφήσουμε καταμέρος τὴ θεωρία τοῦ διαφορετικοῦ τροπισμοῦ τῆς ὑλικότητας. Παραμένει ὡστόσο ὅτι σ' αὐτὴ τὴν παρουσία ἀνεστραμμένων πραγμάτων δὲν πρόκειται γιὰ «ἀντιστροφή», δεδομένου ὅτι ὀρισμένες ἐννοίες, ἀπλοῦστατα, ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὴ νέα ἐκθεση ἐνῶ, ἀντίθετα, ἄλλες παραμένουν καὶ τέλος κάποιες νέες ἀναφαίνονται. Ἐτσι:

- ἐξαφανίστηκε: ὁ ὄρος ἰδέες,
- παραμένουν: οἱ ὄροι ὑποκείμενο, συνείδηση, πίστη, πράξεις,
- ἀναφαίνονται: οἱ ὄροι μορφές πρακτικῆς, τυπικὸ, ἰδεολογικὸς μηχανισμός.

Δεν πρόκειται λοιπόν για «αντιστροφή» (εκτός κι αν την εννοήσουμε όπως όταν λέμε π.χ. ότι μια κυβέρνηση ανατράπηκε ή ένα ποτήρι αναποδογύρισε) αλλά για έναν αρκετά παράξενο ανασχηματισμό (όχι βέβαια υπουργικού τύπου) αφού μας δίνει το ακόλουθο αποτέλεσμα: Οί ιδέες ως ιδέες (δηλαδή σύνολα ιδεατά, πνευματικά) εξαφανίστηκαν στο βαθμό άκριβως που φάνηκε ότι ή ύπαρξή τους εγγράφεται σε πράξεις ρυθμιζόμενες από ένα καθορισμένο τυπικό, σε τελευταία ανάλυση από έναν ιδεολογικό μηχανισμό. Φαίνεται λοιπόν ότι το υποκείμενο ενεργεί στο βαθμό που διεπεται από το ακόλουθο σύστημα (που θα διατυπώσουμε με τη σειρά του πραγματικού προσδιορισμού του): ή ιδεολογία, υπάρχοντας σ' έναν υλικό ιδεολογικό μηχανισμό, υπαγορεύει υλικές μορφές πρακτικής που τις ρυθμίζει ένα υλικό τυπικό, μορφές πρακτικής που εγγράφονται σε υλικές πράξεις ενός δράντος συνειδητά και σύμφωνα με την πίστη του υποκειμένου.

Η παρουσίαση αυτή όμως δείχνει πώς διατηρήσαμε τις ακόλουθες έννοιες: υποκείμενο, συνείδηση, πίστη, πράξεις. Απ' αυτό το φάσμα έννοιων εξάγουμε πάραυτα τον κεντρικό και καθοριστικό όρο από τον οποίο εξαρτώνται τα πάντα: την έννοια *υποκείμενο*.

Και στοιχειοθετούμε άμέσως τις δύο συνημμένες θέσεις:

1. Δεν υπάρχει πρακτική παρά δια της ιδεολογίας και υπό την κυριαρχία της.

2. Δεν υπάρχει ιδεολογία παρά δια του υποκειμένου και για τα υποκείμενα.

Τώρα μπορούμε να επανέλθουμε στην κεντρική μας θέση.

Η ιδεολογία εγκαλεί το άτομο ως υποκείμενο

Η θέση αυτή επέξηγε την τελευταία μας πρόταση: δεν υπάρχει ιδεολογία παρά μόνο δια του υποκειμένου και για τα υποκείμενα. Ξηγουμάστε: δεν υπάρχει ιδεολογία παρά μόνο για τα συγκεκριμένα υποκείμενα, και τούτος ο προσδιορισμός της ιδεολογίας γίνεται έφικτος δια του υποκειμένου, δηλαδή *μέσω της κατηγορίας υποκείμενο* και της λειτουργίας του.

Με όλα αυτά θέλουμε να πούμε ότι ή κατηγορία του υποκειμένου (που μπορεί να λειτουργεί και με άλλη ονομασία: λογουχάρη στον Πλάτωνα με το όνομα Ψυχή, Θεός κ.ά.) είναι διαπλαστική κατηγορία κάθε ιδεολογίας, όποιος κι αν είναι ο προσδιορισμός της (κατά τομέα ή ταξικός), όποια κι αν είναι ή ιστορική χρονολογία — έφύσον ή ιδεολογία δεν έχει ιστορία. Η κατηγορία του υποκειμένου είναι διαπλαστική κάθε ιδεολογίας, παρόλο που με την καταδήλωση αυτή εμφανίζεται μόνο με την άνοδο της άστικής ιδεολογίας, και κυρίως της νομικής ιδεολογίας.²

Λέμε: ή κατηγορία του υποκειμένου είναι διαπλαστική κάθε ιδεολογίας και παραχρήμα προσθέτουμε: *ή κατηγορία του υποκειμένου είναι διαπλαστική κάθε ιδεολογίας στο βαθμό που κάθε ιδεολογία έχει ως λειτουργία να «διαπλάθει», να «μετατρέπει» συγκεκριμένα*

ατομα άτομα σε υποκείμενα. Σ' αυτό το παιχνίδι της διπλής διάπλασης υποστασιώνεται ή λειτουργία κάθε ιδεολογίας, γιατί ή ιδεολογία δεν είναι τίποτε άλλο από τις υλικές μορφές ύπαρξης της λειτουργίας της.

Για να δούμε πιο καθαρά όσα ακολουθούν πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι ό γραφών και ό αναγνώστης είναι επίσης υποκείμενα, δηλαδή ιδεολογικά υποκείμενα (πρόταση ταυτολογική). Συνακόλουθα ό γραφών και ό αναγνώστης ζούν «αυθόρμητα» ή «φυσικά» «έν ιδεολογία», με την έννοια που λέμε ότι «ό άνθρωπος είναι ζωο ιδεολογικό».

Τό ότι ό συγγραφέας, γράφοντας τό κείμενο ενός λόγου που διατείνεται ότι είναι έπιστημονικός δεν εμφανίζεται ως «υποκείμενο» του έπιστημονικού «του» λόγου, είναι μία άλλη υπόθεση με την όποια δεν θα ασχοληθούμε τώρα (έπι τη εύκαιρία: κάθε έπιστημονικός λόγος είναι έξ όρισμού λόγος χωρίς υποκείμενο: δεν υπάρχει «Υποκείμενο της έπιστήμης» παρά μόνο σε μία ιδεολογία της έπιστήμης). Και όπως θαυμάσια τό ειπε ό Άπόστολος Παύλος «τό είναι, ή κίνηση και ή ζωή» εμφανίζονται μέσα στον Λόγο, δηλαδή στην ιδεολογία. Έπομένως, για σάς όπως και για μένα, ή κατηγορία του υποκειμένου είναι κάτι τό πρώτιστα «προφανές» (τά προφανή είναι πάντα αλήθεια πρώτη). Είναι φανερό, έγω όπως κι έσείς, είμαστε υποκείμενα (ελεύθερα, ήθικά κ.λπ.). Όπως κάθε προφανές, μαζί και εκείνα που κάνουν ώστε μία λέξη «να δηλώνει ένα πράγμα» ή «να έχει μία σημασία» (άρα τά προφανή της «διαφάνειας» του λόγου), έτσι και τό «προφανές» πώς έσείς και έγω είμαστε υποκείμενα — και τό προφανές ότι αυτή μας ή ιδιότητα δεν δημιουργεί κανένα πρόβλημα — είναι ιδεολογική έπίπτωση, στοιχειώδης ιδεολογική έπίπτωση.³

Πράγματι τό χαρακτηριστικό της ιδεολογίας είναι ότι επιβάλλει (αν και δεν φαίνεται διόλου, γιατί αυτά τά πράγματα είναι «προφανή») τό αυτονόητο που είναι αδύνατο να μήν τά *αναγνωρίσουμε* ως προφανή. Και όταν τά αντιμετωπίζουμε, αναπόφευκτα και φυσικά αντιδρούμε αναφανώντας (μεγαλόφωνα ή στή «σιωπή της συνείδησης»): «είναι προφανές! βεβαίως, αυτό είναι! πράγματι!».

Σ' αυτή την αντίδραση άσκειται ή λειτουργία της ιδεολογικής *αναγνώρισης*. Είναι ή μία πλευρά της διττής λειτουργίας της ιδεολογίας. Η άλλη είναι ή λειτουργία της *παραγνώρισης*.

Άς πάρουμε ένα παράδειγμα απόλυτα συγκεκριμένο. Όλοι έχουμε φίλους, που όταν μας χτυπούν την πόρτα και τους ρωτάμε από τη χαραμάδα: «ποιός είναι;» άπαντούν (γιατί «είναι προφανές»): «έγώ». Και ό του θαύματος αναγνωρίζουμε ότι «είναι εκείνος» ή «εκείνη». Τότε άνοίγουμε την πόρτα και βλέπουμε ότι «πράγματι ήταν εκείνη». Άλλο παράδειγμα: όταν αναγνωρίζουμε κάποιον *γνωστό* μας στο δρόμο του λέμε «καλημέρα άγαπητέ φίλε», και του σφίγγουμε τό χέρι (έθιμοτυπία ιδεολογικής αναγνώρισης στην καθημερινή ζωή στή Γαλλία: άλλου ισχύει άλλη έθιμοτυπία).

Μ' αυτή την προκαταβολική παρατήρηση και αυτές τις συγκεκριμένες παραστάσεις ήθελα να πώ ότι σεις

2. Η όποια δανείζεται τη νομική κατηγορία του «υποκειμένου του δικαίου» για να κατασκευάσει μία ιδεολογική έννοια: «ό άνθρωπος είναι εκ φύσεως ένα υποκείμενο».

3. Οί γλωσσολόγοι, και όσοι επικαλούνται τη γλωσσολογία για διάφορους σκοπούς, συχνά σκοντάφτουν σε δυσκολίες που οφείλονται στο γεγονός ότι παραγνωρίζουν τό παιχνίδι τών ιδεολογικών επιπτώσεων σε κάθε είδους λόγο, άκμή και στον έπιστημονικό.

και εγω ειμαστε πάντοτε υποκειμενα. Ώς υποκειμενα εφαρμόζουμε το τυπικό της ιδεολογικής αναγνώρισης που μās έγγυάται ότι όπωσδήποτε ειμαστε υποκειμενα, άτομικά, διακριτά και (φυσικά) αναντικατάστατα. Η γραφή στην όποια επιδίδομαι αυτή τη στιγμή και ή ανάγνωση που κάνετε αυτή τη στιγμή⁴ είναι, απ' αυτή την άποψη, τελετουργία ιδεολογικής αναγνώρισης: Σ' αυτό το τελετουργικό τυπικό έμπεριέχεται το «προφανές» με το όποιο μπορεί να σās επιβληθεί ή «αλήθεια» των διαλογισμών μου ή ή «πλάνη» τους.

Ώστόσο ή αναγνώριση ότι ειμαστε υποκειμενα και ότι λειτουργούμε με βάση το τελετουργικό τυπικό της στοιχειωδέστατης καθημερινής ζωής, μās δίνει απλά και μόνο τη «συνείδηση» της άενας (αίώνιας) πρακτικής ιδεολογικής αναγνώρισης, αλλά διόλου δέν μās δίνει την (έπιστημονική) γνώση του μηχανισμού αυτής της αναγνώρισης: λογουχάρη ή ύψωμένη γροθιά, το γεγονός ότι σās φωνάζουν με το όνομά σας, το γεγονός ότι ξέρετε, έστω κι αν το άγνοώ, ότι «έχετε» ένα κύριο

**Ή ιδεολογία άναπαριστά
τη φανταστική σχέση του άτόμου
με τις πραγματικές
συνθήκες ύπαρξής του.
Στην ιδεολογία δέν παριστάνεται
το σύστημα
των παραγωγικών σχέσεων
που κυβερνά
τις σχέσεις του άτόμου
άλλά ή φανταστική σχέση
των άτόμων
με τις πραγματικές
συνθήκες ύπαρξής τους.**

όνομα που σās κάνει να άναγνωρίζετε τον έαυτό σας ως μοναδικό υποκειμενο κ.λπ. Παραταύτα έστω κι αν μιλάμε διαποτισμένοι με ιδεολογία και μέσα από τα χαρακώματά της, πρέπει να επανέλθουμε στο πρόβλημα της (έπιστημονικής) γνώσης της ιδεολογίας αν θέλουμε να πλάσουμε έναν λόγο που θα καταφέρει να ξεκόψει από τον ιδεολογικό: να διακινδυνεύσουμε δηλαδή την εγκαινίαση ενός επιστημονικού λόγου για την ιδεολογία (λόγου χωρίς υποκειμενο).

Συνακόλουθα, για να κάνω παραστατικότερο το γιατί ή κατηγορία υποκειμενο είναι κατηγορία διαπλαστική της ιδεολογίας, που ύποστασιώνεται μόνο μεταπλάθοντας τα συγκεκριμένα άτομα σε υποκειμενα, θα χρησιμοποιήσω έναν ιδιαίτερο τρόπο έκθεσης: άρκετά «συγκεκριμένο» ώστε να είναι άναγνωρίσιμος, αλλά και άρκετά άφηρημένο ώστε να προσφέρεται ως άντικείμενο στοχασμού και να δίνει λαβή στην (έπιστημονική) γνώση.

4. Σημειώστε ότι αυτό το διπλό «αυτή τη στιγμή» άποδεικνύει άλλη μία φορά ότι ή ιδεολογία είναι «αίώνια», δεδομένου ότι αυτά τα δύο «αυτή τη στιγμή» είναι δυνατό να χωρίζονται από οποιοδήποτε χρονικό διάστημα. Γράφω αυτές τις γραμμές 6 Άπριλιου 1969 και μπορεί να τις διαβάσετε όποτεδήποτε.

Μια πρώτη διατύπωση: *κάθε ιδεολογία έγκαλεί τα συγκεκριμένα άτομα ως συγκεκριμένα υποκειμενα διαμέσου της λειτουργίας του υποκειμένου.*

Νά μια πρόταση που επιβάλλει για την ώρα να διακρίνουμε άφενός τα συγκεκριμένα άτομα και άφετέρου τα συγκεκριμένα υποκειμενα, έστω κι αν το συγκεκριμένο υποκειμενο φέρεται από το συγκεκριμένο άτομο.

Ύπαινισόμαστε δηλαδή ότι ή ιδεολογία «δρά» ή «λειτουργεί» έτσι που να «στρατολογεί» τα υποκειμενα ανάμεσα στα άτομα (και στρατολογεί τους πάντες) ή να «μεταμορφώνει» τα άτομα σε υποκειμενα (και μεταμορφώνει τους πάντες). Τουτό επιτυγχάνεται χάρη σ' εκείνη την άκριβέστατη επιχείρηση που θα όνομάσουμε *έγκληση* και που θα μπορούσαμε να παραστήσουμε με την εικόνα της πιό κοινής καθημερινής άστυνομικής κλήσης: «έ, σεις εκεί κάτω!». "Αν ύποτεθεί πώς αυτό το φανταστικό επεισόδιο συμβαίνει στο δρόμο, το έγκαλούμενο άτομο θα γυρίσει το κεφάλι του. Χάρη σ' αυτή την άπλή στροφή του κεφαλιού του κατά 180° το άτομο γίνεται *υποκειμενο*. Γιατί; επειδή άναγνώρισε ότι ή κλήση άπευθυνόταν σ' αυτό «όπωσδήποτε», και ότι όπωσδήποτε αυτό ήταν ό «έγκαλούμενος» και όχι κάποιος άλλος. Ή πείρα δείχνει ότι ή πρακτική της έγκλησης δέν χάνει ποτέ το στόχο της: με προφορική κλήση ή σφύριγμα ό καλούμενος θα άναγνωρίσει πάντα ότι πρόκειται γι' αυτόν. Είναι όπωσδήποτε ένα παράδοξο φαινόμενο που δέν μπορεί να εξηγηθεί με βάση τα «αίσθήματα ένοχής», παρόλο που ύπάρχουν πολλοί άνθρωποι που «έχουν κάτι να προσάψουν στον έαυτό τους».

Βεβαίως, για να γίνει πιό άνετη και σαφής ή έκθεση στο μικρό μας θεωρητικό θέατρο, πρέπει να παρουσιάσουμε τα πράγματα με την μορφή συνεχούς φάσματος όπου άναγκαστικά ύπάρχει ένα πριν και ένα μετά, έπομένως ή έκθεση πρέπει να γίνει με την μορφή έγχρονης διαδοχής. Ύπάρχουν άτομα που κάνουν περίπατο και από κάπου (κατά κανόνα από πίσω τους) άκούγεται ή φωνή: «έ, σεις εκεί κάτω». "Ένα άτομο (κατά 90% εκείνο που πραγματικά καλείται) γυρίζει το κεφάλι πιστεύοντας-ύποψιαζόμενο-ξέροντας ότι πρόκειται γι' αυτό, άναγνωρίζοντας έπομένως ότι «αυτός είναι βέβαια» που καλείται. Στην πραγματικότητα, τα πράγματα συμβαίνουν χωρίς καμία διαδοχή: Ή ύπαρξη της ιδεολογίας και ή έγκληση του άτόμου ως υποκειμένου είναι ένα και το αυτό.

Και μπορούμε να προσθέσουμε: ό,τι μοιάζει να συμβαίνει έξω από το χώρο του ιδεολογικού (πιό συγκεκριμένα στο δρόμο) στην πραγματικότητα συμβαίνει μέσα στο χώρο της ιδεολογίας. Έπομένως, ό,τι συμβαίνει στο χώρο της ιδεολογίας μοιάζει να συμβαίνει έξω απ' αυτήν. Γι' αυτό όσοι βρίσκονται μέσα στο χώρο του ιδεολογικού έξ όρισμού φαντάζονται πώς είναι έξω απ' αυτόν: ή *άρνηση* στην πράξη, χάρη στην ιδεολογία, του ιδεολογικού χαρακτήρα της ιδεολογίας, άποτελεί μία από τις πρακτικές εκφάνσεις της. Ή ιδεολογία δέν λείπει ποτέ «είμαι ιδεολογική». Πρέπει να βρίσκεται κανείς έξω από το πεδίο της ιδεολογίας, δηλαδή στο πεδίο της επιστημονικής γνώσης, για να μπορέσει να πεί: τοποθετούμαι μέσα στο πεδίο της

5. Ή έγκληση, καθημερινή πρακτική, υποκειμένη σε ένα συγκεκριμένο τυπικό, παίρνει έντελώς «είδικη μορφή» στην άστυνομική πρακτική, δηλαδή στην περίπτωση που πρέπει να έγκληθούν «ύποπτοι».

ιδεολογίας (έξαιρέση σπάνια) ή ήμουν στο πεδίο της ιδεολογίας (γενικός κανόνας). Ξέρουμε πολύ καλά ότι ή μορφή πώς κάποιος είναι μέσα στο πεδίο της ιδεολογίας έχει σημασία μόνο για τους άλλους, ποτέ για τον ίδιο (έκτός και αν είναι μαρξιστής ή σπινοζικός, πράγμα που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ακριβώς ή ίδια τοποθέτηση). Έτσι ενώ ή ιδεολογία για τον εαυτό της δεν έχει έξω απ' αυτήν, ή ίδια για την επιστήμη και την πραγματικότητα δεν είναι παρά (ένα) έξω.

Αυτό ό Σπινόζα τό είχε πολύ καλά εξηγήσει, διακόσια χρόνια πριν από τον Μάρξ, ό όποιος τό εφάρμοσε χωρίς όμως να τό εξηγήσει με λεπτομέρεια. "Ας αφήσουμε αυτό τό σημείο, με βαρύτερες ώστόσο συνέπειες, όχι μόνο θεωρητικές αλλά και πολιτικές άφου, π.χ., από έδω έξαρτάται όλη ή θεωρία της κριτικής και της αυτοκριτικής, χρυσός κανόνας πρακτικής στην ταξική πάλη σύμφωνα με τον μαρξισμό-λενινισμό.

Η ιδεολογία, λοιπόν, έγκαλει τό άτομο ως ύποκείμενο. Και επειδή ή ιδεολογία είναι αιώνια πρέπει να εξαλείψουμε τή χρονική διάσταση με τήν όποία παραστήσαμε τή λειτουργία της ιδεολογίας, και να πούμε: ή ιδεολογία έγκαλει άείποτε τό άτομο ως ύποκείμενο, πράγμα που σημαίνει ότι τό άτομο έγκαλείται άείποτε από τήν ιδεολογία ως ύποκείμενο. Έτσι οδηγούμαστε σε μιá τελευταία πρόταση: τό άτομο είναι άείποτε ύποκείμενο. Έπομένως τό άτομο είναι «άφηρημένο» σε σχέση με τό άείποτε ύποκείμενο. Η πρόταση μπορεί να φανεί παράδοξη.

Ότι ένα άτομο είναι άείποτε ύποκείμενο, ακόμη και πριν να γεννηθεί, δεν είναι παρά ή άπλή πραγματικότητα, προσιτή στον καθένα και διόλου παράδοξη. Ότι τό άτομο είναι έσαι «άφηρημένο» σε σχέση με τό άείποτε ύποκείμενο ό Φρόνντ τό έδειξε παρατηρώντας πολύ άπλά τό είδος της ιδεολογικής τελετουργίας με τήν όποία περιβάλλεται ή άναμνη μιáς «γέννησης» — αυτό τό «εύτυχές γεγονός». Καθένας ξέρει πώς και πόσο άναμένεται ή γέννηση ενός παιδιού! Και αν συμφωνήσουμε να αφήσουμε στην άκρη τά «αισθήματα», δηλαδή τίς μορφές της οικογενειακής ιδεολογίας, πατρικής/μητρικής/συζυγικής/άδελφικής, μέσα στην όποία άναμένεται ή γέννηση του παιδιού, πρέπει να πούμε πολύ πεζά: είναι εκ των προτέρων γνωστό ότι τό παιδί θα φέρει τό Όνομα του Πατέρα του, θα έχει έπομένως μιá ταυτότητα, και θα είναι άναντικατάστατο. Πριν γεννηθεί τό παιδί είναι ύποκείμενο άείποτε, χρισμένο έτσι μέσα και χάρη στην ιδιότυπη οικογενειακή ιδεολογική άπεικόνιση, όπου και άναμένεται μετά από τή σύλληψη του. Περιστό να πούμε ότι αυτή ή ιδεολογική οικογενειακή άπεικόνιση είναι, στην μοναδικότητά της, στερεότατα δομημένη. Σ' αυτή τήν άδυσώπητη και λίγο πολύ «παθολογική» δομή (αν δεχτούμε ότι ό όρος έχει περιεχόμενο προσδιορισμό) τό παλαιό-μελλοντικό ύποκείμενο όφείλει να βρει τή θέση του: να «γίνει» τό σεξουαλικό ύποκείμενο (άγόρι ή κορίτσι) όντας ύποκείμενο εκ των προτέρων. Καταλαβαίνουμε ότι αυτός ό ιδεολογικός καταναγκασμός, αυτός ό προκαθορισμός, όλο αυτό τό τελετουργικό τυπικό της άνατροφής και της οικογενειακής άγωγής, έχει κάποια σχέση μ' αυτό που ό Φρόνντ μελέτησε

στην μορφή των προγεννητικών και γεννητικών «φάσεων» της σεξουαλικότητας, έχει σχέση με τή «σύλληψη» του άσυνειδήτου, τό όποιο έπισημανε ό Φρόνντ μέσω των ύλικών εκφάνσεών του. "Ας αφήσουμε όμως και αυτό τό σημείο.

Κι άς κάνουμε ακόμη ένα βήμα. Θα συγκεντρώσουμε τώρα τήν προσοχή μας στον τρόπο με τον όποιο οι «δράστες» της έγκλησης και ό αντίστοιχος όλος τους άντανακλάται στην δομή κάθε ιδεολογίας.

Ένα παράδειγμα: ή θρησκευτική ιδεολογία

Έπειδή ή τυπική δομή κάθε ιδεολογίας είναι πάντοτε ή ίδια, θα περιοριστούμε στην άνάλυση ενός μόνο παραδείγματος προσιτού σε όλους: της θρησκευτικής ιδεολογίας. Σημειώνουμε ότι ή ίδια άποδεικτική ισχύει για τήν ήθική, νομική, πολιτική, αισθητική ιδεολογία κ.λπ. "Ας εξετάσουμε λοιπόν τή χριστιανική θρησκευτική ιδεολογία. Θα χρησιμοποιήσουμε μιá μορφή της ρητορικής και θα τήν «κάνουμε να μιλήσει». Θα συγκεντρώσουμε δηλαδή σ' έναν φανταστικό λόγο όσα λένε όχι μόνο οι δύο Διαθήκες, οι θεολόγοι, ή Θεία Διδαχή, αλλά επίσης και οι μορφές πρακτικής, τό τυπικό, οι ιεροτελεστίες και τά ιερά Μυστήρια. Η χριστιανική θρησκευτική ιδεολογία λείπει λοιπόν περίπου τά εξής:

— Άπευθύνομαι εις έσε άνθρωπε καλούμενη Πέτρε (κάθε άτομο άποκαλείται με τό όνομά του, με παθητική έννοια· τό άτομο ποτέ δεν παίρνει μόνο του τό όνομά του), και λέγω σοι ότι ύπάρχει Θεός εις τον όποιον θα λογοδοτήσεις. Και προσθέτει: Διά της φωνής μου ό Θεός σου όμιλει (οί Γραφές συγκέντρωσαν τον Θείο Λόγο, ή Παράδοση τον μετέδωσε, και τό έπισκοπικό άλάθητο του παγίωσε τά «ευαίσθητα» σημεία στον αιώνα τον άπαντα). Και λέει: Ίδου ποίος έσαι: είσαι ό Πέτρος· ή καταγωγή σου: είσαι τό αιώνιον πλάσμα του Θεού, καιτοι έγεννήθης τό 1920 μετά Χριστόν! αυτή είναι ή θέσις σου εν τώ κόσμω. Ίδου τί όφείλεις να κάνεις! Έφ' ώ αν τηρείς τον «νόμον της άγάπης» θα σωθεις και θα άποτελέσεις μέρος του άχράντου Σώματος του Κυρίου κ.λπ., κ.λπ.

Νά λοιπόν μιá γνωστότατη κοινότοπη και συνάμα εκπληκτική γλώσσα. Έκπληκτική γιατί αν ύποτεθεί ότι ή θρησκευτική ιδεολογία άπευθύνεται όντως στο άτομο⁶ για να τό «μεταμορφώσει σε ύποκείμενο», αν όντως άπευθύνεται στον Πέτρο για να τον μεταμορφώσει σε ύποκείμενο, ελεύθερο να ύπακούει ή να μην ύπακούει στην έγκλησή της, δηλαδή στις βουλές του Κυρίου· εαν άποκαλεί τό άτομο με τό Όνομά του, άναγνωρίζοντας έτσι ότι άείποτε έγκαλείται ως ύποκείμενο που έχει προσωπική ταυτότητα (σε σημείο που ό Χριστός του Πασκάλ λέει: «για σένα έχυσα αυτήν έδω τή σταγόνα του αίματος μου»)· εαν έγκαλεί τό άτομο με τρόπο που τό ύποκείμενο άποκρίνεται «μάλιστα, εγώ είμαι»· αν του άποσπά τήν άναγνώριση ότι κατέχει τή θέση που του όρισε στον κόσμο, μιá μόνιμη διαμονή: «είναι άλήθεια, είμαι έδω, εργάτης, άφεντικό, φαντάρος», σ' αυτή τήν κοιλάδα των δακρύων· αν

6. Μολονότι γνωρίζουμε πώς τό άτομο είναι πάντοτε ύποκείμενο, συνεχίζουμε να χρησιμοποιούμε τον όρο αυτό, κατάλληλο για τήν αντίθεση που παράγει.

τοῦ ἀποσπᾶ τὴν ἀναγνώριση ἑνὸς προορισμοῦ (τὴν αἰώνια ζωὴ ἢ τὴν αἰώνια καταδίκη) ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν δέχεται ταπεινά ἢ περιφρονητικὰ τὶς «ἐντολές τοῦ Κυρίου» (: ὁ Νόμος ποῦ ἔγινε Ἁγάπη)· ἐὰν ὅλα τούτα συμβοῦν (μὲ τὶς γνωστότατες μορφές πρακτικῆς, ὅπως ἡ τελετουργία τοῦ βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος, τῆς θείας κοινωνίας, τῆς ἐξομολόγησης, τοῦ εὐχελαίου κ.λπ.) ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι σ' ὅλη αὐτὴ τὴ «διαδικασία», ἡ ὁποία σκηνοθετεῖ τὰ χριστιανικὰ θρησκευτικὰ ὑποκείμενα, κυριαρχεῖ ἓνα παράξενο φαινόμενο: ἡ πληθώρα τῶν θρησκευτικῶν ὑποκειμένων ὑπάρχει μόνο μὲ τὸν ἀπαράβατο ὄρο ὅτι ταυτόχρονα ὑπάρχει ἓνα Ἄλλο Ὑποκείμενο, Μοναδικό, Ἀπόλυτο, ὁ Θεός.

Θὰ σημειώσουμε αὐτὸ τὸ νέο καὶ μοναδικὸ ὑποκείμενο μὲ τὴ γραφὴ Ὑποκείμενο μὲ κεφαλαῖο Υ γιὰ νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὰ κοινὰ ὑποκείμενα, χωρὶς κεφαλαῖο.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἐγκληση τοῦ ἀτόμου ὡς ὑποκειμένου προϋποθέτει τὴν «ὑπαρξή» ἑνὸς Ἄλλου Ὑποκειμένου, Μοναδικοῦ καὶ Κεντρικοῦ, ποῦ στὸ

**Ἡ πληθώρα τῶν
θρησκευτικῶν ὑποκειμένων
ὑπάρχει μόνο
μὲ τὸν ἀπαράβατο ὄρο
ὅτι ταυτόχρονα ὑπάρχει
ἓνα Ἄλλο Ὑποκείμενο,
Μοναδικό, Ἀπόλυτο, ὁ Θεός.**

Ὄνομά του ἡ θρησκευτικὴ ἰδεολογία ἐγκαλεῖ κάθε ἄτομο ὡς ὑποκείμενο. Ὅλα τούτα εἶναι γραμμένα πεντακάθαρα στὸ ἴδιο τὸ κείμενο ποῦ ὀνομάζεται Ἁγία Γραφή: «Τῷ καιρῷ ἐκεῖνῳ κύριος ὁ Θεός (Ἰεχωβάς) ἐξ οὐρανοῦ ἐλάλησε πρὸς Μωυσῆν. Καὶ ὁ Κύριος ἐκάλεσε τὸν Μωυσῆν: Μωυσῆ! Ἴδου ἐγώ, λέγει ὁ Μωυσῆς, δοῦλος σου· λάλησον καὶ ὑπακούσω σε. Καὶ εἶπε Κύριος πρὸς Μωυσῆν: Ἐγὼ εἰμι ὁ Ὡν, ὁ Ἦν καὶ ὁ Ἐρχόμενος».⁷

Ὁ Θεὸς ἐπομένως ὀρίζει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του ὡς τὸ κατεξοχὴν Ὑποκείμενο ποῦ ὑπάρχει καθεαυτὸ καὶ διεαυτὸ («ἐγὼ εἰμι ὁ Ὡν»), ὡς Ὑποκείμενο ποῦ ἐγκαλεῖ τὸ ὑποκείμενό του: τὸ ἄτομο ποῦ τοῦ ὑποτάσσεται ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς ἐγκλησῆς του καὶ μόνο, δηλαδὴ τὸ ἄτομο ποῦ ὀνομάζεται Μωυσῆς. Καὶ ὁ Μωυσῆς ἐγκαλοῦμενος-καλοῦμενος μὲ τὸ Ὄνομά του, ἔχοντας ἀναγνωρίσει ὅτι ἦταν ὁπωσδήποτε αὐτὸς τὸν ὁποῖο φωνὴ Κυρίου ἐκάλεσε, ἀναγνωρίζει ὅτι εἶναι ὑποκείμενο, ὑποκείμενο τοῦ Θεοῦ, ὑποκείμενο ὑποταγμένο στὸ Θεό, ὑποκείμενο διὰ τοῦ Ὑποκειμένου καὶ ὑποταγμένο στὸ Ὑποκείμενο. Ἀπόδειξη: τὸν ὑπακούει, καὶ κάνει τὸν λαὸ του νὰ ὑπακούσει σὲ τὶς ἐντολές τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Θεὸς εἶναι λοιπὸν τὸ Ὑποκείμενο, ὁ Μωυσῆς καὶ τὰ ἀναρίθμητα ὑποκείμενα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ οἱ

7. Δὲν παραθέτω χωρία, ἀλλὰ συνδυάζω διάφορες ρήσεις ὅχι καταγράμμα ἀλλὰ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ».

ἐγκαλοῦμενοι-συνομιλητές του: καθρέφτες του καὶ εἰδωλά του. Καὶ ὅπως ὁ θεολογικὸς στοχασμὸς ἀποδεικνύει, ὁ Θεός... παρόλο ποῦ θὰ «μποροῦσε» νὰ κάνει κὶ ἄλλιως, χρειάζεται ὑποκείμενα, τὸ Ὑποκείμενο χρειάζεται ὑποκείμενα, τὰ ὑποκείμενα χρειάζονται τὸ Ὑποκείμενο. Ἀκόμη περισσότερο: ὁ Θεός, τὸ μεγάλο Ὑποκείμενο τῶν ὑποκειμένων, χρειάζεται τοὺς ἀνθρώπους, καὶ μάλιστα μέχρι τῆς φρικτῆς μετεκκένωση τῆς εἰκόνας του σ' αὐτά (ὅταν, ἐννοεῖται, τὰ ὑποκείμενα δὲν κυλίνονται εἰς τὸν βόρβορον, δηλαδὴ στὴν ἁμαρτία).

Καὶ ἀκόμη: ὁ Θεὸς ὁ ἴδιος «μετουσιώνεται» καὶ ἀποστέλλει τὸν Υἱὸ του στὴ γῆ, ἀπλὸ «ἐγκαταλειμμένο» ὑποκείμενο (ἢ μακρὰ προσευχὴ ἐπὶ τοῦ Ὁρους τῶν Ἐλαιῶν ποῦ θὰ τελειώσει στὸ Σταυρό), ὑποκείμενο ἀλλὰ καὶ Ὑποκείμενο, ἄνθρωπος ἀλλὰ καὶ Θεός, γιὰ νὰ φέρει σὲ πέρας τὴν ἀποστολὴ τῆς τελικῆς Λύτρωσης, τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Θεὸς λοιπὸν ἔχει ἀνάγκη νὰ «μετουσιωθεῖ» ὁ ἴδιος σὲ ἄνθρωπο, τὸ Ὑποκείμενο ἔχει ἀνάγκη νὰ γίνῃ ὑποκείμενο γιὰ νὰ δείξει ἐμπειρικά, διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ χειροπιαστά (νὰ δεῖ ὁ ἄπιστος Θωμᾶς) στὰ ὑποκείμενα ὅτι ἂν εἶναι ὑποκείμενα, ὑποταγμένα στὸ Ὑποκείμενο, εἶναι μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ εἰσελθῶν, ὅπως ὁ Χριστὸς, τὴν ἡμέρα τῆς Κρίσεως σὲ τὶς ἀγκάλες τοῦ Κυρίου, δηλαδὴ σὲ τὶς ἀγκάλες τοῦ Ὑποκειμένου.⁸

Ἄς ἀποδελτιώσουμε σὲ θεωρητικὸ λόγο αὐτὴ τὴ θαυμαστὴ ἀναγκαιότητα μετουσίωσης τοῦ Ὑποκειμένου σὲ ὑποκείμενα καὶ τοῦ Ὑποκειμένου σὲ ὑποκείμενο-Ὑποκείμενο.

Διαπιστώνουμε ὅτι ἡ δομὴ κάθε ἰδεολογίας, ποῦ στὸ ὄνομα τοῦ Μοναδικοῦ καὶ Ἀπόλυτου Ὑποκειμένου ἐγκαλεῖ τὸ ἄτομο ὡς ὑποκείμενο, εἶναι ἄυλη, δηλαδὴ εἰδωλο καθρέφτη, καὶ μάλιστα διττὰ ἄυλη: αὐτὴ ἡ ἄυλη μετουσίωση διαπλάθει τὴν ἰδεολογία καὶ ἐξασφαλίζει τὴ λειτουργία της. Πράγμα ποῦ σημαίνει ὅτι κάθε ἰδεολογία εἶναι κεντροθετημένη, ὅτι τὸ Ἀπόλυτο Ὑποκείμενο κατέχει τὴν μοναδικὴ θέση τοῦ Κέντρου, καὶ ἐγκαλεῖ γύρω του τὴν πληθώρα τῶν ἀτόμων ὡς ὑποκείμενα, σὲ μιὰ διττὴ ἄυλη σχέση ποῦ ἀφενὸς ὑποτάσσει τὰ ὑποκείμενα στὸ Ὑποκείμενο, καὶ ἀφετέρου, χάρη στὸ Ὑποκείμενο ὅπου κάθε ὑποκείμενο μπορεῖ νὰ στοχαστεῖ τὴν ἴδια του τὴν εἰκόνα (παρούσα ἢ μελλοντικὴ), τοὺς ἐγγυάται ὅτι πρόκειται ὁπωσδήποτε γι' αὐτὰ τὰ ἴδια καὶ γιὰ Ἐκείνον. Τέλος τοὺς ἐγγυάται ὅτι ὅλα συμβαίνουν στοὺς κόλπους τῆς Οἰκογένειας (ἢ Ἁγία Οἰκογένεια: ἡ οἰκογένεια εἶναι ἀπ' τὴ φύση τῆς ἁγίας), ὅτι ὁ «Θεὸς στὸν Οἶκο του θὰ ἀναγνωρίσει τοὺς δικούς του», δηλαδὴ ἐκεῖνοι ποῦ θὰ ἔχουν ἀναγνωρίσει τὸ Θεὸ καὶ θὰ ἔχουν ἀναγνωρίσει ἐν αὐτῷ, αὐτοὶ μόνο θὰ σωθοῦν.

Ἄς συνοψίσουμε ὅ,τι ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ἐγγενὴ ἰδεολογία.

Ἡ ἄυλη διπλὴ δομὴ τῆς ἰδεολογίας ἐξασφαλίζει ταυτόχρονα:

1. Τὴν ἐγκληση τοῦ «ἀτόμου» ὡς ὑποκειμένου,
2. Τὴν ὑποταγὴν τοῦ Ὑποκειμένου,
3. Τὴν ἀμοιβαία μεταξὺ ὑποκειμένων-Ὑποκειμένου καὶ μεταξὺ ὑποκειμένων ἀναγνώριση, καὶ τελί-

8. Τὸ δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος εἶναι ἡ θεωρία τῆς μετουσίωσης τοῦ Ὑποκειμένου (Πατὴρ) σὲ ὑποκείμενο (Υἱὸς) καὶ τῆς ἄυλης σχέσης τους (Ἅγιο Πνεῦμα).

κά την αναγνώριση του υποκειμένου από τον εαυτό του.⁹

4. Την απόλυτη ἐγγύηση πώς όλα είναι έτσι, καί, με τόν ὄρο ότι τὸ υποκείμενο θὰ ἀναγνωρίζει αὐτὸ πὸν εἶναι καὶ θὰ συμπεριφέρεται ἀνάλογα, ὅλα θὰ πάνε καλά: «γενηθῆτω τὸ θέλημά Του».

Ἀποτέλεσμα: τὸ υποκείμενο, παγιδευμένο σ' αὐτὸ τὸ τετραπολικὸ σύστημα ὄρου: τὸ ἄτομο ἐγκαλεῖται ὡς ὑποκείμενο, ὑποτάσσεται στὸ Ὑποκείμενο, ὑπόκειται στὴν οἰκουμενικὴ ἀναγνώριση καὶ δέχεται τὴν ἀπόλυτη ἐγγύηση, «συγκατατίθεται», καὶ στὴν τεράστια πλειοψηφία τους τὰ ἄτομα «συγκατατίθενται»

**Τὸ ἄτομο ἐγκαλεῖται ὡς ὑποκείμενο
γιὰ νὰ ὑποταχθεῖ στις ἐντολές
τοῦ Ὑποκειμένου (Θεοῦ),
γιὰ νὰ ἀποδεχτεῖ ἐπομένως
τὴν ὑποταγὴ του,
ἄρα γιὰ νὰ ἐκτελέσει «οἰκειοθελῶς»
τις πράξεις καὶ τὶς χειρονομίες
τῆς ὑποταγῆς του.
Δὲν ὑπάρχει ὑποκείμενο, παρὰ μόνο
χάρη στὴν ὑποταγὴ του. Γι' αὐτὸ
«πορεύεται μετὰ τὴ θέλησή του».**

οἰκειοθελῶς, μετὰ ἐξαιρέση τὰ «πονηρὰ ὑποκείμενα» πὸν θὰ προκαλέσουν, εὐκαιρίας δοθείσης, τὴν ἐπέμβαση τοῦ τάδε ἢ τοῦ δεῖνα (κατασταλτικοῦ) μηχανισμοῦ τοῦ Κράτους. Ἀλλὰ ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν ὑποκειμένων πορεύεται «οἰκειοθελῶς», δηλαδὴ ἐν ἰδεολογία (τῆς ὁποίας οἱ συγκεκριμένες μορφές ὑλοποιούνται στοὺς Ἰδεολογικοὺς Μηχανισμοὺς τοῦ Κράτους). Ἐντάσσονται σὲ μορφές πρακτικῆς οἱ ὁποῖες διέπονται ἀπὸ τὸ τυπικὸ τῶν Ἰδεολογικῶν Μηχανισμῶν τοῦ Κράτους. «Ἀναγνωρίζουν» τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων (das Bestehende): «πράγματα, εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔτσι εἶναι καὶ ὄχι ἀλλιῶς», ἀναγνωρίζουν ὅτι πρέπει νὰ ὑπακούει κανεὶς στὸ Θεό, στὴ συνείδησή του, στὸν παπὰ, στὸν Ντὲ Γκῶλ, στὸ ἀφεντικό, στὸν μηχανικό: «ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν» κ.λπ., κ.λπ. Ἡ συγκεκριμένη ὑλική τους συμπεριφορὰ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐγγραφὴ στὴ ζωὴ τῆς θαυμαστῆς ρήσης τῆς προσευχῆς τους: «γενηθῆτω τὸ θέλημά Σου, Ἀμήν».

Μάλιστα! τὸ ὑποκείμενο «πορεύεται οἰκειοθελῶς». Ὅλο τὸ μυστήριό αὐτοῦ τοῦ ἀποτελέσματος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς δύο πρῶτες στιγμὲς τοῦ τετραπολικοῦ συστήματος γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος ἢ, ἂν προτιμάτε, ὀφείλεται στὸ διαφοροῦμένο τοῦ ὄρου ὑποκείμενο.

9. Ὁ Χέγκελ (ἐν ἀγνοία του) εἶναι ἓνας θαυμάσιος «θεωρητικὸς» τῆς ἰδεολογίας, ἐφόσον παρουσιάζεται ὡς «θεωρητικὸς» τῆς Οἰκουμενικῆς Ἀναγνώρισης πὸν δυστυχῶς καταλήγει στὴν ἰδεολογία τῆς Ἀπόλυτης Γνώσης. Ὁ Φόιερμπαχ εἶναι ἓνας ἐκπληκτικὸς «θεωρητικὸς» τῆς ἄυλης σχέσης πὸν καταλήγει δυστυχῶς στὴν ἰδεολογία τῆς Ἀνθρώπινης Οὐσίας. Καὶ γιὰ νὰ βρεῖ κανεὶς κάτι προκειμένου νὰ ἀναπτύξει μιὰ θεωρία τῆς ἐγγύησης πρέπει νὰ ἀνατρέξει στὸν Σπινόζα.

Πράγματι, μετὰ τὴν τρέχουσα ἀποδοχὴ τοῦ ὄρου, ὑποκείμενο σημαίνει: 1. Μιὰ ἐλεύθερη ὑποκειμενικότητα: ἓνα κέντρο πρωτοβουλιῶν, αὐτοῦργό καὶ ὑπεύθυνο τῶν πράξεών του, 2. Ἐνα ὑποταγμένο ἄτομο, ὑποδουλωμένο σὲ μιὰν ἀνώτερη ἐξουσία, πὸν δὲν ἔχει καμιὰ ἄλλη ἐλευθερία ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλευθερία νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ὑποταγὴ του.

Ἡ τελευταία σημασία μᾶς δίνει καὶ τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ διαφοροῦμένου πὸν δὲν ἀντανაკλά παρὰ τὸν λόγο πὸν τὴν παρήγαγε: τὸ ἄτομο ἐγκαλεῖται ὡς (ἐλεύθερο) ὑποκείμενο γιὰ νὰ ὑποταχθεῖ στις ἐντολές τοῦ Ὑποκειμένου, γιὰ νὰ ἀποδεχτεῖ ἐπομένως τὴν ὑποταγὴ του, ἄρα γιὰ νὰ «ἐκτελέσει οἰκειοθελῶς» τὶς πράξεις καὶ τὶς χειρονομίες τῆς ὑποταγῆς του. Δὲν ὑπάρχει ὑποκείμενο παρὰ μόνο χάρη στὴν ὑποταγὴ του. Γι' αὐτὸ «πορεύεται μετὰ τὴ θέλησή του».

«Γενηθῆτω τὸ θέλημά Του»: ...ἡ ρῆση πὸν καταγράφει τὸ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ πὸν ἀποδεικνύει ὅτι τὰ πράγματα δὲν ἔχουν «φυσιολογικά» ἔτσι («φυσιολογικά»: δηλαδὴ πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια αὐτῆς τῆς προσευχῆς, δηλαδὴ πέρα ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ παρέμβαση). Ἡ ρῆση αὐτὴ σημαίνει ὅτι ἔτσι πρέπει νὰ γίνει ὥστε τὰ πράγματα νὰ εἶναι ἔτσι ὅπως ὀφείλουν νὰ εἶναι. Ἄς παρατήσουμε ὅμως τὴ ρῆση. Σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἐξασφαλίζεται «συνειδητὰ» καὶ καθημερινὰ ἡ ἀναπαραγωγὴ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων στὸ ὅλο σύστημα τῆς διαδικασίας παραγωγῆς καὶ κυκλοφορίας, νὰ ἐξασφαλίζεται δηλαδὴ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου-ὑποκειμένου πὸν κατέχει τὴ θέση πὸν τοῦ ἔχει ὀρίσει στὴν παραγωγή, τὴν ἐκμετάλλευση, τὴν καταπίεση, τὴν ἰδεολογικοποίηση, τὴν ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ κ.λπ. ὁ κοινωνικὸς-τεχνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας. Ποιὸ πρόβλημα θὰ μπορούσε ἄραγε νὰ ὑπάρχει σ' αὐτὸν τὸν μηχανισμό ἄυλης ἀναγνώρισης τοῦ Ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἐγκαλούμενου ὡς ὑποκειμένου ἀτόμου, σ' αὐτὸν τὸν μηχανισμό τῆς δοσμένης στὸ ὑποκείμενο ἀπὸ τὸ Ὑποκείμενο ἐγγύησης ἀφοῦ ἀποδέχεται ἐλεύθερα τὴν ὑποταγὴ του σὲ «ἐντολές» τοῦ Ὑποκειμένου;

Ἡ πραγματικότητα γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος σ' αὐτὸν τὸν μηχανισμό, αὐτὴ πὸν ἀναγκαστικὰ παραγωγίζεται μέσα στις ἴδιες τὶς μορφές τῆς ἀναγνώρισης (ἰδεολογία = ἀναγνώριση/παραγνώριση) εἶναι ὄντως, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἀναπαραγωγὴ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων καὶ τῶν σχέσεων πὸν αὐτὲς συνενάγονται.

Ἰανουάριος - Ἀπρίλιος 1969

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

«'Η ποίηση τῆς ἀντίστασης στὴν μεταπολεμικὴ Ἑλλάδα.

Ἡ μοίρα μιᾶς γενιᾶς»

τῆς Σόνιας Μπ. Ἰλίνσκαγια

Ἐκδ. Ἐπιστήμη, σσ. 197, Μόσχα 1974 (στὰ ρωσικά)

Τὸ βάρος τῆς μονογραφίας αὐτῆς τῆς Σ. Ἰλίνσκαγια γιὰ τὴν ἐλληνικὴ μεταπολεμικὴ «ἀντιστασιακὴ» ποίηση βάζει μπροστὰ στὸν κριτικὸ μας λόγῳ ἕναν διπλὸ μόχθο: νὰ ζυγιστεῖ ἀναπόφευκτα ἀνάμεσα στὴ λεπτολογία (καὶ κάποτε ἐξαντλητικὴ) παρουσίαση στοιχείων καὶ διακριτικῶν ποῦ τὴν ἀπαρτίζουν, καὶ στὴ σύγκριση μὲ μερικῆς, τουλάχιστον, ἀνάλογες ἢ ὁμόροπες προσπάθειες στὸ πλαίσιο τῆς ἐλληνικῆς πιά βιβλιογραφίας. Τὸ πρῶτο, γιατί ἡ πείρα λέει πὼς γιὰ τὴ νεοελληνικὴ φιλολογία καὶ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ δὲν ἔχουμε συχνὰ τὴν τύχη νὰ ἐπωφελοῦμαστε ἀπὸ σημαντικὰ κάποτε ἐπιτεύγματα τῶν ξένων ἐρευνητῶν, ποῦ μένουν ἀμετάφραστα καὶ ἀδικαίωτα — παραδείγματα «σπασμωδικῆς ἐπιστήμης», ἐπικοινωνιακῆς ἀδράνειας καὶ στόμωσης αὐτῆς τῆς τάξης, ἢ ἀκόμη καὶ ἀπαράδεκτης καθυστέρησης στὴν μετάδοση καθαρὰ πληροφοριακῶν στοιχείων, ὑπάρχουν ἄφθονα γιὰ τὸν μεμψιμοιρο. Τὸ δεύτερο, γιατί μὲ τὸ ἔργο τῆς Σ.Ι. ἔχουμε τὴν πρώτη, ἀπ' ὅσο ξέρω, συστηματικὴ συμβολὴ σὲ ἕναν κεντρικὸ —διόλου περιφερειακό, περιθωριακό, ἢ μὲ δειλία καὶ ἀμηχανία παραμερισμένο, ὅπως στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς τρέχουσας βιβλιο-

γραφίας μας— χῶρο τῆς μεταπολεμικῆς ποίησης, στὴν ποίηση τῆς ἀντίστασης, τὴν πολιτικὴ δηλαδὴ ποίηση (τῆς ἀριστερᾶς) στὸν τόπο μας ἀπὸ τὴν κατοχὴ ὡς τὸ 1967.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πρέπει νὰ δηλωθεῖ ἡ ἀνάγκη ἀντιδιαστολῆς πρὸς τὶς πρῶτες, ὁργανωμένες ἀλλὰ ὄχι ἐπαρκεῖς, προσπάθειες νὰ μετρηθεῖ ἡ μεταπολεμικὴ ποίηση, ὅπως κρυσταλλώνονται στὴν ἐκλεκτικὰ μερικὴ (καὶ ἀνώριμη) δοκιμὴ τοῦ Π. Σπανδωνίδη (*Ἡ νεώτερη ποίηση στὴν Ἑλλάδα*, 1955) ἢ στὴν πολυμερέστερη μὰ ἐξίσου περιοριστικὴ τομὴ τοῦ Γ. Θέμελη (*Ἡ νεώτερη ποίησή μας*, 1963). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ μὲ τὶς ἀναπόφευκτες συγκρίσεις ποῦ ἐπιβάλλει τὸ βιβλίον τῆς Σ.Ι., ἀφενὸς πρὸς μιὰ συνθετότερη προσπάθεια μὲ φιλολογικότερους —ὅπως ὅμως τοὺς ἐννοεῖ ὁ συγγραφέας τῆς— «γραμματολογικὸς» στόχος, ποῦ φιλοδοξεῖ «νὰ δώσει σφαιρικὰ ἕνα πανόραμα τῆς ποιητικῆς μας ζωῆς στὰ τελευταῖα εἰκοσιπέντε χρόνια», ὅπως τὸ βιβλίον τοῦ Μ. Μερακλή, *Ἡ σύγχρονη ἐλληνικὴ λογοτεχνία (1945-1970). Ἰ. Ποίηση* (1971), καὶ ἀφετέρου πρὸς μιὰ «ἐπιλογὴ ἀπὸ περιστάσιακῆς βιβλιοκρισίες», ἢ ὅποια, χωρὶς νὰ αἰσχύνεται στὴν ἐκλογὴ τοῦ γενικοῦ τίτλου, ἀρνεῖται προλογικὰ καὶ οὐσιαστικὰ κάθε κόπο γιὰ στοιχειώδη συστηματικότητα καὶ ὑπευθυνότητα, μεταθέτοντας τὴν ἀδυναμία τῆς κριτικῆς ποῦ ἀντιπροσωπεύει στὸ «περίπλοκο φαινόμενο» τῆς νεότερης λογοτεχνίας μας, ὅπως τὸ πρόσφατο βιβλίον τοῦ Α. Καραντώνη, *Ἡ ποίησή μας μετὰ τὸν Σεφέρη* (1976).

Ὅρισμένοι δείκτες ὄγκου καὶ δομῆς τῆς ἐργασίας τῆς Σ.Ι., ὅταν συνεξεταστοῦν μὲ τὰ ὄρια καὶ τοὺς στόχους τῆς, βοηθοῦν, νομίζω, γιὰ τὴν ἐναργέστερη περιγραφή τῆς ἐκδοσης αὐτῆς, ποῦ γιὰ τὴν ὥρα μένει ἀπρόσιτη καὶ στὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐλλήνων ἀναγνωστῶν ποῦ διαβάξει εὐρωπαϊκῆς γλώσσας. Ἦδη στὸ *σημείωμα* (σελ. 4) ποῦ προηγεῖται τοῦ *Προλόγου* (σελ. 5-7), ὁρίζεται ὁ στόχος τῆς Σ.Ι.: νὰ γνωρίσει στὸ (σοβιετικὸ) κοινὸ «τοὺς μεγάλους ποιητῆς τῆς πολεμικῆς γενιᾶς: τὸν Ρίτσο, τὸν Βρεττάκο κ.ἄ., ὅπως ἐπίσης καὶ τοὺς

ποιητῆς τῆς “ἀντιστασιακῆς γενιᾶς”: τὸν Λειβαδίτη, τὸν Ἀναγνωστάκη, τὸν Πατρικιο κ.ἄ.». Τὰ καθαρὰ στατιστικὰ στοιχεῖα —καὶ ὄχι μόνο αὐτὰ— δείχνουν ὅτι τὸ βάρος πέφτει στὴ δεύτερη ὁμάδα, ποῦ παρακολουθεῖται ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή της ὡς τὸ 1967 (καὶ κάποτε ὡς τὸ 1971/73). Ἡ κατάταξη τοῦ ὅλικου καὶ οἱ χρονολογικοὶ ἀρμοὶ του παρουσιάζονται μὲ τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα:

— Κεφ. 1, τίτλος *Μαθήματα ἀντίστασης* (σελ. 9-31, σύν. 22), ὄρια: ἀναδρομὴ στὴν προπολεμικὴ ποίηση-1947.

— Κεφ. 2, τίτλος *Ἡ ἡγὼ τῶν κατέρων* [ἀπὸ τὸ δμώνυμο βιβλίον τοῦ σοβιετικοῦ μεταφραστῆ τοῦ Ρίτσου καὶ τοῦ Λειβαδίτη, Γ. Μόρις] (σελ. 32-61, σύν. 29), ὄρια: 1947/48-1950/51.

— Κεφ. 3, τίτλος *Στίχοι ποῦ πολεμοῦν γιὰ τὴν εἰρήνη* (σελ. 62-103, σύν. 41), ὄρια: 1951/52-1955.

— Κεφ. 4, τίτλος *Ἡ ποίηση τῆς ἡττας* [ἀπὸ τοὺς δμώνυμους χαρακτηρισμοὺς κριτικῶν ἄρθρων τοῦ Β. Λεοντάρη στὴν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, 1963 κ.ἑ.] (σελ. 104-142, σύν. 38), ὄρια: 1955-1960.

— Κεφ. 5, τίτλος *Γιὰ τὴν ἀλήθεια αἰώνιος ὁ ἀγώνας* (σελ. 143-189, σύν. 46), ὄρια: 1960-1967, καὶ

— *Ἐπίμετρο*, μὲ τίτλο *Διαμαρτύρονται, ὄνειρεύονται, ἐλπίζουν* (σελ. 190-193), γιὰ τὰ χρόνια 1967 κ.ἑ.

Ἡ ἀρθρωση αὐτὴ ἐπιτρέπει νὰ διακριθοῦν χοντρικὰ δύο δεκαεπταετίες, κεφ. 1-3 = σελ. 92, κεφ. 4-5 + ἐπίμετρο = σελ. 88 (ὁ ἀναγνώστης μπαίνει σὲ πειρασμὸ νὰ τὶς ὀνοματίσει ἀντίστοιχα: ἡρωικὴ, ἐξώστροφη καὶ ἀρραγὴ — καὶ στοχαστικὴ, ἀναδιπλωμένη καὶ πολυφωνικὴ). Ὅτι ἡ σχηματοποίηση αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στὰ πράγματα, οὔτε ὅμως καὶ στὴ σύλληψη καὶ ἐκτέλεση τοῦ σχεδίου τοῦ βιβλίου, πιστοποιεῖται μὲ μιὰ συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν περιεχομένων κάθε κεφαλαίου. Μέσα στὶς γενικῆς θεωρητικῆς γραμμῆς τῆς διαπραγματεύσεως, ποῦ ὁρίζεται ἀπὸ τὴν *ἐστίαση πάνω σὲ μιὰ κυρίως γενιά*, τῆς δευτέρας τοῦ βιβλίου (ποῦ τὴν ἐκπροσωποῦν ποιητῆς γεννημένοι τὴ δεκαετία 1919-1928, καὶ λογοτεχνικὰ ἐνεργοὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ 1945 κ.ἑ., βλ. σελ. 30, σημ. 32), καὶ ἀπὸ τὴ στηθοσκόπησή της στὴ διάρκειά τῶν φάσεων ποῦ περνᾶ συγκερνώντας τὶς ἱστορικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀλλαγῆς μὲ τὶς ἀτομικῆς ἱστορίες καὶ μυθολογίες ποῦ τὴ συναποτελοῦν, χωρὶς ἀποκλεισμὸ τῶν συγχρονικῶν καὶ διαχρονικῶν προβολῶν σὲ ποιητῆς καὶ πνευματικῆς προσωπικότητες παλαιότερης (ἢ καὶ νεότε-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

ρης) γενιάς, επόμενο είναι τα σύνορα των κεφαλαίων να είναι συχνά ρευστά και να οικονομούν περισσότερο τις στοιχίσεις κατά θεματικούς ή εκλεκτικά συγγενικούς άξονες. Πρέπει πάντως να έχουμε υπόψη ότι τα ποιητικά πρόσωπα-φορείς της «ποίησης της αντίστασης» στα άνοιχτά αυτά πλαίσια της, πολύ σπάνια συνεντρικούνται στο βιβλίο με τα παράλληλά τους του ίδιου συγχρονικού άξονα της «άστικής» ποίησης· έτσι, με την αδήλωτη αυτή αλλά προγραμματική σχεδόν πρακτική της Σ.Ι., δεν διαθέτουμε πάντοτε —ούτε και με απλές ενδειξεις— το σύνολο πλαίσιο της σύγχρονης ποιητικής παραγωγής, το οποίο, π.χ., είναι ευκολότερο να συνθέσουμε ξεκινώντας από τις λιγότερο συστηματικές και εμφανέστερα έρσοιτεχνικές αθροίσεις του Θέμελη, του Μερακλή ή και του Καραντώνη. Το κενό αυτό το θεραπεύει βέβαια το πλεονέκτημα που έχουμε παρακολουθώντας με συμπαγή στοιχεία τη συγκεκριμένη ειδολογική κατηγορία που επιλέγει και δίνει συνθετικά ή Σ.Ι.

Αρχίζοντας με άναδρομή στη σημασία του Β' Παγκόσμιου πολέμου και της λαϊκής αντίστασης για τις λογοτεχνίες των σύγχρονων ευρωπαϊκών ποιητικών γενιών, ο Πρόλογος διακρίνει είδη αντιστασιακής λογοτεχνίας στην Ελλάδα και διαγράφει τις δύο ποιητικές γενιές που κυρίως αντιπροσωπεύονται (τη σύγχρονη με τη «γενιά του '30»: Ρίτσος, Βρεττάκος, Παπās, Μπούμη-Παπά, και τη νεότερη, πρώτη μεταπολεμική γενιά: Λειβαδίτης, Αναγνωστάκης, Πατρίκιος, Σαραντής, Κουλουφάκος κ.ά.).

Το Κεφ. 1 ξεκινά με σύντομη άναδρομική περιγραφή της πολιτικής ζωής και της ελληνικής ποίησης του μεσοπολέμου (σταματήματα στον Καβάφη και τον Βάρναλη, λιγότερο στους Καρυωτάκη, Σεφέρη, Έλυτη και σουρεαλιστές), ξεχωρίζοντας το ποιητικό έργο του Ρίτσου των πρώτων συλλογών. Ο έλληνοϊταλικός πόλεμος και η κατοχική αντίσταση κινούν τον κριτικό λόγο για το ποιητικό και δραματικό έργο του Σικελιανού, παράλληλα με μία χρήσιμη σκιαγράφηση των κυριότερων πολιτιστικών σταθμών της εποχής. Στις «ποιητικές ψυχές» της κατοχικής αντίστασης (Μαυροειδή-Παπαδάκη, Καρβούνης, Κοτζιούλας) άφιερώνεται μικρότερος χώρος, αλλά η αντιστασιακή παραγωγή των πρώτων μετακατοχικών χρόνων (1944-1947) ξετυλίγεται με περισσότερες λεπτομέρειες (σύγκριση ομολόγων ποιημάτων των Βρεττάκου και Ρώτα, διερεύνηση του μοτίβου-

συμβόλου των κλεφτών, ποιήματα για τους άντάρτες και τον Βελουχιώτη, άναφορά σε ποιήματα και συλλογές των Μαυροειδή-Παπαδάκη, Σκίπη, Μπούμη-Παπά, Παπά, Βρεττάκου, Κοτζιούλα)· ιδιαίτερος λόγος γίνεται για τον Ρίτσο, ενώ η ποιητική γενιά που θα διερευνηθεί ιδιαίτερα στα έπόμενα κεφάλαια συνεξετάζεται στο πλαίσιο της «νεανικής ποίησης της ΕΠΟΝ» (Σαραντής, Κατσαρός, Κύρου, Κουλουφάκος, Αναγνωστάκης, Θεοδώρου, Πατρίκιος, Λειβαδίτης —στον τελευταίο, όπως γίνεται και σ' όλο το βιβλίο, ή Σ.Ι. σταματά ξεχωριστά).

Στο Κεφ. 2 (όπως και τα κεφ. 1, 5, το συνοδεύει μότο από στίχους του Λειβαδίτη) επιχειρείται μία συνθετική δοκιμή για την ποίηση του εμφύλιου πολέμου, της έξορίας και της φυλακής (με τομή στα 1950: Μακρόνησος, Αι-Στράτης). Η διαίρεση της διαπραγμάτευσης «κατά στρατόπεδο» δημιουργεί κάποιες δυσκολίες, που επιτηρούνται όπωσδήποτε με τον περιορισμό των στόχων: τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο μέρος οι δύο ποιητικές γενιές αντιπροσωπεύονται μόνο από δύο ποιητές, τον Ρίτσο και τον Λειβαδίτη· άναφορές σε άλλους γίνονται είτε συλλογικά και νυκτικά (Λουντέμης, Κουλουφάκος, Φουρτούνης, Θεοδώρου) είτε σε θέσεις παραπληρωματικές ή επίλογικές-συμπληρωματικές (Πατρίκιος, Αναγνωστάκης). Η ποίηση του Λειβαδίτη παίρνει εδώ την μερίδα του λέοντος: παρουσιάζονται διεξοδικά και αναλύονται άρκετά «αντιπροσωπευτικά» ποιήματα και συλλογές του που άπηχούν την «ήχώ των κατέρων»· η άναλυτική-έμνηστική μέθοδος της Σ.Ι. σπριζεται κυρίως σε σχολιασμένη (κάποτε συρραφική) άναδιήγηση κεντρικών κειμένων ή τμημάτων ενός κειμένου, και μόνο σποραδικά θίγει προβλήματα δομής και σύνθεσης· την έλλειψη αυτή την αποζημιώνουν οι χρήσιμοι κάθετοι ή όριζόντιοι παραλληλισμοί που γίνονται, με άφετηρία κάθε φορά ένα συγκεκριμένο κείμενο, καθώς και η έπιμέρους διαπραγμάτευση (άπλών και σύνθετων) «άξονικών» μοτίβων (θάρρος-έλιδα, άνθρωπισμός-άνδρισμός, συντροφικότητα [«συναδέλφωση στο θάνατο, συντροφικότητα στην έλπίδα»], παγκοσμιοτητα της άγάπης, μνημονική αντιπαράθεση προς την προηγούμενη ζωή της χαράς, έρωτική νοσταλγία, ευθύνη-ένοχη, νατουραλιστική άπλότητα και η υπέρβαση της). Με άφορμή την άνάλυση —με άρκετά στοιχεία τεχνικής— δύο συλλογών του Λειβαδίτη αυτής της εποχής (*Μάχη στην άκρη της νύχτας*, *Αυτό το άστέρδι είναι για όλους μας*)—ή όποια, συμπληρωματικά, θα ήταν

χρήσιμο να διαβαστεί σε παραλληλισμό με τις λίγες σελίδες που ξεοδεύει ό Καραντώνης στο δικό του βιβλίο (σελ. 229 κ.έ.), όταν ξεχνά προς στιγμήν τα εύκολα φραστικά πυροτεχνήματα που τον ήδονίζουν —, γίνεται μία ενδιαφέρουσα παρέμβαση για το ίσοζύγισμα της αντιστασιακής ποίησης με την ύπόλοιπη νεότερη ποιητική παράδοση (ελεύθερος στίχος, άφομοίωση στοιχείων της σουρεαλιστικής τεχνικής, ρυθμοί του όμλούμενου λόγου).

Η ποίηση των «κατέρων» δεν έξαντλείται στο Κεφ. 2. Τα ποιητικά μοτίβα της συναδελφικότητας, της θυσίας και της προσφοράς περνούν διαπιδυτικά και στο έπόμενο κεφάλαιο (Πατρίκιος, Κουλουφάκος, Λειβαδίτης). Ουσιαστικά, όμως, το Κεφ. 3 (με μότο στίχους του Ρίτσου από την *Άνυπόταχη πολιτεία*) πραγματεύεται την άγωνιστική ποίηση της πρώτης πενταετίας του '50, ή όποια, χωρίς να παύει να τρέφεται και να διατρέγεται από τα κύρια θέματα του στρατοπέδου ή τα ειδικότερα της έγκαρτέρησης και της άφροσίωσης στην μνήμη των σκοτωμένων συντρόφων, εκτείνει το γεωγραφικό της βεληνεκές και τη θεματική της προβληματική (θέμα των «έρειπίων», συνέχιση του αντιφασιστικού άγώνα και της υπεράσπισης της ελευθερίας, αντίδραση στην ψυχροπολεμική άτμόσφαιρα, και προβολή των είρηνηστικών ιδανικών, πολιτική και κοινωνική σάτιρα, σύζευξη αντιπολεμικής στάσης και σοσιαλιστικού άνθρωπισμού). Στίγματα στην έσωτερική πολιτική ζωή που σημαδεύουν την ποίηση των χρόνων αυτών και έρεθίζουν τη Σ.Ι. είναι: η συγκρότηση της ΕΔΑ, ή δίκη Μπελογιάννη, ή αντικομμουνιστική πρότερία, ή αντιπολεμική στράτευση διανοουμένων και ποιητών (άπέναντι στον άτομικό κίνδυνο κ.τ.λ.). Ο ποιητικός αντίκτυπος του διαλόγου αυτόου έξετάζεται με ζηλευτή άριότητα σε έργα των Ρίτσου, Μπούμη-Παπά, Αναγνωστάκη, Σαραντή, Λειβαδίτη, Βρεττάκου, Παπά, Πατρίκιου, Ρετινά, Κατσαρού· ξεχωριστή ή έπιμονή και πάλι σε συνθέσεις του Ρίτσου (*Ο άνθρωπος με το γαρίφαλο*, *Άνυπόταχη πολιτεία*, «Πρωινό άστρο») και κυρίως του Λειβαδίτη (*Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου*, *Ο ύποπτος [άνθρωπος]* με το ταμπούρο, «Συντροφικό τραγούδι», «Στίχοι γραμμένοι σε πακέτα τσιγάρα», «Όχτώ άνθρωποι βαδίζουν πάνω στη γη»).

Με το Κεφ. 4 (μότο από στίχους του Αναγνωστάκη) το πρίσμα της έξετασης μεταβάλλεται· ή ποίηση της δεύτερης πενταετίας του '50 κ.έ. έξετάζεται τόσο στα

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

«άτομικά» της συμπτώματα, με μέθοδο ένδοσκοπική (και ένδοκομματική), όσο και στη συνάρτησή της με αντίστοιχα φαινόμενα σε ποιητές έξω από τη συγκεκριμένη «γενιά». Με τον τρόπο αυτό, και οι διακριτικοί άφορισμοί που συγκλόνισαν παλαιότερα το χώρο της άριστεράς (γύρω από την «ποίηση της ήττας» γενικά, ή πάνω σε συγκεκριμένα έργα κ.τ.λ. — Λεοντάρης, Βουρνάς, Λειβαδίτης, Αύγερης κ.ά.) αποφεύγονται, και η συγχρονική ένταξη σε ευρύτερο φάσμα νεοελληνικής ποίησης επιτρέπει μία τολμηρότερη και αντικειμενικότερη ερμηνεία του σύνολου (σύνθετου) φαινομένου. Στην περιέλιξη της ποίησης αυτής των «δύσκολων καιρών» —ό όρος, δανεισμένος από τις ομώνυμες συλλογές των Σαχτούρη και Καφταντζή, άφορά φυσικά και το κεφ. 5, αλλά και δη την ποίηση της αντίστασης—, ή Σ.Ι., χωρίς να πάψει να δουλεύει με τη γνωστή της μέθοδο της παρουσίασης-ανάλυσης «αντιπροσωπευτικών» κειμένων (Λειβαδίτης: *Συμφωνία άρ. 1, Οί γυναίκες με τ' άλογία μάτια*, ποιήματα αυτής της περιόδου από την *Ποίηση*, Ρίτσος: *Μαρτυρίες, Ήσονάτα του σελινόφωτος*), φανερώνει τη σφαιρικότερη έποπτεία της σε περισσότερους ποιητές τόσο των δύο «γενιών της αντίστασης» (Αναγνωστάκης, Καφταντζής, Σαραντής, Σπυρόπουλος, Θεοδώρου, Φουρτούνης, Πατρίκιος, Θεοδωρακόπουλος, Κουλουφάκος, και Λεοντάρης, Δεπούνη, Χριστοδούλου — Ρίτσος, Παπής) όσο και της συμπορευόμενης ομόλογα ευαισθητοποιημένης ποίησης (Κύρου, Σαχτούρης, Δικταίος, Σινόπουλος, Δημάκης, Θασίτης κ.ά.). Ίδιαίτερη άξια παρουσιάζουν τα σημεία όπου γίνεται ανάλυση των ψυχολογικών —άτομικών και μή— πλεγμάτων της εποχής (σελ. 107 κ.έ.), των μοτίβων της νύχτας, της παρακμής, της αποξένωσης, του σπασίματος της συντροφιάς, της ήττας, της κρίσης, της αυτοανάλυσης (σελ. 109 κ.έ., 112 κ.έ.), της «σκεπτικιστικής θέασης της ιστορικής εξέλιξης» από ποιητές σαν τον Σεφέρη του *Ήμερολόγιου καταστώματος Γ'*, της «υπαρξιστικής» ποίησης και των κοινών και διαχωριστικών γνωρισμάτων της από την ποίηση της αντίστασης (σελ. 123 κ.έ.), της αρχόμενης επιστροφής προς τις «πηγές του σοσιαλιστικού όπτιμισμού» και την κριτική της «ποίησης της ήττας» (1959 κ.έ.). Η παρουσίαση θεωρητικών κειμένων που φωτίζουν τα σχετικά προβλήματα από διάφορες όπτικές γωνίες (Ρίτσος, Λεοντάρης, Λειβαδίτης, Λαμπρινού-Προκοπάκη, Άλεξανδρόπουλος) γίνεται σε δόσεις σημαντικές.

Το Κεφ. 5 —τελευταίο ούσιαστικά— παρουσιάζει σε αυξημένο βαθμό τις άρετές του προηγούμενου. Η φάση που (έξαρτάται και) συμπορεύεται με την πολιτική άνοδο της άριστεράς (1958 κ.έ.) και τη διεύρυνση αγωνιστικών πεδίων σε περισσότερους τομείς της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής παρακολουθείται από την άρχή της (Λειβαδίτης: *Καντάτα*, Ρίτσος: *Ή γέφυρα, Τό παράθυρο*) με περιεκτικότητα και συνέπεια. Σημειώνουμε το άνοιγμα της Σ.Ι. σε αξιολόγηση και άνάλυση του ρόλου που παίζει για την ποίηση της εποχής το *Άξιον Έστί* του Έλύτη (σελ. 144 κ.έ.) και η σεφερική ποίηση (σελ. 167 κ.έ.), και, περισσότερο, τις παρατηρήσεις της για τη ζωντανή και γόνιμη επιβίωση του Καβάφη (ιδιαίτερα γύρω στα 1963 κ.έ., σελ. 165 κ.έ.), που δείχνουν θαυμαστή οικειότητα με το θέμα —το τμήμα αυτό θα μπορούσε να αναπτυχθεί και σε αυτόνομη μονογραφία, τεκμηριωμένη σε μεγαλύτερη έκταση και βάθος. Χωρίς να έγκαταλείπεται ο συνεχής «άξονας Λειβαδίτη», του όποιου ανυψώνεται διεξοδικά ή *Καντάτα* (σελ. 147 κ.έ.), ποιήματα της *Ποίησης* (σελ. 168 κ.έ.) και ή *25η ραψωδία της Όδύσειας* (σελ. 173 κ.έ.), οι άναφορές σε έργα άλλων ποιητών γίνονται συχνότερες και πιο ούσιαστικές (Βρεττάκος, Ρίτσος, Άναγνωστάκης, Κύρου, κ.ά.). Με τεκμηρίωση και έπάρκεια άναφέρονται κείμενα που σημαδεύονται από τη δολοφονία Λαμπράκη (με παράλληλη εμφάνιση της νέας ποιητικής γενιάς —χρον. γέννησης γύρω στα 1945), την άνοδο των δημοκρατικών πολιτικών δυνάμεων, την άναδίπλωση του 1965 και τον άγώνα για τη δημοκρατία στα χρόνια 1965-1967· άναφορές σε θεωρητικά κείμενα και σε πολιτιστικά και πολιτικά συμβάντα της περιόδου (Πορείες Ειρήνης, Νεολαία Λαμπράκη, πλατύτερη διάδοση της ποίησης με την μουσική του Θεοδωράκη, δραστηριότητα της *Επιθεώρησης Τέχνης* και του «Θεμέλιου», κ.ά.) επενδύουν το σκελετό του κεφαλαίου.

Στο *Επίμετρο*, τέλος (το βιβλίο εκδόθηκε στίς άρχές του 1974), περνούν όρισμένα από τα σημάδια της αντίστασης των χρόνων της δικτατορίας —ή περίοδος είναι, πάντως, έξω από τους στόχους της Σ.Ι. Η «μάχη του άνθρώπου για περισσότερη άνθρωπια και γνήσια έλευθερία» και ή στάση των συγγραφέων τα χρόνια αυτά σχεδιάζεται με πολύ άδρες γραμμές (Αύγερης, Ρίτσος, Σεφέρης, έκδ. «Κείμενα», Άναγνωστάκης).

Η άνάγκη να δοθεί ένα διάγραμμα «περιεχομένων» του βιβλίου μās επιβλήθηκε —ή λέξη δέν ύποδηλώνει, έννοείται, δυσφορία· ίσα ίσα, τó αντίθετο— και από τον όγκο της εργασίας και από την μοναδικότητα της, και την αντικειμενική, για την ώρα, έλλειψη δυνατοτήτων επικοινωνίας της με τó έλληνικό κοινό. Άν θά ήθελε κανείς να προχωρήσει, συνοψίζοντας πιά και σφίγγοντας τόν διαγραμματικό αυτό κύκλο, και σε άλλες παρατηρήσεις με λιγότερο πληροφοριακό και περισσότερο αξιολογικό (και συμβατικό ώστόσο) περιεχόμενο, θά μπορούσε να μοιράσει τόν κόπο στα δύο: σε παρατηρήσεις γενικότερης κάπως σημασίας, γι' αυτόν που βιάζεται να πάρει φιλτραρισμένα στατιστικά στοιχεία, και σε σχολαστικότερες διαπιστώσεις που θά χρειάζονταν ίσως στόν ειδικό άναγνώστη ή στόν φιλοπεριεργό και φιλόσογο (προσθέςτω: και στόν φιλόλογο). Και τών δύο αυτών κατηγοριών οι παρατηρήσεις μπορούν, ύποθέτω, να κινούνται είτε σε μακροσκοπική (γενική) είτε σε μικροσκοπική (λεπτομερειακή) κλίμακα.

Άρχίζοντας με την πρώτη, πρέπει να καταθέσω (1) ότι ανεξάρτητα από τόν χωρισμό σε «γενιές» (παλαιότερη, π.χ. Βάρναλης, Σικελιανός — γενιά του '30 — γενιά του '45-'50 — γενιά του '60-'65) στα *αριθμητικά δεδομένα του χώρου* που τούς άφιερώνεται, προηγούνται με τη σειρά: ό *Λειβαδίτης*, ό *Ρίτσος*, (και λιγότερο) ό *Βρεττάκος*· σε μεγάλη άπόσταση από αυτούς άκολουθούν οι: Άναγνωστάκης, Πατρίκιος (και λιγότερο οι: Παπής, Μπούμ-Παπής, Σαραντής, Καφταντζής, Κουλουφάκος, Σπυρόπουλος, Θεοδώρου, Φουρτούνης, Κατσαρός, Χριστοδούλου — Κύρου, Σαχτούρης, Σινόπουλος κ.ά.)· άπουσιάζει έντελώς ό *Α. Άλεξάνδρου*, ενώ ό Βάρναλης περιορίζεται σε καθαρά «παλαμική» (=μουσειακή) θέση. Η διαφορά όγκων της πρώτης τριάδας που άναφέραμε παραπάνω από την ομάδα των λιγότερο εύνοημένων ποιητών είναι συντριπτική: για παράδειγμα, οι άναφορές στόν πρώτο της πρώτης ομάδας, τόν Λειβαδίτη, κατέχουν 110 σελίδες, από τις όποιες οι περισσότερες σε συνεχή λόγο, ενώ, αντίστοιχα, για τόν πρώτο της δεύτερης ομάδας, τόν Άναγνωστάκη, ύπάρχουν συνολικά άναφορές σε 27 σελίδες, από τις όποιες σε μία χαρακτηρίζεται συνοπτικά τó έργο του, σε άλλες άναφέρεται άπλως τó όνομά του ή τίτλοι ποιημάτων του, και σε άλλες μεταφράζονται όλόκληρα, ή, τó συνηθέστερο, άποσπασματικά ποιήματά του («Τώρα», «Στό Νί-

Και γραμμата γνωρίζω και γραμμата γνωί

κο Ε...», «Σκυρτοί περάσανε», «Η αγάπη είναι ο φόβος...», «Κι ήθελε ακόμη πολύ φως να ξημερώσει», «Μιλῶ», «Ήταν άνθρωποι», «Όταν τὰ βράδια», «Τὴ νύχτα ἔρχονται», «Κάθε πρωί», «Ἐσὺ μόνο τὸ ξέρεις», «Ἐπίλογος», «Ποιητική»). Ἐνάλογη εἰκόνα παρουσιάζουν οἱ ἀναφορὲς στὸν Πατρίκιο (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σελ. 100-101, 114-115, προλαβαίνουν νὰ διοχετευθοῦν μεταφρασμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ 8 μόνο ποιήματα)· (2) ὅτι ὁ ἀναγνώστης πληροφορεῖται γιὰ 11 διαφορετικοὺς μεταφραστές ποιητῶν τοῦ βιβλίου στὰ ρωσικά (Α.Γ. Νάμαν, Γ. Μόριτς, Μπ. Σλούτσκι, Β.Ν. Κορνίλοφ, Σ.Β. Μποτβίνικ, Ο.Β. Ἰβίνσκαγια, Ε.Γ. Ἐτικντ, Β.Ε. Σόρ, Α.Α. Βελιτοάνοκι, Μ.Α. Ματουσόφσκι, Γ.Σ. Σμιόνοφ), τῶν ὁποίων τὴν ἐπιλογή (Σικελιανός, Μαυροειδῆ-Παπαδάκη, Ρώτας, Βρεττάκος, Ρίτσος, Λειβαδίτης, Λουντέμης, Μπούμη-Παπᾶ), τὴν ἰδιαίτερη ἐμφαση, ἐπίδοση (π.χ. 4 διαφορετικοὶ μεταφραστές μόνο γιὰ τὴν *Καντάτα* τοῦ Λειβαδίτη, 8 μεταφραστές τοῦ Ρίτσου) καὶ ποιότητα τῆς δουλειᾶς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάσει. Ἐφῆσα τελευταία τὴν μεταφραστικὴ προσφορὰ τῆς Σ.Ι., πού παρουσιάζεται ἰδιαίτερα ἀξιόλογη σὲ ποσότητα καὶ ποιότητα: δικές τῆς εἶναι οἱ μεταφράσεις πολλῶν ποιημάτων (καὶ ἀποσπασμάτων) τοῦ Λειβαδίτη (σελ. 32, 39-40, 52-56, 63, 82-83, 85-87, 89-94, 107, 116-117, 123, 125-126, 143, 169, 170, 173-175, 182), τοῦ Ρίτσου (σελ. 21, 62, 66-69, 126-127, 185, 192) καὶ τοῦ Βρεττάκου (σελ. 96, 161-163, 179, 187, 189), ὄλων τῶν ποιημάτων (καὶ ἀποσπασμάτων) τῶν Ἀναγνωστάκη, Πατρίκιου, Θεοδώρου, Σπυρόπουλου, Κουλουφάκου, Σαραντῆ, Ρετινᾶ, Καφταντζί, Κύρου, Δικταίου, Σινόπουλου, Σαχτούρη, Θασίτη, Λεοντάρη, Φουρτούνη καὶ Αὐγέρη, καθὼς καὶ ποιημάτων (ἢ στίχων) τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Σικελιανοῦ («Κλεισοῦρα», «Γράμμα ἀπὸ τὸ μέτωπο», «Στυγὸς ὄρκος», «Παλαμᾶς», ἀπόσπ. ἀπὸ τὸν *Θάνατο τοῦ Διγενῆ*) καὶ τοῦ Καβάφη («Θερμοπύλες», «Ἡ Πόλις»). (3) ὅτι ἡ Σ.Ι. χρησιμοποιοῖ μὲ ἀνεση μέρος τῆς σχετικῆς μὲ τὸ θέμα τῆς ἑλληνικῆς κριτικῆς βιβλιογραφίας, μὲ κύριες πηγές τῆς ἄρθρα τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης* (ἰδίως ἀπὸ τὸ 1960 κ.έ.: Λεοντάρης, Λειβαδίτης, Βουρνᾶς, Βρεττάκος, Λαμπρινοῦ-Προκοπάκη, Ρίτσος, Κουλουφάκος), τῆς *Αὐγῆς* (1961-1964: Λειβαδίτης, Βρεττάκος, Ρίτσος), αὐτοτελῆ θεωρητικὰ κείμενα τῶν Αὐγέρη, Φαρσακίδη, καὶ μεμονωμένα ἄρθρα σὲ ἑλληνικὰ (*Τὸ Βῆμα*, *Νέα Κείμενα*, *Ἡ Συνέχεια*) καὶ ξένα

ἔντυπα (ρωσικὸ περ. *Ἰναστράναγμα λιτερατούρα*: Ἀλεξανδρόπουλος, Βασιλικός). Τὸ περ. *Κριτικὴ* φιλοξενεῖται μόνο χάρις σὲ ἄρθρο τοῦ Λεοντάρη («Ἰδεολογικοὶ προσανατολισμοὶ τῆς μεταπολεμικῆς ἑλληνικῆς ποίησης», 1960).

Περνώντας στὴ δεύτερη σειρά, τῶν παρατηρήσεων, εἶναι προτιμότερο νὰ ἀκολουθηθεῖ καὶ πάλι ὁ δρόμος πού ὑποδεικνύουν οἱ διαιρέσεις τοῦ βιβλίου, μὲ παράλληλο, ὅπου χρειάζεται, συσχετισμὸ καὶ πρὸς ἄλλης τάξης δεδομένα ἢ ζητούμενα.

Οἱ ἀναφορὲς στὸν *Βάρναλη*, ὅπου γίνονται (ἰδίως σελ. 19 κ.έ.), δὲν σκοπεύουν οὐσιαστικὰ στὴ σύνδεση τῆς ποίησής του μὲ τὴ λογοτεχνία τῆς «ἀντίστασης», μὲ τὴν ὁποία ὠστόσο στὴν πραγματικότητα συμπορεύεται, καὶ ἀναμφίβολα τὴν ἐπηρεάζει ἔστω καὶ ὡς «μυθοποιημένο πρότυπο», ἀνεξάρτητα ἀπὸ χρονολογικὲς καὶ τεχνολογικὲς διαστολές· ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἀξιολογικὰ κριτήρια, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσιωπηθεῖ ὅτι ἡ συλλογὴ τοῦ *Ἐλεύθερος Κόσμος* (1965) περιλαμβάνει καὶ ποιήματα πού θεματολογικὰ πέφτουν στὰ ὄρια τῆς μονογραφίας τῆς Σ.Ι. (π.χ. «Λεβεντομᾶνα Ροῦμελη», «Στοὺς Μπελογιάννηδες», «Στὸν ἥρωα Λαμπράκη»). Στὸ *Ἐπίμετρο* τῆς θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ περιληφθεῖ σύντομη ἀναφορὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σημαντικὸ θεατρικὸ *Ἄτταλος Γ'*, καὶ στὰ ποιήματα τῆς *Ὀργῆς λαοῦ* (1975), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τοὐλάχιστον ἓνα («Ἐλευθερὸς φάος ἱερὸν...») εἶχε βρεῖ πρώιμη δημοσιότητα ἀπὸ τὸν Γ. Π. Σαββίδη (*Τὸ Βῆμα* 1972, *Πάνω νερὰ* 1973) καὶ θὰ μπορούσε νὰ συμπληρώσει τὴν ἀνίχνευση τῆς Σ.Ι. γιὰ τὴ διαρκὴ ἐπίδραση τοῦ Καβάφη στοὺς νεότερους.

Γιὰ τὴν ποιητικὴ καὶ ἄλλη παραγωγή τῆς «ἔξορίας» καὶ τοῦ πρώτου καιροῦ ἕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση στὸν *Σεφέρη* (σελ. 20 κ.έ.) ξέροντε σήμερα περισσότερα πράγματα· ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μετριοφάνειες του σὲ πεζὸ λόγο, ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ δοῦμε καὶ ἓνα βαθύτερο στρώμα τῆς κατοχικῆς καὶ μεταπολεμικῆς του ἐμπειρίας σὲ ποιητικὰ κείμενα τοῦ *Τετράδου γυμνασμάτων Β'* (1976), πού ἀνακατανέμουν τὶς ἀληθινὲς διαστάσεις τοὐλάχιστον τοῦ *Ἡμερολόγιου καταστώματος Β'* («Τυφλὸς» [α' δημοσ. *Ἡ Συνέχεια*, ἀρ. 7, μὲ τίτλο «Θεοφιλος»], «Canzona» [α' δημοσ. 1973] — «Τὸ ἄλλοθι ἢ Ἐλεύθεροι Ἕλληνες, '43», «Ἀντάρτες στὴ Μ.Α.», «Χορικὸ ἀπὸ τὸν "Μαθιὸ Πασκάλη Δεσμώτη"» [α' δημοσ. 1971], «Τὸ ἀπομεινόμερο ἐνὸς φαύλου»· στὸ *Ἐπίμετρο*, ἐπίσης, ἡ ἀναφορὰ στὶς «Γάτες τ' Αἰ-Νικόλα» θὰ ἔπρε-

πε νὰ συμπληρώνεται καὶ ἀπὸ δύο ποιήματα πού εἶχαν δημοσιευθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ χρόνο δημοσίευσης τοῦ βιβλίου, τὸν «Ἰπιο Κολωνό» καὶ τὸ «Ἐπὶ ἀσπαλάθων». Στὸ Κεφ. 5 (σελ. 167) τέλος, ἡ εἰκόνα τοῦ Σεφέρη μένει σχηματικὰ ἀχνή: ἡ προοπτικὴ χωλαίνει χωρὶς ἀναφορὰ στὰ *Τρία κρυφὰ ποιήματα* (1966), ὅπως καὶ στὸ Κεφ. 1 χωρὶς τὴν ἀντίστοιχη ἐπισημάνση τῆς *Κίχλης* (1947).

Ἡ σύγκριση τῶν δύο ποιητικῶν παραλλαγῶν (Βρεττάκος, Ρώτας) στὸ θέμα «ἀκόμα τούτη τὴν ἀνοιξη» (ἀνοιξη 1944, 1945) φέρνει στὴν ἐπιφάνεια πῶς ἀνάγλυφη τὴν ἀπουσία, τόσο ἀπὸ τὸ Κεφ. 1 (σελ. 26 κ.έ.) ὅσο καὶ ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ βιβλίο — ὅπως διαπιστώθηκε παραπάνω —, τοῦ ποιητῆ Ἀλεξάνδρου (*Ποιήματα [1941-1971]*, 1972), τοῦ ὁποῖο ἡ πρώτη συλλογὴ (*Ἀκόμα τούτη τὴν ἀνοιξη*, 1946) φαίνεται νὰ κλείνει καὶ χρονικὰ τὸ πολεμικὸ-ἀγωνιστικὸ-καρτερικὸ τρίγωνο πού εἶχαν ἀφήσει ἀνοιχτὰ τὰ δύο προηγούμενα ὁμόλογα ποιήματα. Ἡ παρασιώπηση καὶ τῶν ἐπόμενων συλλογῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου, πού ἐμπιπτουν στὰ τρία ἐπόμενα κεφάλαια τοῦ βιβλίου, στεροῦν τὴ δοκιμὴ τῆς Σ.Ι. ἀπὸ δεδομένα τεκμήρια τῆς ποίησης «τῶν στρατοπέδων καὶ τῆς φυλακῆς» καὶ τῆς «συμμετρίμνης ἐπιστροφῆς» στὶς ἀλλοτριωμένες πόλεις (κεφ. 2, 3, σελ. 67 κ.έ.), ὅπως καὶ ἀπὸ μιὰ χρήσιμη γιὰ συγκρίσεις, στὸ ἔπακρο «αἰρετικῆς», διάσταση, ἢ ὁποῖα δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ πραγματικὴ πτυχή πού δὲν μποροῦν νὰ τὴν ἰσιώσουν κανονιστικὰ ἀφαιρετικὲς κριτικὲς τοῦ τύπου Αὐγέρη («Ἡ ποίηση τῆς ἐθνικῆς Ἀντίστασης», *Θεωρήματα* 1972) —στὸν ὁποῖο φαίνεται πῶς χρωστᾶ πολλά πράγματα τὸ βιβλίο τῆς Σ.Ι., ὅπως θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω.

Ἡ συγχρονικὴ διαπραγματεύση τῆς πρώτης περιόδου τῆς μεταπολεμικῆς ποίησης, ὅπως γίνεται στὸ Κεφ. 1 (σελ. 20-28) μὲ τοὺς σύντομους συσχετισμοὺς πρὸς τὴν παράλληλη «ἀστικὴ» ποίηση, θὰ ἦταν πληρέστερη ἀν ἀναφερόταν καὶ στὴν ποίηση τοῦ Ἐλύτη ἀπὸ τὰ χρόνια 1940-1947, μὴ καὶ οὔτε στὸ Κεφ. 5 γίνεται λόγος, ἀνάμεσα στοὺς «προγόνους» τοῦ Ἀξίου Ἐστί, γιὰ τὴν «Ἀλβανιάδα» ἢ —κυρίως— γιὰ τὸν κύκλο τῆς «Καλοσύνης στὶς λυκοποριές» (1947). Ἐδῶ ἢ στὸ Κεφ. 3 (σελ. 86 κ.έ.) θὰ χωροῦσε ἐπίσης κάποια μνεῖα γιὰ τὸν *Μπολιβάρ* τοῦ Ἐγγονόπουλου (1944), στὰ ὄρια τοῦ μοτίβου «ποιητῆς-υπεύθυνος γιὰ ὄλους τοὺς γνωστούς καὶ ἀγνωστούς συντρόφους, τοὺς ἀγωνιστὲς τῆς ἐλευθερίας ὁποῦδήποτε στὸν κόσμον» (ἀνάλυση τῆς «Γουατεμάλας» τοῦ Λειβαδίτη). Ἡ χρονο-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνῶμῃ

λογική διάρθρωση των κεφαλαίων, τὸ χριστιανισμὸ κατὰ τὰ ἄλλα πέρασμα σὲ σύγχρονα πολιτικά γεγονότα (σελ. 99 κ.έ.) ἢ ἡ θέληση νὰ δοθῆι σὲ συνέχεια ἡ ἐξέλιξη ἑνὸς ποιητῆ, κόβουν κάποτε τοὺς θεματικούς ἄξονες, ὅπως στὸ Κεφ. 4, ὅπου τὸ νῆμα ποὺ ἄρχισε μὲ τὴ «Γουατεμάλα» καὶ συνεχίστηκε μὲ τὶς ποιητικές διαμαρτυρίες μπροστὰ στὸν ἀτομικὸ κίνδυνο θὰ μπορούσε νὰ συνεχιστεῖ καὶ μὲ ἄλλες συνθέσεις, ὅπως π.χ. Ὁ Μαῦρος Ἅγιος τοῦ Ρίτσου (1961).

Ἡ διαπίστωση ἀπλῆς «σχέσης» τοῦ Ἄξιον Ἐστί (Δεκ. 1959, καὶ ὄχι 1960) μὲ τὴν Καντάτα τοῦ Λειβαδίτη (1960) στὰ «λυρικοεπικά μνημειακά στοιχεῖα» καὶ τὴν «πλατιά κοσμογονικότητα» (σελ. 147 κ.έ.) παραγνωρίζει, νομίζω, τὴ γενετική ὀφειλή τοῦ δευτέρου τουλάχιστο πρὸς τὰ Ἐναγνώσματα τοῦ πρώτου ἔργου (ἰδιαίτερα προκειμένου γιὰ τὰ versets τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ κασκέτο), καθὼς καὶ πρὸς τὴ σολωμική *Γυναῖκα τῆς Ζάνουθος* (1η ὀλοκληρωμένη ἐκδ. 1944).

Στὶς μεταφράσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Σ.Ι. πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἐνῶ γενικὰ πετυχαίνουν νὰ συνδυάσουν τὸν πρωτογενὴ στόχο (τὴν ἀνετή ἀπόδοση ξένων κειμένων γιὰ τὸ κοινὸ ποὺ διαβάζει ρωσικά) μὲ τὸ ἀξίωμα τῆς μεταφραστικῆς πιστότητας, κάποτε θυσιάζουν στὶς ἀναλυτικὲς ἢ ἰσοπεδωτικὲς ἀνάγκες τοῦ πρώτου ἕνα ποσοστὸ «σχολαστικῆς» (καὶ ἄλλης) ἀκριβείας· ἀπλῶς δεῖκτες γιὰ τὸ εἶδος αὐτῶν τῶν ἐπεμβάσεων δίνει, π.χ., ἕνας πρόχειρος ἔλεγχος τῶν μεταφρασμένων σὲ παραλληλισμὸ πρὸς τὰ πρωτότυπα κείμενα τοῦ Ἐναγνώστακη (σελ. 31, 44, 171 κ.ά.: ἀλλαγὴς στοὺς τίτλους, διαφοροποιήσεις στὸ σῶμα τοῦ κειμένου, κατάργηση κενῶν διαστημάτων, παρενθέσεων κ.ά. σημείων στίξης κ.λπ.).

Τέλος, στὸ τμήμα τοῦ βιβλίου ποὺ μοιραῖα συρρικνώνεται στὸ δεύτερο μέρος τοῦ Κεφ. 5 καὶ στὸ Ἐπίμετρο (σελ. 186 κ.έ.) θὰ εἶχαν τὴ θέση τους μὴ πληρέστερη ἐκτίμηση τῆς πολιτικῆς-πνευματικῆς στάσης τοῦ Θεοτοκά (σελ. 187), ὅπως τουλάχιστον προβάλλει σὲ ἀντίστιξη πρὸς τὴν τραγικὴ κόπωση καὶ ἀποχὴ τοῦ Σεφέρη («Ἡ συνομιλία μὲ τὸν Φαβρίκιου», *Ἐποχές* 1964, *Δοκίμῆς Β*), καὶ μὴ πῶς τεκμηριωμένη συμβολὴ στὶς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἐποχῆς τῆς δικτατορίας (ποιητικά καὶ κριτικά κείμενα στὴ σειρά *Νέα Κείμενα*, *Νέα Κείμενα 2*, *Κατάθεση* κ.τ.λ., στὸ περ. *Ἡ Συνέχεια*, κ.ά.). Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔγγραφο, ποὺ ἄλλωστε ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ βιβλίου τῆς Σ.Ι., εἴμαστε βέβαιοι πῶς ἐτοιμοὶ σήμερα ἀπὸ ὅ,τι στὶς ἀρχὲς τοῦ

1974. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς ποιητὲς τῆς «ἀντίστασης», πολλὰ ποιητικά κείμενα ποὺ συνεχίζουν τὴν παλαιότερη παραγωγή τους, γραμμένα τὰ τελευταῖα αὐτὰ χρόνια, μπόρεσαν νὰ δοῦν τὸ φῶς (ὅπως, π.χ., ἡ πρόσφατη συλλογὴ τοῦ Πατριτίου, *Προαιρετική στάση*, 1974). Τὸ ἴδιο ἐλαφρυντικὸ ἰσχύει πιθανότατα καὶ γιὰ ὀρισμένα βιβλιογραφικά κενὰ τοῦ βιβλίου (δὲν ἀναφέρονται, π.χ., ἡ συγκεντρωτικὴ ἐκδ. τῶν *Ποιημάτων. 1941-1971* τοῦ Ἐναγνώστακη).

Πρὶν ξαναγυρίσουμε στὶς διαφορὲς τοῦ βιβλίου ἀπέναντι σ' ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρθηκαν στὴν ἀρχὴ τοῦ σημειώματος—γιὰ νὰ γείρουμε πιά τοὺς δίσκους ἐκεῖ ποὺ πρέπει—, χρειάζεται νὰ ἰσορροπήσουμε ἄλλα δύο πράγματα: τὴν ἐπιλογὴ τῶν κριτικῶν πηγῶν τῆς Σ.Ι. καὶ τὴν ὑπέρβαση τοῦ ἀπὸ μέρους τῆς. Ἐχομε καταθέσει ἤδη τὶς κύριες ἐλλείψεις (μὲ τὴν οὐσιαστικὴ ἀπουσία τοῦ περ. *Κριτικὴ* χάνεται ἡ ἐνκαιρία νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὀρισμένα κριτικά κείμενα γιὰ τὴν ἐπεξεργασία ἐπιμέρους σημείων, ὅπως θὰ γινόταν, π.χ., μὲ τὸ ἄρθρο «Οἱ Δύσκολοι Καιροὶ μέσα ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ Μίλτου Σαχτούρη» τῆς Ν. Ἐναγνώστακη, *Κριτικὴ* 1960 [καὶ *Μαγικὲς εἰκόνες*, 1973], γιὰ τὶς σελ. 105 κ.έ., 121 κ.έ. Ἀναξιοποίητα παραμένουν καὶ τὰ συνθετικά σχεδιάσματα τοῦ Ντ. Χριστιανόπουλου γιὰ τοὺς Ἐναγνώστακη, Θεοσίτη, Κύρου, *Δοκίμια*, *σειρὰ πρώτη*, 1965, καθὼς καὶ ἡ ἐιδικότερη κριτικὴ προσέγγιση τῶν Ἐναγνώστακη, Σαχτούρη, Δεπούνη καὶ Χριστοδούλου ἀπὸ τὸν Β. Βαρίκα, *Συγγραφεῖς καὶ κείμενα*, Α', 1961-1965, 1975), διαπιστώνοντας ὅτι οἱ δηλωμένες βιβλιογραφικὰ πηγὲς τῆς δὲν φανερῶνουν τὶς πραγματικὲς διαστάσεις τῆς βιβλιογραφίας γύρω ἀπὸ τὴν «ποίηση τῆς ἥττας» (βλ. τὴ συνέχεια στὴν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, 1964 κ.έ.: Λεοντάρης, Λυκιαρδόπουλος, Λειβαδίτης κ.ά.) οὔτε ὅλες τὶς διακλαδώσεις μᾶς κρίσης (βλ. Αὐγέρης, «Ἡ ποίηση τῆς ἐθνικῆς Ἀντίστασης», *Θεωρήματα*, 1972). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ κείμενο φαίνεται νὰ στάθηκε ὁδηγὸς γιὰ τὴ Σ.Ι., τόσο στὴ σύλληψη τοῦ γενικοῦ τίτλου καὶ τῶν «φάσεων» τῆς «ποίησης τῆς ἀντίστασης» (1η, 2η=«τῆς ἥττας», ἀρχὴ 3ης) ὅσο καὶ στὴν εὐδιάκριτη σύμπτωση προτιμήσεων (στὸν Αὐγέρη: Ρίτσος, Βρεττάκος, Λειβαδίτης, Μπούμη-Παπᾶ, Κουλούρης, Θεοδώρου) ποὺ ἐκτείνεται κάποτε καὶ ὡς τὶς μικρότερες λεκτικὲς λεπτομέρειες (ἀνάλυση ἰδίων ποιημάτων μὲ ἀνάλογο τρόπο, ἀναφορὰ σὲ

ἴδια παράλληλα κείμενα κ.τ.λ.)· στὴ Σ.Ι. πρέπει νὰ ἀναγνωριστεῖ ὅτι σπάζει τελικὰ τὶς στενὲς ἐπιλογὲς τοῦ Αὐγέρη (μπαίνουν οἱ Πατριτίου, Ἐναγνώστακη κ.ά.), ἀναπτύσσει καὶ συστηματοποιεῖ μὲ καλύτερο καὶ πῶς ξεκαθαρισμένον τρόπο τὶς φάσεις τῆς ποίησης αὐτῆς, καὶ συνδιαλέγεται μετὰ τὰς μετὰ τὴν ἀποκλείονται δογματικότερα ἀπὸ τὸν Αὐγέρη, ἀποδεικνύοντας συχνὰ τὴν εἰλικρινὴ διάθεση γιὰ ἀμερόληπτη, πληρέστερη καὶ αἰτιολογημένη σύνθεση.

Ἡ σύγκριση μὲ τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρθηκαν στὴν ἀρχὴ (*Θέμελις*, *Μερακλῆς*, *Καραντώνης*: ἀφήνω στὴν ἄκρη τὴ δοκιμὴ τοῦ Σπανδωνίδη) δείχνει τὴ σαφέστατη ἀνισότητά τους, ἀφενὸς ἀπογυμνώνοντας τὴν προλογικὰ φιλόδοξη ἢ υπερβολικὰ ἀνεύθυνη (γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Καραντώνη) προχειρογραφία τῆς ομάδας τῶν τριῶν αὐτῶν ἔργων, καὶ ἀφετέρου ἀναδεικνύοντας τὶς ἐξόφθαλμες καὶ σεμνὲς ἀρετὲς τοῦ βιβλίου τῆς Σ.Ι. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν προεισαγωγικὴ ἀσάφεια—σὲ καθαρὰ ὀνομαστικὸ ἐπίπεδο, ἐνδεικτικὸ ὡστόσο σοφίας ἢ ἀσοφίας—ποὺ φανερῶνουν οἱ τίτλοι τὰ οἰκεία μέρη τῶν βιβλίων τῆς πρώτης ομάδας ὅπου γίνεται λόγος γιὰ μεταπολεμικὴ πολιτικὴ ποίηση (Θέμελις: «Ἡ κρίση τῆς συνείδησης»: ὁ ὅρος μπορεῖ νὰ χαρακτηρίσει μόνον μὴ ὄψη τῆς «ποίησης τῆς ἥττας»· Μερακλῆς: «Ἡ κοινωνικὴ ποίηση»· ὁ Καραντώνης προτιμᾷ, ἀντὶ νὰ σταλοκεφαλίξει, νὰ κατατάξει ὠφραβητικά ὅλους τοὺς ποιητὲς τοῦ βιβλίου του, μὴ καί, ὅπως γράφει στὴ σελ. 10, «κάθε ἄλλος τρόπος θὰ [τὸν] ἔφερνε σὲ ἀδιέξοδο καὶ θὰ βάραινε αὐτὸ τὸ βιβλίον μὲ περισσότερες ἀδυναμίες ἀπὸ ὅσες μπορεῖ νὰ ἔχει!»), ἔχομε τὶς πρώτες διαφοροποιητικὲς ἐνδείξεις ἀπέναντι στὴ νηφάλια ἐπιλογὴ τῆς Σ.Ι. (σελ. 61). Ἡ σύγκριση τῆς πρώτης ομάδας ἐπιτείνεται μὲ μὴ σειρά ἀπὸ χαρακτηρισμοὺς-ἐτικέτες, τὸ λιγότερο ἄκριτους, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται ἰδίως στὸ ἔργο τοῦ Μερακλή («χαμένη γενιά», γενιά ποὺ εἶχε τὴν ἀτυχία[!] νὰ μετέχει σὲ γεγονότα «τόσο δυνατά, ποὺ παράσυσαν στὴ δίνη τους τοὺς συναισθηματικούς Ἑλληνας, ὅσους εἶχαν τὴν ἐτοιμότητα γιὰ μὴ ποιητικὴ ἔκφραση», κ.ά.) καὶ κορυφώνονται στὴ φτηνὴ λεξιθρία τοῦ Καραντώνη («ποίηση τοῦ μεταπολεμικοῦ ματεριαλιστικοῦ τυρταϊσμοῦ», κ.ά. χειρότερα). Τὸ κυριότερο, ὅμως, ἡ σοβαρότητα στὴν παρουσίαση μᾶς κατηγορίας ποιητῶν καὶ τοῦ ἔργου τους, ἡ διαγραφὴ τῶν συνεκτικῶν δεσμῶν ποὺ τοὺς ἐνώνουν, καὶ ἡ ἴδια κάποτε ἢ ταῦτιση καὶ ἐνταξὴ (ἢ παράλειψη) τῶν ποιητῶν σ'

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

Ένα όμοιόδες σύνολο, άπουσιάζουν ή άπαντούν παραμορφωμένες στις προσπάθειες του Θέμελη (μόνο: Άναγνωστάκης, Κύρου, Θασίτης), του Μερακλή (ισοπεδωτική ανάμειξη τών: Άθανασούλη, Παυλέα κ.ά. με τούς: Παπᾶ, Μπούμη-Παπᾶ, Λειβαδίτη, Πατρίκιο, Άναγνωστάκη, και Σαμουηλίδη, Κύρου, Κωσταβάρα, Σαραντή, Δούκαρη, Νικόπουλο, Χριστοδούλου, Χριστιανόπουλο, Βαβούρη· για τούς Βρεττάκο και Ρίτσο γίνεται λόγος σε διαφορετικό κεφάλαιο) και του Καραντώνη (άσύνδετες, ανάμεσα σε άλλες, βιβλιοκρισίες στους: Βρεττάκο, Λειβαδίτη, Παπᾶ, Μπούμη-Παπᾶ, Ρίτσο, Χριστοδούλου).

Ξεκαθαρίζοντας τὸ ἔδαφος ἀπὸ τὰ ὑποπαράγωγα τῆς ἱμπεριονιστικῆς κριτικῆς πὸν ναρκισσεύεται τὶς ἀδυναμίες τῆς, μᾶς μένει μόνος γιὰ τὴν ὥρα ὁδηγὸς πὸν νὰ ἀξίζει τὸ ὄνομά του, καρπὸς ἀγάπης καὶ στοχαστικῆς δουλειᾶς, ἡ μονογραφία τῆς Σ.Ι. Τὰ κενὰ πὸν παρουσιάζει, ἀναπόφευκτα καὶ μὴ, θὰ χαρτογραφηθοῦν πιστότερα, ἴσως, μόνον ὕστερα ἀπὸ ἀντιπαραβολὴ πρὸς ἄλλα ἀντίστοιχα δείγματα κριτικοῦ λόγου, ὅπως θὰ ὑπάρχουν, γιὰ παράδειγμα, ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ τελευταία σειρά ἐπιφυλλίδων τοῦ Δ. Μαρωνίτη στὸ *Βῆμα* γιὰ τὸ «τρίγωνο τῆς πολεμικῆς μας ποιήσης» (τὸ φτιάχνουν ὁ Άλεξάνδρου, ὁ Άναγνωστάκης καὶ ὁ Πατρίκιος). Στὸ μεταξύ, ἡ Σόνια Ίλινσκαγια, πὸν δοκιμάστηκε καὶ παλαιότερα ὡς μεταφράστρια στὰ ἑλληνικά, θὰ μᾶς προσέφερε σημαντικὲς ὑπηρεσίες ἂν ἀποφάσιζε νὰ δώσει τὸ βιβλίο τῆς καὶ στὴ γλώσσα μας.

ΠΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΠΙΟΓΛΟΥ

«Πόλη καὶ ἐπανάσταση»

τοῦ *Anatole Kopp*

Μετάφραση, ἐπιμέλεια: Π. Γ. Λαζαρίδης. Νέα Σύνορα, Ἀθήνα 1976, σσ. 352 + 16 (σχέδια, φωτογρ.).

Ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος «Νέα Σύνορα» ἀναγγέλλει μιὰ νέα σειρά ἐκδόσεων μετὰ τίτλο «ἡ ζωὴ μέσα στὸ χῶρο».

Μὲ ἀφορμὴ, λοιπὸν, τὶς ἀναγγελλόμενες ἐκδόσεις τονίζουμε πὸσο πιεστικὴ ἔχει πιά γίνει ἡ ἔλλειψη συστηματικῆς πληροφόρησης γύρω ἀπὸ τὰ θέματα ὀργάνωσης τοῦ χῶρου καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς: πληροφόρησης πὸν θὰ ἀπευθύνεται σὲ κοινὸ πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ τὸ κοινὸ τῶν «ειδικῶν»

τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς πολεοδομίας, τῆς χωροταξίας.

Ἡ συστηματικὴ πληροφόρηση τοῦ «ἀνειδίκευτου» ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ μετὰ ἐπιλογή κειμένων πὸν νὰ τοποθετοῦν τὸ πρόβλημα στὴ σωστὴ, ἀπομυθοποιημένη βάση του, εἶναι ἀναμφισβήτητα τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ ὄχρου τῶν «ειδικῶν» πὸν ρυθμίζουν, σχεδιάζουν, ὀργανώνουν, προβλέπουν τὸ χῶρο· εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ ὅποιαδήποτε συμμετοχὴ καὶ συνειδητὴ παρέμβαση, μετὰ τὴν ἔννοια τῆς πολιτικῆς πράξης.

Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ ἐπιλογή τοῦ βιβλίου τοῦ Anatole Kopp: *Πόλη καὶ Ἐπανάσταση* ἦταν ἀπόλυτα ἐπιτυχῆς, καὶ προσεγγισμένη ἢ μετάφραση τοῦ Παντελεῖ Λαζαρίδη.

Σημειώνουμε πὸς γιὰ τὴν ἐνθετη στὸν τόμο αὐτὸ μελέτη τοῦ Λαζαρίδη: *Ἡ πτώχευση τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, ἀσχοληθήκαμε ἤδη (βλ. *Πολίτης*, τεύχ. 2).

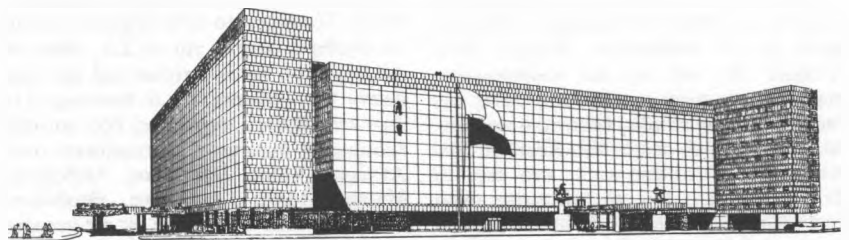
Ὁ Anatole Kopp ἔχει ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερα μετὰ τὴ σοβιετικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομία. Τὸ ἔργο του *Πόλη καὶ Ἐπανάσταση* ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Γαλλία τὸ 1967 (Editions Anthropos, σειρά Points), καὶ ἀποτελεῖ μιὰ ἱστορικὴ ἀνατομία τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πολεοδομίας στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση τῆς δεκαετίας τοῦ 1920. Σκοπὸς τοῦ συγγραφέα δὲν ἦταν νὰ παρουσιάσει στατικὰ καὶ περιγραφικὰ τὰ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ ἐπιτεύγματα στὴν ΕΣΣΔ, ἀλλὰ νὰ δείξει τὴν ἐντονη ἀντιπαράθεση ἰδεῶν σχετικῶν μετὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν πολεοδομία, καὶ νὰ ἀποκαλύψει τὸν καθοριστικὸ ρόλο πὸν ἔπαιξαν οἱ γενικότερες συνθήκες τῆς μετεπαναστατικῆς Ρωσίας στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πολεοδομίας, σὲ σχέση μετὰ τὰ προβλήματα οἰκοδόμησής τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Οἱ σχετικὲς μελέτες στὴ Δύση περιορίζονται σὲ μιὰ ἀποσπασματικὴ καὶ ἀτεκμηρίωτη συχνὰ ἔκθεση ἀποτελεσμάτων. Τὸ

ἀντικείμενο τῶν μελετῶν αὐτῶν δὲν συσχετίζεται μετὰ τὸ εὐρύτερο ἱστορικὸ καὶ ὀικονομικὸ πλαίσιο, ὑπερτιμᾶται ἢ σημασία τοῦ ρόλου τῶν διαφόρων ρευμάτων πὸν ἐκδηλώθηκαν στὶς πλαστικὲς τέχνες στὴ διαμόρφωση τῆς σύγχρονης σοβιετικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ σχεδὸν πάντα παραγνωρίζεται ὁ πρωταρχικὸς ρόλος τῆς Ὀκτωβριανῆς ἐπανάστασης, πὸν, στὴν οὐσία, ἀποτελέσει τὴν ἀφετηρία καὶ τὸ συνεχὲς ἐρέθισμα γιὰ κάθε ἔρευνα καὶ ἀναζήτηση. Παραγνωρίζεται δηλαδὴ ἡ κυρίαρχη διάσταση στὴ σύλληψη ὅποιασδήποτε ἀρχιτεκτονικῆς ἢ πολεοδομικῆς ἰδέας καὶ στὴν ἀντιμετώπιση γενικὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομίας, πὸν ἦταν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ. Ὁ Kopp χαρακτηριστικὰ ἐπισημαίνει ὅτι, ἐνῶ τὸ ὄραμα τῆς πόλης τοῦ μέλλοντος μπορεῖ νὰ ἦταν ἴδιο σ' ὄλους τοὺς πρωτοπόρους, στὴ σοβιετικὴ ἐμπειρία, δυνάμει τουλάχιστον, ἡ πόλη τοῦ μέλλοντος ἀντλοῦσε τὴν ἰδέα τῆς ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση πὸν εἶχε συντρίψει τὴν παλαιὰ πολιτικὴ τάξη καὶ, μαζί μετὰ αὐτὴν, τὴν ἀντίδραση σὲ κάθε ριζοσπαστικὴ ἀλλαγὴ.

Ἡ παραγνωρισμένη αὐτὴ ἐμπειρία, ἡ σχεδὸν ἀγνωστὴ δεκαετία τοῦ '20 στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομίας εἶναι ὁ καμβὰς καὶ τὸ ὕλικό τῆς ἐργασίας τοῦ Kopp.

Μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στὴν προεπαναστατικὴ Ρωσία (κεφ. πρῶτο) περιγράφει τὶς συνθήκες πὸν ἐπικρατοῦσαν τὶς παραμονὲς τῆς Ὀκτωβριανῆς ἐπανάστασης: ὁ ἄμετρος ἀρχιτεκτονικὸς ἐκλεκτικισμὸς, ἡ ἀμετακίνητη ἀκαδημαϊκὴ ἀντίδραση, φρένο σὲ ὅποιαδήποτε προσπάθεια προσαρμογῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνερχόμενου καπιταλισμοῦ, ἡ φθηροκεντρικὴ προσήλωση σὲ ξεπερασμένους μορφῆς τοῦ παρελθόντος. Στὶς συνθήκες αὐτές, τὴν ἐποχὴ πὸν στὴν Εὐρώπη ἡ νέα τεχνικὴ

Τὸ Centosoyuz, ἡ ἔδρα τῆς ὀργάνωσης τῶν συνεργατικῶν (cooperatives). Ἀρχιτέκτων: Le Corbusier, μετὰ Βοηθῶ τῶν σοβιετικῶν Ν. Kolly (1929).

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

ένα όμοιόδες σύνολο, απουσιάζουν ή απαντούν παραμορφωμένες στις προσπάθειες του Θέμελη (μόνο: 'Αναγνωστάκης, Κύρου, Θασίτης), του Μερακλή (Ισοπεδωτική ανάμειξη των: 'Αθανασούλη, Παυλέα κ.ά. με τους: Παπα, Μπούμη-Παπα, Λειβαδίτη, Πατριόκι, 'Αναγνωστάκη, και Σαμουηλίδη, Κύρου, Κωσταβάρα, Σαραντή, Δούκαρη, Νικόπουλο, Χριστοδούλου, Χριστιανόπουλο, Βαβούρη· για τους Βρεττάκο και Ρίτσο γίνεται λόγος σε διαφορετικό κεφάλαιο) και του Καραντώνη (άσυνδεται, ανάμεσα σε άλλες, βιβλιοκρισίες στους: Βρεττάκο, Λειβαδίτη, Παπα, Μπούμη-Παπα, Ρίτσο, Χριστοδούλου).

Ξεκαθαρίζοντας το έδαφος από τα ύπαρξα γραμμάτια της ίμπεριονιστικής κριτικής που ναρκισσείται τις αδυναμίες της, μάς μένει μόνος για την ώρα οδηγός που να αξίζει το όνομά του, καρπός αγάπης και στοχαστικής δουλειάς, ή μονογραφία της Σ.Ι. Τα κενά που παρουσιάζει, αναπόφευκτα και μή, θα χαρτογραφηθούν πιστότερα, ίσως, μόνο ύστερα από αντιπαραβολή προς άλλα αντίστοιχα δείγματα κριτικού λόγου, όπως θα υπάρχουν, για παράδειγμα, όταν ολοκληρωθεί ή τελευταία σειρά επιφυλλίδων του Δ. Μαρωνίτη στο *Βήμα* για το «τρίγωνο της πολεμικής μας ποίησης» (το φτιάχνουν ο 'Αλεξάνδρου, ο 'Αναγνωστάκης και ο Πατριόκιος). Στο μεταξύ, ή Σόνια 'Λίνσαγια, που δοκιμάστηκε και παλαιότερα ως μεταφράστρια στα ελληνικά, θα μάς προσέφερε σημαντικές υπηρεσίες αν άποφάσιζε να δώσει το βιβλίο της και στη γλώσσα μας.

ΠΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΠΟΓΛΟΥ

«Πόλη και επανάσταση»

του *Anatole Korr*

Μετάφραση, επίμελεια: Π. Γ. Λαζαρίδης. *Νέα Σύνορα, 'Αθήνα 1976, σσ. 352+16 (σχέδια, φωτογρ.).*

Ο έκδοτικός οίκος «Νέα Σύνορα» αναγγέλλει μια νέα σειρά εκδόσεων με τίτλο «ή ζωή μέσα στο χώρο».

Με άφορμή, λοιπόν, τις αναγγελόμενες εκδόσεις τονίζουμε πόσο πειστική έχει πια γίνει ή έλλειψη συστηματικής πληροφόρησης γύρω από τα θέματα οργάνωσης του χώρου και της κοινωνικής ζωής: πληροφόρησης που θα άπευθύνεται σε κοινό πολύ εύρύτερο από το κοινό των «ειδικών»

της αρχιτεκτονικής, της πολεοδομίας, της χωροταξίας.

Η συστηματική πληροφόρηση του «άνειδίκευτου» αναγνωστικού κοινού με έπιλογή κειμένων που να τοποθετούν το πρόβλημα στη σωστή, άπομυθποιημένη βάση του, είναι άναμφισβήτητα το πρώτο βήμα για την άλωση του όχρου των «ειδικών» που ρυθμίζουν, σχεδιάζουν, οργανώνουν, προβλέπουν το χώρο· είναι το πρώτο βήμα για όποιαδήποτε συμμετοχή και συνειδητή παρέμβαση, με την έννοια της πολιτικής πράξης.

'Απ' αυτή την άποψη ή έπιλογή του βιβλίου του Anatole Korr: *Πόλη και 'Επανάσταση* ήταν άπόλυτα έπιτυχής, και προσηγμένη ή μετάφραση του Παντελή Λαζαρίδη.

Σημειώνουμε πώς για την ένθετη στον τόμο αυτό μελέτη του Λαζαρίδη: *Η πτώχευση της 'Αρχιτεκτονικής*, άσχοληθήκαμε ήδη (βλ. *Πολίτης*, τεύχ. 2).

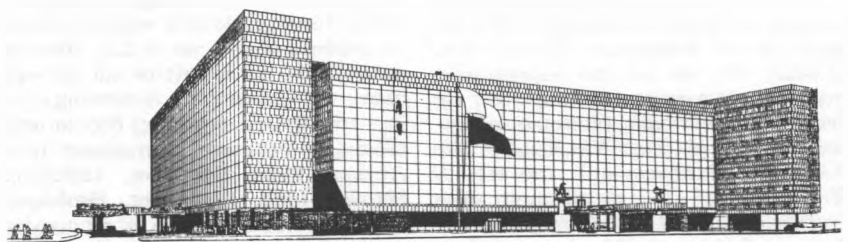
Ο Anatole Korr έχει άσχοληθεί ιδιαίτερα με τη σοβιετική αρχιτεκτονική και πολεοδομία. Το έργο του *Πόλη και 'Επανάσταση* εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία το 1967 (Editions Anthropos, σειρά Points), και άποτελεί μια ιστορική άνατομία της εξέλιξης της αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας στη Σοβιετική 'Ενωση της δεκαετίας του 1920. Σκοπός του συγγραφέα δεν ήταν να παρουσιάσει στατικά και περιγραφικά τα διάφορα αρχιτεκτονικά έπιτεύγματα στην ΕΣΣΔ, αλλά να δείξει την έντονη αντιπαράθεση ιδεών σχετικών με την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία, και να άποκαλύψει τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξαν οι γενικότερες συνθήκες της μετεπαναστατικής Ρωσίας στην εξέλιξη της αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας, σε σχέση με τα προβλήματα οικόδομησης του σοσιαλισμού.

Οι σχετικές μελέτες στη Δύση περιορίζονται σε μια άποσπασματική και άτεκμηρήωτη συχνά έκθεση άποτελεσμάτων. Το

άντικείμενο των μελετών αυτών δεν συσχετίζεται με το εύρύτερο ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο, ύπερτιμάται ή σημασία του ρόλου των διαφόρων ρευμάτων που εκδηλώθηκαν στις πλαστικές τέχνες στη διαμόρφωση της σύγχρονης σοβιετικής αρχιτεκτονικής, και σχεδόν πάντα παραγνωρίζεται ο πρωταρχικός ρόλος της 'Οκτωβριανής επανάστασης, που, στην ουσία, άποτέλεσε την άφετηρία και το συνεχές έρεθισμα για κάθε έρευνα και αναζήτηση. Παραγνωρίζεται δηλαδή ή κυρίαρχη διάσταση στη σύλληψη όποιασδήποτε αρχιτεκτονικής ή πολεοδομικής ιδέας και στην αντιμετώπιση γενικά της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας, που ήταν πολιτική και κοινωνική. Ο Korr χαρακτηριστικά έπισημαίνει ότι, ενώ το όραμα της πόλης του μέλλοντος μπορεί να ήταν ίδιο σ' όλους τους πρωτοπόρους, στη σοβιετική έμπειρία, δυνάμει τουλάχιστον, ή πόλη του μέλλοντος άντλούσε την ιδέα της από την κοινωνική επανάσταση που είχε συντρίψει την παλαιά πολιτική τάξη και, μαζί μ' αυτήν, την αντίδραση σε κάθε ριζοσπαστική άλλαγή.

Η παραγνωρισμένη αυτή έμπειρία, ή σχεδόν άγνωστη δεκαετία του '20 στη Σοβιετική 'Ενωση, στο έπίπεδο της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας είναι ο καμβάς και το ύλικό της εργασίας του Korr.

Μια σύντομη άναδρομή στην προεπαναστατική Ρωσία (κεφ. πρώτο) περιγράφει τις συνθήκες που επικρατούσαν τις παραμονές της 'Οκτωβριανής επανάστασης: ο άμετρος αρχιτεκτονικός έκλεκτικισμός, ή άμετακίνητη άκαδημαϊκή αντίδραση, φρένο σε όποιαδήποτε προσπάθεια προσαρμογής της αρχιτεκτονικής στις άνάγκες του άνερχόμενου καπιταλισμού, ή θρησκευτική προσήλωση σε ξεπερασμένες μορφές του παρελθόντος. Στις συνθήκες αυτές, την εποχή που στην Εύρώπη ή νέα τεχνική

Το Centosoyouz, ή έδρα της οργάνωσης των συνεργατικών (cooperatives). 'Αρχιτέκτων: Le Corbusier, με βοηθό τον σοβιετικό Ν. Kolly (1929).

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνῶμι

εξελίσσεται με άλματώδη ρυθμό και πού στη Ρωσία, φτάνοντας καθυστερημένα, χρησιμοποιείται σε έντελως περιορισμένη κλίμακα, οι αρχιτέκτονες είναι στην ουσία «επενδύτες» σκελετών των διαφόρων κατασκευών, βελτιωτές μορφολογίας, τυφλά όργανα ικανοποίησης παρανοϊκών απαιτήσεων του πελάτη. Χαρακτηριστικά ο Korpp γράφει: «...μέχρι την παραμονή της επανάστασης οι αρχιτέκτονες παρέμεναν "σκλάβοι των πλούσιων και σκλάβοι του καθεστώτος" χωρίς μάλιστα να το συνειδητοποιούν» (σελ. 61).

Το αποτέλεσμα είναι απεριγράπτα καρναβαλικά σκηνικά, με ανάμεικτες δόσεις βυζαντινού, ρωμαϊκού, κινεζικού, μαυριτανικού στυλ, ένα λίγο απ' όλα, που μετέτρεπε την αρχιτεκτονική σε εφιαλτικά κακόγουστη διακόσμηση.

Η μετεπαναστατική αρχιτεκτονική παρουσιάζεται σε πλήρη ρήξη με ό,τι η ίδια θα θεωρήσει «αρχιτεκτονική έκφραση ενός όπισθοδρομικού καπιταλισμού»: θα αγωνιστεί αδιάκοπα για να εξαφανίσει τα κατάλοιπα του παρελθόντος, και να εκπονήσει μια πραγματικά νέα αρχιτεκτονική έκφραση.

Ίδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περιολόγηση που προτείνει ο Korpp για το διάστημα 1917-1932:

— Καταρχήν τα προβληματικά χρόνια ως το 1920, όπου είναι άκομη συρρικνωμένα μὲν ἀλλὰ ἰδιαίτερα έντονα τὰ κατάλοιπα τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ τοῦ παρελθόντος. Είναι ἄλλωστε φυσική ἡ ἀδυναμία προσαρμογῆς στὴν καινούρια κατάσταση πού ἀνέτρεψε ξαφνικά ὅλες τὶς ὑπάρχουσες δομές καὶ ἀξίες.

— Ἔπεται ἡ χρονική περίοδος 1920-1925. Τώρα στὴν ἀρχιτεκτονική καὶ τὴν πολεοδομία ἀρχίζουν νὰ γεννιούνται τὰ νέα ρεύματα. Δὲν εἶναι ὅμως ἀκόμη παρὰ σχέδια στὸ χαρτί. Σχεδιάζονται κτίρια κολοσσιαία πού θέλουν νὰ μεταφράσουν τὴν ἐπαναστατική συνείδηση τῶν ἀρχιτεκτόνων, γράφονται κείμενα, γίνονται θεωρητικές ἀναζητήσεις, προτείνονται φανταστικές μορφές μὲ συχνὰ τερατώδεις ὑπερβολές: μιά μεταβατική περίοδος σύγχυσης καὶ ζυμώσεων, πού ὅμως θὰ γεννήσει τὴ σύγχρονη σοβιετική ἀρχιτεκτονική καὶ πολεοδομία. Ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικά σχέδια τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ὁ Πύργος τοῦ Tatline (1921) προορισμένος γιὰ τὴν ἔδρα τῆς Τρίτης Διεθνούς, τὰ σχέδια γιὰ τὸ «ἀνάκτορο ἐργασίας», τῶν ἀδελφῶν Vesnine, τὸ περίπτερο τοῦ Melnikov στὸ Παρίσι (1925). Τὰ δύο τελευταία εἶναι, ὅπως γράφει ὁ Korpp, «τὰ κύρια στάδια τοῦ

δρόμου πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν προεπαναστατικό ἐκλεκτικισμό στὴν ἀρχιτεκτονική ἀνανέωση» (σελ. 107).

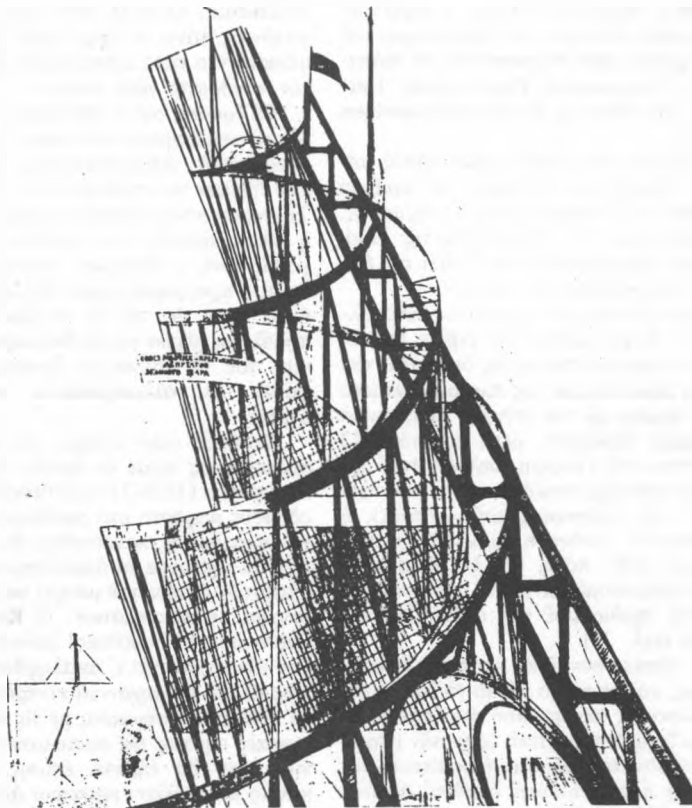
— Ἀκολουθεῖ ἡ περίοδος 1925-1932. Ὁ Korpp θεωρεῖ τὸ διάστημα αὐτὸ περίοδο τῆς μεγάλης ἀνθησης τῆς σοβιετικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πολεοδομίας.

Ὁ φονξιοναλισμός, τὸ κυρίαρχο ρεῦμα στὴν ἀρχιτεκτονική τῆς Δύσης, στὴ Σοβιετική Ἔνωση δὲν στηρίζεται σὲ ἀντικειμενικές τεχνολογικές δυνατότητες, κινεῖται ὅμως καὶ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴν ἀκλόνητη πίστη τῶν ὑποστηρικτῶν του, καὶ ὁδηγεῖ πολλὰ φορὲς σὲ ἀρχιτεκτονικές ἐκφράσεις μεγάλης σημασίας. «Παρ' ὅλη ὅμως τὴν οἰκονομική καὶ βιομηχανική καθυστέρηση, ἡ ἀνάπτυξη τῆς σοβιετικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὰ χρόνια 1925-1932 θὰ εἶναι ἀστραπιαία», σημειώνει ὁ Korpp (σελ. 116).

Μετὰ τὸ 1925, ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονική πάνω στὸ χαρτί περνάμε σὲ πραγματοποιήσεις μεγάλων καὶ πολὺ σημαντικῶν ἔργων

πού ἐμπεριέχουν σὲ κάθε τους λεπτομέρεια τὴν προσπάθεια νὰ προβληθεῖ ἡ μορφή μιᾶς νέας κοινωνίας. Ἐμφανίζονται στὸ προσκήνιο οἱ ομάδες ἀρχιτεκτόνων πού ἀναζητοῦν ἕνα νέο πλαίσιο ζωῆς. Οἱ ὁμάδες αὐτές, πού ἄλλοτε λειτούργησαν συναγωνιστικά καὶ ἄλλοτε ἀνταγωνιστικά, προσπάθησαν νὰ ἀνοίξουν τοὺς δίαυλους γιὰ τὴ ριζική ἀνανέωση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομίας.

Ὁ R.I.A. Higer, στὸ βιβλίο του *Οἱ δρόμοι γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονική σκέψη*, Μόσχα 1932, ἔγραφε (σελ. 67): «Μέσα ἀπὸ τὶς φλόγες τῆς επανάστασης ξεπηδοῦσε ἕνα νέο πνεῦμα, ἀναπτυσσόταν καὶ ἐπέβαλλε τὸν ἑαυτὸ τῆς ἡ μαρξιστικῆς ἐπιστήμης, καὶ γεννιόταν ἡ ἐπαναστατικὴ τέχνη. Ἡ ἴδια ἀκριβῶς πορεία ἦταν αἰσθητὴ στὴν ἀρχιτεκτονική τοὺς κύκλους τόσο τῆς καλλιτεχνικῆς ὅσο καὶ τῆς τεχνικῆς ἰντελιγέντίας, πού ἔβλεπε καὶ αὐτὴ στὴν επανάσταση τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς νέας πολιτιστικῆς περιόδου».

Ὁ Πύργος τοῦ Tatlin. Σχέδιο γιὰ τὴν ἔδρα τῆς 3ης Διεθνούς (1920).

Και γραμμата γνωρίζω και γραμμата γνω

Έτσι, η νέα περίοδος στη ρωσική αρχιτεκτονική θα άρχιζε τελικά μετά από το τέλος του εμφυλίου, και θα είχε τις πρώτες εφαρμογές της στα χρόνια μετά το '25.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονίσει κανείς τον πρωταρχικό ρόλο των νόμων που θέσπισε η σοβιετική εξουσία σχετικά με την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία, ενώ παράλληλα υιοθετούσε τις σημαντικές θεωρητικές επεξεργασίες που διαμόρφωνε το νέο ρεύμα.

Το ανθρώπινο οικιστικό περιβάλλον έρμηνεύεται για πρώτη φορά με βάση την οικονομική δομή της κοινωνίας, και μορφοποιείται η ιδέα του σχεδιασμού.

Έντοπίζεται για πρώτη φορά ότι το κλειδί για τη λύση αρχιτεκτονικών προβλημάτων είναι η ένταξη τους σε πολεοδομικό πλαίσιο και σε κοινωνικές διαδικασίες. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι τα πολεοδομικά είναι από τα πρώτα γενικά μέτρα της σοβιετικής εξουσίας, όπως και τα μέτρα σχετικά με την κτηματική και οικονομική ιδιοκτησία.

Όπως σημειώνει ο Kopp, η σοβιετική πολεοδομία γεννιέται τον Φεβρουάριο του 1918, χρονιά που δημοσιεύεται το διάταγμα της Πανρωσικής Έκτελεστικής Επιτροπής που θέσπιζε την κοινωνικοποίηση της γης:

«Όλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στο έδαφος, το υπέδαφος, τα νερά, τα δάση και τις ζωντανές δυνάμεις της φύσης, μέσα στα όρια της επικράτειας της Όμόσπονδης Δημοκρατίας των Σοβιέτ της Ρωσίας καταργούνται για πάντα!»

Έντοπίζοντας τις σημαντικές αυτές αλλαγές, ο Kopp μελετά στο βιβλίο του τη σοβιετική αρχιτεκτονική της δεκαετίας του '20 στο πολεοδομικό της πλαίσιο, πλαίσιο στενά δεμένο με τον σύνολο οικονομικό σχεδιασμό. Πράγματι, μετά από το 1922 ανατίθεται στο Gosplan (δηλαδή στον οργανισμό που είχε αναλάβει τον γενικό σχεδιασμό της οικονομίας του κράτους), η υποχρεωτική εκπόνηση ρυθμιστικών σχεδίων για κάθε πόλη, και ξεκαθαρίζεται πώς «η πολεοδομία είναι ένα μέρος και μιά όψη του σχεδιασμού της ανάπτυξης της χώρας» (σελ. 76).

Με τέτοιες συνθήκες κρατικής αντιμετώπισης, και με στόχο πάντα το όραμα της σοσιαλιστικής πόλης, που θα έπρεπε να είναι ριζικά διαφορετική τόσο σαν μορφή όσο και σαν περιεχόμενο, η σοβιετική πολεοδομία πραγματοποιεί αληθινά άλματα μεταξύ 1925 και 1930, και προωθεί σημαντικά την έρευνα.

Η προσπάθεια να δημιουργηθούν

κατασκευές αναγκαίες για τον μετασηματισμό του τρόπου ζωής, κατασκευές αντίστοιχες στις νέες κοινωνικές σχέσεις, ή αναζήτηση στοιχείων που θα συντελούσαν στην παραγωγή ενός χώρου άλλης ποιότητας, ήταν η μόνιμη άγωνία των σοβιετικών αρχιτεκτόνων.

Με τις έρευνές τους που πρωταρχικά είχαν πολιτική και κοινωνική διάσταση, έδειξαν πώς η αρχιτεκτονική ήταν κάτι πολύ περισσότερο από το «σοφό, το σωστό και το υπέροχο παιχνίδι των όγκων κάτω από το φως», που έλεγε ο Le Corbusier.

Ανάμεσα στο '25 και το '32 οι σοβιετικοί αρχιτέκτονες αφιερώνουν τις προσπάθειές τους στη δημιουργία «κοινωνικών πυκνωτών» που πρέπει να μεταμορφώσουν τον άνθρωπο της καπιταλιστικής κοινωνίας σε ολοκληρωμένο άνθρωπο, συνειδητό αγωνιστή της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Οι «κοινωνικοί πυκνωτές» αναζητήθηκαν στη νέα μορφή κατοικίας, σε εργατικές λέσχες νέας μορφής και περιεχομένου, που ρόλος τους ήταν να αναπτύξουν το γενικό πολιτιστικό επίπεδο, στην οργάνωση της γειτονιάς πάνω σε αρχές που θα διαμορφώσουν νέο τύπο κοινωνικών σχέσεων για τον «άνθρωπο νέου τύπου».

Οι έρευνες αυτές οδήγησαν πολλές φορές σε μεγαλοφυείς συλλήψεις αλλά και σε εξωφρενικά άπλουστευτικές προτάσεις, που ήθελαν να υποδεχτούν τη «νέα ζωή». Η πλήρης κολεκτιβοποίηση της κατοικίας, ή απομάκρυνση των παιδιών από τους γονείς τους, οι θάλαμοι γυναικών και αντρών, ο προγραμματισμός της ζωής από τις 6 το πρωί ως τις 10 το βράδυ, και η πρόβλεψη χώρων για τις διάφορες λειτουργίες που θα στέγαζαν, έφτασαν μερικές φορές σε άλλοπρόσβαλα έκκεντρικά σχέδια.

Σταθμός στην ιστορία της σοβιετικής πολεοδομίας είναι το πρώτο πεντάχρονο πρόγραμμα (1928-32) που θέτει τους πολεοδόμους μπροστά στο πρόβλημα της προγραμματισμένης κατασκευής νέων πόλεων. Δεν θα κρίνουμε το αποτέλεσμα των προσαθειών αυτών που μπορεί να έχει όντως σωρεία μειονεκτημάτων. Ο Kopp επισημαίνει πώς οι σοβιετικοί πολεοδόμοι «είχαν την ικανότητα ν' αντιληφθούν άμέσως πώς τα νέα βιομηχανικά κέντρα έπρεπε να τα συλλάβουν σύμφωνα με τις νέες παραγωγικές σχέσεις της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Δεν θα έπρεπε, επίσης, να ξεχνά κανείς μιά μάλλον προφανή αλήθεια: ότι ήταν η πρώτη σοσιαλιστική επανάσταση σ' όλο τον κόσμο, κι έτοιμες συνταγές δεν υπήρχαν» (σελ. 253).

Από το 1932 και μετά αρχίζει η περίοδος κάμψης του επαναστατικού πνεύματος στη σοβιετική αρχιτεκτονική και πολεοδομία. Το 1937, στο πρώτο συνέδριο των σοβιετικών αρχιτεκτόνων, ψηφίζεται στο καταστατικό τους ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός ως βασική μέθοδος στη δουλειά τους. Αρχίζουν ξανά να εμφανίζονται εκείνα τα προεπαναστατικά κτίσματα, εκείνο το λίγο απ' όλα που ήδη αναφέραμε. Αυτά θα είναι και τα νέα δείγματα που θα παρουσιαστούν ως καρπός της ρεαλιστικής αρχιτεκτονικής. Οι διάσημοι αρχιτέκτονες της προεπαναστατικής εποχής έρχονται ξανά στο προσκήνιο και γεμίζουν ξανά τον τόπο με τερατώδεις κατασκευές, μονοπωλώντας τη σοβιετική αρχιτεκτονική, τη στιγμή που οι προοδευτικοί αρχιτέκτονες έκαναν τις τελευταίες σπασμωδικές προσπάθειες για τη δημιουργία των «κοινωνικών πυκνωτών».

«Η τόσο γρήγορη πτώση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στη Σοβιετική Ένωση ήταν πάντα ένα μεγάλο ερωτηματικό» γράφει ο Kopp (σελ. 297), και διευκρινίζει πώς αναλύοντας κανείς σωστά την πορεία της στις γενικότερες συνθήκες οικοδόμησης του σοσιαλισμού, μπορεί να βρει εξηγήσεις για τον λαθμεμένο προσανατολισμό που από ένα σημείο και πέρα δόθηκε σ' αυτήν.

Παρ' όλα αυτά, σήμερα, αναλύοντας από κάποια απόσταση τη σοβιετική αρχιτεκτονική και πολεοδομία της δεκαετίας του '20, πρέπει κανείς να υπογραμμίσει τα πραγματικά ποιοτικά άλματα που πέτυχαν οι αρχιτέκτονες και οι πολεοδόμοι, ανακαλύπτοντας την ουσία των αληθινών προβλημάτων.

Οι σοβιετικοί αρχιτέκτονες έδειξαν πώς «μια νέα αρχιτεκτονική δεν γεννιέται μόνο από την πείρα, το εφευρετικό πνεύμα των αρχιτεκτόνων και την τεχνική ανάπτυξη αλλά, πριν απ' όλα, μέσα από τα προβλήματα που θέτει σε μιά κοινωνία ή Ιστορία. Μόνο σε περιόδους που είναι τομές στην Ιστορία, μόνο μέσα από τη ριζική ρήξη με το παρελθόν και μέσα από την αναστάτωση, μ' ελεύθερη έρευνα και συνεχή αντιμετώπιση, μόνο έτσι μπορεί να γεννηθεί μιά αληθινά νέα αρχιτεκτονική» (σελ. 316).

Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του, ο Kopp διατυπώνει απόψεις και συμπεράσματα που στηρίζονται στη λεπτομερή ανάλυσή του. Έπισημαίνει την επίδραση της σύγχρονης σοβιετικής αρχιτεκτονικής στη Δύση, συσχετίζει τις τάσεις που γεννήθηκαν τη δεκαετία του '20 με την μετά το

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

'32 και τη σημερινή συνέχεια. Και φτάνει στη διατύπωση αισιόδοξων συμπερασμάτων, που του επιτρέπουν να πιστεύει στη δυνατότητα αναβίωσης κάποιων ιδανικών που γεννήθηκαν τη δεκαετία του '20. 'Ο νέος τρόπος ζωής και η κατοικία νέου τύπου ξαναβρίσκονται στο προσκήνιο, σπάζοντας το φράγμα που δδγήσε μετά τὸ '32 στη δημιουργία πλαστοῦ προβληματισμοῦ και πὸν προκάλεσε ἀποπροσανατολισμένες ἀναζητήσεις.

Στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του, τὸ 1972, ὁ Κορρ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ γράψει ἕναν πρόλογο ὅπου ἀναθεωρεῖ και τροποποιεῖ ὀρισμένα του συμπεράσματα πού, ὅπως ὁμολογεῖ, τοῦ «φαίνονται πιά ὑπερβολικὰ αισιόδοξα». Οἱ προσπάθειες γιὰ ἀνανέωση πὸν γίνονται στὴν ἀρχιτεκτονική και στὴν πολεοδομία καταλήγουν ὄλες σὲ τραγικὴ ἀποτυχία. Χαρακτηριστικά, και ἀφοῦ περιγράφει τὸ πείραμα γιὰ τὸ «σπίτι τοῦ νέου τρόπου ζωῆς», τοῦ Nathan Ostermann, πὸν χρησιμοποιήθηκε τελικὰ γιὰ ἄλλη χρῆση ἀντὶ νὰ γίνει ἕνα εἶδος «κοινωνιολογικὸ ἐργαστήρι» ὅπως τὸ ὄνειρευόταν ὁ ἐμπνευστὴς του, ὁ Κορρ γράφει: «Ὅσο γιὰ τὶς ὑπόλοιπες προσπάθειες τοῦ ἴδιου τύπου, πὸν ἐπρόκειτο νὰ γίνουν, δὲν ἀκούγεται οὔτε λέγεται πιά τίποτε, κι ὄλες οἱ ἐνδείξεις πείθουν πὸς κι αὐτὲς ὅπως "τὸ σπίτι τοῦ καινούριου τρόπου ζωῆς" πέθαναν πρὶν νὰ γεννηθοῦν» (σελ. 28).

Και στὴν προσπάθειά του νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀποτυχία τῶσων και τῶσων προσαθειῶν, καταλήγει: «Οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν χρόνων τοῦ εἰκοσι εἶχαν ὀραματιστεῖ κτίρια, πόλεις κι ἕνα εἶδος χωροταξίας προσαρμοσμένα σὸν σοσιαλιστικὸ ὄραμα πὸν κυριαρχοῦσε στὴν ἐποχὴ τους. Ἄλλα ὁ δημοφιλὴς ἐκεῖνος λαϊκός, οὔτοπιστικός, συναδελφικὸς και κολεκτιβιστικὸς σοσιαλισμὸς δὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸ σοσιαλισμὸ πὸν οἰκοδομήθηκε τελικὰ στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωσις... Τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐκεῖνη τὴν εἶχαν συλλάβει γιὰ μιὰ σοσιαλιστικὴ κοινωνία πὸν ἦταν διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴν πὸν οἰκοδομήθηκε μετὰ τὸ τριάντα. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ πὸν φαντάστηκαν στὰ χρόνια τοῦ εἰκοσι, δὲν εἶχε κανένα λόγο νὰ πραγματοποιηθεῖ οὔτε στὰ χρόνια μετὰ τὸ τριάντα οὔτε σήμερα. Ἡ σύγχρονη σοβιετικὴ κοινωνία δὲν ἔχει στὴν κυριολεξία τι νὰ τὴν κάνει μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ πὸν ξεπήδησε ἀπὸ τὰ ἀπομακρυσμένα πιά ἰδανικὰ τῶν χρόνων τοῦ εἰκοσι» (σελ. 29).

Πέρα ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πολυδιάστατης ἀνάλυσης τοῦ Κορρ, ἰδιαίτερα σημαντικὰ εἶναι τὰ ἐρεθίσματα πὸν δίνει γιὰ

εὐρύτερο προβληματισμὸ πᾶνω στὶς ἐρευνες και τὶς προσπάθειες πὸν γίνονται σήμερα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ και κυρίως στὴν πολεοδομία τῆς Δύσης.

Ἡ μελέτη τῆς πρώτης σοβιετικῆς ἐμπειρίας (και πρώτης σὸν κόσμο γενικὰ) εἶναι πολὺπλευρα χρῆσιμη. Ἄπλᾶ και μόνο θὰ ἐντοπίσουμε μερικὰ σημεῖα πὸν ἐμπρακτα και θεωρητικὰ φάνηκαν στὰ χρόνια πὸν ἀνθῆσε ἡ νέα ἀρχιτεκτονικὴ:

— Ἡ σχέση πολεοδομίας και τοῦ γενικότερου σχεδιασμοῦ τοῦ χώρου σὲ μιὰ κοινωνία.

— Ἡ σχέση πολεοδομίας-ἀρχιτεκτονικῆς και τῆς ὀργάνωσης τοῦ τρόπου ζωῆς.

— Ἡ σχέση πολεοδομίας-παραγωγικῶν και γενικότερα κοινωνικῶν σχέσεων.

— Ὁ ρόλος τοῦ ἀρχιτέκτονα σὸν κοινωνικὸ σύνολο.

Σήμερα πὸν ἡ πολεοδομία κάτω ἀπὸ τὸ κάλυμμα μιᾶς νεόκοπης «ἐπιστήμης» ἀπλῶς προωθεῖ ὀρισμένες τεχνικὲς λύσεις μὲ σκοπὸ νὰ ἀμβλύνει τὰ ἀδιέξοδα στὰ ὀποῖα ἔχει φτάσει ἡ σύγχρονη πόλη, ἡ μελέτη τῆς ξεχασμένης ἐπαναστατικῆς ἐμπειρίας τῆς δεκαετίας τοῦ '20 μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει στὴν καλύτερη διατύπωση τῶν ἐρωτημάτων και στὴ σαφέστερη διάγνωση τῶν προβλημάτων. Ἡ μετάφραση τοῦ βιβλίου *Πόλη και Ἐπανάσταση* ἦταν ὄντως προσφορὰ σὸν ἑλληνικὸ κοινὸ, τὸ στερημένο τὴν ἔγκυρη γνώση και ταλαιπωρημένο ἀπὸ τὴν ἀνεύθυνη «πολεολογία».

ΒΑΣΩ ΚΙΖΗΛΟΥ

«Ἡ ἐποχὴ τῆς γυναίκας.

Τὸ Κίνημα: ἱστορία και προοπτικὲς»

τῆς Τζούλιετ Μίτσελ

Μετάφραση: Μίνα Ἀδαμάκη. Πύλη, Ἀθήνα 1975, σσ. 213

Ἡ Ἐποχὴ τῆς Γυναίκας τῆς Mitchell ἀποτελεῖ καταρχὴν καταγραφή τῆς πείρας τοῦ παγκόσμιου κινήματος γιὰ τὴν γυναίκα ἀπελευθέρωση, κυρίως στὶς προηγμένες καπιταλιστικὲς χώρες, και σύντομη κριτικὴ

ἀνασκόπηση τάσεων και ἰδεολογικῶν ρευμάτων πὸν κατὰ καιροὺς ἔχουν ἐπικρατήσει σ' αὐτό. Ταυτόχρονα ὄμως ἡ Μ. ἀποπειράται νὰ διαμορφώσει μιὰ θεωρία πού, στὶς σημερινὲς συνθῆκες και μὲ βάση ὄλα τὰ θεωρητικὰ και πρακτικὰ προηγούμενα, θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμεύσει γιὰ ὀδηγὸς τῆς μελλοντικῆς πορείας τοῦ γυναικείου κινήματος. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ χρειάστηκε νὰ περιλάβει μιὰ κριτικὴ τῆς σοσιαλιστικῆς θεωρίας, και εἰδικότερα τῶν ἔργων πὸν ἔχουν ἀφιερωθεῖ σὸν ζήτημα τῆς γυναίκας: Φουριέ, Κάρλ Μάρξ (*Ἄγία Οἰκογένεια*), Ἐνγκελς (*Καταγωγή τῆς Οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, και τοῦ Κράτους*), Αὔγουστου Μπέμπελ (*Γυναίκα και Σοσιαλισμὸς*), Λένιν, και ἄλλων πὸν ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ἴδιο θέμα, ὅπως ἡ Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ἡ Kate Millet. Ἡ γενικὴ διαπίστωση ἦταν ὅτι ἡ σοσιαλιστικὴ θεωρία ἐν προκειμένῳ παρουσιάζει σημαντικὲς ἐλλείψεις και ἰδίως μονομέρειες ὄχι βέβαια τυχαῖες. Τὰ εἰδικὰ προβλήματα και οἱ εἰδικὲς μορφὲς καταπίεσης (ἀκόμη και ἐκμετάλλευσης) πὸν ἀπορροῦν ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ ἐργασίας και τὴν ἰδιότυπη ἀντίθεση ἀνδρας-γυναίκα δὲν προκάλεσαν τὴν ἀφύπνιση τῆς γυναικείας συνείδησης. «Ἡ φεμινιστικὴ συνείδηση εἶ-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

'32 και τη σημερινή συνέχεια. Και φτάνει στη διατύπωση αισιόδοξων συμπρασμάτων, που του επιτρέπουν να πιστεύει στη δυνατότητα αναβίωσης κάποιων ιδανικών που γεννήθηκαν τη δεκαετία του '20. 'Ο νέος τρόπος ζωής και η κατοικία νέου τύπου ξαναβρίσκονται στο προσκήνιο, σπάζοντας το φράγμα που οδήγησε μετά το '32 στη δημιουργία πλαστού προβληματισμού και που προκάλεσε αποπροσανατολισμένες αναζητήσεις.

Στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου του, το 1972, ο Korpp αισθάνεται την ανάγκη να γράψει έναν πρόλογο όπου αναθεωρεί και τροποποιεί όρισμένα του συμπεράσματα που, όπως ομολογεί, του «φαίνονται πια υπερβολικά αισιόδοξα». Οι προσπάθειες για ανανέωση που γίνονται στην αρχιτεκτονική και στην πολεοδομία καταλήγουν όλες σε τραγική άποτυχία. Χαρακτηριστικά, και αφού περιγράφει το πείραμα για το «σπίτι του νέου τρόπου ζωής», του Nathan Ostermann, που χρησιμοποιήθηκε τελικά για άλλη χρήση αντί να γίνει ένα είδος «κοινωνιολογικό εργαστήριο» όπως το όνειρο, ο Korpp γράφει: «Όσο για τις υπόλοιπες προσπάθειες του ίδιου τύπου, που επρόκειτο να γίνουν, δεν ακούγεται ούτε λέγεται πια τίποτε, κι όλες οι ένδειξεις πείθουν πως κι αυτές όπως "το σπίτι του καινούριου τρόπου ζωής" πέθαναν πριν να γεννηθούν» (σελ. 28).

Και στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει την άποτυχία τόσων και τόσων προσπάθειών, καταλήγει: «Οι αρχιτέκτονες των χρόνων του είκοσι είχαν δραματιστεί κτίρια, πόλεις κι ένα είδος χωροταξίας προσαρμοσμένα στο σοσιαλιστικό δράμα που κυριαρχούσε στην εποχή τους. Άλλά ο δημοφιλής εκείνος λαϊκός, ουτοπιστικός, συναδελφικός και κολεκτιβιστικός σοσιαλισμός δεν είναι ο ίδιος με το σοσιαλισμό που οικοδομήθηκε τελικά στη Σοβιετική Ένωση... Την αρχιτεκτονική εκείνη την είχαν συλλάβει για μια σοσιαλιστική κοινωνία που ήταν διαφορετική απ' αυτήν που οικοδομήθηκε μετά το τριάντα. Η αρχιτεκτονική που φαντάστηκαν στα χρόνια του είκοσι, δεν είχε κανένα λόγο να πραγματοποιηθεί ούτε στα χρόνια μετά το τριάντα ούτε σήμερα. Η σύγχρονη σοβιετική κοινωνία δεν έχει στην κυριολεξία τι να την κάνει μια αρχιτεκτονική που ξεπήδησε από τα απομακρυσμένα πια ιδανικά των χρόνων του είκοσι» (σελ. 29).

Πέρα από το ενδιαφέρον της πολυδιάστατης ανάλυσης του Korpp, ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα ερεθίσματα που δίνει για

ευρύτερο προβληματισμό πάνω στις ερευνες και τις προσπάθειες που γίνονται σήμερα στην αρχιτεκτονική και κυρίως στην πολεοδομία της Δύσης.

Η μελέτη της πρώτης σοβιετικής εμπειρίας (και πρώτης στον κόσμο γενικά) είναι πολύπλευρα χρήσιμη. Άπλά και μόνο θα εντοπίσουμε μερικά σημεία που ξεπρακτα και θεωρητικά φάνηκαν στα χρόνια που άνησε η νέα αρχιτεκτονική:

— Η σχέση πολεοδομίας και του γενικότερου σχεδιασμού του χώρου σε μία κοινωνία.

— Η σχέση πολεοδομίας-αρχιτεκτονικής και της οργάνωσης του τρόπου ζωής.

— Η σχέση πολεοδομίας-παραγωγικών και γενικότερα κοινωνικών σχέσεων.

— 'Ο ρόλος του αρχιτέκτονα στο κοινωνικό σύνολο.

Σήμερα που η πολεοδομία κάτω από το κάλυμμα μιας νεόκοπης «επιστήμης» άπλως προωθεί όρισμένες τεχνικές λύσεις με σκοπό να άμβλύνει τα άδιέξοδα στα όποια έχει φτάσει η σύγχρονη πόλη, η μελέτη της ξεχασμένης επαναστατικής εμπειρίας της δεκαετίας του '20 μπορεί να χρησιμεύσει στην καλύτερη διατύπωση των ερωτημάτων και στη σαφέστερη διάγνωση των προβλημάτων. Η μετάφραση του βιβλίου *Πόλη και Έπανάσταση* ήταν άδωτος προσφορά στο ελληνικό κοινό, το στερημένο την άγκυρη γνώση και ταλαιπωρημένο από την άνεύθυνη «πολεολογία».

ΒΑΣΩ ΚΙΖΗΛΟΥ

«Η εποχή της γυναίκας.

Το Κίνημα: ιστορία και προοπτικές»

της Τζούλιετ Μίτσελ

Μετάφραση: Μίνα Άδαμάκη. Πύλη, Άθήνα 1975, σσ. 213

Η Έποχή της Γυναίκας της Mitchell άποτελεί καταρχήν καταγραφή της πείρας του παγκόσμιου κινήματος για τη γυναικεία άπελευθέρωση, κυρίως στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, και σύντομη κριτική

άνασκόπηση τάσεων και ιδεολογικών ρευμάτων που κατά καιρούς έχουν επικρατήσει σ' αυτό. Ταυτόχρονα όμως η Μ. άποπειράται να διαμορφώσει μια θεωρία που, στις σημερινές συνθήκες και με βάση όλα τα θεωρητικά και πρακτικά προηγούμενα, θα μπορούσε να χρησιμεύσει για άδηγός της μελλοντικής πορείας του γυναικείου κινήματος. Για τον σκοπό αυτό χρειάστηκε να περιλάβει μια κριτική της σοσιαλιστικής θεωρίας, και ειδικότερα των έργων που έχουν άφιερωθεί στο ζήτημα της γυναίκας: Φουριέ, Κάρολ Μάρξ (*Άγία Οικογένεια*), Ένγκελς (*Καταγωγή της Οικογένειας, της άτομικής ιδιοκτησίας, και του Κράτους*), Άύγουστου Μπέμπελ (*Γυναίκα και Σοσιαλισμός*), Λένιν, και άλλων που έχουν άσχοληθεί με το ίδιο θέμα, όπως η Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ή Kate Millet. Η γενική διαπίστωση ήταν ότι η σοσιαλιστική θεωρία έν προκειμένο παρουσιάζει σημαντικές ελλείψεις και ιδίως μονομέρειες όχι βέβαια τυχαίες. Τα ειδικά προβλήματα και οι ειδικές μορφές καταπίεσης (άκόμη και εκμετάλλευσης) που άπορρέουν από τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και την ιδιότυπη αντίθεση άνδρας-γυναίκα δεν προκάλεσαν την άφύπνιση της γυναικείας συνείδησης. «Η φεμινιστική συνείδηση εί-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωί

χε αντιπροσωπευτεί άνεπαρκώς στην μορφοποίηση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας.» Και από δω απορρέει το πρωταρχικό καθήκον του γυναικείου κινήματος: να αποκτήσει ολοκληρωμένη συνείδηση της φύσης της καταπίεσης των γυναικών και να προχωρήσει στην επιστημονική σοσιαλιστική ανάλυσή της. Προς την ίδια κατεύθυνση φιλοδοξεί να συμβάλει το έργο της Mitchell.

Στό σημείωμα αυτό θα σταθούμε μόνο στους βασικούς άξονες του προβληματισμού της Mitchell:

α) *Οι ρίζες του γυναικείου κινήματος:* Το κίνημα, βασικά, γεννιέται από την δξυνόμενη αντίφαση ανάμεσα στις θεμελιώδεις αξίες της κυρίαρχης ιδεολογίας (ελευθερία, ισότητα, άτομια δικαιώματα) και στη διάψευσή τους από τη συγκεκριμένη οικονομική αλλά και κοινωνική πραγματικότητα. Και επειδή η προσοδοκία για την υλοποίηση παρόμοιων αξιών —και η αποκάλυψη της απάτης— αφορούσε βασικά τα μικροαστικά στρώματα, η σύνθεση του γυναικείου κινήματος ήταν ουσιαστικά μικροαστική. Παράλληλα, η αντίφαση ανάμεσα στις ιδεολογικές σταθερές και τις οικονομικές μεταβλητές της οικογένειας δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την «υπόνομηση» της οικογένειας, κατεπέκταση την άπαρη για την άφύπνιση της γυναικείας συνείδησης.

Η Mitchell παραλληλίζει τα σύγχρονα (μιλάμε πάντα για τη δεκαετία του '60) κινήματα άλλων καταπιεσμένων ομάδων —και κυρίως το κίνημα της νεολαίας και των Μαύρων— χωρίς ωστόσο να προβληματίζεται ουσιαστικά με τούτη την πολυμέρεια. Μοιάζει δηλαδή να αποδέχεται τη δυνατότητα —και την αποτελεσματικότητα— «συνδυασμένων» πληγμάτων κατά της άρχουσας τάξης. Η μικροαστική άλλωστε σύνθεση του κινήματος για την Mitchell απλά και μόνο σημαδεύει την άφύπνιση της φεμινιστικής συνείδησης, αφού η γυναίκα που βρίσκεται στην άθλιότερη οικονομική κατάσταση συχνά αποδέχεται την κατάσταση της σαν φυσική. («Η φτώχεια από μόνη της δεν μπορεί να οδηγήσει στη διαμαρτυρία... Η καταπίεση εκτείνεται πολύ πιο πέρα από την οικονομική εκμετάλλευση.»)

β) *Οι απόψεις και οι τάσεις που εκδηλώθηκαν στην πορεία του γυναικείου κινήματος:* Η Mitchell αντικρούει αποτελεσματικά τις αντιφατικές πολιτικές τάσεις —αναρχισμό, αυθορμητισμό, τροτσκισμό, ρεφορμισμό κ.λπ.— που κυριάρχησαν κατά καιρούς και κατά τόπους στο γυναι-

κείο κίνημα, για να καταλήξει σε μία διεξοδική αντιπαραθετική ανάπτυξη των θέσεων του ριζοσπαστικού φεμινισμού («οι καταπιεστές είναι οι άντρες») και των όπαδων του «άφηρημένου» σοσιαλισμού («όλα τα προβλήματα θα λυθούν με τον σοσιαλισμό»). Και συμπεραίνει ότι ο άφηρημένος σοσιαλισμός πρέπει να θεωρησει τον φεμινισμό πρόσφορο έδαφος για την ανάλυσή του, και από την άλλη ο φεμινισμός πρέπει να χρησιμοποιήσει τον επιστημονικό σοσιαλισμό ως αναλυτική μέθοδο για τη συγκεκριμένη φύση της καταπίεσης και του επαναστατικού ρόλου των γυναικών.

Οι ελλείψεις των θεωρητικών του σοσιαλισμού που καταπατήθηκαν με το γυναικείο πρόβλημα (Μάρξ, Ένγκελς, Λένιν, Μπέμπελ) συνοψίζονται στο ότι θεώρησαν ουσιαστικά τη γυναικεία απελευθέρωση «παρεπόμενο της σοσιαλιστικής θεωρίας και όχι ολοκληρωμένη δομή σε σχέση προς αυτήν». Κατά την Mitchell η είσοδος των γυναικών στην παραγωγή δεν εξασφαλίζει τη γυναικεία απελευθέρωση, όπως πίστεψε ο Ένγκελς, γιατί οι συντελεστές της γυναικείας καταπίεσης «δεν μπορούν να αναχθούν στον οικονομικό παράγοντα και μόνο».

γ) *Η ανάλυση της γυναικείας κατάστασης και της φύσης της καταπίεσής της:* Η Mitchell ξεκινά από την άποψη ότι το γυναικείο πρόβλημα δεν πρέπει να θεωρηθεί απλό και άμεσο παράγωγο της οικονομίας (Ένγκελς), αλλά *ειδική δομή*, ενότητα διαφορετικών στοιχείων που το καθένα αποτελεί αυτόνομη πραγματικότητα και προσδιορίζεται «σε τελευταία ανάλυση και μόνο σε τελευταία ανάλυση» από τον οικονομικό παράγοντα (Άλτουσέρ). Ο διαφορετικός συνδυασμός των στοιχείων δίνει και την ποικιλομορφία της ιστορικής πορείας του γυναικείου προβλήματος. Η Μ. όρίζει την κατάσταση της γυναίκας ως αποτέλεσμα της διαπλοκής τεσσάρων συντελεστών: παραγωγή, αναπαραγωγή, σεξουαλικότητα, ανατροφή παιδιών. Η άρχουσα ιδεολογία εμφανίζει τις τέσσερις αυτές λειτουργίες ως συμπαγές «βιολογικό» σύνολο (απόρροια της φύσης) — «φυσική» κατάσταση της γυναίκας. Η οντότητα που άκριβώς συμπυκνώνει —κι έτσι καταναγκάζει— όλες τις λειτουργίες είναι η οικογένεια. Η γυναίκα και η οικογένεια παρουσιάζονται σαν άδιαφοροποίητο, αιώνιο, άχρονο σύνολο. «Χρέος της μαρξιστικής ανάλυσης και της επαναστατικής πρακτικής είναι να ανασκευάσει και να καταστρέψει αυτή τη σύγχυση.»

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου της η Mitchell επιχειρεί να αναλύσει τους γυναικείους ρόλους, όπως προσδιορίζονται από τους τέσσερις συντελεστές και τις μεταξύ τους σχέσεις. Μετά από τις πρώτες θεωρητικές διαπιστώσεις ακολουθεί συγκεκριμένη ανάλυση της καταπίεσης της γυναίκας στην Άγγλία. Με την ίδια οπτική, η Μ. προχωρεί στην ανάλυση της οικογένειας, το «τριπτυχο» των σεξουαλικών, αναπαραγωγικών και κοινωνικών λειτουργιών (ο κόσμος των γυναικών), περικυκλωμένο από την παραγωγή (τον κόσμο των αντρών). Ίδιαίτερη έμφαση θα δώσει στην ισοτιμία του ιδεολογικού και του οικονομικού ρόλου της οικογένειας (απόδειξη αυτής της ισοτιμίας, το γεγονός ότι η διαφοροποίηση του οικονομικού ρόλου από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό δεν κλόνισε ουσιαστικά το θεσμό της οικογένειας) και θα χαρακτηρίσει την οικογένεια καταφύγιο των ιδεών που η ίδια η οικονομική πραγματικότητα άναρει (ατομική ιδιοκτησία), όχυρο μίας «φυσικής» συνέχειας που επιζητεί να δώσει η άρχουσα ιδεολογία για να προστατευτεί από την παραδοχή της σύγκρουσης.

Για την Mitchell τελικά, η ανάλυση της οικογένειας πρέπει να γίνει σε τρία επίπεδα: α) τη βιολογικοκοινωνική προέλευση της οικογένειας (στοιχείο με παγκόσμια χαρακτηριστικά), β) την οικονομική της λειτουργία (μεταβαλλόμενη), και γ) την άχρονη ιδεολογία της. Διερευνώντας το πρώτο επίπεδο με την ψυχανάλυση και το δεύτερο με τον επιστημονικό σοσιαλισμό, θα κατανοήσουμε ολοκληρωμένα και το τρίτο: το ιδεολογικό στοιχείο της.

Στο τέλος του βιβλίου, η Mitchell άφιερώνει μερικές σελίδες στην ψυχανάλυση, που αντικείμενό της είναι άκριβώς «η περιοχή της μετάβασης από το βιολογικό δεδομένο στην κοινωνική του έρμηνεία». Άλλά τον προβληματισμό αυτό άνάπτυξε διεξοδικότερα στο έργο της *Ψυχανάλυση και Φεμινισμός* (1974), που δεν έχει μεταφραστεί άκόμη στα ελληνικά.

δ) *Η στρατηγική του γυναικείου κινήματος:* Το βασικό συμπέρασμα της Mitchell συνίσταται στο ότι το γυναικείο κίνημα, άν με την ανάλυση όφείλει να κατανοήσει την άνεξαρτησία των τεσσάρων συντελεστών της γυναικείας καταπίεσης, στην πολιτική πρακτική του πρέπει να άντιμετωπίζει *συνολικά* και τους τέσσερις. Γιατί η έμφαση σε έναν μόνο παράγοντα, ή άπομόνωση και κυριαρχία του, οδηγεί στην εύκολη άφομοίωση των έπιμέρους μεταβολών, που ένδεχόμενα προκαλεί η άρχουσα ιδεολογία. Παράδειγμα, η σεξουαλική επανάστα-

Και γραμμάτια γνωρίζω γραμμάτια γνωρίζω

ση και ο εκφυλισμός της σε εμπορευματοποιημένο έρωτισμό· ή κατάκτηση του πολιτικού δικαιώματος της ψήφου, που ούσιαστικά άφησε άθικτη την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των γυναικών· ή κατάκτηση του δικαιώματος στην εργασία (παραγωγή) στην ΕΣΣΔ, που δεν οδήγησε ούτε στην ελεύθερη σεξουαλικότητα ούτε στην κατάργηση της οίκογένειας. Η Mitchell αναζητά την πραγματικά επαναστατική στάση απέναντι σε κάθε όρο της καταπίεσης της γυναίκας, και έντοπιζει στη σεξουαλικότητα «τόν πιο αδύνατο δεσμό του συνδυασμού».

Όσον αφορά την οίκογένεια, επειδή ακριβώς συγχωνεύει μονολιθικά τις λειτουργίες της, παρουσιάζοντας τις σαν φυσική, παγκόσμια, άχρονη κατάσταση, το επαναστατικό αίτημα θα έπρεπε να είναι, όχι η άφηρημένη «καταστροφή της αστικής οίκογένειας» (μια και η ισότητα δεν θα προέλθει από τη διοικητική πράξη της κατάργησης), αλλά «η άπελευθέρωση των λειτουργιών αυτών (της οίκογένειας) από την καταπιεστική μονολιθική συγχώνευση». Η εμπειρία από τη δυναμική που αποδόθηκε ο βαρβαρικός διαχωρισμός της σεξουαλικότητας από την αναπαραγωγή (έφικτος χάρη στη δυνατότητα ελέγχου των γεννήσεων) δίνει και το μέτρο των δυνατοτήτων που εμπεριέχει η ιστορική διαφοροποίηση των λειτουργιών της οίκογένειας.

Τέλος, η Mitchell επισημαίνει τους κινδύνους που εγκυμονεί η αναπαραγωγή των στοιχείων της γυναικείας καταπίεσης στο ίδιο το γυναικείο κίνημα.

Δεν ήταν φυσικά δυνατό με μια απλή παρουσίαση της Έποχής της Γυναίκας να δοθεί ο πλούσιος προβληματισμός της Mitchell πάνω στο γυναικείο ζήτημα. Πάντως, πρόκειται για έργο που η σημασία του ξεπερνά τον εύκολο έκστασιασμό και ρομαντισμό του φεμινισμού του σαλονιού. Στα αναμικά δεδομένα της ελληνικής βιβλιογραφίας για το γυναικείο ζήτημα και στην άνυπαρξία θεωρητικών και εμπειρικών αναλύσεων, το έργο της Mitchell είναι χρήσιμο και για την κατανόηση της κατάστασης της γυναίκας στην Ελλάδα και για την ανάπτυξη του αγώνα της γυναίκας για τη χειραφέτησή της.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

Σε λίγες μέρες κυκλοφορεί το καινούριο τεύχος του περιοδικού

σύγχρονος κινηματογράφος '76

ΕΙΔΙΚΟ ΔΙΠΛΟ ΤΕΥΧΟΣ 9-10

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ

- Ιστορική και κριτική ανάλυση των πτυχών του φανταστικού.
- Τέρατα, Βαμπίρ, Βρυκόλακες στον κινηματογράφο.
- Μελέτη για την ταινία *Κίνγκ Κόνγκ*
- Ειδική παρουσίαση του ΤΕΡΕΝΣ ΦΙΣΣΕΡ κι αποσπάσματα από το σενάριο της ταινίας του *Δράκουλας ο βρυκόλακας των Καρπαθίων*.
- και μια προσέγγιση των «υποπροϊόντων» ταινίες καταστροφής με άφορμή *Τα Σαγόνια του Καρχαρία*, κ.α.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΑΛΛΟ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΣΤΗ ΖΑΝ ΡΟΥΣ.

- Παρουσίαση, γενική θεώρηση του έργου του, φιλομορφία.
- Αποσπάσματα από το σενάριο και κριτική της ταινίας *Το κυνήγι του λιονταριού με τόξο*.

ΙΝΓΚΜΑΡ ΜΠΕΡΓΚΜΑΝ: ανάλυση του έργου του και μελέτη των ταινιών: *Μαγεμένος Αυλός - Σκηνές από ένα γάμο*.

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΕΝΟΣ ΑΛΛΟΥ ΒΙΣΚΟΝΤΙ: κείμενο-αφιέρωμα στη θεματική του Βισκόντι.

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΕΛΑ: το φαινόμενο της τρέλας κι η αντιμετώπισή του σε μερικές πρόσφατες ταινίες.

ΒΛΕΜΜΑ/ΜΕΤΑΜΦΙΕΣΗ/ΚΙΝΗΣΗ: όψεις του κλασικού αμερικάνικου κινηματογράφου.

ΚΑΝΝΕΣ 1976: αναλυτικά κείμενα για τις ταινίες του φεστιβάλ.

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΤΑΙΝΙΩΝ: (*"Εγκλημα 'Αγάπης, Θεέ μου πόσο χαμηλά έπεσα. Νάσβιλ, Ιστορία της 'Αντελ-Ούγκά, 'Ανήθικες Ιστορίες, 'Επάγγελμα Ρεπόρτερ*).

Ειδήσεις και σκόλια για τις νέες ελληνικές ταινίες.

200 σελίδες

100 δραχμές.

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

Περιοδικά της Θεσσαλονίκης

Λογοτεχνικά - Φιλολογικά

1. ΝΕΑ ΠΟΡΕΙΑ, λογοτεχνικό περιοδικό. Διευθυντής: Χρήστος Ντάλιας.

Μακροβιότατη λογοτεχνική επιθεώρηση, μηνιαία-διμηνιαία, συμπλήρωσε ήδη τα είκοσι χρόνια τακτικής κυκλοφορίας. Βασικοί συνεργάτες της ήταν και είναι οι περισσότεροι γνωστότεροι πνευματικοί άνθρωποι της ονομαζόμενης «σχολής της Θεσσαλονίκης»: Γ. Θέμελης, Τ. Βαρβιτσιώτης, Π. Σπανδωνίδης, *Αλκ. Γιαννόπουλος, Γ. Θ. Βαφόπουλος κ.ά.

2. ΔΙΑΓΩΝΙΟΣ, τετράμηνο λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό περιοδικό. Έκδότης: Ντίνος Χριστιανόπουλος, γραφική επιμέλεια Καρόλου Τσίτσεκ.

Η αίγλη του ανάγεται κυρίως στην πρώτη περίοδο κυκλοφορίας (1958-1962) με τα ώραια εξώφυλλα και τις συνεργασίες αξιόλογων λογοτεχνών (Ν. Γ. Πεντζίκης, Κ. Ταχτσής, Γ. Ίωάννου, Καχτίσης κ.ά.), γενικότερα με προβληματισμό πρωτότυπο για την εποχή του. Η σημερινή Διαγώνιος βγαίνει κάθε τετράμηνο, σε έξι συνήθως τυπογραφικά, πάντοτε πολύ επιμελημένα χάρη στη φροντίδα του προικισμένου Κάρολου Τσίτσεκ. Εκτός από την καθαρά λογοτεχνική ύλη, πρωτότυπη και μεταφρασμένη, στη Διαγώνιο δημοσιεύονται βιβλιογραφίες, σύντομα μελετήματα για λογοτεχνικά, φιλολογικά ή εικαστικά θέματα, και βιβλιοκρισίες.

3. AUSBLICKE, νέα ρεύματα στην ελληνική και γερμανική λογοτεχνία. Έκδίδεται κάθε δύο τρεις μήνες. Υπεύθυνη εκδόσεως: Χαννερόλε *Οξ.

Περιέχει κυρίως μεταφράσεις γερμανικής λογοτεχνίας, αλλά φιλοξενεί και κείμενα ελληνικών λογοτεχνών. Π.χ. σε τεύχη του συνεργάστηκαν μεταξύ άλλων οι Μ. *Αναγνωστάκης, Κ. Ταχτσής, Θ. Δ. Φραγκόπουλος, Ντ. Χριστιανόπουλος κ.ά. Το περιοδικό εντάσσεται στις πολιτιστικές δραστηριότητες που αναπτύσσει το Ίνστιτούτο Γκαίτε στη Θεσσαλονίκη με διαλέξεις, εκθέσεις ζωγραφικής, προβολές ταινιών, κ.λπ.

4. ΤΡΑΜ, ένα όχημα. Θεσσαλονίκη 1976. Δεύτερη διαδρομή. Έκδότης: Έγνατία, υπεύθυνος: Γ. Κάτος. Σύνταξη και επιμέλεια: Δημήτρης Καλοκύρης. Δίμηνο περιοδικό.

Το Τράμ έγινε πλατύτερα γνωστό από τις δίκες λογοκρισίας του 1972, όποτε αναγκάστηκε να σταματήσει την έκδοση. Πρόσφατα άρχισε να κυκλοφορεί ή «νέα διαδρομή» και συγχρόνως έγινε η ανατύπωση της παλαιάς (τεύχη 1-5, *Οχτ. 1971- *Απρ. 1972). Συνεργάτες του, ενδεικτικά: Γ. Π. Σαββίδης, Κ. Ταχτσής, Γ. Ίωάννου, Α. *Ακριθάκης, Μ. Σουλιώτης, Β. Βασιλικός, για να μην μνημονεύσουμε μόνο τους γνωστούς στο πλατύτερο κοινό.

5. ΚΩΔΙΚΑΣ. Έκδοση-Σύνταξη: Χάρης Καμπουρίδης, Σάββας Α. Τσοχατζίδης.

Κυκλοφόρησαν μέχρι στιγμής δύο τεύχη: *Οκτώβριος 1975 και *Ιούνιος 1976. Πρόκειται για περιοδικό γλωσσολογικού και σημειολογικού προβληματισμού, το πρώτο στην Ελλάδα που ξεκινά με προσανατολισμό να εισαγάγει και να αναπτύξει με μεταφράσεις και πρωτότυπες μελέτες τη γλωσσολογία, τη σημειολογία και τη θεωρία της επικοινωνίας στη λογοτεχνία και την τέχνη.

6. ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ. Περιοδική έκδοση του συλλόγου αποφοίτων της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Συνακτική επιτροπή: Θ. Μανράπουλος, Π. Πίστας, Κ. Τσαντσάνογλου, Χρ. Τσολάκης.

Ο Φιλολόγος μετά από οχτάχρονη διακοπή, επί δικτατορίας, ξανακυκλοφόρησε τον Φεβρουάριο 1976 με συνεχή αρίθμηση (τεύχ. 8) και πανομοιότυπο σχήμα και τυπογραφική εμφάνιση. Όπως όταν πρωτοεμφανίστηκε (*Απρίλης 1964) έτσι και τώρα ο Φιλολόγος κυκλοφορεί σε συγκυρία όπου οι προβληματισμοί και οι αγώνες για μιá αλλαγή στην εκπαίδευση είναι πυκνοί και επίκαιροι. Έτσι, η ύλη του απλώνεται, και στη νέα σειρά, στα θέματα που καλύπτουν τους στόχους του περιοδικού όπως κατατέθηκαν στο πρώτο τεύχος του 1964: εκπαιδευτικά προβλήματα, αντικείμενα της φιλολογικής επιστήμης, και μελετήματα που αναφέρονται σε ζητήματα διδασκαλίας και περιεχομένου των φιλολογικών μαθημάτων στο γυμνάσιο.

*Επιστημονικά

*Άλλη κατηγορία περιοδικών εκδόσεων με μακρά και πλούσια σε προσφορά ζωή είναι τα επιστημονικά έντυπα, γέννημα της επιστημονικής δραστηριότητας του Πανεπι-

στημίου Θεσ/νίκης και των πνευματικών ιδρυμάτων Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών και Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου.

1. ΕΛΛΗΝΙΚΑ. Φιλολογικών ιστορικών και λαογραφικών περιοδικών σύγγραμμα. Διευθύνται της συντάξεως: Ν. Π. *Ανδριώτης, Λίνος Πολίτης, καθηγητάι του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Έκδίδεται κάθε εξάμηνο ένα τεύχος 10-12 16σέλιδων με φιλολογικές κυρίως μελέτες γνωστών ελλήνων και ξένων επιστημόνων, σύμμεκτα, βιβλιοκρισίες, επιστημονικά νέα, και στο τέλος ξενόγλωσσες περιλήψεις των εργασιών του τόμου. Το περιοδικό εκδίδεται επί 28 χρόνια και αριθμεί αντίστοιχους τόμους που συγκροτούνται από τα δύο εξαμηνιαία τεύχη.

2. ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ. Σύγγραμμα περιοδικών της Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Επιμελείται: Α. Κιαντασούλη, Σ. Παπαδόπουλου, Φ. Πέτσα.

Ετήσιο περιοδικό της ΕΜΣ που εκδίδεται από το 1940 (χρονιά ίδρυσης της ΕΜΣ: 1939), φιλολογικού και ιστορικού χαρακτήρα, προσανατολισμένο σε μελέτες θεμάτων που σχετίζονται με την Μακεδονία. Το περιοδικό επίσης ενημερώνει για τα «πεπραγμένα» της Έταιρείας, και περιλαμβάνει αρκετές βιβλιοκρισίες.

3. BALKAN STUDIES. Biannual publication of the Institute for Balkan Studies (Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου).

Περιοδικό ιστορικό των νεότερων χρόνων, σχεδόν αποκλειστικά ξενόγλωσσο. Κυκλοφορεί από το 1960, κάθε δυό χρόνια.

Το Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης είναι πολύ νεότερο ίδρυμα. Από το 1969 άρχισε να εκδίδει το «επιστημονικόν του όργανον», τα ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, που όπως σαφώς δηλώνει ο τίτλος είναι προσανατολισμένο αποκλειστικά στις βυζαντινές σπουδές και μελέτες.

Στο χώρο του πολιτικού έντυπου ή μόνη περιοδική έκδοση στη Θεσσαλονίκη είναι ο ΑΓΩΝΑΣ, όργανο της κομματικής όργάνωσης Θεσ/νίκης του ΚΚΕ εσωτερικού. Έκδίδεται από συντακτική επιτροπή. Υπεύθυνος σύνταξης: Σωκράτης Στεφανίδης.

Μ.Δ.

Και γραμματα γνωρίζω γραμματα γνωρ

Βιβλιογραφία για τὸ Κυπριακὸ Πρόβλημα

Ἡ βιβλιογραφία ποὺ ἀκολουθεῖ περιλαμβάνει τὶς σημαντικότερες ἑλληνόγλωσσες ἐκδόσεις γιὰ τὸ κυπριακὸ πρόβλημα. Ὁ ἀναγνώστης θὰ διαπιστώσει ὅτι ἡ ἑλληνόγλωσση βιβλιογραφία εἶναι ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία τοῦ προβλήματος φτωχὴ, καὶ ὄχι πάντοτε πρωτότυπη. Ἀντίθετα, ἡ ξενόγλωσση βιβλιογραφία εἶναι περισσότερο πρωτότυπη, διεισδυτικὴ καὶ ἀριθμητικὰ πληθωρικὴ. Ἡ ἀξιολογικὴ παράθεσή της θὰ ξεπερνοῦσε, σίγουρα, τὸ σκοπὸ τοῦ σύντομου αὐτοῦ σημειώματος. Ἀξίζει, πάντως, νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ ἀρθρογραφία γιὰ τὸ Κυπριακὸ ποὺ δημοσιεύεται στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ ἑλληνόγλωσσο τύπο (ἑλληνικὸ καὶ κυπριακὸ) εἶναι πλούσια, καὶ συχνὰ πρωτότυπη. Ὁ ἐντοπισμὸς της ὁμως καὶ ἡ ἀξιοποίησή της ἀπὸ τὸν ἐρευνητὴ εἶναι ἰδιαίτερα δυσχερῆς.

- Α.Κ.Ε.Λ., *Χρονικὸ τῆς σύγχρονης Κυπριακῆς Τραγωδίας*, Ἰούλιος-Αύγουστος 1974, Λευκωσία 1975, σσ. 319.
- Κωνστ. Ἄμαντος, *Σύντομος Ἱστορία τῆς Κύπρου*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, Ἀθήναι 1955, σσ. 186.
- Σέφης Ἀναστασάκος, *Θύελλα στὴν Ἀθήνα (Ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς καὶ τοῦ Κυπριακοῦ βασισμένη σὲ ντοκουμέντα)*. Πρόλογος Κ. Χατζηαργύρη. Ἀθήναι 1974, σσ. 268 + φωτογραφίες.
- Γεώργ. Γρίβας-Διγενῆς, *Ἀπομνημονεύματα Ἀγῶνος Ε.Ο.Κ.Α., 1955-1959*, Ἀθήναι 1961, σσ. XXIII+410+73 (παράρτημα).
- Γεώργ. Γρίβας-Διγενῆς, *Χρονικὸν ἀγῶνος Ε.Ο.Κ.Α. 1955-1959*, Λευκωσία 1972, σσ. γ'+628+19 (παράρτημα).
- Δημ. Δανιηλίδης, *Ἡ Κύπρος καὶ ἡ ἀγγλικὴ μάσκα*. Προλεγόμενα Μεσεβρινού. Λευκωσία-Lund 1975, σσ. 52.
- Γ. Ν. Δρόσος, *Συμφορὰ καὶ Ἀπελευθέρωση*, Δωρικαὶ Ἐκδόσεις, Ἀθήναι 1975, σσ. 160.
- Ἰωάννης Ζίγδης, *Για τὴ Δημοκρατία καὶ τὴν Κύπρο. Τέσσερις μῆνες ἀγῶνα στὴς Η.Π.Α.*, Παπαζήσης, Ἀθήναι 1975.
- Γ. Ζωίδης - Τ. Ἀδάμος, *Ἡ πάλη τῆς Κύπρου γιὰ τὴ Λευτεριά, 1960*. Πολιτικὲς καὶ Λογοτεχνικὲς Ἐκδόσεις, σσ. 212.
- Λεόντιος Ἱεροδιακόνου, *Τὸ Κυπριακὸ Πρόβλημα. Πορεία πρὸς τὴν Χρειακοπία*, Παπαζήσης, Ἀθήναι 1975, σσ. 486.
- Γιῶργος Καρούζης, *Ἡ Κυπριακὴ Τραγωδία. Μία γεωγραφικὴ προσέγγιση*. Κάλβος, Ἀθήναι 1975, σσ. 124.
- Γ. Καρούζης, *Σχέδιον λύσεως τοῦ Κυπριακοῦ Προβλήματος (μετὰ 55 χωρτῶν καὶ σχεδιαγραμμάτων)*, Λευκωσία 1974, σσ. 223.
- Νικ. Κρανιδιώτης, *Οἱ προτεινόμενες λύσεις καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἀνεξαρτήτου καὶ κυριάρχου Κυπριακοῦ Κράτους*, Ἀθήναι 1975, σσ. 30.
- Δῆμος Μέξης, *Τὸ Δικαίωμα ἀντιστάσεως τοῦ Κυπριακοῦ Λαοῦ στὴν καταπίεση. Κριτικὴ τοῦ ἀποικιακοῦ ἱμπεριαλισμοῦ*, Ἀναγέννηση, Ἀθήναι 1956, σσ. 112.
- Δημ. Μπίτσιος, *Κρίσιμες ὥρες*, Ἔστια, Ἀθήναι 1973, σσ. 243.
- Α. Γ. Ξύδης - Σπ. Λιναρδάτος - Κ. Χατζηαργύρης, *Ὁ Μακάριος καὶ οἱ σύμμαχοί του*, Gutenberg, Ἀθήναι 1972, σσ. 352 + φωτογραφίες.
- Γ. Παπαδημητρίου, *Τὸ Συνταγματικὸ Πρόβλημα τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας*, Ἀθήναι 1975, σσ. 31.
- Γ. Παπαδημητρίου, *Ἡ Διαφορὰ γιὰ τὴν Ὑφαλοκορηπίδα τοῦ Αἰγαίου καὶ τὸ Κυπριακὸ Πρόβλημα*, Παπαζήσης, Ἀθήναι 1975, σσ. 60+χάρτης.
- Πλούτης Σέρβας, *Ἡ Κυπριακὴ Τραγωδία. Πῶς τὰ καταφέραμε καὶ φτάσαμε στὸ μηδέν*, Διάλογος, Ἀθήναι 1975, σσ. 204.
- Κ. Σπυριδάκης, *Σύντομος Ἱστορία τῆς Κύπρου*, Λευκωσία 1964, σσ. 134+εἰκόνες καὶ πίνακες.
- Πανταζῆς Τερλεξῆς, *Διπλωματία καὶ Πολιτικὴ τοῦ Κυπριακοῦ*, Ράππας, Ἀθήναι 1971, σσ. 494.
- Ε. Ν. Τζελέπης, *Τὸ Κυπριακὸ καὶ οἱ συνωμότες του*, Θεμέλιο, Ἀθήναι 1965, σσ. 367.
- Χρ. Χρησιτίδης, *Κυπριακὸ καὶ Ἑλληνοτουρκικὰ. Πορεία μῆς ἐθνικῆς χρεωκοπίας 1953-1967*, Ἀθήναι 1967, σσ. ρκδ'+528.
- Δαμωνίδης (Χρ. Χρησιτίδης), *Μνημόσυνο γιὰ τὸν Ντὴν Ἀτσεσον*, Ἀθήναι 1972, σσ. ι'+85.
- Δαμωνίδης (Χρ. Χρησιτίδης), *Ἡ Αὐτοκαταστροφὴ τῶν Ἑλληνοκυπρίων ἢ ὁ Θρίαμβος τῆς Διχόνοιας*, Ἀθήναι 1973, σσ. 24.
- Δαμωνίδης (Χρ. Χρησιτίδης), «Ἄκρωσ Ἀπόρροητον». *Τὸ πρωτόκολλο τῆς 17 Δεκεμβρίου 1966 ἢ πῶς διώξαμε καὶ ἄλλη ευκαιρία νὰ ἀπαλλαγούμε ἀπὸ τὴν Κύπρο*, Ἀθήναι 1973, σσ. 71.
- Δαμωνίδης (Χρ. Χρησιτίδης), *Ἀπὸ τὸν Ἰούλιο 1974 ἔκλεισε χρόνος*, Ἀθήναι 1975, σσ. κδ'+71.
- Ν. Ψυρούκη, *Τὸ Κυπριακὸ Ζήτημα*, Ἔργασια, Ἀθήναι 1976, σσ. 71.
- Στ. Ψυχάρης, *Οἱ 70 κρίσιμες μέρες*, Παπαζήσης, Ἀθήναι 1976, σσ. 252.
- Στ. Ψυχάρης, *Τὰ παρασκήνια τῆς Ἀλλαγῆς*. Πρόλογος Παν. Κανελλόπουλου. Παπαζήσης, Ἀθήναι 1975, σσ. 271.
- Ἀρχειὸν τῶν παρανόμων Ἐγγράφων τοῦ Κυπριακοῦ Ἀγῶνος 1955-1959*. Συλλογὴ-Εἰσαγωγή-Ἐπιμέλεια Σπ. Παπαγεωργίου, Ὀλυμπιακαὶ Ἐκδόσεις, Ἀθήναι 1961, σσ. 484.
- Σύνταγμα τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας*, Λευκωσία 1960, σσ. 85.

Γ.Π.

Διορθώσεις προηγούμενου τεύχους

- σελ. 25, α' στήλη, 2η άραδα, αντί Χριστοφορίδης: **Χριστοφορίδης**.
 — σελ. 47, σημ. 15, αντί Τα Τραγούδια της Πατρίδος μου: **Έκλογαι από τα τραγούδια του Έλληνικού λαού**.
 — σελ. 55, 8η άραδα (κειμένου) άπ' τ'ό τέλος, αντί Revue Anglo-hellénique: **Άγγλοελληνική Έπιθεώρηση**.
 — σελ. 66, β' στήλη, 14η άραδα, αντί τα τυπικά όρια του 51: (...) του 51%.
 — σελ. 96, γ', 29η, αντί «τοπολογία»: **«τυπολογία»**.
 — σελ. 102, στο τέλος του εισαγωγικού σημειώματος στη «Βιβλιογραφία για τ'ό γλωσσικό», **νά προστεθεί: και δ) Έργα που άσχολούνται με τ'ό γλωσσικό ιδωμένο στη σημερινή του διάσταση και που αντιμετώπιζον τ'ά προβλήματα που προκύπτουν από την ευρύτερη εφαρμογή της δημοτικής**.

Στ'ό προηγούμενο τεύχος μας (Ιούνιος 1976), στην μελέτη του συνεργάτη μας Δημήτρη Νταβέα σχετικά με τ'η συνεργασία καθηγητών των Α.Ε.Ι. με τ'η δικτατορία, μεταξύ των ονομάτων των καθηγητών που εξετάστηκαν ως μάρτυρες στο Στρασβούργο και βεβαίωσαν ότι δεν γίνονται βασανιστήρια κ.λπ. στην Έλλάδα, αναφέρθηκε από παραδρομή και τ'ό όνομα του κ. Άλ. Κατσαντώνη. Η παραδρομή όφείλεται στην παρακάτω σύγχυση: Σύμφωνα με τ'ην άπόφαση του ΕΠΣ ό ύφηγητής τότε κ. Κατσαντώνης, έντελώς άσχετος με τ'η δίκη του Στρασβούργου για τ'ους βασανισμούς στην Έλλάδα, όρίστηκε — μαζί με άλλους καθηγητές των πανεπιστημίων Άθηνών και Θεσ/νίκης — μέλος τ'ης υπό τ'όν τότε «ύπουργό» Καλαμτσιά έλληνικής αντιπροσωπείας για τ'η σύσκεψη των ύπουργών δικαιοσύνης των χωρών-μελών του Συμβουλίου τ'ης Ευρώπης. Η σύσκεψη αύτη έγινε στις 5-7 Ιουνίου 1968 στο Λονδίνο και εξέτασε διάφορα νομικά θέματα, μεταξύ των όποιων και τ'ού σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από θεωρητική πλευρά. Έτσι έγινε ή σύγχυση που όδήγησε στην παραδρομή.

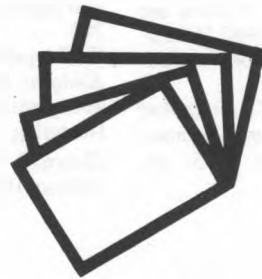
Πρέπει όμως να προσθέσουμε ότι και ή παραπάνω δραστηριότητα κρίθηκε από τ'ό ΕΠΣ ως πολιτική συνεργασία με τ'ό δικτατορικό καθεστώς, γιατί χαρακτηρίστηκε «σοβαρά ήθικη ένισχυσις, ύποστήριξις και συμβολή εις τ'ην διεθνή προβολήν του δικτατορικού καθεστώτος», και ό κ. Κατσαντώνης τιμωρήθηκε (τ'ό έρώτημα είναι γιατί δεν τιμωρήθηκαν και οι άλλοι, τακτικοί μάλιστα, καθηγητές-μέλη τ'ης ίδιας αντιπροσωπείας) παρά τ'ό γεγονός ότι ή άπόφαση αναγνώρισε ότι ως καθηγητής «κατά τ'ην διάρκεια των φοιτητικών αγώνων παρέσχε σοβαράν βοήθειαν και προστασίαν εις διωκόμενους υπό του δικτατορικού καθεστώτος φοιτητάς».

Αύτ'ά για τ'ην άποκατάσταση τ'ης αλήθειας, που ή έξυτηρέτησή της είναι και ό μόνος σκοπός μας.

H ΣΥΝΤΑΞΗ

BIBLIA ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

- Λουκάς Άξελός, Γ. Σκληρός. **Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση τ'ης κοινωνικής συνείδησης στην Έλλάδα**, Στοχαστής, Άθήνα 1976, σσ. 79.
- Κάρλ Μάρξ, **Ό εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία**, μετάφρ. Έπιτροπή Έλλήνων του Έξωτερικού, επιμέλεια - σχόλια: Λ. Άξελός. Στοχαστής, Άθήνα 1976, σσ. 111 + 43 (παράρτ., σημ. - σχόλια).
- Τίτος Πατρίκιος, **Ποήματα, I, 1948-1954** (Έπιστροφή στην ποίηση. Largo. Μεγάλο γράμμα. Άσκήσεις. Χωματόδρομος. Χρόνια τ'ης πέτρας. Τέλος του καλοκαιριού), Θεμέλιο, σειρά Ποίηση, Άθήνα 1976, σσ. 237.
- Φωτεινή Μαραγκού-Ίγνατιου (έπιμ.), **Έλληνικό διήγημα. Έπιλογή, 1960-1970**, 1ος τόμ. Πύλη, Άθήνα 1976, σσ. 445.
- Φρόντς Κάφκα, **Παράθυρα στον κόσμο: Έπιλογή από τ'ην άλληλογραφία του**, μετάφρ. από γαλλικά: Νίκος Κολοβός. Πύλη, Άθήνα 1975, σσ. 96 + επίλογος Ν. Κολοβού, Φ. Κάφκα. **Μάχη με λέξεις, όνειρα κι εικόνες**, σσ. 31.
- Κώστας Στούρνας, **Casa Preventiva. Τά πρώτα Ιταλικά στρατόπεδα στην Έλλάδα**, Πύλη, Άθήνα 1974, σσ. 120.
- Μαρία Νεοφωτίστου, **Άμερική μου, γιατί!** Πύλη, Άθήνα 1976, σσ. 173.
- Μαρία Νεοφωτίστου-Ζήκα, **Η άποκάλυψη**, μυθιστόρημα. Πύλη, Άθήνα 1973, σσ. 331.
- Βάλτερ Μπένγιαμιν, **Δοκίμια για τ'ό Μπρέχτ**, μετάφρ., επίλογος: Νίκος Κολοβός. Πύλη, Άθήνα 1972, σσ. 191.
- Isabel Alvarez de Toledo, **Η βάση**, μετάφρ. Μάρθα Ζαρκάδη. Πύλη, 2η έκδ., Άθήνα (χ.χ.έ.), σσ. 255.
- Άναίτς Νίν, **Κατάσκοπος στο σπίτι του έρωτα**, μετάφρ. Λίλη Μπίτα, πρόλογος Ρόμπερτ Ζάλλερ. Πύλη, Άθήνα 1974, σσ. 147.
- Σεραφείμ Μάξιμος, **Κοινοβούλιο ή δικτατορία**; εισαγωγή, χρονογραφία, επιμέλεια: Λουκάς Άξελός. Στοχαστής, 2η έκδ., Άθήνα 1975, σσ. 153.
- Άντόνιο Γκράμοσι, **Τά εργοστασιακά συμβούλια και τ'ό κράτος τ'ης εργατικής τάξης**, εισαγωγή, μετάφρ., σχόλια: Θ.
- Χ. Παπαδόπουλος, πρόλογος Ιταλ. έκδ. Τζ. Ήινάουντι. Στοχαστής, Άθήνα 1975, σσ. 354.
- R. Wellek, **Γερμανικός και άγγλικός ρομαντισμός. Μιά προσέγγιση**, μετάφρ. Στέφανος Ροζάνης. Έρασμος, σειρά Λογοτεχνία (Κείμενα, Θεωρία, Κριτική)/Ό Ρομαντισμός, Άθήνα 1976, σσ. 39.
- Heinz Kohut, **«Θάνατος στη Βενετία»**. Η άποσύνθεση τ'ης καλλιτεχνικής μετουσίωσης. (Ψυχαναλυτική έρμηνεία τ'ης τέχνης και ψυχαναλυτική υπεράσπιση τ'ης), μετάφραση Μάριος Μαρκίδης. Έρασμος, σειρά Ψυχολογία και Έπιστήμες τ'ης συμπεριφοράς, έπιμ. Μ. Μαρκίδης, Άθήνα 1976, σσ. 64.
- Βίλχελμ Ράιχ, **Άκου, άνθρωπάκο!**, πρόλογος, μετάφρ. Πύλη, Μαρία Νεοφωτίστου-Ζήκα. Πύλη, Άθήνα 1972, σσ. 100.
- Βίλχελμ Ράιχ, **Ό Φρόντντ κι εγώ**, μετάφρ. Μάκης Ζυγιάς, δοκίμιο - εισαγωγή Ν. Κολοβός. Πύλη, Άθήνα 1973, σσ. 137.
- Νταϊήβιντ Μποαντέλα, **Βίλχελμ Ράιχ, ή ζωή και τ'ό έργο του**, μετάφρ. Μ. Νεοφωτίστου, Έλση Μπακονικόλα, Ίω. Καρατζαφέρη. Πύλη, Άθήνα 1975, σσ. 542.
- Βίλχελμ Ράιχ, **Ό αϊθέρας, ό Θεός, κι ό διάβολος**, μετάφρ. Μαρίνα Λώμη. Πύλη, Άθήνα 1974, σσ. 208.
- Βίλχελμ Ράιχ, **Η εισβολή τ'ης σεξουαλικής ήθικης**, μετάφρ., πρόλογος: Μάκης Γαζής. Πύλη, Άθήνα 1976, σσ. 245.
- Βίλχελμ Ράιχ, **Η δολοφονία του Χριστού**, μετάφρ. Χάρες Καμής. Πύλη, Άθήνα 1976, σσ. 343.
- Κούλα Παπαδοπούλου, **Άγώνες και νίκες τ'ης ελληνίδας**, Πύλη, 2η έκδ., Άθήνα 1975 (;), σσ. 87.
- Δημήτρης Σταμέλος, **Μακρυγιάννης. Τό χρονικό μ'ας έποποιάς**. Μυθιστορηματική βιογραφία βιβλιογραφικά τεκμηριωμένη. Βιβλιοπωλείον τ'ης «Έστίας», 2η έκδ. Ξαναπλασμένη, Άθήνα (χ.χ.έ.), σσ. 217 + εικόνες.
- Κάριν Στρούκ, **Ταξική άγάπη**, μυθιστόρημα. μετάφρ. Γιώργος Βαμβαλής. Έπίκουρος, Άθήνα 1976, σσ. 175.

ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ

Μία δυσοίωνη κριτική ΚΑΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ Η ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ ΑΚΑΜΨΙΑ

του Ε. Π. Παπανούτσου

Ἀπό την εφημερίδα τὸ «*Βῆμα*» τῆς Κυριακῆς 4 Ἰουλίου 1976, ἀναδημοσιεύουμε τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ κ. Παπανούτσου. Τὸ «*νεόκοπο*» περιοδικὸ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ κ. Π. εἶναι τὸ δικό μας, καὶ «*κριτικός*» τοῦ κ. Π. ὁ συνεργάτης μας Δ. Καψάλης.

Ζητῶ τὴν ἄδεια τοῦ ἀναγνώστη τῆς στήλης νὰ δώσω μὲ τὸ σημερινὸ ἄρθρο μου σύντομη ἀπάντηση σὲ μιὰ πολυσέλιδη καὶ περισπούδαστη ἐπίκριση τῆς φιλοσοφικῆς καὶ εκπαιδευτικῆς «*ιδεολογίας*» μου, πού δημοσιεύτηκε τελευταία στὰ δύο πρώτα τεύχη ἐνὸς νέου περιοδικοῦ. Κανονικὰ ἡ ἀπάντησή μου θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴ θέση τῆς στὸ ἔντυπο πού φιλοξένησε τὴν κριτικὴ. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ περιοδικὸ τοῦτο (πού στὴ Συνακτικὴ Ἐπιτροπὴ του μετέχουν πολλὲς ἀξιόλογοι καὶ ἄλλο τόσο ἀγαπητοὶ μου ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος) προβάλλοντας ἔντονα στὸ ἐξώφυλλο τοῦ πρώτου κίβλας τεύχους του τὸ ἄρθρο πού μὲ ἀφορᾷ μὲ τὸν ἐντυπωσιακὸ τίτλο *Ὁ κ. Παπανούτσος καὶ ἡ γενεαλογία τῆς ἀθλιότητος* εἶναι σὰ νὰ μοῦ ἔκλεισε τὴν πόρτα κατὰ πρόσωπο, ἀναγκάζομαι νὰ ἀπαντήσω ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ *Βῆματος*, ὅπου ἔχω τὴν τιμὴ νὰ συνεργάζομαι ἐδῶ καὶ τριάντα περίπου χρόνια.

Δὲν συνηθίζω νὰ ἀπαντῶ στὰ δυσμενῆ σχόλια τῶν κριτικῶν μου γιὰ πολλοὺς ἀλλὰ κυρίως γιὰ δύο λόγους. Πρῶτα γιὰτὴν ἰσχυρὰ μὴ δὲν εὐδοκίμει δυστυχῶς ὁ ἐπισημονικὸς διάλογος. Ὅταν δὲν ἀπολήγει σὲ ὀργανωμένη διένεξη, γίνεται μὲ τὴ μορφή ζεύγους μονολόγων πού δὲν προωθοῦν οὔτε διευκρινίζουσιν, ἀλλὰ θολώνουσιν τὰ ζητήματα καὶ δυσκολεύουσιν ἀκόμα περισσότερο τὴ συνεννόηση τῶν διαφωνούντων. Δεύτερο γιὰτὴν κατὰ τὴν πενηκονταετία τῆς συγγραφικῆς μου δραστηριότητος ἔχω ὑποστῆι τόσες ἐπιθέσεις καὶ διώξεις γιὰ τὶς ιδέες μου, ὥστε ἔπαθα... μιθριδατισμὸ καὶ δὲν ἐνοχλοῦμαι πιά ἀπὸ τὸ δηλητήριο αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἄλλωστε πιστεύω ὅτι τὸ νόημα τῆς καλόπιστης κριτικῆς δὲν εἶναι νὰ προκαλέσει ἀντικριτικὴ ἀλλὰ νὰ παρασταθεῖ λιγότερο στὸν ἀναγνώστη καὶ περισσότερο στὸν κρινόμενο συγγραφέα δείχνοντάς του τὰ σφάλματα ἢ τὶς παραλείψεις τῆς ἐργασίας του. Γιὰ τοῦτο περιορίζομαι νὰ κρατῶ σημεῖωση τῶν ὑποδείξεων πού μοῦ γίνονται καὶ (σιωπηρὰ, κάποτε

καὶ ρητὰ) εὐγνώμων τὸς κριτικούς μου.

Αὐτὴ τὴ φορά ὅμως θὰ παραβῶ τὸν κανόνα. Καὶ ἐλπίζω ὅτι ὁ ἀναγνώστης, πού θὰ ἔχει τὴν ὑπομονὴ νὰ διαβάσει τὸ ἄρθρο μου ὡς τὸ τέλος, θὰ μὲ δικαιώσει.

Ὅταν ἀποτελείωσα τὴν ἀνάγνωση τῆς μακρᾶς μελέτης πού ὀνόμασα παραπάνω (μὲ πολλὸ κόπο, ὁμολογῶ, γιὰτὴν πρόκειται γιὰ κείμενο «*περιεστραμμένο*» καὶ συχνότατα δυσνόητο), εἶχα τὴν ἐντύπωση ὅτι βρίσκομαι, ἄγνωστο πῶς καὶ γιὰ ποιὸς λόγους, καθισμένος στὸ ἐδώλιο τοῦ κατηγορουμένου σὲ μιὰ δίκη τύπου Κάφκα... Ἔως τὴν ὥρα πού ἄρχισε νὰ μιλεῖ ὁ Εἰσαγγελέας, πίστευα ὅτι κανένα ἐγκλημα δὲν βαρβαίνει τὴ συνειδήσή μου· ὅταν τελείωσε ἐκεῖνος, ἐγὼ ἄρχισα νὰ ἔχω αἰσθήματα ἐνοχῆς, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ καταλαβαίνω γιὰ ποιά ἀκριβῶς κακουργήματα ζητεῖται μὲ τόσο πάθος ἡ καταδίκη μου...

Ἴδου τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ καὶ οἱ κατηγορίες πού στηρίζεῖ σ' αὐτὰ ὁ κριτικός μου.

1. Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τακτικὰ ἄρθρα μου στὸ *Βῆμα* (τῆς 23ης Ἰανουαρίου 1976) μὲ τὸν τίτλο «*Ἡ γενεαλογία τῶν ιδεῶν*» ἔκαμα τὴν (ἀθῶα, ὅπως ἐπίστευα) παρατήρηση ὅτι τολμηρῆς καὶ πλουσιῆς σὲ περιεχόμενο ἔννοιες, πνευματικῆς κατακτῆσις μεγάλων ἀνθρώπων, ἀφήνον βαθιὰ ἴχνη στὴν ἱστορία τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Ἐκεῖ πού νομίζεις ὅτι θὰ «*περάσουν*» καὶ θὰ ἀφανιστοῦν μαζί μὲ τὸν γεννητόρά τους, τὶς ξαναβρίσκεις ζωντανῆς στὴ σκέψη μεταγενέστερων σοφῶν πού εἶτε συνειδητὰ εἶτε ἀσύνειδα τὶς χρησιμοποιοῦν, ἀνακινίζοντας φυσικὰ καὶ πλουτίζοντας τὸ νόημά τους, γιὰ νὰ μεθοδεψοῦν τὴ δική τους ἔρευνα. Κατὰ τὴ διαδρομὴ τους μέσα στὸν ἱστορικὸ χρόνο ἀναλλοίωτες βέβαια δὲν μένουσιν, δὲν μποροῦν νὰ μείνουσιν οἱ ἔννοιες αὐτές· παθαίνουν ἀλλεπάλληλες «*μεταλλάξεις*». Κάτι ὅμως χαρακτηριστικὸ καὶ ἀνεπανάλητο διασώζεται ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ λογικὸ τύπο τους. Καὶ ὡς παραδείγματα ἀνέφερα στὸ ἄρθρο μου μερικὲς περιώνυμες ἀπ' αὐτὲς τὶς «*ιδέες-μητέρες*» (ὅπως τὶς ὀνόμασα ἀκολουθώντας τὸν Goethe): τὰ «*εἶδη*» τοῦ Πλάτωνα, τὴν «*ἐντελέχεια*» τοῦ Ἀριστοτέλη, τὴ «*διαλεκτικὴ*» τοῦ Ἡράκλειτου.

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο παράδειγμα ἐξόργισε ἴσως τὸν κριτικὸ μου καὶ μὲ κατακραυγώνων ἐπειδὴ ἀποπειράθηκα νὰ στήσω «*γένεση*» συνέχειας ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους σύγχρονους καινοτόμους (τοὺς πρωτοπόρους τῆς Μικροφυσικῆς, τῆς Μοριοβιολογίας καὶ τῆς Κοινωνιολογίας) καὶ στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες σοφούς. Πρόκειται, λέγει, γιὰ μιὰν ἀναβίωση τῆς γνωστῆς νεοελληνικῆς πτωχαλοζωνείας πού ὅλα τὰ ἀναφέρει στὸ «*ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κλέος*», τῆς «*προγονοπληξίας*». Αὐτὸς «*ἀρνεῖται τὴν ταφή του στὴ δοξολογία τοῦ κ. Π.*» καὶ

«*ὁμολογεῖ τὴν ἀνικανότητά του νὰ δεῖ τὸν ἑαυτὸ του στοὺς ἀρχαίους ἡμῶν προγόνους καὶ στὴ φιλοσοφία τους*». Ἔως ἐδῶ τὸ ἀδίκημά μου θὰ ἦταν ἀπλὸ πταίσμα. Ὁ κριτικὸς μου ὅμως τὸ θέλει κακούργημα καὶ γι' αὐτὸ ἀναζητεῖ πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τὶς βαθύτερες, τὶς ἐγκληματικῆς ρίζες του. «*Πίσω ἀπ' αὐτὴ τὴν ἱστορικοφανῆ ἀναζήτηση τῆς συνέχειας*» γράφει «*κρύβεται ἡ ἀνάγκη ἀναπαυτικῆς ἐγκατάστασης τοῦ ὑποκειμένου στὴν ἱστορία καὶ τὴ συνείδηση*», καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ φοβερὸ ἐγκλημα «*γιὰτὴν ἡ φαντασίωση τῆς συνέχειας δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀποπολιτικοποίηση τῆς ἱστορίας, ἡ ἀπόσβεση τῆς ἀντιφαικτικότητας, τῆς ἑτερογένειας καὶ τῆς ἀσυνέχειας τῆς κοινωνικῆς ὕλης, τῆς σύγκρουσης*» (ἡ ὑπογράμμιση τῶν λέξεων γίνεται ἀπὸ μένα).

2. Στὴ *Γνωσιολογία* μου ὑποστηρίζω ὅτι ὅταν ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι αὐθαίρετη εἰκοτολογία καὶ ἡ ἐπιστῆμη (π.χ. ἡ φυσικὴ, ἡ ψυχολογία, ἡ ἱστορία κ.λπ.) ἐρευνᾷ εἰς βάθος τὸ μεθοδολογικὸ καὶ τὸ πρόβλημα τῶν ὁρίων τῆς, δὲν ὑπάρχει μεταξὺ τους ἀντίθεση, ἀλλὰ ὡς ὁμοζυγεῖς ἔννοιες εἶδους συνανήκουν στὴν ἴδια ἔννοια γένους: τὴ θεωρητικὴ δραστηριότητα τοῦ πνεύματος (σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν πρακτικὴ-ἠθικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ-καλλιτεχνικὴ) πού στόχο τῆς ἔχει τὴν κριτικὰ ἐλεγμένη καὶ συστηματικὰ ὀργανωμένη «*γνώση*» τῶν ἀντικειμένων. Τὶ λοιπὸν δικαιολογεῖ τὴ διάκριση «*φιλοσοφίας*» καὶ «*ἐπιστῆμης*»; Αὐτὸ πού κάνει εὐλόγη καὶ χρήσιμη τὴ διάκριση «*φυσικῶν*» καὶ «*ἱστορικῶν*» ἐπιστημῶν, ἢ λχ. «*χημείας*» καὶ «*κοινωνιολογίας*» — δηλαδή ἡ ἀνάγκη τοῦ ἐπιμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ὅσο ἔρευνα εὐρύνει τὸν ὀρίζοντα τῶν ἀναζητήσεων σὲ κλίμακα δυσανάλογη πρὸς τὶς περιορισμένες ἀνθρώπινες δυνάμεις.

Ἄφελῆς πού ἦμουν νὰ νομίζω ὅτι εἶναι ἀθῶες αὐτὲς οἱ ἀπλῆς σκέψεις μου! Ἄλλη «*συνέχεια*» ὑπάρχει καὶ ἐδῶ, «*συνέχεια*» μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ ἐπιστημῶν, ὁ κριτικὸς μου τὴν ἀνακαλύπτει ἀμέσως καὶ ἐξεγείρεται. «*Ἡ πρώτη συνέχεια*» γράφει, ἡ γενεαλογικὴ δηλαδή τῶν ιδεῶν «*διαχέεται* σὲ μιὰ δευτέρη ἀνάμεσα στὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴ φιλοσοφία. Αὐτὴ ἐπιστρατεύεται, μὲ τὴν εὐεργετικὴ συνδρομὴ τῆς πρώτης, στὴν πρώτιστη στρατηγικὴ ἐπιδίωξη τοῦ εκπαιδευτικοῦ οὐμανισμοῦ: πρέπει νὰ διατηρηθεῖ ἀνέπαφος ὁ δρόμος παρέμβασης ἀπὸ τὴν φιλοσοφία στὶς ἐπιστῆμες», νὰ διασφαλιστοῦν καθαγιαζόμενα «*τὰ φεουδαρχικὰ προνόμια τῆς φιλοσοφίας*», τῆς «*ἀρχουσας εκπαιδευτικῆς φιλοσοφίας*». Ὁ δόλος πίσω ἀπ' αὐτὴν τὴν πονηρὴ στρατηγικὴ εἶναι, κατὰ τὸν κριτικὸ μου, φανερός: «*ἡ φιλοσοφικὴ παρέμβαση τοῦ εκπαιδευτικοῦ σκοπὸ ἔχει νὰ ἀποκλείσει τὴ δυνατότητα παραγωγῆς μιᾶς αὐστηρῆς ἐπιστῆμης τοῦ*

κοινωνικού, δηλαδή τὸν ἱστορικό ὕλισμό». Πρόκειται γιὰ ἕνα «διαφωτισμένο ἀνθρωπισμό» στὴν ὑπηρεσία τῆς τεχνοκρατίας», ἀφοῦ «ὁ κ. Π. διεκδικώντας γιὰ τὴ φιλοσοφία τὸ βέτο πάνω στὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἄνθρωπο», «δὲν θὰ πεί βέβαια ὅτι εἶναι κατὰ τὸν ἐπιστημῶν, μπορεῖ ὅμως νὰ μιλήσει γιὰ τὶς ἐπιστήμες μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ νὰ τὶς ταυτίσει μὲ τὴν τεχνολογία». Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ὁ κριτικός μου δίνει στοὺς ἀναγνώστες του κι ἕνα μάθημα γιὰ τὸ τί εἶναι αὐτὸς ὁ περιφημὸς «θεωρητικὸς νοῦς» ποὺ ἐγὼ τοῦ ἀποδίδωμι δίδυμες ἐκφράσεις, τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστήμη. Ἡ μὴν, λέγει, «ἀρμόδια ἐπιστημονικὴ ἐξήγησή» του ἀνήκει στὴν ψυχανάλυση. «Κατὰ τὸν Freud, ἡ ἀφειρηγία καὶ οἱ λόγοι τῆς ἐπιστημολογικῆς παρόρμησης πρέπει σὲ τελευταία ἀνάλυση νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν περιέργεια τοῦ παιδιοῦ μπροστὰ στὸ αἶνιγμα τῆς σεξουαλικότητος. Ἄν ἡ περιέργεια αὐτὴ ἀποκοπῆ, ἀποδεσμευτῆ ἀπὸ τὸ σεξουαλικὸ τῆς ἀντικείμενο, διοχετεύεται σὲ διανοητικὲς ἐπιδιώξεις».

3. Στὶς παιδαγωγικὲς μελέτες μου ἔχω ἀπὸ καιρὸ (ἡ πρώτη μου ἐργασία δημοσιεύτηκε λίγὸ πρὶν ἀπὸ τὴ Μεταξικὴ δικτατορία ποὺ ὅπως καὶ ἡ πρόσφατη Ἀπριλιανὴ ἀπαγόρευσε τὴν κυκλοφορία τῶν βιβλίων μου μὲ θέματα ἐκπαιδευτικὰ) ἐπισημάει ἕνα βασικὸ πρόβλημα γιὰ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη τῆς ἀγωγῆς τοῦ νέου ἀνθρώπου, τὸ πρόβλημα ποὺ ἐγίνετο πολὺ ὄξυ μὲ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις τοῦ αἰώνα μας. Ποιὸς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ Κράτους στὶς κατευθύνσεις καὶ στὴν ὀργάνωση τῆς Παιδείας; Τὰ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα τὴ θέτουν κάτω ἀπὸ τὸν ἀπεριόριστο ἔλεγχό του. Ἄπὸ ἀντίδραση πρὸς αὐτὴ τὴν πνευματικὴ γενοκτονία οἱ φιλελεύθεροι παιδαγωγοὶ πηγαίνουν στὸ ἄλλο ἄκρο: διακηρύττουν τὸν ἀπόλυτο σεβασμὸ τῆς ἐλευθερίας τοῦ παιδιοῦ νὰ πορευθῆ τὸν δικό του ἐκπαιδευτικὸ δρόμο χωρὶς καμιά πνευματικὴ κηδεμονία. Διερευνώντας τὶς λύσεις αὐτὲς προσπάθησα νὰ δείξω ὅτι οὔτε ὁ «παιδευτικὸς ἐτατισμὸς» οὔτε ὁ «παιδευτικὸς ρομαντισμὸς» (ὅπως τὶς ὀνόμασα) συμβιβάζεται μὲ τὸ νόημα μιᾶς γνήσιας δημοκρατικῆς οὐμανιστικῆς παιδείας, ἐκείνης ποὺ ἀνέκαθεν τὴν ὀραματίζονται οἱ κορυφαῖοι παιδαγωγοὶ καὶ πολιτικοὶ τοῦ πολιτισμοῦ μας (καὶ αὐτὸς ὁ Marx, ἂν δὲν γελιέμαι). Μακριὰ ἀπὸ ἰδεολογικὲς ἀκαμψίες, δογματισμὸς καὶ φανατισμὸς, ἡ δημοκρατικὴ πολιτεία πρέπει νὰ προσπαθῆ τὴν παιδευτικὴ λειτουργία στὸ ἔργο τῆς νὰ κάνει τὸν νέο ἄνθρωπο ἐλεύθερο, ὑπερήφανο καὶ γενναῖο πολίτη τῆς Δημοκρατίας. (Βλ. τὸ ἄρθρο μου «Ὁ οὐμανισμὸς τῆς Δημοκρατίας» στὸ *Βῆμα* τῆς 8ης Φεβρ. 1976, καὶ τὸ κεφάλαιο «Πολιτεία καὶ Παιδεία» στὸ βιβλίο μου *Φιλοσοφία καὶ Παιδεία*, 1958).

Νέα ἐκρηξὴ τοῦ κριτικοῦ μου στὸ

ἄκουσμα αὐτῶν τῶν «εἰρηνικῶν» προτάσεων. Οἱ ἐπικρίσεις του διατυπώνονται τώρα βίαια καὶ ἐπιγραμματικά: «Ὁ ἐκπαιδευτικὸς οὐμανισμὸς» γράφει «παρουσιάζει τὴν ἀστικὴ νομιμότητα σὰν ἕνα ἀνεῖνα ἀνανεούμενο ἰδανικό». «...Πασοχίξει μὲ περιστσιακὰ ἰδεολογήματα νὰ ἐπουλώσει τὴν ἀμυντικὴ ἀδυναμία τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας.» «Ἡ οὐμανιστικὴ ἐκπαιδευτικὴ φιλοσοφία ἐξασφαλίζει τὴν μετάβαση πρὸς τὸν τεχνοκρατισμὸ, καθοδηγώντας τὴν ὀργάνωση τῶν ἀστικῶν θεωρητικῶν ἰδεολογιῶν.» «Τελικὰ αὐτὴ ἡ φιλοσοφία, παρὰ τὸν μεταρρυθμισμὸ τῆς καὶ τὶς ἐκάστοτε προοδευτικὲς πολιτικὲς θέσεις τῶν φορέων τῆς, δὲν εἶναι τόσο ἄμοιρη τῆς ἀθλιότητος ποὺ θέλει νὰ μεταρρυθμίσει.»

Καὶ ὁ κριτικός μου μὲ τὸ ἀμείλικτο τοῦτο κατηγορητήριο καὶ ἐπικαλούμενος δύο θέματα δόγματα τοῦ ἐπαναστατικοῦ του κώδικα:

α. «Στὸ βάθος ὅλες αὐτὲς οἱ φιλοσοφίες ἔχουν ἕναν καὶ μόνον σκοπὸ: νὰ βγάλουν ἀπὸ μέσα τάχα ἀπὸ τὰ πορίσματα τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης γιὰ τελικὸ συμπέρασμα τὴν ἀγιαστούρα τοῦ παπᾶ. Τελευταία λέξη τῆς ἐπιστήμης τὸ: μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι (καὶ γενικὰ οἱ πτωχοὶ) αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν» (Δ. Γληνός).

β. «Ἡ πρόσφατη φιλοσοφία εἶναι ὅσο πολιτικὴ ἦταν καὶ ἡ φιλοσοφία πρὶν ἀπὸ δυὸ χιλιάδες χρόνια. Τὰ ἀντιμαχόμενα μέρη εἶναι οὐσιαστικά... ὁ ὕλισμὸς καὶ ὁ ἰδεαλισμὸς» (Λένιν).

Καταγγέλλει τὴν «ἀθλιότητα» τῆς φιλοσοφίας μου. (Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ Marx ἀνάστρεψε τὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Proudhon *Philosophie de la misère* καὶ ὀνόμασε μιὰ δική του διατριβὴ *Misère de la philosophie*).

Ἄς σταματήσω ἐδῶ· περισσότερα δὲν χρειάζονται, νομίζω, γιὰ ν' ἀντιληφθῆ ὁ ἀναγνώστης τὶς θεωρητικὲς καὶ τὶς πολιτικὲς παραμέτρους τοῦ κατηγορητηρίου. Γιὰ τὸν κριτικό μου οἱ φιλοσοφικὲς καὶ οἱ παιδαγωγικὲς ἰδέες μου, ὅπως καὶ κάθε φιλοσοφία καὶ παιδαγωγικὴ θεωρία ποὺ δὲν συντάσσεται μὲ τὸν «ἱστορικό ὕλισμό», εἶναι «ἰδεολογήματα» ἐξ ὀρισμοῦ ὑποπτα, γιὰτὶ εἴτε τὸ θέλει εἴτε δὲν τὸ θέλει ὁ ὁπαδός του, ἐκφράζουν τὶς ἐπιδιώξεις καὶ τὶς ἀδυναμίες τῆς «κυρίαρχης ἀστικῆς ἰδεολογίας», καὶ μόνον ὁ οἰκονομικὸς ντετερμινισμὸς (τύπου Marx) εἶναι ἡ «αὐστηρὴ ἐπιστήμη τοῦ κοινωνικοῦ». Τὸ γνωρίζω, καὶ ἐπομένως εὐκόλα τὸ ἀναγνωρίζω, αὐτὸ τὸ φραστικὸ ὕφος· δὲν εἶναι ὁ σοβαρὸς καὶ νηφάλιος ἐπιστημονικὸς λόγος, ἀλλὰ ἡ μαχητικὴ γλώσσα τοῦ πολιτικοῦ τράκι μὲ τὴν καθιερωμένη στερεοτυπία τῆς. Ἐπιδέχεται ἀπάντηση; Ἀμφιβάλλω. Τὶ νὰ ἀπαντήσῃ ἕνας ἄνθρωπος τῆς ἡλικίας μου σ' ἕνα νέο (ὅπως εἰκάζω) λόγιο ποὺ ἐπέστρεψε

—πρόσφατα, φαίνεται— ἀπὸ ταξίδι σπουδῶν τῆς «Ἑσπερίας», ἀφοῦ ἀνακάλυψε τὸν διαλεκτικὸ ὕλισμό καὶ τὴν ψυχανάλυση; Ὅτι ἡ πνευματικὴ ἱστορία τοῦ κόσμου δὲν ἄρχισε μὲ τὸν Marx οὔτε τελειώνει μὲ τὸν Freud; Οἱ ἴδιοι θὰ ἔσκιζαν τὰ ἱμάτιά τους ἂν τὸν ἄκουγαν νὰ τοὺς μυθοποιεῖ. Ἄπὸ μέρους μου ὁμολογῶ ὅτι ὕστερ' ἀπὸ τὶς φοβερὲς ζυμώσεις, τὶς θεωρητικὲς καὶ τὶς πολιτικὲς, τῆς τελευταίας πενηνταετίας σὲ παγκόσμια κλίμακα, τὶς ἀναθεωρήσεις καὶ τὶς ἀνακατατάξεις ποὺ οἱ ἐμπειρίες αὐτὲς ἐπέβαλαν στὸν κώδικα καὶ στὴν τακτικὴ τῆς ἐπαναστατικῆς ἰδεολογίας (φωτεινὸ παράδειγμα τὸ τελευταῖο βιβλίο ἐνὸς βαθυστόχαστου Ἑλληνα, τοῦ Κορνῆλιου Καστοριάδη, ποὺ θῆτευσσε στὸν Μαξισμὸ καὶ τὸν μελέτησε ὅσο ἐλάχιστοι ὁμοϊδεάτες: *L'institution imaginaire de la société*, Παρίσι 1975) περιμένα ὅτι οἱ νέοι λόγοι, ὅσοι ἔχουν αὐτὸ τὸν πνευματικὸ προσανατολισμὸ, θὰ ἔδειχναν στὶς σκέψεις καὶ στὰ γραπτά τους περισσότερη ἀνεξαρτησία, καὶ ἰδίως λιγότερη ἀδιαλλαξία. Δὲν τὴ βλέπω. Ἡ θεωρητικὴ Ἀστυνομία τῆς ἄκρας Ἀριστερᾶς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀδυσώπητη ὅσο καὶ ἡ ἱερὴ Ἐξέταση τῆς ἄκρας Δεξιᾶς. Ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ μεμονωμένη περίπτωση ὅποτε θὰ βροῦμε τὴν ἐξήγησή τῆς στοὺς γνωστοὺς στίχους τοῦ Pope (μεταφράζω πρόχειρα):

«Λίγη μάθηση εἶναι επικίνδυνο πράγμα.
Ἡ πίνε βαθιὰ ἢ μὴν ἀγγίζει τὴν Πιέρια Πηγὴ.

Γιατὶ ἐπιπόλαια ρουφήγματα δηλητηριάζουν τὸ μυαλό,
ἐνῶ πλὸςιμο πλούσιο μᾶς ξαναφέρει στὰ σγκαλά μας».

